

CHARTA 77
OD OBHAJOBY LIDSKÝCH PRÁV
K DEMOKRATICKÉ REVOLUCI. 1977–1989

SBORNÍK Z KONFERENCE
K 30. VÝROČÍ CHARTY 77
PRAHA, 21.–23. BŘEZNA 2007

CHARTER 77:
FROM THE ASSERTION OF HUMAN RIGHTS
TO A DEMOCRATIC REVOLUTION, 1977–89.

THE PROCEEDINGS OF THE CONFERENCE
TO MARK THE 30TH ANNIVERSARY OF CHARTER 77.
PRAGUE, 21–23 MARCH 2007.

Charta 77. Od obhajoby lidských práv k demokratické revoluci. 1977–1989
Sborník z konference k 30. výročí Charty 77. Praha, 21.-23. března 2007

Charter 77: From the Assertion of Human Rights to a Democratic Revolution,
1977–89. The proceedings of the conference to mark the 30th anniversary of
Charter 77. Prague, 21–23 March 2007.

Editoři:

Markéta Devátá, Jiří Suk, Oldřich Tůma

Překlady:

Derek Paton, Todd Hammond, Kateřina a Martina Tlachovy,

Olga Lomová, Oldřich Tůma, Petr Dvořáček, Jana Wojtucka

Obálka, sazba: Alena Nairn

Tisk: ReproStředisko MFF UK, Sokolovská 83, 180 00 Praha 8

ISBN 978-80-7285-090-7

Vydal Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i.
ve spolupráci s oddělením edice FF UK

© Oldřich Tůma

Předmluva

Předkládaný sborník obsahuje příspěvky, které zazněly na konferenci Charta 77. Od obhajoby lidských práv k demokratické revoluci. 1977–1989, jež se konala v Praze, 21.–23. března 2007. Příspěvky vycházejí v originálním jazyce tak, jak byly předneseny (česky, anglicky, německy), abstrakty příspěvků pak v překladu (česky, anglicky). Pódiové diskuse byly přepsány z pořizovaných záznamů (česky a v českém překladu) a redakčně upraveny.

Konferenci organizovaly Národní muzeum, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze, Československé dokumentační středisko, o.p.s., Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky, v.v.i., ve spolupráci s Hannah Arendt Institut für Totalitarismusforschung e.V. an der Technischen Universität Dresden, a za laskavé finanční podpory Konrad-Adenauer-Stiftung, Stiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur a Ministerstva kultury České republiky.

V rámci konference se konaly doprovodné akce: výstavu pod názvem Souhlásím s prohlášením Charty 77 z 1. ledna 1977. Podpisy prvních signatářů připravil Odbor archiv bezpečnostních složek MV ČR ve spolupráci s FF UK, výstavu Charta 77 a její doba, doba a její Charta připravilo Historické muzeum NM, dále koncert skupiny Plastic People of the Universe na schodišti Národního muzea a filmové projekce dokumentárních filmů, které připravila FF UK ve spolupráci s autorkou dokumentárního cyklu Ženy Charty 77 Terezou Svěrákovou.

Velký dík za úspěšný průběh konference patří Vilému Prečanovi, jenž se nezastupitelným způsobem podílel na její koncepci, moderátorům konferenčních bloků Michalu Kopečkovi, Wolfgangu Eichwedemu, Milanu Schulzovi, Jacquesu Rupnikovi, Oldřichu Tůmovi a opět Vilému Prečanovi a za závěrečné konferenční slovo Thomasu Blantonovi. Organizátoři konference také děkují České televizi za vysílání většiny konferenčních bloků v přímém přenosu na programu ČT 24 i za poskytnutí záznamu obou panelových diskusí.

Editoři sborníku děkují Derekovi Patonovi, Toddu Hammondovi, Kateřině a Martině Tlachovým, Olze Lomové, Petru Dvořáčkovi a Janě Wojtucka za překlady a Marii Lisové za přepis pódiových diskusí.

Markéta Devátá, Jiří Suk, Oldřich Tůma

CHARTA 77: DOKUMENTY 1977–1989

**Svazek 1–3. Blanka Císařovská – Vilém Prečan (eds.),
Praha, ÚSD AV ČR, v.v.i. 2007. 1804 s.**

Třísvazková edice vybavená rozsáhlým archeografickým úvodem obsahuje v prvním a druhém svazku plné znění 598 mluvčimi Charty 77 signovaných dokumentů s poznámkovým aparátem o okolnostech jejich vzniku, jejich dalších osudech – kde a jak byly tehdy publikovány či komentovány. Třetí svazek tvoří více než 90 tematicky členěných textů, převážně dosud nepublikovaných.

Poprvé se zde například uveřejňují první tři koncepty Prohlášení Charty 77, plné znění dochovaných výslechových protokolů Jana Patočky jako svědka v trestním stíhání vedeném Státní bezpečností proti Chartě 77, interní směrnice, zprávy a informace aparátů KSČ, StB, justice, ministerstva zahraničí a diskuse vedené v prostředí Charty o smyslu Charty 77 a cestách k realizaci jejích cílů. Součástí svazku příloh jsou životopisné medailony všech 45 mluvčích Charty 77, které nebo kteří se vystřídali v této funkci v letech 1977–1992, a soupis všech signatářů Prohlášení Charty 77, nechybí tematicky široce pojatý soupis literatury o Chartě 77 do roku 2006 a článků o Chartě uveřejněných v českém tisku v lednu 2007.

K publikaci je přiloženo DVD s amatérským videozáznamem občanského shromáždění uspořádaného nezávislými občanskými iniciativami ke Dni lidských práv 10. prosince 1988 na Škroupově náměstí v Praze 3.

V prodejně Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i., Vlašská 9, Praha 1,
lze publikaci koupit za 800 Kč.

Preface

This volume contains papers given at the conference “Charter 77: From the Assertion of Human Rights to a Democratic Revolution, 1977–89,” which was held in Prague, 21–23 March 2007. The papers are published here in the language in which they were given at the conference – Czech, English, and German – with translated abstracts in Czech and English. The panel discussions were transcribed from tape-recordings in Czech and Czech translation, and then edited.

The conference was organized by the National Museum, Prague, the Faculty of Arts, Charles University, Prague, the Czechoslovak Documentation Centre, Prague, and the Institute of Contemporary History, Prague, in collaboration with the Hannah Arendt Institute for Research on Totalitarianism, Dresden, and with generous funding from the Konrad-Adenauer-Stiftung, Stiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur, and the Ministry of Culture of the Czech Republic.

Special events were also held in conjunction with the conference – an exhibition called “I Agree with the Charter 77 Declaration of 1 January 1977: The First Signatures,” organized by the Archive Department of the Security Units of the Ministry of Interior of the Czech Republic together with the Faculty of Arts, Charles University, the exhibition “Charter 77 and Its Times,” organized by the Historical Museum of the National Museum, a concert by the Plastic People of the Universe on the stairs of the National Museum, and a screening of documentary films, prepared by the Faculty of Arts, Charles University, with Tereza Svěráková, who made the *Charter 77 Women* documentary-film series.

Special thanks for their role in making the conference a success are due to Vilém Prečan, who in an indispensable way took part in its conception, and also to Michal Kopeček, Wolfgang Eichwede, Milan Schulz, Jacques Rupnik, Oldřich Tůma, and, again, Vilém Prečan, the moderators of the conference sessions, as well as to Thomas Blanton for his concluding remarks. The conference organizers also thank Czech Television for broadcasting most of the sessions live on ČT 24 and providing recordings of both the panel discussions.

The editors of the volume express their gratitude also to Derek Paton, Todd Hammond, Kateřina Tlachová and Martina Tlachová, Olga Lomová, Petr Dvořáček, and Jana Wojtucka for translations, Marie Lisová for transcriptions of the panel discussions.

Markéta Devátá, Jiří Suk, and Oldřich Tůma

Obsah / Contents

Předmluva / Preface	3
Úvodní slovo Viléma Prečana	11
Charta 77, Výbor na obranu nespravedlivě stíhaných, Hnutí za občanskou svobodu. Od morální k demokratické revoluci (1977–1989) / Charter 77, the Committee for the Defence of Unjustly Prosecuted, and the Movement for Civil Liberty. From Moral to Democratic Revolution, 1977–89	
Jacques Rupnik The Legacy of Charter 77 and the Emergence of a European Public Space	17
Odkaz Charty 77 a evropský veřejný prostor. Abstrakt	29
Barbara Falk The Legacies of Charter 77: The “Gift” of Democratic Dissent	33
Dědictví Charty 77: „Dar“ demokratického disentu. Abstrakt	54
James F. Pontuso The Dissident Reception: How Charter 77 Won the West	57
Ohlas disentu: Jak si Charta 77 získala Západ. Abstrakt	67
Michael J. Kilburn The Irony of Antipolitics: An Exercise in Critical Sympathy	69
Ironie antipolitiky. Ukázka kritického pochopení. Abstrakt	90
Jaroslav Cuhra Nezávislé aktivity v Československu a Charta 77 – meze protnutí	95
Charter 77 and Independent Activity in Czechoslovakia: The Limits of Intersection. Abstract	103
Ohlas Charty 77 v zahraničí a mezinárodní solidarita na její podporu / The Reception of Charter 77 Abroad and International Solidarity with It	
Manfred Wilke Das erste Jahr der Charta 77 in der SPIEGEL-Berichterstattung	105
První rok Charty 77 ve zpravodajství časopisu Der Spiegel. Abstrakt	110
František Janouch Československý dissent a jeho technické vybavení (1979–1989)	115
Czechoslovak Dissent and Their Technical Resources, 1979–89. Abstract	122
Bernd Gehrke DDR-Opposition in den siebziger Jahren und die “Solidarität mit Prag”	127
Opozice v NDR v sedmdesátých letech a „solidarita s Prahou“. Abstrakt	152

Jaroslav Pažout	
Mezinárodní solidarita s perzekvovanými signatáři Charty 77	155
International Support for Persecuted Charter 77 Signatories. Abstract	161
Milan Hauner	
Charter 77 and the European Peace Movement	163
Charta 77 a evropské mírové hnutí. Abstrakt	193
Komunistický režim proti Chartě 77 – Charta 77 proti komunistickému režimu /	
The Communist Regime against Charter 77 and Charter 77 against the Communist Regime	
Martin Machovec	
Charta 77 a underground	195
Charter 77 and the Underground. Abstract	213
Jiří Gruntorád	
Charta 77 (bojovala) proti režimu	217
Charta 77 versus the Regime. Abstract	221
Petr Blažek	
„Ale jiná možnost není“. Vyšetřování vzniku Charty 77	225
„There Is No Other Way“ – Police Investigations of the Initial Charter 77 Signatories. Abstract	235
Petr Cajthaml	
Charta 77 a komunistická propaganda	239
Charter 77 and Communist Propaganda. Abstract	248
Charta 77 a spolupráce disidentů v zemích sovětského bloku /	
Charter 77 and Collaboration with Dissidents in the Soviet Bloc Countries	
Svetlana Savranskaya	
Soviet Union and East European Dissidents	253
Sovětský svaz a východoevropští disidenti. Abstrakt	263
Wolfgang Templin	
Charta 77 – Nähe und Einfluss	267
Charta 77 – blízkost a vliv. Abstrakt	274
Łukasz Kamiński	
Polská opozice a Charta 77	281
The Opposition, Poland, and Charter 77. Abstract	289

János M. Rainer

- The Effect of Charter '77 on the Hungarian
Political Opposition Movement 293
Význam Charty 77 pro formování opozičního hnutí
v Maďarsku. Abstrakt 299

Tomáš Vilímek

- Vnímání Charty 77 v NDR 301
East German Perceptions of Charter 77. Abstract 308

Charta 77 jako předmět vědeckého výzkumu / Charter 77 as a Subject of Research

Vilém Prečan

- Nové prameny a budoucí projekty 311
Charter 77: New Sources and Future Projects. Abstract 319

Jan Pauer

- Charta 77 jako nezávislá veřejnost 325
Charter 77 as an Independent Public. Abstract 331

Miroslav Vaněk

- Orální historie a výzkum opozice v letech 1969–1989 335
Oral History and Research on the Opposition during 1969–89. Abstract 342

Prokop Tomek

- Vědecké zpracování Charty 77 s využitím pramenů úřední povahy . . . 347
Scholarly Research into Charter 77 Using Documents
of Official Provenance. Abstract 352

Thomas Blanton's Concluding Remarks (extended version) . . . 355

Dokumenty / Documents

- Pódiová diskuse, Národní muzeum, 21. března 2007 369
Pódiová diskuse, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 22. března 2007 387

Vážené dámy, vážení pánové, kolegyně a kolegové, přátelé!

Zájem o tuto konferenci, projevený velkou účastí na včerejším úvodním panelu i při zahájení dnešního rokování, mě velmi potěšil. Děkuji Vám jménem všech spolupřadatelů, také za Československé dokumentační středisko i za sebe osobně, že jste přišli v tak velkém počtu. Ačkoli jsme vzdáleni od vlastního data 30. výročí vstupu Charty 77 do života dva a půl měsíce, zájem o ni neutuchá. Nechci to zakřiknout, ale jako bychom byli vskutku svědky velkého návratu Charty 77 na českou politickou a duchovní scénu jako významného faktoru společenského diskursu jak o nedávné minulosti, tak o současnosti.

Už při přípravách této konference vše napovídalo tomu, že Charta 77 zakotvila v paměti české společnosti hlouběji, než si mysleli skeptičtí svědci kontroverzí, nezájmu nebo i odmítání ještě před pěti lety. Charta 77 je akceptována stále většími segmenty české společnosti jako součást tradice, na kterou lze být hrdý. Vrací se do současnosti tím živěji, oč plastičtější jsou zobrazovány osudy lidí Charty, oč je společenské vědomí citlivější na ztráty, které všechny minulé i současné generace utrpěly za čtyřicet let komunistického panství, čím jsou současníci schopnější uvědomit si miliony soukromých selhání a soukromých kapitulací na přelomu šedesátých a sedmdesátých let a ocenit ta minulé vzepětí, jež byla víc než krátkodechý protest, po němž následovala hluboká letargie.

Znovu přichází ke slovu morální a politický odkaz Charty. V společenském diskursu, který provází 30. výročí vzniku Charty 77, bylo z jejího ideového dědictví připomenuto i to, čím oslovovala mezinárodní veřejnost v 70. a 80. letech: úvahy o hledání východisek z krize západní civilizace. Ty byly takřka zapomenuty v časech jednostranného zaměření na obnovu kapitalismu v Česku, kdy ideové dědictví disentu nebylo v módě, ačkoli právě antitotalitní dissent byl jedním z nejdůležitějších konstitučních faktorů polistopadové československé demokracie.

Dnes už existuje shoda, že Jan Patočka přesně vystihl jádro věci, když v poslední stati napsané krátce před smrtí konstatoval a předpověděl, že od Charty možno očekávat, že „v náš život vstoupí nová ideová orientace“ – na základní lidská práva, na morální element v životě politickém i soukromém. Vynoření Charty 77 na politickém horizontu československého dění bezesporu vyznačilo základní předěl ve vývoji země za celé období od února 1948. Princip nedělitelnosti svobody a všeobecné platnosti lidských a občanských práv, které si dala Charta do štítu, byl

ve své podstatě protipólem komunistické doktríny o třídním boji, diktatuře proletariátu a vedoucí úloze komunistické strany. Chartou započala, přicházejíc na „holubičích nožkách“, epocha politiky směřující k obnově občanské společnosti, demokracie a právního řádu založeného na zákonitosti vycházející z bezvýhradného uznání lidských a občanských práv. Aktivity Charty 77 realizující princip spoluodpovědnosti občana za obecné poměry představovaly svéráznou morální revoluci: vyznačily počátek všeobecné občanské emancipace.

Tak jako byla Charta po třináct let své existence činitelem nepřetržitě vykonávaného průzkumu o možnostech a limitech občanských aktivit v tehdejší Československu, tak může být zkoumání historie Charty sondou do hlubšího poznání celého úseku dějin. Příběh Charty je mimořádně komplexní a má mnoho rovin a dimenzí – dílčích „příběhů“ o tom, čím vším Charta byla a čím se za svého předlistopadového působení stala.

Příběh Charty je tak příběhem činu, který se zrodil z pohnutek morálních a stal se činem politickým; příběhem občanské iniciativy, která nechtěla svrhnout režim, jen jej vzít za slovo, ale stala se nejradikálnější možnou výzvou tomuto režimu. Vypovídá o vytváření ohnisek a ostrůvků občanské společnosti, která byla největší nadějí v zápase s komunistickým totalitarismem, o vytváření nezávislého prostoru pro diskusi o politických otázkách doby i pro další občanské aktivity všeho druhu.

Je příběhem životnosti odkazu filozofa, který dokázal pojmenovat přelomový význam nové ideové orientace, která Chartou vstoupila do života společnosti, připomenout, že „lidé dnes zase vědí“, že existují věci, pro které stojí za to trpět i žít, a také se zastat „mladých zpěváků“ (Plastic People of Universe a DG 307), třebaže jejich hudba nebyla a nemohla být hudbou jeho srdce.

Je příběhem společenství, které se zformovalo v prvních devíti měsících roku 1977 a které po celou dobu své existence v proměnách, jimiž Charta 77 prošla, nepřestalo zpytovat sebe sama, opakovaně se tázalo po smyslu svého usilování a často v bolestných konfliktech hledalo cestu k naplnění cílů, které si předsevzalo.

Je také příběhem mladých lidí, kteří se nechtěli přizpůsobit reálně-socialistickému konzumnímu způsobu života a přihlásili se k Chartě, byť právě oni byli pro režimní represí nejsnadnějším terčem.

Příběh Charty 77 lze také nahlížet a zkoumat jako příběh o mezinárodní solidaritě a spolupráci skrze železnou oponu a uvnitř sovětské

mocenské sféry i jako příběh účinné spolupráce mezi domovem a exilem, jaká byla v dřívějších desetiletích nemyslitelná.

Je příběhem lidí, kteří mluvili jen za sebe, nechťeli nikoho reprezentovat, a přece se stali pro svobodný svět symbolem toho nejlepšího, co se z Československa ozývalo. A tedy také příběhem o návratu Československa na politickou mapu Evropy jako země, která nejen trpí útlakem zvnějšku i uvnitř, kde však žijí také lidé, kteří usilují o svobodu a práva pro všechny a jsou připraveni přinášet oběti při plnění takto chápané občanské povinnosti.

Příběh Charty je příběhem struktury, která se v posledních dvou letech své předlistopadové existence takřka rozplynula v řadě nových občanských, opozičních a povytce politických iniciativ, jimž chartisté pomáhali na svět. Nejmarkantněji v případě Hnutí za občanskou svobodu a manifestu Demokracii pro všechny.

Charta byla také příběhem formování politické elity, která byla s to splnit v rozhodující chvíli dějinný úkol: reprezentovat sebeosvobozující vzepětí občanů a postavit se do čela politického převratu, sjednotit síly po desetiletí aktivního disentu se všemi, kdo se do hnutí odporu proti totalitarismu zapojili v průběhu roku 1989 nebo až v okamžiku, kdy se režim hroutil.

Hmatatelně po sobě Charta 77 zanechala jen své texty zvané „dokumenty“. Prezentovala se svým úvodním prohlášením podepsaným všemi signatáři a svými dokumenty podepsanými jejími mluvčími, které v jejím životě a působení zaujímaly mimořádné místo. Tematická paleta těchto textů, za jejichž autenticitu mluvčí ručili, byla velmi široká a zahrnovala všechny oblasti agendy Charty 77. Charta v nich informovala o smyslu své existence, o svých cílech a záměrech. Zabývala se tu jak jednotlivými případy porušování lidských a občanských práv, tak celými oblastmi života či zájmů společnosti, na něž chtěla obrátit pozornost a s nimiž se obracela na nejvyšší politická místa státu. Tato monitorující činnost Charty 77 osvětlovala a prosvětlovala prakticky všechny sféry života v Československu – sociální (mj. hospodářské zákonodárství a situaci odborů), ekonomickou a kulturní, justici, školství, stav životního prostředí, zdravotnictví, vězeňství, praxi úřadů omezující svobodné cestování občanů do ciziny, formy a metody diskriminace občanů v zaměstnání a v povolání, postavení menšin a církví, situaci na poli náboženských práv. Byly to často jediné necenzurované, na režimní mašinérii nezávislé informace o stavu země. Takto Charta 77 posoudila prizmatem obou

mezinárodních paktů o lidských, občanských, hospodářských, sociálních a kulturních právech rovněž celé československé zákonodárství; detailně dokumentovala, které československé zákony odporovaly mezinárodním závazkům ČSSR, a předkládala návrhy na řešení. Charta 77 velmi pozorně sledovala helsinský proces, při příležitosti následných schůzek KBSE i v jejich jednotlivých fázích předkládala představitelům státu návrhy, jak by mohlo Československo aktivně přispět k realizaci dohodnutých záměrů, a následné schůzky informovala o neplnění závazků vyplývajících ze Závěrečného aktu a dalších dokumentů KBSE v Československu.

Charta se už v prvních deseti letech své existence vyjádřila ve svých dokumentech k mnoha eminentně politickým otázkám: počínaje rokem 1978 uveřejňovala takřka každoročně stanovisko k vojenské intervenci roku 1968 s požadavkem odvolat sovětská vojska z Československa a později i s dalšími politickými požadavky; opakovaně se zabývala situací v Polsku a uveřejnila nejedno otevřené a statečné prohlášení, například apel na prezidenta a další představitele ČSSR z prosince 1980, který jinými slovy, ale nedvojsmyslně říkal: „Ruce pryč od Polska!“

Způsob přípravy těchto textů – dokumentů Charty – se postupně měnil. V dokumentu z října 1978 byla vyjádřena intence napříště nepředkládat ucelené a hotové závěry týkající se občanských, politických, sociálních, hospodářských a kulturních práv, ale podklady pro kritické diskuse o aktuálních otázkách všech těchto témat. Do přípravy těchto podkladů k diskusím se zapojoval také stále širší okruh odborníků, často i z oficiálních struktur, třebaže zůstávali v nezbytné anonymitě.

S tím, jak se rozšiřovaly její mezinárodní kontakty a působení vně i uvnitř sovětské mocenské sféry, rostl počet „dokumentů“, jimiž Charta 77 komunikovala se zahraničními či mezinárodními institucemi, fóry, občanskými iniciativami a setkáními nebo jednotlivými osobnostmi, a také o této komunikaci informovala domácí veřejnost.

Ať byl přímým adresátem dokumentů Charty 77 kdokoli, Charta 77 a s ní spolupracující zázemí vyvíjely od samého počátku maximální úsilí o zveřejnění a rozšíření dokumentů v domácí veřejnosti. O tom svědčí rozsáhlé sbírky samizdatu. Je jen málo dokumentů Charty, které by nebyly šířeny jako jednotlivé strojopisné opisy, a to i v éře samizdatového periodika Informace o Chartě 77, které dokumenty Charty 77 a Sdělení Výboru na obranu nespravedlivě stíhaných zveřejňovaly systematicky a v úplnosti. Tím se Charta přičinila o vytváření nezávislé veřej-

nosti, veřejného prostoru, který byl protipólem pseudověrnosti ovládané a manipulované mocenskými a mediálními prostředky režimu.

Čeká nás kritická bilance toho, co o Chartě 77 a jejích dimenzích víme, informace o nových pohledech, s nimiž se tu seznámíme, a také debata o tom, jakými cestami by se měl ubírat další vědecký výzkum tak či onak s Chartou související. Historik i politický vědec je povahou své profese vázán povinností zachovat si od předmětu svého zkoumání kritický odstup. Také k Chartě smí přistoupit nanejvýš s kritickou sympatií, jakou se vyznačoval vztah k předmětu zkoumání nezapomenutelného Gorgona Skillinga, autora monografie o prvních třech letech Charty 77, jíž započalo – v roce 1981 – vědecké studium o fenoménu, který je tématem naší konference. Tolik k meritum věci.

Chtěl bych na samém začátku jednání připomenout jednu významnou okolnost. Přípravy této konference a jejího rozmanitého doprovodného programu nesli na svých bedrech především mladí vědci a organizátoři a akademická mládež. Pro většinu z nich to byl konferenční debut. Pořádně se při tom zapotili. Za program, který máme před sebou, i za to, kolik nás dali dohromady k účasti, bych jim rád poděkoval už teď na začátku.

Všechny Vás srdečně vítám a přeji našemu rokování úspěch. Tedy vzhůru do práce!

Vilém Prečan

THE LEGACY OF CHARTER 77 AND THE EMERGENCE OF A EUROPEAN PUBLIC SPACE

**Jacques Rupnik (Centre d'Études et de Recherches Internationales,
Paris)**

In 1956 Leszek Kolakowski published a famous essay entitled “What is alive and what is dead in the socialist idea?” Today, thirty years after the death of Jan Patočka, the first spokesman of the Charter 77, we can ask: What is alive and what is dead in the Charter legacy and, perhaps more generally of Central European dissent?

It may be of interest to a Czech audience to know that the questions concerning the Charter legacies are by no means just domestic ones, but have relevance for many people in Europe and beyond who seek to understand the background to the changes of 1989 and more generally of the reinvention of democracy in Central Europe after communism. And the perceptions are not always congruent in Prague and abroad.

In Prague we've gone through roughly three phases in the reception of the Charter 77 experience: First, the celebration of former dissidents in the immediate aftermath of the “velvet revolution”; then the rapid marginalisation of ex-dissidents after their eclipse from political life and the emphasis on the alleged irrelevance of their thinking for the transition agenda of the 1990's dominated by the dismantling of the Czechoslovak state, the return of party politics and the privatisation of the economy – and of concerns: “ngoism” and “humanrightism” (V. Klaus dixit) have become a dirty word.

We are now at the onset of a third phase with the return of the Charter 77 in public awareness when a more sober assessment of the contribution of the Charter 77 legacy seems possible in connection with its 30 anniversary.

Outside of Czech lands this lack of interest or even scorn for the Charter 77 often baffled observers who note a pattern of difficulty Czech political elites, the media and perhaps the public at large seem to have

with the two major, and of course very different, “democratic moments” in post-war Czech society: the Prague Spring of 1968 and the Charter 77 human rights movement.

To be sure, we often find in the Western perceptions the opposite, a powerful if somewhat simplified narrative of Charter 77 with the foundation of the human rights movement as a prelude to the November 1989 democratic revolution. The fate of Vaclav Havel, from dissident to President, is meant to embody this story of resistance with a democratic happy end. Such a version of the Charter story and its identification with the figure of Vaclav Havel helps to account for its widespread international impact. It is obviously too neat to be true. And it is useful to have the opportunity at a conference in Prague to examine the evidence with 30 years hindsight and to try overcome the dilemma between debunking and myth-making which is implicit in the two main thesis on the Charter 77.

The first saw the Charter as a virtuous ghetto of courageous intellectuals who remained largely isolated in a society atomised by a mixture of fear and the lure of an admittedly mediocre version of a consumer society.

The second sees the Charter as the tip of the iceberg: the articulation by a dissident minority of the aspirations of the silent majority.

The latter version prevailed in the immediate aftermath of 1989. With the birth of the Civic Forum Havel and his Chartist friends were propelled to the center stage of the reinvention of democracy. This did not last long and the eclipse of the dissidents from political life brought back the former thesis about the virtuous ghetto: the marginality of the ex-dissidents after 1992 as the logical extension of their marginality under the Husak regime. And this found its translation in the new reading of the events of November 1989. It is not the former dissidents who helped to bring down the old regime, said in substance president Vaclav Klaus on the 15th anniversary of November 1989, but rather all of you legendary green grocers, made world famous in Havel’s “Open letter to Gustav Husak”, you ordinary Czechs with short working hours and long drinking hours, you in the silent majority who have through a mixture of indifference and Schlamperei turned the old system into an empty shell and thus prepared its demise.

This anti-heroic version of 1989 may have quite a powerful resonance at home, but not really abroad. It is partly due to the fact that Vaclav

Havel's 13 year presidency obscured the political eclipse of the former dissidents. Ignorance is bliss. It also has something to do with the way the significance of Charter 77 and, more broadly Central European dissent, had been perceived in the West since the 1970's.

The Charter and the birth of a European public space

The international dimension of the Charter 77 was embedded in its very concept.

The Charter can be considered as both a new response to the repressive policies which followed the crushing of the Prague Spring and as an offspring of the Helsinki Agreement in 1975 establishing a new framework for East-West relations in Europe. Among the principles formally subscribed to by the governments involved were: "the respect for human rights and basic freedoms, including freedom of thought, of conscience or faith". In other words, human rights had become part and parcel of East-West relations which was a major departure from both Breznev's and Kissinger's concept of détente on which the 1975 Accord was based. This was known as the "Sonensfeld doctrine" (the name of Kissinger's main adviser) and which the critics promptly renamed the "Brezfeld doctrine", postulated that stability in East-West relations depended on the stability within each bloc. Soviet and American archives only confirm this really was the underlying assumption on both sides so it can be argued that the formal human rights provisions were not actually meant to be implemented.

However, Helsinki also, almost inadvertently, opened the possibility of monitoring human rights provisions at regular review conferences and thus legitimised the attempts by citizens groupings (such as the Charter) to take their governments at their word and challenge their violations of human rights. Simultaneously, it opened the possibility for diplomatic interference in the internal affairs of all signatory states. The Charter 77 and other related committees which used this opportunity have contributed to the derailing of diplomatic routine of East-West relations. It became part of an increasingly effective interplay in relations between states, between governments and public opinion which slowly but surely eroded the status quo which it was meant to preserve and in this sense helped to prepare the ground for 1989. It is in this sense that the story of human rights within the Helsinki process will remain a classic case study of unintended consequences.

Of all the human rights groupings that have emerged in the Soviet bloc in the late 1970 (ranging from the KOR in Poland in 1976 to the Helsinki Committee in the Soviet Union) it can be argued that it was the Charter that had made the most effective use of the “Helsinki effect” and significantly contributed to its transformation. The Charter made explicit reference to the international commitments on human rights signed by the Czechoslovak government and contrasted them with the suppression of the basic freedoms in the country. The Charter has used the international factor to enhance its very limited domestic leverage. This ability to compensate a relative domestic weakness by addressing the international scene has been made possible through an institutional framework to which the Charter and its supporters gave new substance and which nobody could have predicted at the time of the signing of the Helsinki Agreement in 1975. The first was the so-called “3rd basket” and its human rights provisions concerning the “free circulation of people and ideas”. The review conferences in Belgrade in 1977, Madrid in 1980 and finally Vienna in the second half of the 1980’s, revealed to communist bloc officials the unexpected importance of the fine print of Agreements to which they had subscribed. It has also revealed to governments the emergent role of public opinion and non-state actors in inter-governmental diplomacy in Europe.

The human rights challenge to the status quo in a divided Europe was made possible through the convergence of several factors:

- The dissidents have altered the concept of détente between states by making it dependent on détente between state and society.
- West European diplomacy gradually discovered the use of the “3rd basket” and of the Follow-up conferences. West European governments started systematically consulting each other about the appropriate position on human rights in the Soviet bloc which can be considered in retrospect as the first steps what is today discussed as “common European foreign policy”
- American diplomacy under president Carter departed from that of its Republican predecessor and put human rights at the heart of its new foreign policy concept. Jimmy Carter’s speech Notre Dame University in 1978 (“We must rid ourselves of our inordinate fear of communism”) was perhaps the clearest formulation of the new doctrine suggesting that in human rights should not be just a ploy in the Cold War but should concern America’s allies as well. The

- clumsy implementation of that policy in Iran and elsewhere came under severe criticism in the US, but in the European context it certainly strengthened the 3rd basket component of Helsinki.
- Charter 77 also developed ties with other Central European dissidents of which KOR, the Committee for the defence the workers in Poland was the most significant with a famous meeting of Vaclav Havel, Adam Michnik, and Jacek Kuron near the Czech-Polish border in August 1978 which was the first of a series throughout the 1980's. This is where personal and political bonds were formed which proved to be decisive in preparing the ground for the cooperation within Visegrad group in the 1990's.

The dissident idea of “détente from below” caught the imagination of a number of human rights associations and civil society groupings of which the Helsinki Citizens Assembly became in the 1980's perhaps the best known. International organisations such as Amnesty International or Human Rights Watch provided support by publicising the regimes' repressive measures. In Paris, an International Committee for the support of Charter 77 has been created chaired by the poet Pierre Emmanuel with among members Yves Montand and Simone Signoret, Arthur Miller, Tom Stoppard or Stephen Spender. Pavel Tigrid, a friend of Pierre Emmanuel, was very active behind the scenes which points to the very important and often ignored role of exiles in the so-called Helsinki process. Next to Tigrid, Jiri Pelikan as editor of *Listy* and member of the European Parliament for the Italian Socialist Party, was effective in addressing Left of center public opinion which was traditionally favourable to détente as well as human rights causes (though often with a blind spot for their fate under “real socialism”). The exiles were the middle men who made much of the dissemination of information concerning their country of origin and were able to convey the support gathered in the West back to the dissidents in Central Europe. The three major Central European exile journals were published in Paris (*Svedectvi* in Czech, *Kultura* in Polish and *Magyar Fuzetek* in Hungarian) and found their ways into the samizdat distribution networks in their respective countries. Last but not least, a major means to convey the information to ordinary citizens in Central Europe about the situation of human rights in and the West European response to it were Western broadcasting stations such as the Voice of America. or the BBC.

Gradually, a loose transnational support network of sympathisers developed. It reflected in a way the diversity of the Charter itself and included people of different political persuasions from leftists and pacifists to conservative “cold-warriors”; all from different perspectives committed to the support of the dissidents through the Western media and public opinion awareness.

They put pressure on their governments whose diplomacy helped, albeit inadequately, to provide some protection to the human rights campaigners in Central Europe. What started with the Charter culminated after 1981 with the crack-down on Solidarity in Poland: the communist propaganda became inaudible and the “in” thing for young people in Paris, London or Rome was, for a while, to wear a Solidarnosc badge.

I consider this process to be the founding moment in the emergence of a European public space.

To be sure, there have been previous such moments. 1968 had been the most significant one since the end of World War Two with parallel great hopes of change which turned out also to be the great misunderstandings. There was the simultaneity of student revolts in Paris, Berlin, Warsaw or Prague (not to mention Berkeley or Mexico) whose common denominator seemed to be the challenge to a domestic political order which shook the foundation of the European stalemate. But under the surface the of common generational utopian uprisings there was also a misunderstanding: the 68ers in the West derided “bourgeois freedoms” and legal norms which their Eastern counterparts were reclaiming; the Western radicals were turning to the “Third World” and the menace of American imperialism while their Eastern neighbours were asserting their “europeanness” threatened by Soviet imperialism.

Ten years later the political and intellectual landscape in Europe had changed.

The radical 68ers in the West discarded Marxism and socialist utopias, changed into anti-totalitarian liberals whose itinerary and concerns converged with that of many dissidents. It is in that context that a new non-governmental dialogue could place between East-Central and Western Europe in which Charter 77 and Czech dissent played a significant part.

This was made possible by the specific features of the Charter on one hand and to the capacity of leading figures of Czech dissent to formulate the crisis of communism in their country in broader universal categories

which made it possible for people outside the communist bloc to identify with their cause beyond the question of humanitarian sympathy with the unjustly persecuted.

The Charter 77 defined itself as “a free, informal, open community of people of different convictions, different faiths, and different professions united by the will to strive, individually and collectively, for the respect of civic and human rights in our country and throughout the world”. This commitment to a culture of pluralism, diversity and tolerance was a major source of the Charter’s appeal abroad and mirrored the diversity and pluralism among its external supporters. The Charter represented an attempt to recreate – even on a limited scale – an independent public opinion under a dictatorship, To the extent that it depended on the interplay of domestic and international actors it became part of an emerging European public opinion concerned with fate of democratic politics and the overcoming of the partition of Europe.

However, there is, beyond the above-mentioned interaction in the Helsinki process, another reason for the significant impact in the West of the Czech human rights movement and that concerns its underlying political philosophy. It can be summarized in three issues:

1. The first concerns **the ethics of responsibility and the crisis of modern civilisation**. The primacy of ethics over politics means that under any circumstances the ends do not justify the means. Patocka’s writings attracted broader readership abroad once he became Charter spokesman and, like Socrates, prepared to die for truth. His message was that “the care for the soul is not limited to one’s own soul, but also to the soul of the City”. This notion of responsibility gives its true meaning to rights and therefore to the defence of human rights which also entails duties. Co-responsibility for the fate of rights *and* the fate of the world we live in.

To understand why Jan Patocka and Vaclav Havel as the founding fathers of the Charter has such profound and lasting impact on the Western intellectual milieu you have to go beyond political circumstances or sympathy for men of courage and take seriously the ideas they profess. It is most appropriate to commemorate the anniversary of Jan Patocka’s death after extensive police interrogation. It should not dispense us from reading him. Because what we find in his writings is not just a timely denunciation of communism, but also deep insights into its connection

with the crisis of modern Western civilisation or what he called “hyper-civilisation”. It is also this idea which was at the heart of Vaclav Havel’s writings. In “Politics and Conscience” (1984) Havel formulates the problem as follows:

[...] totalitní systémy jsou něčím daleko varovnějším, než si je ochoten přiznat západní racionalismus. Jsou skutečně především vypouklým zrcadlem jeho zákonitých důsledků. Groteskně zveličeným obrazem jeho vlastního hlubinného směřování. Extrémním výhonkem jeho vlastního vývoje a varovným produktem jeho expanse; hluboce poučnou informací o jeho vlastní krizi. Nejsou to tedy pouze nebezpeční sousedé a tím méně předvoj nějakého pokroku. Bohužel právě naopak: jsou předvojem globální krize této civilizace (původně evropské, pak euroamerické a posléze planetární).¹

When Western intellectuals – or for that matter students in Paris, Amsterdam or Harvard – discussed and still do with great involvement Havel’s essays such as the “Power of the Powerless” it is not because they are keen to discover details of the well known turpitudes of Husak’s secret police, but because they find out something about themselves, about their societies and about the world we live in.

2. The second, perhaps most influential feature of dissident political legacy concerns **the language of rights and civil society** as key ingredients of a democratic polity. Central European dissidents helped to shape the post-socialist liberal ethos of the 1980’s away from the ideological utopias of the late 1960’s. Liberals on the Right tended to stress the rule of law, liberals on the Left the democratic dimension of civil society. There was undoubtedly a dissident contribution to the rediscovery of political liberalism (not to be confused with economic liberalism as has often been the case in Prague in the 1990’s) in Western Europe.

3. The third important aspect of Charter 77 impact in the West concerns its involvement in the 1980’s discussions on the **overcoming of the division of Europe**. This too has several dimensions which are here merely sketched out.

¹ In V. Havel, *Do různých stran*, 1983-89, Čs. středisko nezávislé literatury, 1989, p. 42.

What the Czech (but also Polish and Hungarian) dissident intellectuals did since the late 1970's was to put Central Europe back on the map. Europe is not just a "common market" it is based on culture and values to which Central Europe seems all the more attached that it feels that they are under threat. Kundera's Central Europe as a "kidnapped West", the idea that the boundaries of civilisations cannot be drawn by tanks as well as Havel's "power of the powerless" become indispensable companion volumes in the intellectual debate about Europe. The re-discovery of Central Europe through its independent culture as well as through its dissident movements as a space distinct from the Soviet East has reinforced the de-legitimation of the division of Europe.

This is the intellectual context of the intense political dialogue between Charter dissidents and Western peace movements during the so-called "Euromissiles" crisis of the early 1980's: the deployment of American cruise missiles in Western Europe in response to the Soviet deployment of SS 20 missiles.

It included several lively exchanges such as the one between "Vaclav Racek" (Miroslav Bednar) and the British historian E.P. Thompson or Vaclav Havel's response to the Western peace movements published all over Europe under the title "The Anatomy of a Reticence" (1985).

Though most participants on both sides in the debate shared the premises that there is a fundamental link between the nature of inter-state order and that of the internal order of the states concerned: international peace is best guaranteed by peace between state and society; when general Jaruzelski declares the "state of war" inside in December 1981 it enhances the risks of confrontation outside. But there was fundamental disagreement on the false symmetry between the political regimes and thus between dissidents in the East and peace activists in the West. The latter enjoyed relatively free expression and means to influence their governments' defence policy which simply did not exist in the East. As François Mitterrand put it: "the missiles are in the East and the pacifists in the West".

Probably the most significant statement on the European stalemate coming from Charter circles was the 1985 "Prague Appeal" which called for a simultaneous dissolution of both NATO and the Warsaw Pact. The dissidents broke a taboo which nobody in Western Europe was then prepared to touch: they saw no objection to the reunification of Germany as a necessary condition for the peaceful and democratic reunification of Europe.

The ethical and philosophical underpinnings of dissent, the rediscovery of liberal values and the overcoming of the partition of Europe were the three elements, of admittedly uneven importance, which were the substance of a remarkable European dialogue across the iron curtain from the mid 1970's. It explains why dissent had such an echo disproportionate with its numbers and why the "velvet revolution" of 1989 captured the Western imagination.

Hence the question: Whatever happened to that European dialogue since then? The short answer is that it has more or less vanished. In the 1980's the direct contact was difficult if not impossible but the writings and statements of Havel, Michnik or Konrad were published and discussed in the West. Today, we have easy contact and endless conferences but not much of a transeuropean debate.

How to account for this paradox?

The first explanation argues that the eclipse of the dissidents and of their message after 1989 is due to the fact that with changed circumstances their message came **irrelevant**: just as "antipolitics" or the "parallel Polis" have become out of date so have the transeuropean networks of human rights activists after the end of the cold war. As if, with the loss of a common problem (the division of the continent) and of a common enemy (communist totalitarianism) we no longer had much to say to each other.

The second explanation is not so much that the legacy of dissent has become irrelevant as that it has been **abandoned**. The philosophers Jürgen Habermas and Jacques Derrida published a joint article considering the demonstrations against the American war in Iraq in most European capitals in February 2003 as the founding moment of a European public opinion. The argument had a snag: most ex-dissidents in East-Central Europe either supported the war or were silent. First of all, they rejected the very idea of building a European identity on opposition to the United States (anti-Americanism was certainly a non-starter in post-communist Eastern Europe). More importantly, the "dissident legacy" applied to new circumstances was supposedly that a fall of a dictatorship cannot be a bad thing. [Hence the ex-dissidents' support for the "war on terror", the struggle of "good vs. evil" based on the "politics of values" which may have precedence over international legal constraints and, sometimes, the protection of civic freedoms. Trapped by such an interpretation of the legacy of their antitotalitarian struggle many of the ex-dissidents

found themselves at odds with virtually the entire international human rights community which had supported them in the old days.]

Such a reading of the dissident legacy is, of course, debatable. If the first dissident motto was “to live in truth” then it can hardly be used to support a war justified with lies. Similarly, the ethos of dissent was the kantian imperative that “the ends do not justify the means” and the rejection of a revolutionary culture which argues that a better society can be brought about through violent means.

How then to account for the deafening silence of ex-dissidents in the face of torture at Abu Ghraib?

In short, the vanishing European dialogue came to a halt because most West European protagonists opposed the Iraq war with its most blatant human rights implications (from Abu Ghraib to Guantanamo not to mention domestic curbs on civic freedoms) while many East-Central European ex-dissidents had been ‘hijacked’ by the neoconservatives on the other side of the Atlantic.

Beyond the debate about the irrelevance or the abandoning of the dissident legacy there is an entirely new predicament of post-1989 Europe. In both halves of the Old continent we have witnessed the decline of the role of intellectuals in a context shaped by the building of institutions, markets and meeting the requirements for joining of the European Union.

There is also the impact of globalised environment. The terms which structured the international intellectual and political debates of the post-cold war period such as “the end of history”, “the clash of civilisations”, “the Americans are from Mars, the Europeans from Venus” were established by “great simplifiers” overseas... The Europeans have simply provided variations on these themes. Paradoxically, just as they reached the aim of the continent’s unification through the enlargement of the EU, they gradually became less interested in each other and, perhaps, in Europe as such.

There are, however, several aspects of the dissident legacy associated with Charter 77 around which the interrupted dialogue may be revived and remain relevant. The first concerns the indivisibility of human rights from Belarus to Burma which requires abandoning diplomatic niceties but also double standards. Second, there are new challenges facing the democracies in East Central Europe such as the rise of illiberal nationalism and populism. Just as dissident cooperation prepared the ground for

the Visegrad group, it is a matter of time before a human rights agenda will have to be revived and re-defined (national minorities, death penalty, abortion, etc.) within the new Central European framework. Finally, there is one of most important legacies of dissent: an attempt to think of Europe not just as a “common market” but as a culture, a civilisation and values without which shared European institutions risk becoming an empty shell. To address these three issues supposes to revisit the question “what is alive and what is dead in the dissident legacy” and return to the unfinished task of creating a European public space.

ODKAZ CHARTY 77 A EVROPSKÝ VEŘEJNÝ PROSTOR ABSTRAKT

Jacques Rupnik

Leszek Kolakowski publikoval v roce 1956 úvahu s názvem „Co ještě žije a co je mrtvé z myšlenky socialismu?“. Dnes, třicet let po smrti Jana Patočky, prvního mluvčího Charty 77, se můžeme ptát podobně: Co ještě žije a co je mrtvé z odkazu Charty 77, či obecněji, z odkazu středoevropského disentu?

Pokusme se s odstupem třiceti let překonat rozpor mezi zavržením a nekritickým obdivem, který vyplývá ze dvou základních pojetí Charty 77. První pojetí nahlíží Chartu jako morální ghetto statečných intelektuálů, kteří zůstali do značné míry izolovaní uvnitř společnosti atomizované pod vlivem strachu i svodů podřadné verze konzumní společnosti. Druhé pojetí vidí Chartu jako špičku ledovce: menšina disidentů vyjadřovala přání mlčící většiny. Druhý pohled převládl bezprostředně po roce 1989. Skrze Občanské fórum se Václav Havel a jeho přátelé chartisté dostali do středu dění vedoucího k obnově demokracie. To netrvalo dlouho a ústup disidentů z politického života přivedl zpět do popředí první pojetí Charty coby morálního ghetta: nevýznamnost bývalých disidentů po roce 1992 se jevila jako logické vyústění jejich nevýznamnosti za Husákova režimu.

Tento přístup se promítl také do nové interpretace událostí listopadu 1989. Jak v podstatě řekl prezident Václav Klaus u příležitosti patnáctého výročí Listopadu, starý režim neporazili někdejší disidenti, nýbrž spíše oni legendární zelináři, obyčejní Češi s krátkou pracovní dobou a dlouhým sezením u piva, mlčící většina, jež pomocí lhostejnosti a šlendriánu proměnila starý režim v prázdnou skořápku, a tak připravila jeho pád. Tato antiheroická verze událostí roku 1989 možná našla silnou odezvu doma, nikoli však v zahraničí.

Charta 77 a další podobné výbory přispěly k narušení diplomatické rutiny ve vztazích mezi Východem a Západem. Helsinské protokoly se

staly stále účinnějším faktorem v mezinárodních vztazích a ve vztazích mezi státem a veřejným míněním, což pomalu, ale jistě narušovalo status quo, v jehož zájmu byly původně uzavřeny, a v tomto smyslu připravily půdu pro listopad 1989. Myšlenka disentu „détente zdola“, tedy že zmírňování napětí mezi státy má být úměrné uvolňování napětí mezi státem a společností, zaujala mnoho lidskoprávních organizací a občanských sdružení. Každý po svém přispěl k podpoře disidentů skrze západní sdělovací prostředky a veřejné mínění. Co započalo v Chartě 77, vyvrcholilo po roce 1981 potlačením Solidarity v Polsku. Tak se komunistická propaganda stala nepřijatelnou a mezi mladými lidmi v Paříži, Londýně či Římě bylo na čas v módě nosit odznaky Solidarności. Tento proces považuji za počátek vzniku celoevropského veřejného prostoru. Radikální osmašedesátníci na Západě po deseti letech odhodili marxismus a socialistické utopie a stali se z nich liberálové vystupující proti totalitarismu, jejichž zájmy a postoje se v mnohém přiblížily k disidentům na Východě. Právě v tomto kontextu se mohl odehrát nový nevládní dialog mezi střední (a východní) a západní Evropou, v němž hrála důležitou roli Charta 77 a český disent. Umožnila to především schopnost vůdčích postav disentu formulovat krizi komunismu v širších a univerzálních kategoriích, což dalo lidem mimo komunistický blok možnost identifikovat se s jejich věcí způsobem přesahujícím obyčejný lidský soucit s nespravedlivě stíhanými.

Je zde však ještě jeden důvod, proč české hnutí na obranu lidských práv mělo takový vliv na Západě, a ten souvisí s politickou filosofií v jeho podtextu. Především se týká etiky zodpovědnosti a krize moderní civilizace. Přednost etiky před politikou znamená zavržení zásady účel světi prostředky. Patočkovy filosofické názory upoutaly výrazněji v zahraničí teprve, když se stal mluvčím Charty a, podobně jako Sokrates, byl hotov zemřít pro pravdu. Jeho poselstvím bylo, že „péče o duši se neomezuje na moji vlastní duši, ale patří také duši polis“. Pojem zodpovědnosti dává skutečný smysl právům a tím také obraně lidských práv, jež zároveň zahrnují povinnosti. Chceme-li pochopit, proč byl vliv Jana Patočky a Václava Havla coby otců zakladatelů Charty v západním intelektuálním prostředí tak hluboký a trvalý, je třeba překročit hranice konkrétní politické situace a vážně se zabývat myšlenkami, které hlásali. Je samozřejmě zcela na místě připomínat si smrt Jana Patočky jako důsledek dlouhého policejního výslechu. Ale to by nás nemělo zbavovat povinnosti číst jeho dílo, v němž nalezneme nejen dobovou kritiku komunismu, ale také

hluboký vhled do krize moderní západní civilizace, či jak on říkal „nad-civilizace“. Podobnou myšlenku najdeme u Václava Havla například v *Politice a svědomí* (1984).

Druhý a možná nejdůležitější rys politického odkazu disentu se týká pojetí práv a občanské společnosti coby základních součástí demokratické polis. Středoevropský disent pomohl formulovat postsocialistický liberální étos osmdesátých let. Liberálové na pravici kladli důraz spíše na vládu zákona, liberálové na levici vyzvedali demokratický rozměr občanské společnosti. Není pochyb o tom, že právě disidenti přispěli ke znovuoživení politického liberalismu v západní Evropě (nikoliv liberalismu ekonomického, což se v Praze v devadesátých letech často zaměňovalo).

Třetí významný aspekt vlivu Charty 77 na Západě je její účast v osmdesátých letech v diskusích o tom, jak překonat rozdělení Evropy. Českým (ale také polským a maďarským) disidentům se od konce sedmdesátých let podařilo vrátit střední Evropu na mapu Evropy. Evropa není jen „společný trh“, je založena na kultuře a hodnotách, na nichž střední Evropa lpěla tím více, čím více zde byly ohrožovány. Kunderova střední Evropa jako „unesený Západ“, myšlenka, že hranice civilizací nevymezují tanky, stejně jako Havlova „moc bezmocných“, se staly nepostradatelnými průvodci intelektuálních a politických debat o Evropě. Bezpochyby nejvýznamnějším vyjádřením z okruhu Charty k evropské patové situaci byla Pražská výzva z roku 1985, která vybízela k souběžnému rozpuštění NATO i Varšavského paktu. Disidenti porušili tabu, které se tehdy nikdo v západní Evropě neodvážil překročit: neměli námitky proti znovusjednocení Německa jako nezbytné podmínce pro mírové a demokratické sjednocení Evropy. Zde vyvstává otázka: Co se od té doby stalo s evropským dialogem? Odpověď je, že se víceméně vytratil. V osmdesátých letech byl sice přímý kontakt obtížný, ne-li nemožný, ale úvahy a texty Havla, Michnika či Konrada se na Západě publikovaly a diskutovalo se o nich. Dnes spolu můžeme snadno komunikovat, ale celoevropská debata nám chybí.

Jak si tento paradox vysvětlit? Podle prvního vysvětlení ústup disidentů a jejich poselství po roce 1989 způsobilo to, že se změnou podmínek jejich poselství ztratilo smysl. Jako bychom si se ztrátou společného problému (rozdělení kontinentu) a společného nepřítel (komunistický totalitní režim) již neměli co říci. Druhé možné vysvětlení hovoří o tom, že odkaz disentu byl opuštěn. Jürgen Habermas a Jacques Derrida uveřejnili společný článek, v němž hovoří o demonstracích proti americké

válce v Iráku, které proběhly po celé Evropě v únoru 2003, jako o počátku vzniku celoevropského veřejného mínění. Jejich myšlenka má jednu vadu na kráse: většina bývalých disidentů válku buď otevřeně podporovala, nebo k ní mlčela. „Odkaz disentu“ jako by v nových podmínkách znamenal, že na pádu diktatury nemůže být nic špatného. Mnozí bývalí disidenti se zapojili do podpory „války proti terorismu“, boje „dobrá“ proti „zlu“ a přijali myšlenku „politiky hodnot“, jejichž autorita přesahuje mezinárodní právní překážky, někdy i ochranu občanských práv. Na základě podobné interpretace odkazu svého boje proti totalitě se mnozí bývalí disidenti odcizili většině představitelů lidskoprávního prostředí na Západě, kteří je kdysi zvenku podporovali.

Je třeba znovu si položit otázku, „co ještě žije a co je mrtvé z odkazu disentu“, a vrátit se k nedokončenému úkolu vytváření celoevropského veřejného prostoru.

THE LEGACIES OF CHARTER 77: THE “GIFT” OF DEMOCRATIC DISSENT

Barbara J. Falk (Canadian Forces College, Toronto)¹

Introduction

Three decades ago, a group of diverse yet uniformly dissatisfied individuals sought to hold their government legally to account for signing an international covenant: the Helsinki Accords.² Much has been written about the importance and the overall impact of Charter 77, both during its formative first decade, as well as the role the organization played as the centre of an “unofficial” opposition in the Velvet Revolution and the instauration of democracy post-1989.³ However, it has been difficult – both historically

¹ The author wishes to sincerely thank Michal Kopeček, Jiří Příběh, Libora Oates-Indruchová, and Umut Korkut for reading earlier versions of this paper and their insightful and helpful comments, as well as Kimberly Lawton for her superb research and editorial assistance.

² In 1975, Czechoslovakia, together with other Eastern and Western states, endorsed (and later ratified) the Final Act of the Helsinki Accord. Article VII, subtitled “Respect for human rights and fundamental freedoms, including the freedom of thought, conscience, religion, or belief” outlines state obligations, which include the “...effective exercise of civil, political, economic, social, cultural and other rights and freedoms.” See Conference on Security and Cooperation in Europe in Europe: Final Act: Helsinki, August 1, 1975 (*Department of State Bulletin*, LXXIII: 1888, September 1, 1975, pp. 324–26), reprinted in Robert V. Daniels, ed., *A Documentary History of Communism and the World: From Revolution to Collapse* (Hanover and London: UP of New England, 1994), pp. 254–257.

³ See for example, H. Gordon Skilling, *Charter 77 and Human Rights in Czechoslovakia* (London: George Allen & Unwin, 1981) and *Samizdat and an Independent Society in Central and Eastern Europe* (London: Macmillan, 1988); Helsinki Watch, *A Decade of Dedication: Charter 77 1977–1987* (New York: Helsinki Watch Committee, 1987). A definitive Czech-language source, published on the 20th anniversary of Charter 77, is a series of reflections and essays edited by Blanka Čiřáňová, Milan Drápala, Vilém Prečan, and Jiří Vančura, entitled *Charta 77 očima současníků* (Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1997). Many Western publications regularly published short articles on the progress and activities of Charter 77 throughout its history, as well as the efforts of the regime to persecute and prosecute its supporters and signatories, such as *East European Reporter*, *Labour Focus on Eastern Europe*, *Encounter*, *Index on Censorship*, *Gegenstimmen*, *L'Alternative*, *Lettres*, as well as many emigré publications in Czech, such as *Svědectví* (published by Pavel Tigrid from Paris) and *Listy* (published by Jiří Pelikán in Rome).

and politically – to take Charter 77 *on its own terms*, because its smaller size and international impact was always dwarfed by neighbouring Polish movement Solidarity, and the unfolding of events in 1989 has had the obvious and perhaps inevitable narrative and hermeneutic effect of rendering the Velvet Revolution in Czechoslovakia necessarily contingent upon the actions of external forces, agents, and groups.⁴ In paying *specific* rather than *comparative* homage to the lessons and legacies of Charter 77, this paper will engage in a thought experiment that will involve the “bracketing out” of extraneous influences, circumstances, and consequences. In so doing, I will argue that two key legacies emerge that together constitute the “gift” of democratic dissent in Czechoslovakia: the model of legalism and the establishment of diversity.

Methodologically, I principally examine the foundational period in the life of Charter 77 – the events just before and after the creation of Charter 77. In order to establish the initial *raison d'être* and operational character of Charter 77, it is necessary to reflect on the circumstances and shared experiences that led to its formation in the first place. From the signing of the Charter through to the assignment of spokespersons, the diversity of its membership was evident. Moreover, reflecting on the immediate catalysts for the creation of the Charter – both a series of trials and the desire to hold the Czechoslovak regime to its commitment to implement legal obligations adopted via the Helsinki process – the model of legalism is paramount.

Context and Origins

The immediate catalyst for the formation of Charter 77 was a series of trials involving musicians and concert organizers – first, a trial of three organizers of the Plastic People of the Universe (PPU) concert in Pilsen, and second, the trial and conviction of three PPU band members and their musical director Ivan Jirous in Prague in 1976.⁵ In particular,

⁴ See for example, Timothy Garton Ash, *We the People: The Revolution of '89 as Witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin and Prague* (Cambridge: Granta Books, 1990); J.F. Brown, *Surge to Freedom: The End of Communist Rule in Eastern Europe* (Durham and London: Duke UP, 1991); Vladimír Tismaneanu, *Reinventing Politics: Eastern Europe from Stalin to Havel* (Toronto and New York: The Free Press, 1992); and Barbara J. Falk, *The Dilemmas of Dissidence: Citizen Intellectuals and Philosopher Kings* (Budapest and New York: CEU Press, 2003).

⁵ Of the fourteen originally detained, only four were brought to trial: Ivan Jirous, Pavel Zajiček, Svatopluk Karásek and Vratislav Brabenec. They were charged with having organized a breach of the peace by their involvement in performances which were deemed as having “an offensive

the PPU trial became the critical “shared experience,” a founding moment for what Havel called a “special, improvised community” among those who bore witness to and described the absurd proceedings. As has often been the case in human affairs, this trial became much more – a public narrative par excellence, a story containing both societal and individual conflicts, inevitably ritualized as a state-sanctioned exercise in adversarial struggle against moral opprobrium and societal disrespect. The “objective guilt” of the defendants – by their very organization and participation of public performances – was as ridiculous as the notion of the trial judge as an “objective arbiter.”

Although only a few relatives of the accused were among the ticket-holders that were allowed into the courtroom, about 150 friends and sympathizers gathered in the corridor outside, and although the guilty verdicts were neither surprising nor unexpected, the trial represented both a bonding experience among the participants and observers, and simultaneously pointed a way forward. For although the law condemned the accused and its representatives – both judicial and prosecutorial – and attempted to paint the defendants with the bold brush of repulsion and hooliganism, by their very dignity and refusal to counter-condemn the authorities, the accused maintained their personal freedom, authenticity, and self-determination. Everything was turned on its head – by using the law, the regime only illuminated more strongly the lack of judicial independence in Czechoslovakia, and the complete absence of the rule of law. And yet by using the law, the regime also illuminated how the law might also be used – by holding the regime to account for its own commitments.

Legalism: the Model for Charter 77

The earliest documents we associate with the founding of the Charter, such as the letter by Jaroslav Seifert et al to German author and activist Heinrich Böll (16 August 1976) and Václav Havel’s landmark essay “The Trial” (11 October 1976) display a focus on legalism, by which I mean the utilization of law and its correlate organizational forms as

disregard of society” and which “had a negative effect on the lifestyle of young people.” The indictment also included the following: “Vulgar expressions were the kernel of the whole programme. The texts contained extreme vulgarity with an anti-socialist and anti-social impact, most of them extolling nihilism, decadence, and clericalism” (cited in Skilling, 1981: 11).

a *positive* ideology, following Judith Shklar.⁶ Thus, Seifert *et al* refer to the unfounded nature of many of the allegations, the “silliness” of a formal indictment, where musicians were accused of organizing public performances when they had long since been deprived of the possibility of public performance, and the “unwarranted exclusion of the public” from the earlier Pilsen trial. Havel speaks of the PPU trial as a ritualistic performance in which the stock characters play – and indeed fulfill – their roles, no matter how embarrassing and unforeseen the consequences. Havel discusses how the trial judge unwittingly became a “tragic symbol” of the lack of judicial independence, “a jurisprudence incapable of defending its independent position and of passing verdicts of the type called for by the human, civic, and legal conscience of its judges; a jurisprudence aware that it is manipulated by power, but incapable of standing up to it, and in the end voluntarily accepting the wretched role of the subordinated employee of the ‘lords and masters’ (see Skilling, 1981: 202). The argumentative style, deductive approach, and the search for facts to support evidentiary requirements, all speak to a legal-analytic rationality inherent in a legalistic model of defence and defiance.

The Charter 77 *Declaration* of 1 January 1977 begins with reference to the International Covenant on Civil and Political Rights and the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, which were signed by Czechoslovakia in 1968, confirmed at Helsinki, and came into legal force on 23 March 1976. The signatories to the Charter welcomed the accession of the Czechoslovak Socialist Republic (ČSSR) to the above-named agreements, and regrettably reminded the government of the existent gap between law and practice, particularly in the areas of freedom of expression and association, the right to an education, and freedom of religion. The entire document is legal in tone and analysis – as the following selected paragraphs attest:

⁶ In her controversial 1964 study, *Legalism: Law, Morals, and Political Trials*, Judith Shklar boldly and simply defines legalism as “the ethical attitude that holds moral conduct to be a matter of rule following, and moral relationships to consist of duties and rights determined by rules” (1986: 1). However, as is made clear in her preface to the re-released 1986 version, she sees legalism as an ideology in two different but arguably overlapping senses: first as an ideology internal to the legal profession, and second as political ideology that holds key values as sacrosanct, such as the rule of law, the creation of reciprocal relationships based on correlative duties and rights, a view of the equality of rights as the implementation of moral rules, and the necessity of impartial and independent judgment when disputes arise. It is in this crucial second sense that I refer to the methodology deployed by Charter 77 as one of legalism.

Where organisations or individual citizens, in the interpretations of their rights and duties, come into conflict with such directives, they cannot have recourse to any non-party authority, since none such exists. This constitutes, of course, a serious limitation of the right ensuing from articles 21 and 22 of the first-mentioned covenant, which provides for freedom of association and forbids any restriction on its exercise, from article 25 on the equal right to take part in the conduct of public affairs, and from article 26 stipulating equal protection by the law without discrimination. This state of affairs likewise prevents workers and others from exercising the unrestricted right to establish trade unions and other organisations to protect their economic and social interests, and from freely enjoying the right to strike provided for in para.1 of article 8 in the second-mentioned agreements.

Further civic rights, including the explicit prohibition of 'arbitrary interference with privacy, family, home or correspondence (article 17 of the first covenant), are seriously vitiated by the various forms of interference in the private life of citizens exercised by the Ministry of the Interior, for example, by bugging telephones and houses, opening mail, following personal movements, searching homes, setting up networks of neighbourhood informers (often recruited by illicit threats or promises) and in other ways. The ministry frequently interferes in employers' decisions, instigates acts of discrimination by authorities and organisations, brings weight to bear on the organs of justice and even orchestrates propaganda campaigns in the media. This activity is governed by no law and, being clandestine, affords the citizen no chance to defend himself.

In cases of prosecution on political grounds the investigative and judicial organs violate the rights of those charged and of those defending them, as guaranteed by article 14 of the first covenant and indeed by Czechoslovak law. The prison treatment of those sentenced in such cases is an affront to human dignity and a menace to their health, being aimed at breaking their morale (full English text available in Skilling, 1981: 210–212).

These were carefully constructed words, with examples chosen to specifically highlight the regime's *de jure* commitments and unfortunately contrary *de facto* realities. There is not an ounce of counter-revolutionary rhetoric or rousing narrative – so much so that when the regime

responded with its *Anti-Charter*,⁷ it appears in hindsight as a farcical attempt at antidote. Legalism as both model and methodology to some degree restricted the Charter in terms of its overall scope and demands for charge (particularly in the 1988–1989 time frame), but at the same time liberated the movement from the charges of potential politicization and counter-revolution (and when those charges were inevitably made, they seemed all the more preposterous and ridiculous). And the more the spokespersons of Charter 77 were targeted for repressive legal action (as was the case from the very beginning with the detention and interrogation of Václav Havel, Ludvík Vaculík, and Pavel Landovský enroute to the post office to mail copies to all signatories), the greater the gap appeared between law and practice, international commitment and political reality.

Every time the Charter released documents and communiqués drawing attention to specific individual cases where human and civil rights were violated, with accompanying detailed documentation and suggestion solutions, the legalistic model and its concomitant methodology were highlighted. The Chartists acted within the law and defended the law while the state – the supposed author and upholder of the law – continually broke it. Moreover, in a stroke of continued tactical brilliance, Charter 77 repeatedly sought avenues for dialogue with the regime, and even accepted “co-responsibility” (Skilling, 1981: 212).

In a telling 10th anniversary report compiled by Helsinki Watch, a detailed compendium of the methods of persecution and prosecution of Charter 77 and its activists and spokespersons by the regime, was presented. Also adopting the model of legalism, Helsinki Watch reported that laws covering hooliganism and subversion were repeatedly used against those who distributed Charter 77 documents, religious materials, and underground literature (Helsinki Watch, 1987: 26). The mere possession of *samizdat* was considered objective proof of “anti-state” beliefs and thus a basis for prosecution (1987: 26). Detention periods of 48 hours were used to block individuals from attending meetings, demonstrations, concerts and seminars; such processes, as documented in the report, were also used for interrogation without charges having been laid. Political prisoners were treated like common

⁷ The regime, correctly as it turned out, perceived that Charter 77 was a threat, and circulated a petition in late January, 1977 condemning the Chartists. Dubbed the “Anti-Charter,” it was “voluntary,” yet all state employees were required to sign the document. How this was implemented in practice, however, varied in interpretation.

criminals, family visits were allowed only infrequently, mail was censored, and defense lawyers were “compelled to protect the interests of the state over those of individuals” (1987: 26). Kafkaesque sentences included “protective supervision” where those found guilty had to report to police daily, obey a curfew, seek permission to leave town, and open their homes to police searches. The overall intent was obviously to prevent activists having mutual contact – not only with each other, but also with wider movements of dissent. Police regularly surveilled apartments of known spokespersons, signatories, and activists (as well as trials and funerals, to determine who was present). Occupational discrimination was widespread: many were dismissed from positions, were barred from professional occupations, and had to find jobs stoking furnaces, cleaning buildings, or working as foresters. Writers, whether signatories of Charter 77 or not, often became “non-persons” – in that they were only able to publish samizdat, for audiences they cannot see or access, and previous works were summarily removed from bookstores and libraries (1987: 24). Extra-legal forms of repression were also widespread, such as threatening the safety of children, attacking individuals, or ransacking and vandalizing summer residences (1987: 25). Children of known dissidents were refused admission to special school programs and/or university, and other family members had difficulty getting jobs in their professions (1987: 24). The Helsinki Report demonstrates the degree to which the model of legalism adopted by the Chartists was mirrored by external monitoring groups and supporters. Indeed, the mutually-constitutive processes of careful documentation and widespread publicity still forms the methodological backbone of human rights organizations today – in governments, in UN agencies (such as the new UN Human Rights Council), and among NGOs such as Human Rights Watch and Amnesty International. Charter 77 did not *invent* this model specifically or alone – yet in its very participation in the creation of a broad global movement for the ratification and implementation of human rights, Charter 77 might be said to be one of its initial “signatories.” Moreover, networks of *tamizdat* and support from abroad signaled the emergence of not only significant diaspora support, but also the emergence of the transnational human rights movement, and even of transnational civil society more broadly.

The model of legalism became “thicker” and more “intense” even as it appeared on the surface that the Chartists could not possibly “succeed” – at least in that arrests continued and the regime stood by its hardline

approach to the Charter well after Gorbachev established the twin processes of *perestroika* and *glasnost* in the USSR, and governments elsewhere in the region, most notably in Poland and Hungary, appeared to be “softening” their attitudes in order to reach some kind of accommodation with their unofficial oppositions. By late 1988, Charter 77 had an impressive web of supporters not only internally but externally. František Janouch headed the Charta 77 Foundation in Sweden; Jeri Laber worked on behalf of the US Helsinki Watch Committee; Jan Kavan of Palach Press in the UK re-published almost everything produced by the Charter in English within weeks of its release; and an underground university had been effectively established with the support of the Jan Hus Educational Foundation in the UK.⁸ Moreover, *tamizdat* publishers, with the support of particular Czech and Slovak émigré communities and committed individuals abroad as well as foreign embassies in Prague (for example, Canada, Germany, and Sweden), allowed for an impressive range of published materials, both fiction and non-fiction, to move into and out of the country. *Samizdat* published internally could be “converted” to *tamizdat* and then re-smuggled back into the country, via text or via broadcast on Radio Free Europe.

Such “thickness” allowed for faster response time and thus greater possibilities for intervention from abroad. One interesting example occurred at the time of Václav Havel’s trial and appeal in the winter and early

⁸ For a thorough overview of the role of key Czechoslovak émigrés in sustaining and supporting Charter 77 and other movements and organizations of dissent abroad, see H. Gordon Skilling, “Archive of Freedom,” particularly on the part played by Vilém Prečan and his establishment of the *Československé dokumentační středisko nezávislé literatury* (ČSDS) or the Czechoslovak Documentation Centre for Independent Literature. The Charta 77 Foundation described itself as “... a cultural and humanitarian institution with the principal goal to support people in Czechoslovakia who are persecuted for their political, religious, or cultural stands and beliefs.” From 1978 through to 1986, Charta 77 Foundation (*Nadace*) provided over 1.5 million Swedish crowns to Charter 77, using public banking services. Palach Press in the UK was both a press agency and literary publishing house. The masthead of its newsletter, *Uncensored Czechoslovakia*, provides one with a sense of the “thickness” of transnational activism and how it cut across traditional partisan and societal cleavages – sponsors included Dame Peggy Ashcroft, MP Bernard Crick, Rt Hon Michael Foote, novelist Graham Greene, Neil Kinnock (then head of the Labour Party in the UK), playwrights Harold Pinter and Tom Stoppard, and intellectual communist, professor, and anti-nuclear activist E.P. Thompson. Czech activist-émigrés included Aleš Březina of Canadian Czechoslovak monthly *Nový Domov*, Josef Škvorecký and Zdena Šalivarová of Toronto 68 Publishers, and Jiří Loewy, editor of German-based *Právo lidu*. A full history of the Jan Hus Foundation and their longstanding support for underground university activities and seminars can be found in Barbara Day, *The Velvet Philosophers* (London: Claridge Press, 1999).

spring of 1989.⁹ At the time of the appeal, an international intervention was launched and prepared by the International Helsinki Federation for Human Rights (IHF, based in Vienna); Helsinki Watch USA (based in New York); the Swedish Writers Union; and the Swedish PEN chapter (both based in Stockholm). Collectively, they sought to have their memorandum introduced at the appeal on the basis of the Final Act of the Helsinki Conference, the *Barcelona Traction* case,¹⁰ and the recent recreation by the Czechoslovak government of a human rights committee, the *Výbor československé veřejnosti pro lidská práva a humanitární spolupráci* – and meeting of that group with representatives of the four groups mentioned above on 21 February 1989. Their carefully worded 12 page appeal, referenced applicable legal statutes, for example, the UN Declaration of Human Rights, the UN Covenant on Civil and Political Rights, and the Vienna Concluding Document, particularly the following passages:

11. Respect human rights and fundamental freedoms, including the freedom of thought, conscience, religion or belief, for all without distinction as to race, sex, language or religion.
12. Guarantee the effective exercise of human rights and fundamental freedoms, all of which derive from the inherent dignity of the human person and are essential for his free and full development. The [participating states] recognize that civil, political, economic, social, cultural and other human rights and freedoms are all of paramount importance and must be fully realized by all appropriate means.

The interveners specifically mention that signatory states undertook to:

- 13a. Develop their laws, regulations and policies in the field of civil, political, economic, social, cultural and other human rights and fundamental freedoms and put them into practice in order to guarantee the effective exercise of these rights and freedoms.

⁹ On March 21, Havel's appeal (for his conviction stemming from involvement in the 20th anniversary commemoration of the self-immolation of Jan Palach in January, 1989) was heard in Prague, and his sentence was reduced from 9 months imprisonment in the "second prison" category to 8 months imprisonment in the "first prison" category. He was found guilty of taking part in an unauthorized assembly (an offense against public order and a misdemeanor) and sedition, a lesser conviction than the original (criminal) offense of obstructing the duty of a public official. At that time, he was considered eligible for parole in May after half sentence served (News from Helsinki Watch, News from Czechoslovakia, April 13, 1989).

¹⁰ In the case of *Barcelona Traction Light and Power Ltd.* ([1970] I.C.J. paras. 33–34), the International Court of Justice at The Hague found that international law provides that matters of human rights are universal obligations that are of concern to all nations.

The memorandum listed the charges against Havel and the increasing and systematic frequency of persecution and prosecution of those who criticize or express, via their actions, their disagreement with government policy.

As the above case demonstrates, increased speed of transnational interaction meant faster turnaround time *and* the possibility of intervening in the legal processes *as they were actually occurring*, as opposed to being limited to registering protest afterward. Another example is that of Amnesty International (AI), an organization deeply engaged with Charter 77, largely via the International Secretariat, based in London. With respect to the January 1989 arrests, AI was able to deliver an urgent action appeal just two days after the release (and referral for prosecution) of the defendants, and only one week after their initial arrest. Moreover, AI's urgent action appeals listed details of the charges ("obstructing the exercise of the authority of a public agent"), the event (the 20th anniversary of the self-immolation of Jan Palach), and the possible sentence (up to 6 months imprisonment).¹¹ This may seem commonplace today with the twin phenomena of Internet communication and globalization, but in 1989 this "real time" transnational activism was both new and, as it turned out, revolutionary.

Legal theorist Jiří Příbáň has persuasively argued that the role of dissent generally and Charter 77 specifically was strategically and powerfully effective because they were able to use the double language of the regime to their benefit (Příbáň, 2002: 166). Exploiting the distance between socialist legality and political reality, the Chartists exposed the double structure of arbitrariness dressed up as law, the ideology lurking behind the rhetoric, and opened up a "legitimation battlefield" (Příbáň, 168).¹² In so doing, they successfully engaged the party-state on multiple levels, all consonant with the legalist approach: first, by raising the spectre of the potential actual operation of the rule of law; second, by endorsing a view of law as co-extensive with human rights; third, by their very existence revealing the necessity of dissent for a legitimate system of law to function.

¹¹ See Amnesty International, Urgent Action 23/89, issued 23 January 1989; and Amnesty International, Urgent Action 29/89, issued 27 January 1989.

¹² Following Havel's description of the legalist and nonsensical language *ptydepe* from his play *The Memorandum*, Příbáň suggests that the strategy of dissent was designed to expose the *ptydepe* innate to the system, a code of "incomprehensible rules" that shift in meaning according to political instrumentality (See Příbáň, 2002: 170–173).

Finally, the model of legalism is evident in the process-driven nature of Charter activities, specifically as reflected in their publications. Charter 77 produced a flood of documents, and those issued in the name of the Charter were signed and authenticated by one or more of its spokespersons. Thus, there was an “official” and “legal” quality to Charter discourse, and publications were organized into different categories depending on their purpose. “Documents” were authorized and signed, indicating a collective response and authorship, as well as a level of importance. “Communiqués” (*sdělení*) were dated but not numbered, and covered a range of particular themes; “situation reports” were issued in the early years to provide an overview of the life of the Charter over a given time period; and finally there was a more amorphous category of statements and essays, usually longer meditations on specific purposes of the Charter, which were also circulated under the names of one or more spokespersons (Skilling, 1981: 87). A process of agreement and endorsement evolved over time – one that was difficult to sustain given near-constant police surveillance, periodic arrests, detentions, and imprisonment. Although it is difficult to classify all the documents, and many were of a more literary nature, Skilling identified quite early that most of the *samizdat* and *tamizdat* from the same time period were “...illustrations on a single central theme: the illegalities and injustices committed by the authorities against citizens” (1981: 99). There was an “inner congruity” because Charter 77 was a “chief source of inspiration and ideas” (1981: 99).

When Judith Shklar wrote *Legalism: Law, Morals, and Political Trials* in 1964, she was concerned to establish the basis of legalism as ideology and practice, first in organized and consolidated democracies, and second as a foundational source for the rule of law and subsequent democratic politics in political trials, such as Nuremberg. What she could not have imagined is that such legalism could be a source of internal and transnational activism for adherence to the rule of law in a different sense – as a means of confronting an authoritarian regime to hold fast to its legal commitments. As the Charter evolved, its activists and supporters grew in their sophisticated knowledge and application of not only the international covenants mentioned in the Helsinki Accords, but in detailing the inconsistent and illegal application of the Czechoslovak penal code, as well as the constitution of the ČSSR. This was as innovative as the Poles demanding an independent and self-governing trade union and forming

their historic alliance for social and political change among workers and intellectuals. In both cases, organizations and initiatives from below, in the realm of civil society, were able to demonstrate that the emperor had no clothes, and that his very nakedness derived from the gap between theory and practice.

Diversity and Community

From its arguable inception in the corridors of the courthouse on Karmelitská Street during the PPU trial, Charter 77 represented a model of diversity and community. In his essay *The Trial*, Havel describes the “rapid birth of that extraordinary though improvised community:”

...new rules of mutual contact came into being, rules entirely unusual outside this environment: the process of introductions and becoming acquainted, the way people usually sound each other out, all these were dropped; the usual conventions were cancelled, the usual reserve vanished. Right before the eyes of several bands of ‘the others’ (not in uniform, but still surprisingly identifiable upon first glance), dozens of things were discussed which, under other conditions, many would have hesitated to bring up even when no one else was present. It was a community of people who were not only exceptionally considerate, communicative and trusting of one another, but also a strangely democratic one: an elderly, dignified man, a former member of the presidium of the Central Committee of the Czechoslovak Communist Party, chatted uninhibitedly with long-haired youths whom he had met here for the first time in his life, and they conversed uninhibitedly with the gentleman whom they knew, at best, from news photographs. Any reserve and inner walls that might have existed seemed to lose their significance here: all the requisite ‘buts’ became ludicrous in this atmosphere, became petty and evasive. It was as if everyone felt that at a time when everything is at stake, there are only two alternatives: put everything into the game, or give everything up.

I have written previously that the founding impulse of Charter 77 was indeed this collective sense of “gambling everything” (Falk, 2003: 87). However, the process of “gambling everything” also meant the establishment of a diverse community that was fundamentally proto-democratic and republican in its adherence to the values of social trust, solidarity,

openness and honesty of mutually-respectful debate, and shared commitment to a process, rather than a product or an end-state.

Charter 77 has, at times, been depicted as a group largely of intellectuals and writers, disconnected from “average” Czechoslovak society in the 1970s and 1980s.¹³ Indeed, some of the Chartists themselves were self-deprecating in their description of the isolation of the “merry ghetto” (Skilling, 1981: 52). However, the ghetto mentality and reality were not self-imposed but were the result of the repressive reaction of the Czechoslovak authorities. Chartists deliberately did not circulate documents to those who might be endangered or inexperienced, and the very legalistic character of many of the documents hardly made for interesting reading (Skilling 1981: 52). However, from the outset, Charter 77 was open in establishing itself as including and embracing “everyone who agrees with its ideas, participates in its work, and supports it.” Although the 240 original signatories might be said to form the backbone of the Charter organizationally, there was no such thing as membership or registration. It was self-styled as a movement, not as a party. The group of 240 was also remarkably diverse. Many were formerly active and prominent party members involved in the Prague Spring, such as František Kriegel, Zdeněk Mylnář, and Jiří Hájek; others were well-known writers and journalists involved in opposing the Soviet invasion after 1968, such as Ludvík Vaculík, Pavel Kohout, and Václav Havel. Important and telling was the fact that the vast majority were not particularly well-known, most of whom had not previously been party members or activists, but were simply workers or professionals. Indeed, they were the “Everyman” and “Everywomen” of Czechoslovak society.¹⁴ Between initial preparation and October, 1979, only one signature was withdrawn, and the initial list grew to over 1,000 – quite a remarkable period of growth given the fairly fast and dramatically repressive response of the regime.

¹³ This was particularly true in English-language accounts published soon after the Velvet Revolution. J.F. Brown's chapter entitled “Czechoslovakia: A Kinder, Gentler Revolution” in *Surge to Freedom: The End of Communist Rule in Eastern Europe* (Durham and London: Duke UP, 1991), is typical. Brown describes Charter 77 as “always ... elitist in composition” (p. 168).

¹⁴ A caveat is in order: the signatories were overwhelmingly Czech, and the majority from Prague. Among original signatories, Slovaks and those from smaller centres or rural areas were under-represented, not deliberately so, but because concentric circles of friends and acquaintances among the drafters were the initial “supply” of possible supporters. Given the repressive nature of the regime, the movement was always sociologically and geographically limited, and although efforts were made throughout the life of the Charter at various kinds of “outreach,” Chartists did not proselytize, given the inherent risks involved.

Skilling's analysis of signatories (over 1,000 at the time of his analysis in 1980) is an instructive lesson in the early diversity of the Charter, regardless of its regime caricature as a bunch of renegade anti-socialist counter-revolutionaries. Significantly (and contrary to the common assertion of the Charter as a movement of "intellectuals" and Solidarity in Poland as a movement of "workers"), the plurality of signatories (41%) self-identified as workers (*dělníci*) – and their overall proportion actually grew over time. Also well represented were scholars, cultural figures, professionals, office workers, clergy, (former) politicians, students, pensioners, government employees, scientists, and housewives (Skilling, 1981: 40–41).¹⁵

The healthy tension between diversity and commonality was cultivated from the beginning. Diversity was simultaneously deliberate and improvisational. Diversity of political opinion, religious belief, and professional and occupational background was both a fact and an advantage. Rather than replicate the errors of the Prague Spring with the creation of a programme for action or a unified platform, the Chartists opted not to conceal their differences of opinion. What was important was the *common* experience of state repression in normalization-era Czechoslovakia, and this is what drew together those who had been vigorous party members and Prague Spring reformers with those who had never been communists, along with both committed Christians and atheists, scholars and musicians, workers and writers. As Ladislav Hejždánek wrote, what united the Chartists was a common commitment to "the attainment of respect for the basic human and civil rights of every individual in all planes and spheres of social life" and "the principle of legality and respect for the law."¹⁶ Thus, the model of legalism, arguably a key pillar of Charter innovation, was also a source of common identification and resolve.¹⁷

¹⁵ The category of "housewives" is unclear in Skilling's analysis, given that this was not a recognized status in authoritarian communist societies. As he accepted the process of self-definition, this category may include spouses and women on maternity leave.

¹⁶ Quoted in Skilling, 1981: 43. See also Ladislav Hejždánek, Letters, no. 5, 2 March 1978).

¹⁷ Nonetheless, Skilling characterized the following tendencies or categories within the Charter – although not as formal, precise, or distinct (or all-encompassing or mutually inclusive or exclusive) groupings: the "Ex-Communists" or "E-Club," Socialists (both democratic and revolutionary – but here I would add the qualifier "non-violent"); and Religious Groupings (pastors and members of the Evangelical Church of Czech Brethren, a Catholic priest and lay Catholics – the number of Catholic clergy increased significantly over time). However, it is important to remember that labeling Chartists as representing a particular tendency or position is inaccurate and misleading; most generically supported the aims of the movement as a whole, while supporting different positions and declarations independently, and at the same time contributing to debates on specific issues (see Falk, 2003: 90).

Diversity meant disagreement, but the fact that this disagreement was open, principled, and non-violent speaks volumes about the Charter as a proto-democratic movement, a loyal opposition in waiting. After initial regime persecution and repression, and the death of Jan Patočka,¹⁸ discussion on the aims and work of the Charter began to generate debate and substantial differences. Some wanted to follow a more concrete organizational model, with an ethos of self-help, modeled on KOR in Poland. Such a “radical” approach was met with the counter-argument that formal opposition would lead to immediate *liquidation*. Protagonists of other early debates centered on the risks of imprisonment (Ludvík Vaculík, Petr Pithart, and Václav Havel); the human rights struggle as a precondition for social and political revolution (Petr Uhl); “moderation” vs “radicalism” more generally (Jiří Hájek and Jan Tesař). In retrospect, the exchange of polemics seems somewhat naive and self-indulgent, but a consensus emerged – based on the acknowledged compatibility of the Charter with other organizations or forms, as well as the need to “internationalize” Charter activities as part of a broader human rights agenda. VONS was established,¹⁹ a regular information bulletin inaugurated (*Informace o Chartě 77*, or *Infoch*), meetings of Chartists with Polish human rights activists arranged, and statements and documents reflecting diverse views continued to flourish. However, in the tradition of the solidarity of the oppressed, when regime repression intensified, Chartists closed ranks around one another, and over time unity of purpose was consolidated, by choice as well as by continual existential threat.

Commitment to diversity and legalism combined in Charter 77’s collective effort to name and authorize specific spokespersons. Despite its

¹⁸ Czech philosopher and Charter signatory and spokesperson Jan Patočka died on 13 March 1977, as a result of a cerebral hemorrhage, an event likely compounded by his age, a history of cardiac disease, a recent bout of influenza, and the strain of Charter work and police questioning. Patočka collapsed while being interrogated on March 3, and died later in hospital. His funeral became the occasion for a public tribute – to his life, his philosophy, and to the Charter and its goals. More than 1000 tried to attend, and the service was disrupted by police, a helicopter overhead and nearby motorcycles (see Skilling, 1981: 22–23).

¹⁹ *Výbor na obranu nespravedlivě stíbaných* (VONS), or the Committee for the Defense of the Unjustly Prosecuted, was an organization set up in April, 1978 that existed alongside the Charter (and with significant overlapping membership). Conceived on the model of Polish KOR, it was created as a self-help body to aid victims of state persecution and prosecution, by attending trials, documenting evidence, providing legal advice, and otherwise assisting defendants and their families. VONS served as an important precursor to *Iniciativa sociální obrany* (ISO), or Initiatives for Social Defense, to work on more subtle forms of persecution, e.g. involving work, school, housing, social discrimination, and psychiatric abuse (see Falk, 2003: 92).

informality and the lack of an initial organizational core, three spokespersons (sometimes reduced by necessity and crisis to two) were routinely appointed to represent the Charter before the state, the Czechoslovak public, and to interested supporters, émigrés abroad, and the international community more generally. Although the spokespersons were not chosen to deliberately “represent” a particular viewpoint or social group, there was an informal acknowledgment that spokespersons demonstrate via their backgrounds and previous commitments the diversity inherent in the Charter and in particular among its growing body of signatories. Spokespersons were both non-communists and former communists, religious and atheist, men and women, as well as from different generations and political tendencies.

Diversity of expression was also inextricably linked to the idea that Charter 77 and the interrelated groupings, movements, and organizations it spawned were responsible, or at least felt responsible, for the keeping culture and history *alive*. This goal and reality was most evident in the collection of reflections and writings produced by the Budapest Cultural Forum – an assembly convened with the agreement of the participants of the Helsinki Conference. Charter 77, to use Jirous’ terminology, was at the centre of a “second culture.”²⁰

Charter 77’s diversity is obviously evident in even a cursory examination of the subject matter of the many documents, communiqués, and letters. Although human rights was an overall theme, topics analyzed and studied included religious freedom; the persecution and rights of Czechoslovak Roma; Czech and Slovak history and historicism; Czech and Slovak literature; and emigration. Charter documents also included commentary on and responses to specific events (e.g. the process of “social renewal” in Poland in 1980–81; the various conferences of the Helsinki Process [e.g. Belgrade, Madrid]; Czechoslovak-Polish border meetings), as well as statements of support for and from other movements of dissent (e.g. the letter from Andrei Sakharov *et al* in August 1978). Moreover, the range of topics and activities expanded over the history of Charter 77 – by the late 1980s, for example, detailed attention was paid to the proposed Gabčíkovo-Nagymaros dam on the Danube, and interaction with the “grey zone” was evident in Charter 77 commentary

²⁰ See A. Heneka, et al. *A Besieged Culture: Czechoslovakia Ten Years After Helsinki* (Stockholm – Vienna: Charta 77 Foundation and International Helsinki Federation for Human Rights, 1985).

on the report issued by the Ecological Section of the Biological Society of the Czechoslovak Academy of Sciences (issued in January, 1989).²¹

Finally, Charter 77's inherent diversity was aided by the fact that it was a "virtual" organization (and in this respect a model for many social movements in the 1990s). Because there were no "rules" or formal membership, fund-raising arm, or legal articles of formation, Charter 77 demonstrated considerable openness and elasticity, and thus could evolve over time while remaining a fairly inclusive "big tent" socially, ideologically, and politically. In this sense, Charter 77's diversity illustrated the process and the result of pluralism and tolerance – two key values required for the functioning of a healthy democracy. It was the centre of a true "parallel polis" in Benda's sense of creating an alternative civil society, here described by Martin Palouš:

The "parallel polis" of the Chartists became a key for the renewal of horizontal communication in society, interrupted under Communist government, a prototype for those "intermediary bodies" which according to de Tocqueville represent a necessary condition for the origin and existence of democracy (1996: 7).

Diversity thus not only signified an important tactical commitment to coalition politics, but had wider, long-term strategic advantages as well.

Conclusion

Nothing was necessary nor inevitable about the fall of authoritarian communism – either in Czechoslovakia or in the region as a whole. Anyone who dared to suggest in January of 1977 that less than twenty years later in 1989, dictatorship after dictatorship would topple like a house of cards, for the most part peacefully, accompanied by massive social mobilization with no precedent in European history – save perhaps for the "springtime of

²¹ In a communiqué signed by Tomáš Hradílek, Dana Němcová and Saša Vondra (Charter 77 Document 22/1989; dated 12 March 1989), Charter 77 indicated their support for the position taken by the Academy of Sciences. Activism over Gabčíkovo-Nagymaros demonstrated the "thickness" of dialogue, the multitude of partners, and the level of cooperation between Charter 77 and the Hungarian democratic opposition. Palach Press reported that protests against the project included such diverse groups as the American-Hungarian Fund for the Protection of the Environment; the 'Oekodonau' International Forum (convened in autumn, 1988); the European Parliament; the Hungarian Academy of Sciences; the Union of Architects; the Office for Protection of the Environment (a state agency); the Hungarian Danube Circle (a prominent independent Hungarian environmental group); the Slovak Academy of Sciences; the Czechoslovak Academy of Sciences; and the Slovak Union for Protection of the Environment and the Countryside.

nations” in 1848 – would have surely been called an idealistic fool, a romantic, or both. In particular, the above examination of Charter 77 illustrates the contingency and room for human agency amidst structural failure on a wide scale, for it is exactly in these interstices that the movement came to play a decisive role. Via the adoption of a model of legalism and a commitment to diversity, a framework of alternative democratic values and processes were set in motion, in turn nurtured in a growing yet relentlessly persecuted fledgling civil society. Legalism – and above all a commitment to the rule of law – required patience and a non-revolutionary ethos. It meant working within legal frameworks, not challenging or overthrowing them, and thus a principled commitment to non-violence was not only a *moral* requirement but a *pragmatic necessity*. Legalism required a focus on *process* rather than *product* – indeed a hallmark of democratic politics and polities. Diversity necessarily involved the complicated and messy politics of fair representation and inclusion, tolerance and respect for minorities, the recognition of divergent perspectives and the importance of healthy and even fractious debate. Decades before Charter 77 came into existence, philosopher Hannah Arendt famously described freedom in the public sphere as “men acting together in concert” – indeed Charter 77 demonstrated the degree to which the twin commitments to legalism and diversity enlarged the public arena and the scope for and possibility of freedom in the process. However, Arendt also wisely cautioned that only *states* can fundamentally guarantee human rights, even though the paradoxical core of the concept of human rights depends upon the notion of a common humanity that is deserving of rights by membership in that common humanity – not as a condition of citizenship or nationality. Thus the overarching human rights agenda of Charter 77 required engagement with the state while remaining distinct from it; in Havel’s famous formulation, it required acting “as if.” In this way, the process of assuming a reality of political normalcy helped pave the way for that reality to transpire.

Bibliography

Amnesty International. *Urgent Action 23/89*. Issued 23 January 1989.

Amnesty International. *Urgent Action 29/89*. Issued 27 January 1989.

Arendt, Hannah. *The Human Condition*. Chicago and London: University of Chicago Press, 1958.

Arendt, Hannah. *The Origins of Totalitarianism*. San Diego and New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1979.

- Barcelona Traction Light and Power Ltd.* [1970] I.C.J.
- Brown, J.F. *Surge to Freedom: The End of Communist Rule in Eastern Europe*. Durham and London: Duke UP, 1991.
- Czechoslovak Embassy, Press and Information Department. "News and Views from the Czechoslovak Socialist Republic." Washington, DC. Press Release, 10 December 1988.
- Daniels, Robert V., ed. *A Documentary History of Communism and the World: From Revolution to Collapse*. Third edition. Hanover and London: UP of New England, 1994.
- Day, Barbara. *The Velvet Philosophers*. London: Claridge Press, 1999).
- Falk, Barbara J. *The Dilemmas of Dissidence in East-Central Europe: Citizen Intellectuals and Philosopher Kings*. Budapest and New York: CEU Press, 2003.
- Garton Ash, Timothy. *We the People: The Revolution of '89 as Witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin and Prague*. Cambridge: Granta Books, 1990.
- Gwertzman, Bernard and Kaufman, Michael T., eds. *The Collapse of Communism: By the Correspondents of the New York Times*. New York and Toronto: Random House, 1990.
- Havel, Václav. *Open Letters: Selected Prose 1965–1990*. Trans. Paul Wilson and A.G. Brain. London: Faber and Faber, 1991.
- Helsinki Watch. *A Decade of Dedication: Charter 77 1977–1987*. New York: Helsinki Watch Committee, 1987.
- Helsinki Watch. News from Helsinki Watch, News from Czechoslovakia, November 1988.
- Helsinki Watch. News from Helsinki Watch, News from Czechoslovakia. February 15, 1989.
- Helsinki Watch. News from Helsinki Watch, News from Czechoslovakia. April 13, 1989.
- Helsinki Watch. News from Helsinki Watch, News from Czechoslovakia. June 22, 1989.
- Heneka, A. et al. *A Besieged Culture: Czechoslovakia Ten Years After Helsinki*. Stockholm – Vienna: Charta 77 Foundation and International Helsinki Federation for Human Rights, 1985.
- International Helsinki Federation for Human Rights et al, "Memorandum on the Significance of the Vienna and Helsinki Agreements," submitted in the Municipal Court in Prague In the Matter of the Appeal of Václav Havel, pp. 7–8 .
- Judt, Tony. "Metamorphosis: The Democratic Revolution in Czechoslovakia," in Ivo Banac, ed., *Eastern Europe in Revolution*. Ithaca and London: Cornell UP, 1992, pp. 96–116.

- Keane, John, ed. *Civil Society and the State*. London: Verso, 1988.
- Kenney, Padraic. *A Carnival of Revolution: Central Europe 1989*. Princeton and Oxford: Princeton UP, 2002.
- Kyncl, Karel and Ivan. *After the Spring Came Winter*. Trans. George Theiner. Stockholm: Charta 77 Foundation, 1983.
- McCrae, Rob. *Resistance and Revolution in Václav Havel's Czechoslovakia*. Ottawa: Carleton UP, 1997.
- McDermott, Kevin and Stibbe, Matthew, eds., *Revolution and Resistance in Eastern Europe: Challenges to Communist Rule* (Oxford and New York: Berg, 2006).
- Oates-Indruchová, Libora. *Discourses of Gender in Pre-and Post-1989 Czech Culture*. PhD Thesis. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2002.
- O'Donnell, Guillermo and Schmitter, Philippe. *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*. Baltimore: Johns Hopkins UP, 1989.
- Palach Press, *Infoch Summary of Information on Charter 77*. Vol 12 (1989) Nos 6–7.
- Palach Press, *Uncensored Czechoslovakia*. Nos 13–14 (1989). Double issue.
- Palouš, Martin. "Charter 77 in 1996—a closed chapter or a living heritage?" Unpublished manuscript; used with permission of author, 1996.
- Pehe, Jiří Pehe. Radio Free Europe broadcast. Vol 14, No 9 (3 March 1989).
- Příbáň, Jiří. *Dissidents of Law: On the 1989 velvet revolutions, legitimations, fictions of legality and contemporary version of the social contract*. Aldershot, UK and Burlington, Vt: Ashgate, 2002.
- Prečan, Vilém. "Charter 77: Its Past and Its Legacy." Speech Delivered on the 20th anniversary of Charter 77. Used with permission of author.
- Radio Free Europe, Situation Report SR/18, 28 October 1988.
- Radio Free Europe, Weekly Record of Events, Czechoslovakia, 1–7 December, 1988.
- Radio Free Europe, Weekly Record of Events, Czechoslovakia, 2–8 February, 1989.
- Radio Free Europe, Situation Report SR/3, 16 February 1989.
- Šimečka, Martin. *The Restoration of Order: The Normalization of Czechoslovakia, 1969–1976*. Trans. A.G. Brain. London: Verso, 1984.
- Schell, Jonathan. *Unconquerable World: Why peaceful protest is stronger than war*. London: Penguin, 2003.
- Shklar, Judith. *Legalism: Law, Morals, and Political Trials*. Cambridge, Mass., and London: Harvard UP, 1964, 1986.
- Šiklová, Jiřina. "The 'Gray Zone' and the Future of Dissent in Czechoslovakia," *Social Research* 57.2 (1990), 347–363.
- Skilling, H.Gordon. *Charter 77 and Human Rights in Czechoslovakia*. London: George Allen & Unwin, 1981.

- Skilling, H. Gordon. *Samizdat and an Independent Society in Central and Eastern Europe*. London: Macmillan, 1988.
- Skilling, H. Gordon and Wilson, Paul, eds. *Civic Freedom in Central Europe: Voices from Czechoslovakia*. London: Macmillan, 1991.
- Skilling, H. Gordon. "Archive of Freedom." *Acta contemporanea: K pětadesátinám Viléma Prečana*
- Sontag, Susan (President, PEN American Center). Letter to President Gustav Husák and General Secretary Miloš Jakeš. 23 January 1989.
- Tismaneanu, Vladimir. *Reinventing Politics: Eastern Europe from Stalin to Havel*. Toronto and New York: The Free Press, 1992.
- Vaničková, Anna. "Passion Play: Underground Rock Music in Czechoslovakia, 1968–1989." MA Thesis. Toronto: York University, 1997.
- Williams, Douglas E. "Political Theory by Other Means: An Introduction," *International Political Science Review* 12.2 (1991), 91–99.
- Zeltman, Yadja (Executive Director of International Helsinki Federation of Human Rights). Letter to President, District Court, Prague 2. 15 February 1989.
- Note on Sources
- Radio Free Europe, Helsinki Watch, and *Index on Censorship* archives are all available (with detailed yearly and country-specific files) at the Open Society Archive in Budapest. The author wishes to thank the very helpful staff at OSA, and particularly Olga Zaslavskaya for encouraging me over the last several years to "get back into the archives..." The correspondence and personal papers of H. Gordon Skilling are available at the Thomas Fisher Rare Book Library at the University of Toronto.

DĚDICTVÍ CHARTY 77: „DAR“ DEMOKRATICKÉHO DISENTU. ABSTRAKT

Barbara J. Falk

Je tomu asi třicet let, co se skupina různorodých, ale svorně nespokojených jedinců pokusila přimět právní cestou vládu, aby se zodpovědně přihlásila k podpisu mezinárodní dohody – helsinských úmluv. O významu a obecných důsledcích Charty 77 bylo napsáno již mnohé, ať už o jejích začátcích nebo o roli, kterou tato organizace sehrála při formování „neoficiální“ opozice během sametové revoluce a obnově demokracie po roce 1989. Uvažovat o Chartě 77 jen v mezích jejího vlastního významu se nicméně ukazuje jako velmi složité (historicky i politicky), neboť kvůli menšímu počtu příznivců i mezinárodnímu dosahu byla vždy ve stínu sousední polské Solidarity. Navíc průběh událostí roku 1989 jednoznačně a zřejmě i nevyhnutelně způsobil, že sametová revoluce v Československu bezprostředně závisela na jednání vnějších sil, faktorů a skupin. Vzhledem k tomu, že chceme vzdát hold *konkrétně* odkazu Charty 77 a poučením z něho plynoucím spíše než jej *srovnávat* s okolím, soustředí se tento příspěvek na myšlenkový experiment spočívající v tom, že všechny vnější vlivy, okolností a důsledky „vytkneme před závorku“. Na základě toho tvrdím, že lze hovořit o dvou zásadních typech dědictví, které vypluly na povrch a společně tvoří „dar“ demokratického disentu v Československu: princip vlády práva a nastolení rozmanitosti.

Skrze převzetí vzoru vlády práva a závazku k podpoře rozmanitosti byl uveden do pohybu rámec alternativních demokratických hodnot a procesů, které zase postupně utvářely vzrůstající se, ale neúprosně potlačovanou a mladicky nezkušenou občanskou společnost. Závazek dospět k vládě práva vyžadoval trpělivost a étos, ovšem ne ten revoluční. Vyžadovalo to práci v rámci právního systému, nikoli jeho zpochybňování nebo svržení, a hlavní předpoklad – nenásilí – nebylo pouze *morálním* závazkem, ale zcela *pragmatickou nutností*. Vláda práva se musí soustředit

především na *proces*, ne na jeho *výsledek*, to je koneckonců jasným poznávacím znakem demokratické politiky a politického zřízení. Rozmanitost nutně obnášela i složité a komplikované politické jednání o spravedlivém zastoupení ve společnosti, toleranci a respektu k menšinám, uznání odlišných pohledů na věc a významu zdravé, ale i konfliktní diskuse.

Abychom mohli vystihnout původní *raison d'être* a provozní povahu Charty 77, musíme si uvědomit význam okolností a všeobecných zkušeností, jež hrály prvořadou úlohu při jejím ustanovení. Od podpisu Charty po stanovení mluvčích, všude byla patrná různorodost jejích sympatizantů. Když se nadto zaměříme na okamžité pohnutky založení Charty – sérii soudních procesů a snahu přimět československý režim k implementaci a dodržování právních závazků přijatých během helsinského procesu – princip vlády práva se ukazuje jako prvořadý.

V pádu autoritativního komunismu nic nebylo nezbytné ani nevyhnutelné, a to v Československu samém ani v celém regionu. Každý, kdo by se v lednu 1977 odvážil naznačit, že za méně než 20 let se budou koncem roku 1989 hroutit diktátorské režimy jeden po druhém jako domečky z karet, navíc většinou mírovou cestou za doprovodu všeobecné společenské mobilizace, jaká se v Evropě dosud neobjevila (snad s výjimkou „jara národů“ v roce 1848), by byl považován za idealistického blázna, romantika nebo za obojí dohromady. Charta 77 dokazuje podmíněnost a prostor pro lidský faktor v systému, který se bortí na všech úrovních, protože právě těmito skulinami v troskách režimu se hnutí nakonec dostalo ke svému rozhodujícímu postavení.

THE DISSIDENT RECEPTION: HOW CHARTER 77 WON THE WEST

James F. Pontuso (Hampden-Sydney College, Hampden-Sydney, Virginia)

How was Charter 77 received in the West? The answer to that question is a bit surprising. If we consider the era from Charter 77's inception in 1977 until its elevation to the center of government as Civic Forum in 1990, the West's attitude might be summarized by some analogies: Charter 77 was seen, at various times, as a homeless person, an orphan, and a golden child.

Charter 77 as a Homeless Person

From its inception the activities of Charter 77 were followed rather closely by the Western press. There have been more than 4000 references to the group in major North American-English language newspapers since 1977. American Presidents Jimmy Carter and Ronald Reagan praised the group's human rights goals. French President François Mitterrand met with eight members of Charter 77 in 1988, telling them that he wanted "to meet the real people behind names and activities" with which he had "long been familiar."¹ Under Prime Minister Thatcher the British Foreign Office condemned the suppression of Chartists.²

Yet this high level of interest in Charter 77 is deceiving. The attitude toward and even the awareness of Charter 77 was not widespread in the West and varied widely among Western nations. Why is this so?

First, Charter 77 is based on ideas making it difficult to portray its activities on television. By the 1970s and 1980s more and more of the public

¹ John Tagliabue, "Mitterrand, in Prague, Meets Rights Defenders," *The New York Times*, 10 December 1988.

² John Withrow, "UK Condemns 'Brutal' Attack on Dissidents," *The Sunday Times*, 6 March 1988.

relied on television for the news and a few dissidents, sitting around taking, and signing declarations hardly makes for dramatic viewing.

Second, because of their proximity and common history, continental Europeans were cognizant of the activities of their not-too-distant neighbors in Eastern Europe, as Dutch diplomat Max van der Stoel's early involvement with Chartists shows. Many of the leading national newspapers followed events in the region knowledgeably. But in North America few major newspapers kept regular bureaus in Central Europe. Even within the English-speaking countries there were different levels of journalist interest and expertise. Partly because of the many Czechs and Slovaks who immigrated to Canada after 1968, Toronto's *Globe and Mail* provided extensive coverage of Charter 77. H. Gordon Skilling, author of the first English-language scholarly book on Charter 77 was a regular commentator on the newspaper's opinion page and a tireless supporter of the movement.³ The indefatigable Roger Scruton not only founded the Jan Hus Educational foundation – a kind of open, but illegal, university which brought Western academics and scholars to Czechoslovakia – but also worked to keep anti-communist activities in the public eye.⁴

In the United States, Charter 77 had no such champion. Although the State Department registered complaints to the Czechoslovak government when Charter 77 members were arrested or imprisoned, there was no widespread knowledge or concern for the dissident group. Only *The New York Times* kept a bureau in Central Europe, although the Associated Press kept stringers in the region. Moreover, it might surprise a great many people around the world, given how powerful the United States is, that few Americans know or care about foreign affairs or even much about other countries. This lack of concern has two primary causes. The United States is a continental power and its immediate neighbors do not threaten its security. Unlike Europe, which has experienced war, linguistic differences, cultural diversity, and national rivalries, the United States is an insular nation. Furthermore, the vast majority of Americans believe that it is not necessary to learn about other countries. The founding principles of the nation are deeply rooted in the American

³ H. Gordon Skilling, *Charter 77 and Human Rights in Czechoslovakia* (London: Allen & Unwin, 1981). See also H. Gordon Skilling, "Honoring a Jailed Playwright," *The Globe and Mail*, 14 July 1982, 7.

⁴ Roger Scruton, *Untimely Tracts* (New York: St. Martin's Press, 1987). Barbara Day, *The Velvet Philosophers* (London: Claridge Press, 1999).

psyche. Those principles hold that human equality is a “self-evident” truth. Many Americans interpret that equality to mean that people are (as my students put it) “pretty much the same all over the world,” making them blithely ignorant of the depth and diversity of cultural variation. Of course, Americans know that people speak different languages, enjoy different food, and behave in diverse ways, but Americans believe that all people want the same thing in life (comfortable self-preservation); hence, Americans believe that beneath the surface “people are pretty much alike.”

Of course, those charged with responsibility for United States policy toward Czechoslovakia in the diplomatic, intelligence, and public diplomacy agencies, knew about Charter 77, yet before 1989, the vast majority of Americans had never heard of the group. This ignorance extended even to academic, diplomatic, and intelligence elites. When I learned that I was to give a paper at the conference on the 30th anniversary of Charter 77 held in Prague in 2007, I conducted a very unscientific, but rather widespread poll among my academic colleagues. Few of them can remember knowing anything about Charter 77 during the Cold War. What is most surprising is that the group included a state department career officer who was head of mission to UNESCO in Paris in the late 1970s and the former director of the Defense Intelligence Agency.

Before I create the impression that my colleagues, friends and, indeed, all Americans are ignoramuses, it should be remembered that America’s chief Cold War rival was the Soviet Union. Most of the attention of America’s academic and government elites was focused on the superpower struggle. Americans called the region which includes the Czech Republic “Eastern Europe” – a name much disliked by Central Europeans – because Americans believed that all Communist countries were part of the Soviet bloc. To paraphrase Henry Kissinger, the super power struggle was conducted “over the heads” of Charter 77, and in fact, all of Europe.

Oddly, it was the people in the West who were aware of the plight of Czechoslovakia that viewed Charter 77 as if it were a homeless person.⁵ We remembered Munich and how the democracies abandoned Czechoslovakia, in the words of Neville Chamberlain, that “far away

⁵ Perhaps my own awareness of dissident groups was increased because I had written a book on the world’s best known dissident – Aleksandr Solzhenitsyn – and because two colleagues at my college – Paul Jagersich and Tom O’Grady – translated some of Jaroslav Seifert’s poetry into English, an effort significant in his winning the Nobel Prize.

country” and its “people of whom we know nothing.” We knew that piece by piece Stalin and his brutal henchmen had swallowed Central Europe, including the once democratic Czechoslovakia. Many of us believed, and still do, that Stalin ordered the “suicide” of Jan Masaryk.⁶ We recalled also that Stalin’s successors crushed the Hungarian Revolution. We had vivid memories of brave Hungarians lighting Soviet tanks on fire – it was they who invented the Molotov cocktail. We knew too, that fearing a confrontation with the Soviet Union, the West did nothing to help Hungarians. For some of us who became left-wing students during the Vietnam War, the hope of the Prague Spring, the shock of Soviet tanks in Wenceslas Square, and the sense of helpless indignation at the self-immolation of Jan Palach and Jan Zajic, forever changed our views of Communism.

Yet as sympathetic as we were toward the plight of the Czechoslovak dissidents, we knew there was little or nothing we could do to help. The crux of the problem was how to support dissidents without provoking a nuclear war.⁷ The nuclear arsenal of the Soviet Union precluded direct political action – as became only too evident in 1956 and 1968. The totalitarian character of the Czechoslovak government combined with the difficulty of learning the language deterred all but the most intrepid Westerners from assisting dissidents at a personal level. So Westerners, like me, although we felt guilty, ignored Charter 77 in the same way that our heart goes out to homeless people when we see them on the street. We wish that we could do something, yet, knowing we cannot really help all the homeless people without expending so much effort that we ruin our own lives, we pass by and try not to think about the problem too long or hard.

Charter 77 had our sympathy and support, but we did not give the movement much hope of success. Perhaps the U. S. State Department 1979 report on the Chartists captures our attitude the best.

Prospects that the movement will accomplish its goals remain as bleak as ever, since:

The regime has all the necessary levers of power and coercion at its disposal and will not hesitate to use them if threatened. It also sees no reason to consider any “dialogue” with the Chartists, since this could open

⁶ Claire Sterling, *The Masaryk Case* (New York: Harper & Row 1969).

⁷ Jay Winik, “Twin Supports of a Lasting Peace,” *Wall Street Journal*, 16 October 1984, 1.

a Pandora's Box. Prague takes its cue from Moscow, where the attitude toward human rights dissidents is also one of hostility and repression. As a result, Prague can feel confident it has Soviet support for its policies against dissidents.

The failures that have plagued the Charter movement from the outset (above all, the lack of popular support) have not been reversed, with little prospect for improvement in the foreseeable future. The movement is likely to remain concentrated in Prague, with the intelligentsia its hard core and driving force.

Despite these bleak prospects, the movement deserves respect, admiration, and sympathy for its ability to survive thus far and for its willingness to confront the regime in the face of overwhelming odds.⁸

Charter 77 as an Orphan

Charter 77 might be considered an orphan because during the Cold War neither the Left nor Right in the West fully adopted the movement as one of their own. The Right was uncertain about backing a group originally organized to defend a scatological rock and roll group (The Plastic People of the Universe). The Right did not trust a group whose leading members memorized slain Beatle John Lennon.⁹ It did not fully understand the "non-political politics" of Václav Havel, the movement's co-founder. Moreover, Charter 77 had an eclectic membership, consisting of artists, leftists, former communists, and peaceniks – hardly the kind of people who vigorously opposed Communism in the West.¹⁰ Havel's absurd plays were (and still are) a cultural mystery to the Right – sort of like the level of understanding that a stogy old preacher would bring to a postmodern art exhibit. The Right preferred its anti-Communism to be clear and consistent. Its heroes were Aleksandr Solzhenitsyn, Natan Sharansky, Pope John Paul II, Lech Walesa, Solidarity, and the anti-Sandinistas. It did not help Charter 77's cause with the Right that leading Chartists,

⁸ "The Human Rights Movement in Czechoslovakia," prepared by J. Stoddard, P. Costolanski, Department of State, Bureau of Intelligence and Research, October 11, 1979 [Source: FOIA release to National Security Archive] <http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB213/index.htm>.

⁹ Bart Testa, "Red Rule, Black Market: Czech Mate," *The Globe and Mail*, 17 February 1979; John Tagliabue, "For Czech Emigré Spirit of '77 Inextinguishable," *The New York Times*, 8 September 1980; "Official, Unofficial Gatherings For Lennon's Death," *Associated Press*, 9 December 1987.

¹⁰ See for example, Miroslav Dolejsi, "Charter 77," *Anti-communist Analyst*, <http://www.anti-communistanalyst.com/Dolejsi.html>.

including Jiri Dienstbier, signed a petition against President Reagan's policy in Nicaragua.¹¹

The Left was more supportive of Charter 77 because of its commitment to human rights. The Left was more comfortable with the diverse membership of Charter 77 and saw nothing unusual in other leftists and even Communists supporting human rights. Because of Havel's association with the movement, artists and writers of all varieties decried the suppression and harassment of the group.¹²

After Vietnam, however, the anti-Communist Left became all-but-moribund, especially in the United States. Anti-Communism was regarded as McCarthyism (after the volatile Senator Joseph McCarthy – R-Wisconsin), a paranoid fear of outsiders and differences of opinion. The Left became part of the peace movement which viewed a nuclear confrontation between the superpowers as the most pressing issue facing the human race. It favored negotiation to reduce and eventually eliminate the world's nuclear arsenal. In order to heighten the fear of nuclear weapons, the Left adopted the rhetorical strategy of downplaying the dangers of Communist totalitarianism. It highlighted the oppressive nature of all governments and implicated Western nations – especially the United States – in an imperialist effort to control the world. Much of the Left adopted the attitude of the Pogo cartoon character: “We Have Met the Enemy and He Is Us.”¹³ Or perhaps more forcefully put by poet Allen Ginsburg:

¹¹ Anna Sabatova, Eva Kanturkova, Jaroslav Sabata, Jiri Dienstbier, Joanne Landy, Ladislav Hejdanek, Lubos Kohout, Milos Rejchrt, Petr Uhl, Steven Becker, Vaclav Maly, Zuzana Dienstbierova, “Protests on Nicaragua,” *The New York Review of Books* 33: 2 (13 February 1986).

¹² See for instance a letter to the editor entitled “Free the Czechs,” signed by Adrian DeWind, Alan Schwartz, Alfred M. Freedman, Allen Ginsberg, Arthur Miller, Aryeh Neier, Barbara Scott Preiskel, Bernard Fischman, Bernard Malamud, Beverly Sills, Bruno Bitker, Christian Anfinson, Daniel Nathans, Diana Trilling, Don Fraser, Donald Barthelme, Dore Ashton, E.L. Doctorow, Earl Callen, Edward Albee, Edward Kline, Eric Bentley, Frances Farenthold, Frances FitzGerald, Glenn Watts, Harvey Shapiro, Jack Greenberg, Jeri Laber, Jerome J. Shestack, Jerome Wiesner, Jerzy Kosinski, John Carey, John D. Leonard, John Gutfreund, Jose Cabranes, Joseph Chaikin, Joseph Papp, Karen Kennerly, Kenneth Clark, Kirkpatrick Sale, Kurt Vonnegut, Lawrence Hughes, Leon Lipson, Marvin E. Frankel, Michael Sovern, Michael Weller, Nat Hentoff, Orville Schell, Oscar Schachter, Osgood Nichols, Patricia Barnes, Paul Flory, Philip Roth, Richard Bennett, Robert Crichton, Robert L. Bernstein, Robert McKay, Robert Penn Warren, Rose Styron, Susan Sontag, Toni Morrison, Willard Gaylin, William Styron, and Winthrop Knowlton, *The New York Review of Books* 26: 19 (6 December 1979). See also playwright Arthur Miller, “Miller Denounces Czech Authorities,” *The Globe and Mail*, 2 February 1989.

¹³ Walt Kelly, Poster from the first Earth Day, 22 April 1970 and from the Pogo strip copyright 1971, 2005 OGPI.

No hope Communism, no hope Capitalism, yeah,
Everybody's lying on both sides nyeah, nyeah, nyeah,
The bloody iron curtain of American military power,
Is a mirror image of Russia's Babel Tower.¹⁴

Of course, the anti-Communist Left survived, as evidenced by the outspoken criticism of the Czechoslovak government's suppression of Charter 77 made by Representative Dante Fascell – D-Florida, and the abortive meeting of leading Chartists with Representative Steny Hoyer – D-Maryland. But the anti-Communist Left declined or its members slowly moved toward the Right. It was opposition to Communism that led many of the anti-Communist Left to become Reagan Democrats, and it was the Left's abandonment of the struggle against totalitarianism that led to the creation of the so-called neo-conservative movement.

The Left was as uneasy with Charter 77's anti-Communism as the Right was with its avant-garde cultural stance. For many on the Left, anti-Communism was antiquated doctrine, a relic of the 1950s and a casualty of the Vietnam War.

The controversy about the nature of Charter 77 can be seen in the political flap over Charter 88, a left-of-center British organization that claimed that human rights were threatened in the United Kingdom almost as much as they were in Czechoslovakia. Citing the long heritage of liberty in Britain, conservative groups decried the comparison with conditions under which Charter 77 labored as "offensive and spurious." On the other hand, some on the Left assailed Charter 88 for claiming that "conditions here are so much better here than in Eastern Europe as to bear no comparison."¹⁵

While neither Left nor Right fully accepted the principles of Charter 77, both sides attempted to use the plight of dissidents to promote their own solutions to the Cold War. For instance in an editorial printed in *The New York Times*, journalist Lucy Kosimar argued that the human rights goals of dissident groups could only be pursued through negotiation, not confrontation.

Among those with the greatest stake in such a development are the dissidents of Eastern Europe. Although their plight is often cited to

¹⁴ Quoted from Carole Corbeil, "Ginsberg a Man for All Decades: From Folk to New Wave, from Vietnam to El Salvador," *The Globe and Mail*, 5 September 1981.

¹⁵ *Anonymous*, "Charters 77 and 88" *New Statesman & Society* 1: 29–30 (23 December 1988): 5.

justify hard line American policies toward Moscow, they are virtually unanimous in believing that the route to greater freedom lies in détente. President Reagan often says that he wants to free “the captive nations” of Eastern Europe. Most of the dissidents of those countries would tell him that support for detente is the first step in that process.¹⁶

On the other hand, Roger Scruton dismissed any negotiations that did not promote tangible and legally enforceable protections for human rights, which, in effect would inevitably have led to the end of the Communist Party’s “leading role in society,” and thus the demise of the regime.

If we wish to know what is at issue in this attempt at dialogue, we should discard the uncertain language of ‘human rights’ and refer instead to the reality from which it derives: the reality of law. In particular we should look at the law of Czechoslovakia and at those citizens who have tried to uphold the law which supposedly applies here.¹⁷

Both Left and Right used Charter 77 for their own purposes as wittily portrayed in Safari, Pavel Kohout’s contribution to the Vaněk series.¹⁸

So Charter 77 was an orphan because no one in the West fully adopted its principles. The Right could not fathom its counter-cultural existentialism and the Left was uneasy with its tough anti-Communism.¹⁹

Charter 77 a Golden Child

And then one day, what seemed to many of us like a miracle happened. While ideas do not make for great drama, huge protests in crowded squares look great on television. Once Communism began to unravel, Western

¹⁶ Lucy Komisar, “Why Dissidents Need Détente,” *The New York Times*, 11 December 1985.

¹⁷ Roger Scruton, *Untimely Tracts* (New York: St. Martin’s Press, 1987). <http://www.fortfreedom.org/h13.htm>.

¹⁸ Pavel Kohout, *Safari*, trans. Anna Mozga in Market Goetz-Stankiewicz, ed., *The Vaněk Plays: Four Authors One Character* (Vancouver: University of British Columbia Press, 1987).

¹⁹ Petr Uhl commented at the conference on the 30th anniversary of Charter 77 that the group was never anti-Communist, only pro-human rights. Although it is true that Charter 77’s formal documents are aimed at protecting human rights and not at attacking Communism, the Czechoslovak Communist government believed that the organization was a threat to “socialism,” and prosecuted its members, including Uhl, with long jail sentences. Moreover, Charter 77 had strong anti-Communist elements such as Václav Benda and Alena Hromádková. Furthermore, “The Power of the Powerless,” written by Václav Havel, Charter 77’s leading theorist, is one of the more powerful criticisms of Communism – including its practices, dependence on ideology, and philosophic limitations – ever written. Finally, it is doubtful that Charter 77’s human rights goals could ever have been achieved without the overthrow of Communism, which is, of course, what happened. In any case Western conservatives correctly viewed Charter 77’s principles as fundamentally incompatible with Communism; hence, saw Charter 77 as anti-Communist.

public was electrified. The Berlin Wall went to the scrap heap of history, Euro-Communism collapsed, and one of the most articulate critics of Communism became president of Czechoslovakia. With his long experience as a theatrical director, Václav Havel quickly made the world his stage. He, his movement, and his country became the darling of Western journalists, intellectuals, and much of the public. Westerners of all political leanings – especially Americans – flocked to Prague partly because of its relatively inexpensive prices, partly because of its old-world beauty, but more seriously to be part of the Velvet Revolution.

Now the very attributes that had made Charter 77 an orphan – its diversity and complexity – gave its greatest strength and popularity. Sure, Havel was an anti-Communist, but one who invited the Rolling Stones to the seat of government and seriously considered making Frank Zappa Minister of Culture. True, Havel sounded like an existentialist, but he used that language of Martin Heidegger and Jean Paul Sartre to attack, not support, totalitarian government. As he put it in a speech before a joint session of the United States Congress, “Consciousness precedes Being, and not the other way around, as Marxists claim.”²⁰ Havel, and therefore Charter 77, became the symbol human rights and freedom to every political persuasion. He was unlike to a dour traditionalist and disciplinarian. He was an anti-Communist, but one with a sense of humor. He rode a scooter around the Castle and loved the Beatles. He displayed a boyish exuberance in the exercise of his liberty and all agreed he had earned the right listen to whatever music he enjoyed.

I have some personal experience with Havel’s enormous popularity in the West. Much by chance I have written books on the two of the greatest critics of Communism – Solzhenitsyn and Havel. The former inevitably got me into some kind of dispute, the latter almost always garners me praise and good cheer.

Left and Right, both sides of the Cold War debate, could take credit for the collapse of totalitarianism. Those who wanted détente and a negotiated settlement of the dispute between Communism and liberal democracy could claim that the Helsinki Treaty of 1975 sparked the human rights movement within the Communist world that eventually led to the collapse of totalitarianism. Those who favored confronta-

²⁰ Václav Havel, Speech to a Joint Session of the U.S. Congress, Washington, D.C., 21 February 1990.

tion with the Soviet Union could claim that the steadfast opposition to Communism exhibited by Charter 77 led Communism's demise. The Left admired Charter 77's anti-authoritarianism, the Right embraced its anti-totalitarianism. Exactly because of its eclectic character, Charter 77 became a symbol to everybody in the West that their policies during the Cold War had been correct. And so Charter 77, that homeless orphaned movement, became the West's golden child.

OHLAS DISENTU: JAK SI CHARTA 77 ZÍSKALA ZÁPAD ABSTRAKT

James F. Pontuso

Jak byla Charta 77 přijímána na Západě? Odpověď na tuto otázku je poněkud překvapivá. Budeme-li brát v úvahu dobu od jejího vzniku roku 1977 do roku 1990, kdy byla jako Občanské fórum povýšena na vládní stranu, můžeme postoj Západu vyjádřit v několika srovnáních: v různých obdobích ji měli postupně za bezdomovce, sirotka a nakonec za zlaté dítě.

Charta 77 – bezdomovec

Ti, kdo na Západě věděli o neutěšené situaci v Československu, nahlíželi na Chartu 77 jako na osobu bez domova. Jakkoli jsme sympatizovali se zoufalou situací československých disidentů, dobře jsme si uvědomovali, že jim můžeme pomoci jen velmi málo nebo vůbec. Jak pomoci disidentům a přitom nevyprovokovat jadernou válku – to bylo jádro našeho problému. Jak se až příliš jasně prokázalo v letech 1956 a 1968, jaderný arzenál Sovětského svazu předem vylučoval přímou politickou akci. Totalitní zřízení československého státu společně s obtížností češtiny odradilo od pokusů o osobní podporu disidentů všechny kromě těch nejodvážnějších. Ačkoli jsme se cítili provinile, lidé na Západě i já sám jsme Chartu 77 ignorovali podobným způsobem, jako se naše srdce ustrnou, kdykoli mjííme na ulici člověka bez domova. Přejeme si něco udělat, víme však, že nemůžeme pomoci všem lidem na ulici, aniž bychom si při všem tom úsilí nakonec rozvrátili vlastní život. Proto jen projdeme kolem a snažíme se na to příliš nemyslet.

Charta 77 – sirotek

Charta 77 může být považovaná za sirotka, neboť během celé studené války se tohoto hnutí na Západě neujala ani pravice ani levice. Charta 77 byla sirotek, protože nikdo na Západě zcela nepřijal její zásady. Pravice

nemohla pochopit její buřičský existencialismus a levice se nedokázala vyrovnat s jejím jednoznačným antikomunismem.

Charta 77 – Zlaté dítě

Jakmile se komunistický režim začal rozpadat, dostala se Charta 77 na výsluní slávy a popularity právě díky své různorodosti a komplexnosti – tedy těm vlastnostem, které z ní dříve dělaly sirotka. Oba tábory studené války, levice i pravice, si mohly přičítat zásluhy na pádu totality. Ti, kteří usilovali o zmírnění napětí a o urovnání vztahů mezi komunismem a demokraciemi, mohli tvrdit, že helsinský závěrečný akt z roku 1975 podnítil hnutí za obnovení lidských práv v komunistické části světa, které nakonec vedlo až k pádu totality. Ti druzí, kteří upřednostňovali konfrontaci se Sovětským svazem, mohli naopak prohlašovat, že neochvějná opozice Charty 77 vůči komunismu vedla až k zániku režimu. Levice obdivovala, že se Charta 77 staví proti autoritativnímu režimu, pravice zase její postoj proti totalitě. Právě díky svému eklektickému charakteru se Charta 77 na Západě stala pro každého symbolem, že právě jeho taktika za studené války byla správná. A tak se Charta 77, toto osiřelé hnutí bez domova, stala na Západě zlatým dítětem.

THE IRONY OF ANTIPOLITICS: AN EXERCISE IN CRITICAL SYMPATHY

Michael J. Kilburn (Endicott College, Beverly, Massachusetts)

Irony is a central element of the story of the collapse of Communism in Czechoslovakia and this country's transition and entry into the New World Order. What else describes Communist security agents beating students who are commemorating the death of Jan Opletal by fascist security agents? The centuries deferred canonization of Anezka Ceska on the eve of the revolution? The vindication and return of Alexander Dubček, whose proto-perestroika experiment had precipitated the neo-Stalinist backlash after 1968 only to find echo in Gorbachev's policies of *glasnost* and *perestroika* 20 years later (prompting the joke that Czechoslovak tanks should be dispatched to Moscow to save socialism). Perhaps most sweetly ironic of all, was the acclamation of former dissident and political prisoner Vaclav Havel as president of postCommunist Czechoslovakia. The story abounds with such moments. Or perhaps the Czechs have simply developed a heightened sense of irony and learned to relish them; a defense mechanism for the geographically disadvantaged; a weapon of the weak who wish to keep both their dignity and their heads; a power of the powerless.

Irony is closely related to the proclivity for "black humor," defined by André Breton as, "the paradoxical triumph of the pleasure principle over real conditions at a moment when the latter might be considered to be particularly unfavourable." (cited in Webb 1985, 78). The Czechs have historically had many occasions to practice this proclivity and it is testament to their resilience, humor, and latent goodwill that they have not simply given up at times. Irony is a positive and intelligent response to impossible conditions. It is a way of affirming human dignity and possibility in the face of bureaucracy, cruelty and ideology. I believe this ironic attitude – in which the Czechs are perhaps the most thoroughly entrained

or predisposed – was essential to the character and ultimately successful outcome of the history of the dissident movement in this country.

I see irony as a moment of slippage between theory and practice, between, “the aims of the system and the aims of life.” (Havel 1991) Suddenly the arbitrary nature of the game is revealed; the totalitarian mask slips and the limits of power are revealed; a glimpse of possibility and hope. Milan Kundera (1986, 134) defined irony as an “unmasking of the world as an ambiguity” that denies us our comfortable, uninterrogated certainties. It is deconstructive; a moment of *jamais vu*, a wormhole through the ideologies that bind our sense of the world. In a moment, *všechno je jinak*. On the occasion of the trial of the Underground in 1976, which functioned as a catalyst for the formation of Charter 77, Vaclav Havel described such a moment.

It doesn't often happen and when it does it usually happens when least expected; somewhere, something slips out of joint and suddenly a particular event, because of the unforeseen interplay between its inner premises and more or less fortuitous external circumstances, crosses the threshold of its usual place in the everyday world, breaks through the shell of what is supposed to be and what it seems, and reveals its innermost symbolic significance. And something originally quite ordinary suddenly casts a surprising light on the time and the world we live in, and dramatically highlights its fundamental questions. (1991, 102–103)

Later in that essay he wrote words that would serve equally well as an epitaph for the entire Communist period: “Enough of this comedy, case dismissed.”

But it is not enough to simply recognize and point out the instances when irony breaches the social contract; it must then be engaged as a tool of analysis. To go beyond the self-satisfied expression of irony requires a close reading of its terms and conditions. The unanimous self-abnegation of the Communist government on November 28 was certainly a satisfyingly ironic moment, but what did it demonstrate beyond the absence of character and integrity of the members? Perhaps it suggests the larger entropic weakness of any political system based on subservience, a crucial chink that might fruitfully be exploited under very different conditions. Protesters during the Velvet Revolution gleefully

noted that “89” was “68” turned upside down, but failed to consider the extent to which the revolution of 1989 would truly signify an inversion of the original goal of democratic socialism, reducing 40 years of social engineering to “an interlude between capitalism and capitalism,” (Ulc, 1991) or what Adam Michnik coyly termed a “velvet restoration.” (1996). And what of the irony of the students themselves returning to the streets on the 10th anniversary of the revolution to again ask their government to resign? And the refusal of the government this time to simply acquiesce and slink off? To understand the moral of this story, one must interrogate the function of irony.

Irony is not cynicism or despair; it is the defeat of cynicism through wit, self-deprecating humor, and an abiding faith that – that, as they say, *pravda vítězí*. Irony reveals hidden truths; Cynicism denies them. Irony says the emperor has no clothes. Cynicism, by contrast, was essential to the functioning of the posttotalitarian system. Communism could suffer neither the dissident nor the true believer, but depended for its legitimation on a critical mass of dispirited, humiliated, and morally compromised citizens willing to play along in exchange for petty securities and comforts. In the period of disillusionment after 1968, when democracy seemed impossible and socialism finally thoroughly discredited, the nation fell into a bitter, then merely cynical, lethargy.

In a 1996 article, the New School sociologist Jeffrey Goldfarb distinguished three levels of cynicism at work in the posttotalitarian conditions of Central Europe¹. The “cynicism of the powerful” and the “cynicism of the resigned” – or the “arrogance and acceptance of bureaucracy” – were the two poles of Husák’s social contract. This tautological complicity enabled the regime of Normalization to last as long as it did. The game was a cynical spin on I.W. Thomas’ famous dictum that if situations were defined as real, then they would be real in their consequences. The logic of Normalization inverts this formula: if the consequences of a situation could be constructed as real, then the reality of the premise would ipso facto be validated. If a crowd thronged Wenceslas Square on May Day, waving Soviet flags and applauding the leaders’ speeches, then the situational premise would be retroactively defined as real. A 99.9% majority for the ruling Party in the elections would constitute a clear mandate, regardless of the actual

¹ He actually talks about four types of cynicism, but the last one is linked to the end of the Cold War and is not considered here.

motivation of the voters. The State Lie became institutionalized, autotelic, and immune to logical critique: a pure simulacrum cynically designated “reálný socialismus.”

The Orwellian spin, and the great innovation of this *posttotalitarianism*, is that nobody actually has to believe the charade, they only have to act *as if* they do.

In its entire spirit and thrust, real socialism is an ideology *als ob*, an ideology of *as if*: those who preach it behave *as if* the ideological kingdom of real socialism existed in “what we have here now!” *as if* they had, in all earnestness, convinced the nation of its existence; the nation behaves *as if* it believed it, *as if* it were convinced that it lived in accordance with this ideologically real socialism. (Kusy 1985, 164)

The regime acted *as if* it believed its own lies – even declaring that socialism had been achieved – and the people glumly played along, voting in the rigged elections, hanging political signs in their shop windows and applauding on cue. This is not the “end of ideology,” as Daniel Bell (1988) would have it, but its evolution to a subjunctive postideology of doublethink. The Husák regime, as a simulation of totalitarianism (pretending to be all-powerful and historically inevitable while the populace pretended to be terrorized into submission), was sustained through what Goldfarb described as a “legitimacy of disbelief.” (1991, 1 and 1996, 141) Millions of individuals cynically going through the motions created what might be called a “spartakiada” effect², a social spectacle of unity, order, and common purpose that belied the absence of true civil society. To cite Havel’s famous example (1991b, 132–148), the slogan in a greengrocer’s shop window need not be acknowledged, or even noticed, to affect³ behavior. The content of the slogan is semantically shorn, but the very act of placing it in the window demonstrated his uncritical obedience and contributed to the panorama, or “diktat,” of the given order. In this way, as he points out, individuals constitute the system of their own oppression.⁴

² *Spartakiáda* was the archetypal socialist spectacle; an immense synchronized gymnastic display performed in huge sports arenas, remnants of which may still be seen in North Korea and the opening ceremonies for Olympic games.

³ Appropriately, “affect” has both the meaning of “to produce an effect” and “to feign.”

⁴ “Individuals need not believe all these mystifications, but they must behave as though they did, or they must at least tolerate them in silence, or get along well with those who work with them. For this reason, however, they must live within a lie. They need not accept the lie. It is enough

Confronted with the social and a philosophical crisis of meaning precipitated by such moral bankruptcy⁵, the critical intellectual response of the dissidents was to reaffirm principle, the possibility of a higher truth than the solipsistic sophistry of official Newspeak. This was the path taken by the Charter according to the existential dictum of “living in truth,” philosophically grounded by the Charter’s first spokesman, the philosopher Jan Patočka and strategically rendered in Havel’s famous essay “The Power of the Powerless.”

But how does one resist a regime that writes its own critique, or rally a people fully aware they are being hoodwinked? The dissident strategy was that the “principle of As If”⁶ could work both ways. If the regime could sustain itself by arbitrarily conjuring the conditions of its own existence, perhaps this subjunctive will to power could also be deployed in self-defense. If a suspension of belief had created the conditions of servitude, perhaps a suspension of disbelief could undo it. This principle could find expression in many ways: refusing to speak in the euphemisms of a systematically distorted language; turning off the self-censor in the activities of daily life; the rediscovery of banned and distorted histories and traditions; a re-centering of the body and the everyday in resistance to excessive idealism; and the creation of alternative communities and social networks which functioned as ideology-free zones.

As a political strategy it sounded hopelessly naive and impractical, but those who actually tried it often found it surprisingly effective. This was the basis of Adam Michnik’s “New Evolutionism,” (1985, 135–148) which addressed its program to a hypothetically “independent public, not to totalitarian power.”⁷ In Czechoslovakia such overtures never developed into a broad social movement as they did in Poland, but there were some moral victories and numerous individual and collective acts of constructive

for them to have accepted their life with it and in it. For by this very fact, individuals confirm the system, fulfill the system, make the system, are the system.”

⁵ A dilemma clearly outlined in Havel’s “Dear Dr. Husak”

⁶ Ash (1989) defines this principle as “a subjective, idealistic self-definition in which the idea takes absolute precedence over reality and consciousness determines being. In the condition of unfreedom, it proclaims the principle of As If...”

⁷ The essay, which Ash called the “Polish declaration of independence,” concludes “In searching for truth,” or to quote Leszek Kolakowski, “by living in dignity,” opposition intellectuals are striving not so much for a better tomorrow as for a better today. Every act of defiance helps us build the framework of democratic socialism, which should be merely or primarily a legal institutional structure but a real, day to day community of free people.” (1985, 144).

defiance. In its limited form⁸, this strategy assumed the position of a Švejkian naivete, acting “as if” the government would abide by its own rules. This was the strategic basis of *Charter 77*, which began documenting and protesting violations of the Czechoslovak constitution and the Helsinki Accords on human rights, which the Czechoslovak government had ratified in 1976. In its absolute form, *As If* was a leap of faith that anything not expressly forbidden was permissible, a self-determination to act “as if the state has withered away; as if you live in a free country” (Ash 1989, 115–116). The semi-autonomous Jazz Section of the Musician’s Union, for example, was able to continue its semi-legal publishing activities for years by tying up the courts with the minutiae and contradictions of the State’s own laws while the Underground sought to construct an independent second culture entirely removed from the public sphere.

The discipline of “Living in truth” outlined in “Power of the Powerless” sought to strip the cynicism of both the powerful and the resigned of their pretense and to revive cynicism’s original mission as social critique, a strategy that Goldfarb identifies as his third term: “critical cynicism” This is the original cynicism of Diogenes, which repudiates both the depressing doublethink of enlightened false consciousness and the abstract hegemonic ideology that underwrites it⁹. This classical, constructive cynicism – which Peter Sloterdijk distinguishes from the more nihilistic versions as *kynicism* – is distinct from contemporary varieties in that it does not hold that society is entirely morally corrupt. It is skeptical, yet allows for the possibility of virtue, a position akin to irony as defined above. Like Diogenes, the Charter lit a lantern in the daylight to look for an honest man.

While avowedly apolitical in its aims, the Charter spoke of “co-responsibility” for the prevailing social conditions and the observance of human rights norms and legal obligations, specifically pursuant to the ratification of the Helsinki Accords. Effectively, the Charter sought to revive the notion of civil society as a socially engaged and morally

⁸ See Ash (1989, 115–116) on the differences between the “qualified” and “absolute” forms of *As If*.

⁹ “Cynicism is enlightened false consciousness – unhappy consciousness in modernized form... it articulates an uneasiness that sees the modern world steeped in cultural insanities, false hopes and their disappointment, in the progress of madness and the suspension of reason, in the deep schism that runs through modern consciousness and that seems to separate the rational and the real, what we know and what we do, from each other for all time...; it is a consciousness that has become reflective and is almost more melancholy than false; it is a consciousness that, under the compulsions of self-preservation, continues to run itself, though run down, in a permanent moral self denial.”

constructive sphere, to counterbalance the depredations of a cynical, corrupt, and oppressive state.

It is often supposed that the practice of “real socialism” in East Central Europe was antithetical to civil society, that, “one party systems could function only by thwarting the region’s old traditions of civil society... by treating all individuals, groups and organizations as their property... These systems were said to extinguish civil society by absorbing it fully into the bureaucratic structures of the Party-controlled state apparatus. The basic divisions between political and social power, public and private law, and state-sanctioned (dis)information and publicly debated opinion were consequently seen to have been annihilated.” (Keane 1998, 21). This assumption led strategically to its inverse, that a reconstitution of the public sphere could correct the imbalance of the state/civil society dialectic that characterized posttotalitarian society and lead to greater democracy.

This was *antipolitics*, the social corollary to the philosophical axis of “living in truth.” The antipolitical principle of civil society became the dominant model of dissent in Central Europe in the 1970s. It provided the key theoretical underpinning for social action, leading to widespread popular support for *Solidarity* in Poland and the *Democratic Forum* in Hungary¹⁰. The failure of *Charter 77* to achieve the same kind of momentum in Czechoslovakia may be attributed to several factors (a more effective repressive apparatus, widespread cynicism after 1968, the marginalization of the intellectual elite) but it had a significant effect: lacking the numbers to constitute civil society as an “empirically descriptive social category,” the Czech dissidents instead emphasized its moral and symbolic aspects. In practice, the notion of civil society as popular participation in a broad spectrum of autonomous associations, was redefined and delimited to correspond to a narrower range of elite activities and attitudes. The emphasis on a philosophy, rather than a practice of antipolitics; existential, rather than *political* revolution, led to its inherent irony: an antipolitical politics; a politics that dare not speak its name. This approach had a long history in the Czech lands – Havel invoked Masaryk’s notion of “non-political politics”, itself rooted in the Hussite virtues of “spirit,” “truth”, and distrust of the venal – but it made for some awkward translation when the antipoliticians abruptly took power in 1989.

¹⁰ See Kolakowski (1971) Michnik’s “New evolutionism” (1985).

As a critical theory operating in a zone of political intolerance, Czech antipolitics had been not only strategically ambivalent about its aims, but philosophically predisposed against too clearly staking out its own “zone of impact.” The abrupt capitulation of the Communist regime in late 1989 forced the issue. Could antipoliticians assume power? Gyorgy Konrad, who first outlined the concept clearly thought not:

Antipolitics is the political activity of those who don't want to be politicians and who refuse to share in power. Antipolitics is the emergence of independent forums that can be appealed to against political power; it is a counter power that cannot take power and does not wish to. Power it has already, here and now, by reason of its moral and cultural weight. If a notable scholar or writer takes a ministerial post in a government, he thereby puts his previous work aside. Henceforth he must stand his ground as a representative of his government, and in upholding his actions against the criticisms of democratic antipolitics, he may not use his scholarly or literary distinction as either a defense or an excuse. (Konrad 1984 p. 227–231).

To be fair, it was not Charter 77 but Civic Forum which assumed responsibility in December 1989, but the two organizations were clearly motivated by the same open spirit and civic responsibility, and apparently staffed by the same temp agency. It was the Charter that provided the moral resume and organizational wherewithal for the democratic opposition. And as the leader and symbol of the Charter, the OF and the symbolic head of state of Czechoslovakia and the Czech Republic, Havel was consistent in his belief that a moral, or “genuine” politics was possible and sought to use his office to promote it (though he perhaps subconsciously recognized the untenability of his position by describing his politics as the “art of the *impossible*.”) But true politics, and democratic politics in particular, is based on compromise, not truth. Truth, morality, and Being remain the province of antipolitics. Havel's strategic naivete (“as if”), his “tragedy” (according to John Keane) and the sometimes ironic positions it led him to take, I believe, is rooted in a particular reading, perhaps a misapprehension, of the function and limits of civil society.

Despite their apparently antagonistic counterposition under conditions of Normalization, civil society and the state are contiguous realms;

neither can exist meaningfully without the other¹¹. Democracy does not entail the triumph of civil society over the state, but rather the successful navigation of these two “unworkable extremes” (Keane 1998, 9). This symbiosis is expressed most explicitly in Gramsci’s definition of the state as,

The equilibrium between political society...(i.e., a dictatorship or some other coercive apparatus used to control the masses in conformity with a given type of production and economy)...and civil society (or the hegemony of a social group over the entire nation exercised through so-called private organizations such as the church, the unions, the schools, etc. (1992, 204)

The political and the social realms are “institutionally distinct, but always mediated” (Keane 1998, 9), a symbiosis clearly evident in the original phrase “bürgerliche Gesellschaft”¹². Although the definition of civil society most commonly stresses its distance from state structures, they are intimately linked, if only in a negative way. Ideally functioning civil society must be a “permanent thorn in the side of state power” (Keane 1988, 15), frustrating its totalizing bureaucratic logic. At the same time it relies on the state as the ultimate guarantor of legality and social order. Even in the liberal democratic public sphere (the dissident model of choice), the two work closely together, with civil society ideally performing a critical dialectical function, clearly expressed in the Charter’s allusion to “constructive

¹¹ “The state is too important a social institution to be understood merely as a parasitical organ that can be gradually pushed out of the life of society. Some Marxist and anarchist theories derive from the notion of the withering away of the state...I think, though, that the state, not as a manipulator, but as a function of society, as an instrument of a democratic balancing of long term and short term interests, both of society as a whole and of individuals, and as the guarantor of those interests, will always be necessary in some form... The concept of ‘civil society’ embraces this need. A civil society can be, and ought to be, a state as well.” Jiri Dienstbier (Response in Skilling and Wilson 1991, 57)

¹² “Certain concepts, like certain wines, do not stand travel. The concept of *bürgerliche Gesellschaft* is one of them. In translation, it cannot but lose its unique semantic load: only in German the ‘Bürger’ stands *simultaneously* for their bourgeois and the citizen, stating matter-of-factly the intimate bond between social and political characteristics. This bond is lost in the ‘civil society’ rendition of the term; it has been lost even more in recent faulty East-European translations which, having pared the concept down to the bare bones of political rights and induced a dangerous tendency to overlook the mutual dependency between political democracy and the presence of “Bürgertum”, and with that, the difference between the tasks confronted by the anti-communist revolutions with those once faced by the capitalist ones.” Baumann (1992, 172 n.1)

dialogue.” This is inherent in the Hegelian connotation of antipolitics and explicit in Konrad’s definition:

Antipolitics and government work in two different dimensions, two separate spheres. The relationship between politics and antipolitics is like the relationship between two mountains: neither one tries to usurp the other one’s place; neither one can eliminate nor replace the other... (1984)

In the socialist public sphere, however – taking seriously for a moment the ideological claims of the Husak regime – these complementary functions are even closer¹³. In other words, the socialist public sphere no longer fulfills a critical function but works constructively with the state in the rational pursuit of agreed upon social aims. At best the self-defeating (and sometimes self-serving) practices of civil society in conditions of Normalization did nothing to curb the arrogance of the state; at worst they did the job for it.

With its oppositionist rhetoric, the civil society strategy was compelling, but it perhaps misrepresented the actual power structure of “real socialist” society by ignoring, or dismissing as entirely cynical, the unique role of the Communist Party. Rather than a vanguard model of the Party taking over the state and then using its resources to infiltrate and destroy civil society, it might be more accurate to say that the Party colonized both civil society and the state¹⁴. What characterized the regimes of real socialism was less total *state* intervention than the predominance of the Communist Party in all spheres of life. For Tesař (1981, 91), this was a typical feature of totalitarianism.

¹³ The constitutional social welfare state was compelled to shape social conditions to continue the legal tradition of the liberal state, because the latter too wanted to ensure an overall legal order comprising both state and society. As soon as the state itself came to the fore as the bearer of the societal order (versus the public sphere and the market in the liberal order), it had to go beyond the negative determinations of liberal basic rights and draw upon a positive directive notion as to how ‘justice’ was to be realized through the interventions that characterize the social-welfare state. (Habermas 1989, 225)

¹⁴ „Totalitarianism, firstly, only in a loose sense involved the repression of society and civil institutions by state agencies. State institutions and government bodies were caught up and used in the totalitarian drive against society but, it may be argued, the offices and organizations of the state were used by totalitarianism rather than embodied its essence, and state as much as society in East-Central Europe was its victim.“(Lewis 1993, 29).

A very important characteristic of every totalitarian dictatorship is the linking of its fundamental instrument, the Party, with auxiliary and subordinate institutions, organizations, and associations that control individual areas of social life.

Despite their comprehensive affiliation, it is not entirely accurate to conflate the socialist state and the Communist Party. Rather, the two institutions functioned in parallel, with the state always subordinate to the Party. There was certainly a high degree of crossover both in form and content – with the office of president and First Secretary often held by the same individual for example, and in the criminal code, with crimes against the Party nearly synonymous with crimes against the state – but there are analytical benefits to maintaining at least a technical separation of the two, however arbitrary this distinction may seem.

While government ministries and resources were clearly instruments of Party policy, vestigial structures of civil society (such as trade unions, media, religious orders, sports clubs, etc) were not eliminated, but subordinated to Party control. Every position of responsibility had to be filled by a loyal Party member, but this does not necessarily indicate *state* control. Indeed, given the size of the Czechoslovak Communist Party, it could be argued that this trend represented less a putsch than the rise of a comprador class within civil society, eager and willing to defend the Party's interests. The ideological spectacle that dominated public life, alluded to in the parable of the greengrocer, was a function of Party, not necessarily state intervention. True, the state also obsequiously invoked Marxism-Leninism for its legitimacy, but only as one loyal social institution among many. Thus, while the dissidents were correct in identifying civil society as the site of contestation, they were perhaps off target in counterpoising their ideal public sphere of free critical discourse to the power of the state. In fact, the real enemy of the dissidents was not the state apparatus, but the Communist Party, though it would have been suicidal to say so. Perhaps, too, the presence of so many ex-Communists among the ranks of the dissidents safeguarded against such a fatal recognition.

There are two main consequences of the dissident (mis)reading of the civil society strategy. First of all, because of the structural contradictions between the liberal democratic and the socialist public sphere, the ostensibly “real socialist” state was constitutionally incapable of

responding to the demands made by the dissidents. As Scanlan (1988) points out, the very conception of human rights upon which the demands of the democratic opposition were based was subject to differing interpretation. The dissidents drew upon the Enlightenment notion of “natural rights” while the regime (despite Czechoslovakia’s ratification of the 1975 Helsinki accords) employed a Marxist conception of rights as instrumental and socially based¹⁵. Thus it was not stubbornness or spiteful arrogance (at least not only that) that kept the regime from responding to Chartist entreaties for greater democracy but rather the lack of any basis for “constructive dialogue”¹⁶, compromise, or negotiation.

A second consequence of the dichotomous counter-position of civil society and the state is that it masked the political objectives of the dissidents, perhaps even from themselves. An overemphasis on the critical aspects of civil society and an idealist forbearance of its political function misrepresented the dialectic of western democracy, “where there is a virtually seamless interconnection between the two.” (Sunley 1991, 3) Given such an alliance, they were wrong to insist, however disingenuously, that the Charter “does not form the basis for any oppositional political activity” and that it only wished “to conduct a constructive dialogue with political and state authorities.” To paraphrase Jaroslav Hasek, the Charter strove only for “moderate progress within the bounds of the law.” The seemingly modest aims to create a space for free public discourse, however, were implicitly linked to a broader decolonization of society, both civil and state, from the control of the Party. By attempting such a coup, they were effectively vying for state power as well. Hartel (1978) characterized their project as, “extending the reality of the second culture into the political realm.” The political scientist and Charter spokesman Miroslav Kusý (1985, 175), put it even more bluntly.

The immanently political aspect of the Charter has been there from the beginning in that it presented a moral critique of politics and

¹⁵ Tony Judt (1988, 191–192) suggests a deeper contradiction: “To invoke the notion of right, whether human or moral, is to implicitly pass over decades of neo-Hegelianism and return to Kant in undiluted form...it requires a serious, and not merely casual, abandoning of the intellectual baggage of Marxism.”

¹⁶ As Jirous (Response in Skilling and Wilson 1991, 71) said, such efforts were at best “an incomplete dialogue, because the side addressed either keeps silent, or flies into a rage.”

enunciated the moral principles by which politics might be revitalized. Each Charter document therefore, is in fact a political document, and everything it does is a political act... The Charter binds its own hands by rejecting this interpretation... if we understand this defense as an exclusively moral appeal, it is utopian; if we take it to be a tactical confrontation with the powers that be, it is Svejikian; if we see it as a political programme, it is inconsistent, half-hearted and toothless.¹⁷

Despite their official disavowal of political engagement, this was the inevitable political consequence of their moral crusade, a fact that only became clear to the democratic opposition halfway through the Velvet Revolution, when they finally called for the removal of article 4 of the Czechoslovak constitution guaranteeing the leading role of the Party¹⁸. Until that moment, the character of the demonstrations had been strictly antipolitical: a demand for, and an expression of existential rather than political revolution¹⁹.

Of course, all of the above is a purely analytical distinction. For practical purposes one could speak of a "Party-state."²⁰ Semantic niceties mattered little to the Underground poet dragged from a pub by *state* police for offending Party sensibilities²¹. Confronted with the tragic absurdities and the human and civic ruin of the "real socialist" experiment, the tripartite model I propose (which does not entirely conflate the Party and the state, and posits the colonization of civil society, rather than its annihilation) may seem a bit precious. Nonetheless, I believe such a distinction helps untangle the contradictory legacy of the collapse of real socialism and offers a new perspective on some central ironies of the transition.

¹⁷ The historian Karel Bartošek concurs: "The Charter is a political opposition. It is an illusion to say that it is a legal opposition or a moral opposition." Ladislav Hejdanek, philosopher and also a Charter signatory, demurs, however, stating, "The Charter is a legalistic action based on morality. It is not a political action. It is not even a technically political action structured as a non-political action. It is a moral action." Both Bartošek and Hejdanek cited in Stoppard (1977) 11–12.

¹⁸ "What we want: the program and principles of Citizen's Forum" Nov 26, 1989. Reproduced in Wheaton and Kavan (1992, 206–8).

¹⁹ "In none of the pre-November demonstrations were there calls for the government's resignation, a change in the Party's leadership, then relinquishing by the Party of the monopoly of power, or a change in the political system as a whole." (Holy 1996, 51)

²⁰ As does Goldfarb, for example. (1998, 84) The hyphen is crucial, indicating the contingent nature of the alliance.

²¹ As Jirous was in 1973 for calling someone a "bald-headed *Bolshevik*" and eating the front page of the Party daily, *Rudé právo*.

First of all, maintaining the specificity of Party, state, and civil society helps account for the transmigration of the dissident intelligentsia after the revolution, and specifically the moral ambiguity of Havel's presidency, in which he has promoted a model of "politics as morality in practice": as though antipolitics had trumped politics and civil society had triumphed over the state²². The cryptic reformulation of "antipolitics" to "anti-political politics" downplayed the elitism of Konrad's "intellectual aristocracy," but echoed the basic idea of a politics based on truth, authenticity, and human conscience as an antithesis to the cynical manipulations of the post-totalitarian system²³. Whereas Konrad was clearer on the necessary mesalliance of civil and political society, Havel tended to conflate them.

If the two are seen as syntagmatically linked rather than paradigmatically opposed, however, then it was not, as Havel claimed, "a very strange thing" or a "Kafkan paradox" (Havel, 1997, p. 29–31) that leaders of the dissident movement should move quickly and naturally to positions of power. Nor is it a tragedy or disappointment that most of them should have been so quickly outmaneuvered by more professional (and cynical) politicians like Vaclav Klaus. The inherent contradictions of this position can be seen in the non-democratic metamorphosis of the Civic Forum from a loose coalition of citizens' initiatives to a de facto opposition political party and self-appointment of the dissident leadership as "real representative of the will of the people."²⁴

Moreover, without the overarching framework of Communist hegemony, and with much of the former opposition sitting in parliament, the continued use of moralistic antipolitical political rhetoric began to sound a bit like an ideological justification for the leading role of the

²² See "Politics and Conscience" (1991, 269–271) and "New Year's Address to the Nation" (1997, 7–8). Milan Otáhal (1994, 31–48) makes a similar criticism though he favors the "Realist" revolutionary democratic socialist group led by Emanuel Mandler, which sought more direct confrontation with the regime, over the Underground strategy which sought none.

²³ "I favor anti-political politics, that is, politics not as the technology of power and manipulation, of cybernetic rule over humans or as the art of the utilitarian, but politics as one of the ways of seeking and achieving meaningful lives, of protecting them and serving them. I favor politics as a practical morality, as service to the truth, as essentially human and humanly measured care for our fellow humans." Havel (1991, 269).

²⁴ "[Civic Forum's] mouthpiece has spontaneously become the Civic Forum, which today is the real representative of the will of the people." Vaclav Havel "Declaration of Civic Forum: 23 November 1989" Available at <http://www.wilsoncenter.org/cwihp/documentreaders/eotcw/>.

dissident intellectual in public life.²⁵ The moral ambivalence inherent in Havel's new position was only tenable because of his personal integrity and charisma, and the increasingly symbolic function of his office²⁶.

The proposed existential or spiritual revolution of the Chartist minority was certainly valid, but postcommunist Czechoslovakia desperately needed a reconstituted *state* as well as civil society. It needed a complete overhaul of political and economic institutions as well as moral reckoning. But politics itself (any politics without qualifying adjectives) had become so discredited by the previous regime that few were willing to dirty their hands to engage in it directly. Those who did were dismissed as cynical and opportunistic careerist carpetbaggers – and indeed many of them were – but it was clear by early 1991 that idealism alone could not stabilize society. Democratic structures had not spontaneously emerged in the miraculous political transmogrification of late 1989, and mass civic participation did not survive beyond the successful demonstrations. In many senses, the dissident leaders of the OF were too idealistic and unwilling to engage in the kind of institutional rehabilitation required of that historical moment. Wary of corrupting political structures, the antipoliticians ironically engaged in a kind of democratic automatism, such as Havel once astutely diagnosed in the Communist leadership. Of course, this should have been expected. There is no such thing as 'real democracy', only 'reálná demokracie': really existing democracies, with all their own corruption, broken promises, and compromised idealism (Korosenyi, 1998, p. 228).

Vaclav Klaus' unapologetic economism rankled those of a more humanist persuasion, but a degree of technocratic vision, competence, and agenda-setting went a long way in the chaotic transition of the early 1990s and he remained broadly popular throughout the transition period. Unfortunately, the binary opposition between antipolitics and politics, or the ideal and power, disabled the development of a real

²⁵ "In the post-communist orders which had experienced a significant democratic opposition, in Hungary, Czechoslovakia and Poland, talk about civil society began to look suspiciously utopian, and it looked like an ideology for the centrality of intellectuals in public life. It seemed to some that people like Adam Michnik in Poland and Václav Havel in Czechoslovakia were using the civil society strategy to maintain their leading political roles." (Goldfarb 1998, 93) See also Keane's (1999, 376–379) analogy of the "crowned republic."

²⁶ See Jørgenson (1992) See also Havel's defense of the notion in "Address to Helsinki Citizens group" (1997). For a discussion of the incompatibility of morality and Czech foreign policy see Prins (1990, 175) and Tucker (2000, chapter 8).

and functioning civil society, which is defined by the negotiation – or “constructive dialogue” – between the two.

After sweeping to power in the 1990 elections, OF suffered an identity crisis over this question of whether to maintain its antipolitical ethos as a loose civic coalition without ideology or hierarchy or to reconfigure itself as a more traditional political party. The question divided the movement between idealists and pragmatists over the essential foundation of democracy. Klaus wasted no time wringing his hands and quickly established a right wing caucus dedicated proposition of the wholesale, rapid, and uncritical adoption of the western capitalist model (albeit cloaking the maintenance of the late communist social contract under an ideology of Thatcherism). The decision was taken, over Havel’s objections, to restructure the OF, and within a month, it had split into three distinct factions. The rout of the Občanské Hnutí in the 1992 elections and the rise of ODS appeared to sound the death knell for antipolitics and any hope of a political or economic “third way.” Outmaneuvered by professional politicians, technocrats, and ideologues, most of the former dissidents left active politics and Havel himself resigned in protest over the connived dissolution of the Czechoslovak federation. By 1992, all that was left of OF was Nadace OF, which, appropriately enough, dedicated itself to cultural and historic preservation.

Havel’s decision to accept the newly created post of president of the Czech Republic was the first of many ironies of this next phase of his antipolitical career. The diminishment of his powers under the 1992 constitution, engineered by Klaus to limit his interference with the liberal agenda, ironically left him somewhat insulated from petty politics and relatively free to advance his moralistic vision and to maintain his faith in the transcendental potential of antipolitics.

Havel’s attempt to finesse moral conviction and social responsibility in his role as president resulted in several seemingly compromised positions. He was criticized for being both too naïve and idealistic (as when he suggested to Helmut Kohl that they abolish all political parties; or his justification of NATO’s “humanitarian bombing” of Serbia as cleaving closer to the transcendent *principle* of human rights than the tawdry technocratic letter of international law²⁷) and also for being too politically pragmatic, or not idealistic enough (as when he supported arms

²⁷ See Hayden (1999) and Žižek (2000).

sales to Syria and Iran, courted NATO membership, and supported the flawed lustration process). The evident ironies of his tenure as president, culminating in a seemingly grasping reelection bid in 1998, mask (or reveal) a deeper – and doubly ironic – consistency.

The fundamental basis of antipolitics is an idealistic philosophy that supercedes reality; an appeal to the order of Being, over the disorder of beings. Such an *ideology* of antipolitics bound together the Charter, with its motley collection of Catholic, phenomenological, and Marxist idealists, who themselves were too ideologically pure for the venal, compromised regime of Normalization. Despite its grassroots appeal to empirical truth, Havel's antipolitics does not so much criticize ideology per se, as a bridge between the individual and the order of Being, but cynicism, which sublimated the order of Being to a system. If anything, he called for even greater idealism and moral circumspection. The great irony here, as Žižek (2000) points out, is that while Havel rightly criticized Klaus and his cronies for consorting with and emulating the unreconstructed nomenklatura, "the very space from which (the dissidents) criticised and denounced terror and misery (of Communism) was opened and sustained by Communism's attempt to escape the logic of capitalism." Havel's (1997) invocation of "transcendental responsibility, archetypal wisdom, good taste, courage, compassion and faith"; a "higher order of Being" and a "spiritual dimension in politics", sounds almost Marxist in its faith in the latent goodwill of man and the utopian appeal against the logic of capitalism. His frustration that a new democratic man guided by moral responsibility never emerged to embrace the new conditions of freedom recalls the frustrations of earlier utopian reformers at the poor and selfish human resources they were forced to work with.

Havel once criticized the Communists for not looking out of the windows of their airplanes, but was he not himself somewhat shielded in his castle from the praxis of the structural transformation? And is not his antipolitical vision of a kind of self-extracting civil society a sort of democratic *automatism*, as though society would naturally transform itself once the deformative totalitarian pressure was removed? Doesn't this stubborn idealistic insistence on non-partisan, non-ideological 'non politics' ignore pragmatics and the compromise that is the very basis of politics, particularly democratic politics? And is it not ironic (perhaps a sub-conscious admission of his utopian streak) that he should describe "politics as morality in practice," as "the art of the *impossible*."

Of course, the meaning of such irony is not self-evident. The moral of the story is still to be written. The final irony of antipolitics may be that the dissidents were not too idealistic after all, only premature. In his grim appraisal of Czech politics after the velvet revolution, Aviezer Tucker (2000) suggested it would take a generation for civil society to begin to mediate between society and the political elite (241). Shock therapy may have established the basic structures of a late capitalist economy in the Czech Republic, and fast-tracked a level of corruption, insider trading, and elite corporatism that took a century to develop in the west. But shock therapy is a less effective treatment for the postcommunist stress disorder of psychological – not to mention philosophical – transition. Now that the position of president is occupied by a cynical and arrogant career politician (like any normal democracy); now that the symbol of antipolitics in the Czech Republic has returned to civil society where he belongs; now that a generation has grown under at least formal structures of freedom; now that “democratic normalization” (Tucker, 2000, p. 208), is more or less complete, the opposed tendencies of civil society and the state may assume their natural function in a liberal democratic order. Now, finally, perhaps, the work of democracy can begin.

The degree of corruption and cynicism in the Czech Republic today is not a unique feature of the failed promise of existential revolution intimated by the dissidents or the somewhat more pragmatic promises kept to the nomenklatura. It may have a uniquely postcommunist smell, but is typical of a widespread malaise of passive resignation and a crisis of legitimacy endemic to late capitalism and postmodern politics. To his credit, Havel saw this from the beginning, and consistently maintained that the soul-killing absurdities of posttotalitarianism were symptomatic – a “convex mirror” in his words – of all modern civilization. The hardship, disappointment, and cynicism that has characterized the postrevolutionary period is less a factor of the inevitable concession (or betrayal) of moral principle to the ultimatums of *realpolitik* than a product of the structural logic of the system. In a sense, it is a sign that the Czech Republic has finally returned to Europe. In this new world order, the dissident notion of antipolitics may be more relevant than ever, despite many misapprehensions, and well poised to challenge the prevailing cynicism.

After 1968, the Czechoslovak emperor had no clothes, and the theoretical and methodological innovations developed by Charter 77 for understanding and responding to his naked expression of ideological

power may yet help us see through its thoroughly swaddled postmodern variant in the West. If Czech civil society does awaken, like the mythical knights under Blaník hill, it may finally realize the antipolitical potential toward substantive, rather than merely procedural democracy. One day, this may be the legacy of Charter 77.

References

- Ash, T.G. (1989). *The Uses of Adversity*. New York: Random House.
- Bauman, Z. (1992). *Intimations of postmodernity*. London: Routledge.
- Bell, D. (1988). *The end of ideology*. Harvard: Harvard University Press.
- Goldfarb, J. (1996). The cynical malaise in culture and politics. In *Grappling with democracy: Deliberations on post-communist societies 1990–1995*, ed. Elżbieta Matynia, 139–149. Prague: Sociologické Nakladatelství.
- Gramsci, A. (1992). *Selections from the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*. Edited by Quinton Hoare and Geoffrey Nowell Smith. New York: Columbia.
- Habermas, J. (1989). *The structural transformation of the public sphere: An inquiry into a category of bourgeois society*. Translated by Robert Burger. Cambridge: MIT Press.
- Hartel, I. (1978). A New era has begun. In liner notes accompanying *The Plastic People of the Universe lp, Egon Bondy's Happy Hearts Club Banned*. London: Boží Mlýn & Scopa Invisible Productions, Plastic People Defense Fund.
- Havel, V. (1991). *Open letters: selected writings 1965–1990*. New York: Alfred A. Knopf.
- Havel, V. (1997). *The art of the impossible: Politics as morality in practice*. New York: Knopf.
- Hayden, R. (1999). Humanitarian hypocrisy. Jurist: the law professors' network. Available at <http://jurist.law.pitt.edu/hayden.htm>
- Holy, L. (1996). *The little Czech and the great Czech nation: National identity and the post-communist social transformation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jørgensen, Knud Eric. 1992. The end of anti-politics in Central Europe. In *Democracy and civil society in Eastern Europe*, ed. Paul G. Lewis, 32–60. New York: St. Martin's Press.
- Judt, T. (1991). The dilemmas of dissidence: The politics of opposition in East Central Europe. In *Crisis and reform in Eastern Europe*, ed. Ferenc Fehér and Andrew Arato, 253–301. New Brunswick and London: Transaction Publishers.
- Keane, J. (1998). *Civil society: Old images, new visions*. Stanford: Stanford University Press.
- Kolakowski, L. (1971). Hope and hopelessness. *Survey: A Journal of East and West* 17, no. 3 (summer): 37–52.

- Konrad, G. (1984). *Antipolitics: an essay*. Translated by Richard E. Allen. San Diego: Harcourt Brace Jovanovich.
- Korosenyi, A. (1998). Intellectuals and democracy. *Intellectuals and Politics in Central Europe*. A. Bozoki, ed. Budapest: CEU Press, p. 228.
- Kundera, M. (1986). *The art of the novel*. New York: Harper and Row.
- Kusy, M. (1985). Chartism and real socialism. In *The power of the powerless: Citizens against the state in Central and Eastern Europe*, ed. John Keane, 152–177. London: Hutchinson.
- Lewis, P.G. (1993). Democracy, civil society and the state in contemporary East-Central Europe. In *Towards a new community: Culture and politics in post-totalitarian Europe*, ed. Peter S. Duncan and Martyn Randy. London: School of Slavonic and East European Studies.
- Michnik, A. (1985). *Letters from prison and other essays*. Translated by Maya Latynski. Berkeley: University of California Press.
- Michnik, A. (1996). The velvet restoration. *Transitions* 2, no.6 (22 March): 13–16.
- Otáhal, M. (1994). *Opozice, moc a společnost*. (Opposition, power, and society). Prague: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR.
- Prins, Gwyn, ed. 1990. *Spring in winter: The 1989 revolutions*. Manchester: Manchester University Press.
- Scanlan, J.P. (1988). Reforms and civil society in the USSR. *Problems of Communism* 37, no. 2 (March–April): 42–67.
- Skilling, H.G. and Wilson, P, eds. (1991). *Civic freedom in Central Europe: Voices from Czechoslovakia*. London: MacMillan.
- Sloterdijk, P. (1987). *Critique of cynical reason*. Translated by Michael Eldred. Minneapolis: University of Minneapolis Press.
- Stoppard, T. (1977). Prague: the story of the Chartists. *New York Review of Books*, 4 August, 11–14.
- Sunley, J. (1991). Real existing democracy. *East European Reporter* 4, no. 4: (Spring / Summer): 3.
- Tesař, J. (1981). Totalitarian dictatorships as a phenomenon of the twentieth century and the possibilities of overcoming them. *International Journal of Politics* 11, no. 1, (Spring): 85–100.
- Tucker, A. (2000). *The philosophy and politics of Czech dissidents from Patočka to Havel*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Ulc, O. (1991). China's Surprises. *The Boundaries of Twilight*. CJ Hribal, ed. New Rivers Press.
- Webb, Peter with Robert Short. (1985). *Hans Bellmer*. London: Quartet.

- Wheaton, B. and Kavan, Z. (1992). *The Velvet Revolution: Czechoslovakia, 1988–1991*. Boulder: Westview Press.
- Žižek, S. (2000). Attempts to escape the logic of capitalism: a review of John Keane's *Vaclav Havel: a political tragedy in six acts*. Online.
Available: <http://www.lrb.co.uk/v21/n21/zize2121.htm>

IRONIE ANTIPOLITIKY. UKÁZKA KRITICKÉHO POCHOPENÍ. ABSTRAKT

Michael J. Kilburn

Důležitým prvkem příběhu o pádu komunismu v Československu a vstupu země do nového světového uspořádání je ironie. Milan Kundera ironii definuje jako „odhalení, že svět je dvojsmyslný“, čímž nám bere naše pohodlné a nezpochybňované životní jistoty. Je to dekonstruktivní – klouzání mezi teorií a praxí, mezi „záměry systému a cíli života“, jak říká Václav Havel. Svévolný charakter této hry je náhle odhalen: totalitní maska padá a my dohlédneme na konec moci, spatříme záblesk možností a nadějí.

Ironie však není cynismus ani beznaděj. Ironie překonává cynismus humorem, dělá si legraci sama ze sebe a nepřestává doufat, že – jak se zde říká – *pravda vítězí*. Ironie posiluje lidskou hrdost a lidské možnosti tváří v tvář byrokracii, krutosti a ideologii; odhaluje skrytou pravdu. Cynismus ji popírá. Ironie vysloví, že je císař nahý. Na druhou stranu právě cynismus je základní podmínkou fungování post-totalitních systémů. Komunismus nestrpěl ani disidenty ani oddané zastánce, legitimitu mu však dodávala masa otrávených, ponížených a zkompromitovaných občanů, svolných ke spolupráci výměnou za drobné jistoty a pohodlí. V období deziluze po roce 1968, když se zdálo, že po demokracii není ani stopy a že socialismus je konečně zcela diskreditován, vzniklo tautologické spiklenectví dvou principů – sociolog Jeffrey Goldfarb je nazývá „cynismus mocných“ a „cynismus odevzdaných“. Tuto „aroganci a přijetí byrokracie“ ještě podpořila „legalizace bezvěrectví“. Orwellovský zvrát a skutečná inovace této *post-totality* totiž spočívala v tom, že oné frašce nikdo ve skutečnosti věřit nemusel, jen se všichni museli chovat tak, *jako by* věřili.

Tváří v tvář společenské a filozofické krizi (krizi z absence smyslu), ještě uspíšené mravním úpadkem, spočívala kritická a intelektuální reakce disidentů v dalším posílení principu „života v pravdě“, který filozoficky

ustanovil první mluvčí Charty filozof Jan Patočka a Havel jej zásadně formuloval ve svém slavném pojednání „Moc bezmocných“. Strategie disentu spočívala ve snaze zbavit cynismus mocných i odevzdaných převrátky a vrátit mu jeho původní poslání – kritiku společnosti. Prvotní cynismus Diogenův zavrhuje jak deprimující dvojsmyslnost osvětleného falešného vědomí tak abstraktní hegemonistickou ideologii, na níž je založen. Tradiční konstruktivní cynismus se od současných variant odlišuje tím, že nevěří v naprostý morální úpadek společnosti. Přestože je skeptický, připouští existenci ctnosti, což je postoj podobný tomu, který zastává výše zmiňovaná ironie. Podobně jako Diogenes, i Charta rozsvítila světlo za bílého dne, jen aby našla počestného člověka.

Jak ale může jednotlivec vzdorovat režimu, který si sám píše vlastní kritiku a spojuje lidi plně si uvědomující, že vše je jen naoko? Disidenti měli zato, že „princip jakoby“ by mohl fungovat obousměrně. Když se režim dokázal udržet při moci nahodilým manévrováním s podmínkami vlastní existence, mohla případně tato touha po moci být využita i k sebeobraně. Pokud se společnost dostala do područí tím, že pozbyla víru, pak to možná mohl zvrátit odklon od všeobecné rezignace. Ačkoli byla Charta zpočátku přísně apolitická, vyzývala ke „spoluzodpovědnosti“ za převládající společenskou situaci a naivně trvala na dodržování principů lidských práv a právních závazků, zejména těch, jež souvisely s ratifikovanými helsinskými dohodami. Charta tak usilovala o obnovení konceptu občanské společnosti jako společensky angažované a morálně konstruktivní sféry, která by vyvažovala devastující, cynický, zkorumpovaný a represivní stát.

Tohle byla skutečná *antipolitika*, společenský důsledek filozofického konceptu „života v pravdě“. V 70. letech se antipolitický princip občanské společnosti stal ve střední Evropě převažujícím modelem disentu. Poskytoval zásadní teoretické východisko pro společenskou angažovanost, jež vyvrcholila podporou široké veřejnosti Solidaritě v Polsku a Demokratickému fóru v Maďarsku. To, že se Chartě 77 nepodařilo dosáhnout takového spádu událostí v Československu, lze přičítat několika věcem (účinnější státní represivní aparát, všeobecný cynismus po roce 1968 a marginalizace kulturní elity národa); přesto však Charta měla významný dopad: třebaže českých disidentů nebylo tolik, aby utvořili občanskou společnost jako „empiricky popsateľnou společenskou kategorii“, poukázali na její morální a symbolické aspekty. Důraz na filozofii namísto obvyklé antipolitické praxe, existenciální revoluce namísto politické, vše jen potvrzovalo vnitřní, neodmyslitelnou ironii

situace: antipolitická politika – politika, která se neodvažuje vyslovit své jméno. V českých zemích má tento přístup dlouhou historii – Havel se odvolával na Masarykův koncept „nepolitické politiky“, jenž zase vycházel z husitských zásad „ducha“, „pravdy“ a nedůvěry v úplatnost. Když však v roce 1989 antipolitikové nenadále převzali moc, získal tento koncept poněkud ošemetné vyznění.

Falešnost zmíněné pozice se projevila v ne zcela demokratické proměně Občanského fóra z volného sdružení občanských iniciativ na de facto opoziční politickou stranu a v samoustavení disidentského vedení jako „skutečného představitele vůle lidu“. Havlovo rozhodnutí přijmout nově vzniklý úřad prezidenta České republiky byla jen jedna z mnoha ironií další fáze jeho antipolitické kariéry. Ústava z roku 1992 omezila jeho prezidentské pravomoci (strůjcem této úpravy byl Klaus, vedený snahou omezit vměšování do liberálních reforem) a Havel tak paradoxně zůstal poněkud stranou každodenního politického rozhodování, čímž však získal prostor pro prosazování na své moralistické vize a upevňování své víry v transcendentní možnosti antipolitiky. V pozici prezidenta se Havel snažil co nejvíce prosazovat morální principy a společenskou odpovědnost, což mělo za následek několik zdánlivě kompromisních postojů. Byl kritizován, že je na jednu stranu příliš naivní a idealistický (když ospravedlňoval „humanitární bombardování“ Srbska jednotkami NATO jako bližší transcendentnímu *ideálu* lidských práv než okázalá technokratická dikce mezinárodního práva) a na druhou zase jako politik příliš pragmatický či bez ideálů (když podporoval prodej zbraní do Sýrie a Íránu, ucházel se o členství v NATO a souhlasil s pochybeným procesem lustrací). Zjevná ironie toho období, kdy zastával úřad prezidenta republiky, vyvrcholila poněkud samolibou kandidaturou na znovuzvolení roku 1998 a skrývá (ale zároveň odhaluje) hlubší – a dvojnásob ironickou – souvztažnost.

Základem antipolitiky je idealistická filozofie nahrazující realitu; dovolávání se řádu Bytí překonávajícího zmatek bytostí. Tato *ideologie* stvořila Chartu, nesourodý spolek katolíků, fenomenologů a marxistických idealistů, z nichž každý byl ideologicky příliš ryzí na život ve zkorumpovaném a zkompromitovaném režimu normalizace. Třebaže kořeny Havlovy antipolitiky sahají k empirické pravdě, on sám ani tak nekritizuje ideologii jako takovou, jako most mezi jedincem a řádem Bytí, ale *cynismus*, který proměňuje řád Bytí na systém. Kdyby nic jiného, dovolával se ještě většího idealismu a morální obezřetnosti.

Existenciální či spirituální revoluce, s níž přišla skupina chartistů, byla jistě cenná, ale postkomunistické Československo zoufale potřebovalo zreorganizovat *stát* i občanskou společnost. Potřebovalo kompletní revizi politických a ekonomických institucí stejně jako morální zúčtování. Jenže politika sama o sobě (veškerá politika beze všech popisných adjektiv) se během minulého režimu natolik zdiskreditovala, že se našlo jen málo lidí, kteří byli ochotni špinit si ruce přímou účastí na ní. Ti, kdo to udělali, byli odsouzeni jako cyničtí a oportunističtí kariéristé a přivandrovalci (mnozí z nich nepochybně oprávněně), ale již počátkem roku 1991 bylo zřejmé, že samotný idealismus nedokáže československou společnost stabilizovat. Demokratické uspořádání se v průběhu zázračné politické přeměny koncem roku 1989 odnikud samo nevynořilo a angažovanost širokých lidových mas skončila spolu s úspěšnými demonstracemi. Disidenti v čele OF byli v mnohém přílišnými idealisty a o zapojení do institucionální obnovy, kterou historická doba vyžadovala, nejevili zájem. V obavě z rozkládajících se politických struktur se antipolitické paradoxně raději přiklonili k jistému demokratickému automatismu, který Havel kdysi takto trefně pojmenoval u komunistického vedení. To se samozřejmě dalo očekávat. Neexistuje žádná „opravdová demokracie“, je jen „reálná demokracie“ – skutečně existující demokracie se vším, co je jí vlastní: korupce, nesplněné sliby a idealistické kompromisy.

Stupeň korupce a cynismu v dnešní České republice není jediným znakem postkomunismu, patří sem i nenaplněná vize disidenty avizované existenciální revoluce nebo i poněkud pragmatičtější sliby dané komunistické nomenklatuře. Všeobecná skepse, pasivní odevzdanost a krize legitimacy jsou vlastně typickými znaky pozdně kapitalistické společnosti a postmoderní politiky. Havlovi slouží ke cti, že to věděl již od začátku a důsledně obhajoval názor, že ducha ubíjející absurdita post-totality je příznačná pro celou moderní společnost (nazýval to „vypouklým zrcadlem“). V jistém smyslu to může být důkaz, že se Česká republika konečně vrátila do Evropy. Disidentský koncept antipolitiky může navzdory všem svým nejasnostem v dnešním novém světovém uspořádání hrát významnější roli než kdy jindy, například jako protipól převládajícímu cynismu.

Konečnou ironií antipolitiky může být i to, že disidenti nemuseli být konečkonců přílišnými idealisty, možná jen přišli příliš brzy. Aviezer Tucker ve svém chmurném hodnocení české politiky po sametové revoluci zdůrazňuje, že občanské společnosti bude trvat alespoň jednu generaci,

než se jí podaří chopit se role prostředníka mezi společností a politickými elitami. Šoková terapie položila v České republice základy pozdně kapitalistického hospodářství a usnadnila cestu korupci, tunelování a vládě elit, což západním zemím trvalo celých sto let. Na chaos a stres při postkomunistické psychologické (nemluvě o filozofické) přeměně ale není šoková terapie tak účinným lékem. Teď, když v prezidentském křesle sedí cynický a arogantní profesionální politik (jako v každé normální demokracii), teď, když se představitel antipolitiky vrátil do občanské společnosti, kam patří, teď, když celá generace vyrostla v alespoň formálním demokratickém zřízení, teď, když je víceméně dokončena „demokratická normalizace“, mohou protichůdné póly občanské společnosti a státu převzít své přirozené funkce v liberálně demokratickém řádu. Teď snad konečně může začít fungovat demokracie.

NEZÁVISLÉ AKTIVITY V ČESKOSLOVENSKU A CHARTA 77 – MEZE PROTNUTÍ

Jaroslav Cuhra (Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i.)

Třicáté výročí zveřejnění Charty 77 vyvolává otázku, jak je tato občanská iniciativa vřazena do kontextu moderních československých dějin, jaké bylo její místo v „historii“ a jaké je v dnešním výkladu. I letmý pohled naznačuje, že se rozhodně nedá mluvit o něčem neproblémovém, spíše naopak. Na jedné straně až hagiografická sdělení, jejichž pojetí je možné prezentovat novinovým citátem o prvním „sjezdu“ Charty v roce 1990: „Osmnáctého března 1990 se konal první sjezd CH 77 a večer v pražské Lucerně Koncert pro Chartu a její přátele. Myslím, že nikdy se v Lucerně nesešlo takové publikum. Ne publikum, to je příliš neosobní anonymní pojmenování. Nádherné lidské společenství. [...] všichni byli výborní a mohli s čistým svědomím předstoupit před ono nedělní publikum.“¹ Ve střídmejší poloze je představují výroky, že Charta „oznámila, že král je nahý“ a podobně nezřetelná a dosti absurdní sdělení. Na straně druhé je možné zaznamenat přetrvávající nesmyslnou averzi vůči Chartě, s argumentací od práce KGB po žold CIA, často vystavěnou na neochotě přiznat zhrzenost sebou samým. Zde mi nejde o vyvracení nějakých mýtů, chci jen přiblížit (dle mého) nezařazenost Charty do výkladu dějin, nezařazenost chronologickou i prostorovou, ve smyslu jejího místa v opozičních i nezávislých aktivitách.

Ta první, chronologická, vyplývá z jistého selhání historiků při popisu obrany před nároky „moci“ v celém kontextu čtyřiceti let, kde se samozřejmě pozměňovaly strategie i priority, nikoliv však přerывem, ale proměnou, ovšem vnitřně propojenou s předchozím vývojem, a kde zároveň nadále existovaly i přístupy starší, považované za relevantnější. Druhá

¹ Pokorná, Terezie: Pod souhrnným názvem Anticharta. In: *Revolver revue*, č. 33/1997, s. 249.

nezařazenost je pak jakási podvědomá artikulace Charty jako střešní organizace normalizačního odporu, vertikální obraz, kde existuje různě motivovaný a účinný odpor, který se buď zdola nebo v jiné představě shůry vždy vztahuje k Chartě, která jej v obou případech zaštiťuje a dodává mu smysl. Domnívám se však, že pro zařazení Charty do normalizačních dějin by bylo lépe použít model horizontální, v němž je Charta jen jedna z aktivit (byť nesmírně významná), stejně legitimní jako jakákoliv jiná. Upozorňuji, že mi nejde o dehonestování významu Charty, ale o výkladový model, který by umožnil lépe popsat mnohotvárnost aktivit jedinců a seskupení a umožnil realističtěji vnímat jejich motivaci a dopady.²

Vrátím-li se k první poznámce o neuspokojivém zakomponování Charty do chronologie, mohu začít poznámkou bratří Bendových, kteří hovoří o studentském hnutí konce 80. let jako o „dělnících poslední hodiny“³. Je-li možná takováto generalizace, pak je také možné hovořit o Chartě jako o „dělnících posledního dne celého pracovního týdne“. Míneho ovšem pouze ve vztahu k „instituci“ Charta, pochopitelně jsem si vědom toho, že celá řada lidí Charty měla svou, často od roku 1948 protrpěnou opoziční dráhu. Ovšem právě jistý nárok na výlučnost: teď, tady v roce 1977 začínají dějiny nového směru opozice, prezentovaný poměrně často, se mi nezdá jednoduše akceptovatelný. Je snad pochopitelný z hlediska tehdejší konstrukce smyslu činnosti, těžko však přijatelný pro dnešního historika. Když budeme důsledně hodnotit samotný požadavek dodržování zákonů, není zdaleka tak nový, jak by se zdálo. Příklady by bylo více, zde se omezím jen na dva.

Prvním je účast evangelických duchovních a laiků, činných už od počátku 60. let v hnutí Nová orientace, které se přesně tohoto legalistického pojetí vcelku důsledně drželo. Ocitovat lze jednoho z čelných představitelů a signatáře Charty Milana Balabána: „My jsme nestáli křesťovitě o naprostou změnu, v tom také byla velká výhoda Charty, a bylo to už od Nové orientace, že my jsme nechtěli změnu režimu, ale aby

² Dovolím si odkázat na text uvozuující tuto konferenci, který se mi zdá v něčem potvrzovat problém „vydělování“ Charty z širších dějin. „Vynošení Charty 77 [...] vyznačilo základní předěl ve vývoji země v období po porážce reformního hnutí z roku 1968“; „Bylo zábleskem, v jehož světle se ozřejmilo, že dějiny nikdy nekončí.“; „Chartou započala, přicházejíc na „holubičích nožkách“, epocha politiky směřující k obnově občanské společnosti, demokracie...“. Srov.: Prečan, Vilém: Charta 77 v zápase o lidská práva a občanskou svobodu: Programové teze k projektu mezinárodní konference. In: *Charta 77. Od obhajoby lidských práv k demokratické revoluci 1977–1989*: Program mezinárodní vědecké konference k 30. výročí Charty 77. Praha 21.–23. březen 2007, s. 3.

³ Kenney, Padraic: *Karneval revoluce*: Střední Evropa 1989. Praha, BB/art 2005, s. 191.

režim jednal podle ústavy, kterou sám uznává... Nová orientace byla nejvýznamnější organizací tohoto druhu před Chartou 77, a proto jsem [ji] nazval Chartou před Chartou“.⁴ Druhým může být profesorka dějin umění Růžena Vacková, vězněná v 50. i 60. letech. Chartu podepsala jako 75letá a celkem bez velkých iluzí, v duchu pojetí, které vyjádřila slovy „dělám mnohé uvědomělé kichotiády“.⁵ Šlo ovšem o důsledné protažení legalistické praxe, kterou aplikovala již během věznění, nejznámějším takovým krokem byl dopis její a dalších 11 spoluvězeňkyň generálnímu tajemníku OSN v roce 1956. Reálně mohly těžko doufat v jeho odeslání, zvláště když každá popisovala postavení politických vězeňkyň 50. let, krok to však byl legální a potvrzoval, to, co je v Chartě zdůrazňováno – jsme tady jako bytosti, s právy, která nám upřít bez protestu nemůžete. Proto se mi jeví jako potřebné uvažovat o tom, jak Chartu skutečně vřadit do proudu dějin, nikoliv jako překvapivý výrůstek helsinských dohod. Bez tohoto vřazení (které bývá upozadováno) jen stěží chápeme některé tehdejší i dnešní odmítavé reakce, často odsouvané jako plod zbabělosti či nepochopení. Jen na okraj poznamenávám, že rozumím praktičnosti opatrného vymezování se Charty k předchozímu vývoji, přece jen je však s podivem, že stěží lze najít v jejích prohlášeních důrazné připomenutí, že i před rokem 1969 se děla justiční, policejní i sociální represe, jejíž následky nesly oběti i tehdy a neměly dovolání. Přístup „bodů nula“ nebyl a není v žádném směru nejlepším východiskem.

Druhý návrh: pokusit se vnímat Chartu v horizontální rovině opět nemá postulovat, že Chartu a chartisty vnímám jako elitáře, jako někoho nad ostatními (připomínám, že i v Chartě samé obavy z takových postojů zazněly). Jde zde o možnost výkladu a pochopení, jakou roli skutečně hrála a jakou hrát nechtěla a ve svém pojetí hrát nemohla. Je cestou k zpřístupnění normalizačních dějin, tak aby byly lépe „identifikovatelné“ s většinou zkušeností. A jistě i nějakou polemikou s termínem „šedá zóna“, který ve svých vulgárních výkladech popisuje vše mimo Chartu. I samotný výklad jejího vzniku má tendenci k vertikalitě – v Chartě se prý spojily tři proudy „disentu“ – exkomunisté, nezávislí umělci, křesťané. To je ovšem zpětná konstrukce, která postuluje jakousi vědomou akci, jakési vyslance, což se mi zdá značně zavádějící. Všechny zmíněné směry a ještě další existovaly na Chartě nezávisle a to se v tomto momentě

⁴ ÚSD COH, sbírka Rozhovory. Rozhovor s Milanem Balabánem, 25. 8. 2006.

⁵ Gjuríčová, Adéla: Uvědomělé kichotiády: Politické myšlení Růženy Vackové. In: *Soudobé dějiny*, č. 2/2005, s. 307.

nemění; někdy se spíš problematizuje postavení chartistů v prostředí, z něhož přišli a které nadále existuje paralelně mimo Chartu.

Možná na okraj upozorňuji na jeden fenomén – je zcela běžné ptát se „obyčejných“ lidí i aktivistů nejrůznějších nezávislých skupin: jaký byl váš vztah k Chartě? Proč jste nepodepsal? Podobný dotaz, například, jaký byl váš vztah k undergroundu, proč jste nevydával samizdat atp. se vyskytuje věru sporadicky. A není třeba ani přímých dotazů, potřeba vymezit se k Chartě (dnešní nebo tehdejší?) se vyskytuje i ve spontánních výpovědích, někdy zcela kuriózně, příkladem budiž zpěvák Vladimír Merta, který na přebalu svého CD písní ze 70. let vysvětluje motivace jednotlivých textů. U jednoho z nich nalezneme sdělení: „Toužil jsem potkávat lidi mé krevní skupiny. V Chartě jsem je neviděl, tak jsem vydával své lákavé singly. Po této písničce jsme se poznávali...“⁶ Dobrá, ale tato píseň vznikla už v roce 1975! Proč má písničkář, který si užil šikany a nátlaku až dost a nepodlehli jim, potřebu vymezovat se vůči tomu, zda podepsal či nepodepsal Chartu? Vždyť se celou dobu pohyboval v prostředí nezávislé kultury, jednal, aby si nezadal. Nezaznívá zde opět nárazka na zastřešující výklad, historiky a publicisty někdy upřednostňovaný, o Chartě, která dává všemu smysl? Může se / má se čtyřicet let komunistického režimu opravdu vztáhnout / vztahovat k jednomu bodu? Výsostně niterný étos Charty, ten individuální počin – podpis, vyhlíží někdy jako „rituál“, který vás odvádí za brány jiného, nového světa.⁷

Použijeme-li horizontální model, můžeme nejen lépe pochopit některá tehdejší vymezení vůči Chartě, ale dostaneme snad i plastičtější obraz normalizačního společenského odporu. Nepodepsat Chartu nemusí totiž znamenat v otázce vztahu k režimu vůbec nic. Na prvním místě proto, že smysl Charty se vytvářel postupněji než je zřetelné. Více výpovědí hovoří o tom, že bylo běžné chápat první prohlášení Charty jako jednu z dalších petic v řadě (tj. jako jednorázovou záležitost) a bylo tak snadné ji na jednu stranu akceptovat (a pak ovšem nést důsledky), na straně druhé ji „přehlédnout“ a pak volit ve zcela nové konstelaci. Například evangelický farář Jan Dus: „A tam Jakub Trojan přinesl prohlášení Charty, nabídl nám to k podepsání, já jsem to tenkrát nepodepsal, a sice nepodepsal jsem to z toho důvodu, že v té době jsem už několik měsíců měl dojem, že smím

⁶ Merta, Vladimír: *Ametysty* (1974–1975), booklet. CD, Bonton (Slovakia), 2000.

⁷ Mímoходом, je pozoruhodné, že i sami chartisté hovoří o odmítání některých podpisů, že případní signatáři byli odrazováni s vysvětlením, že mohou být užiteční jinde. Ale právě vlastní rozhodnutí je považováno v Chartě za klíč ke změně situace, tak proč někomu podpis rozmlouvat?

přibrzdit. Dneska vidím, že to je jaksi v nejmenším si to nevyčítám. Protože pravda je, že před tím rokem 77 jsem se často angažoval víc než ostatní a samozřejmě znamenalo to pro mě taky nadměrnou únavu. Takže měl jsem takový dojem, ať nyní jsou ti moji kolegové, ať mě předběhnou. Dosud oni byli pozadu za mnou, tak teď zase já smím být pozadu za nimi. Takže jsem Chartu 77 nepodepsal. A vydrželo mně to skoro dva roky. Já jsem podepsal Chartu až v prosinci 78.⁸ Tento fakt jistě nahodilosti hrál v počátcích Charty velikou roli, mohl bych citovat opakovaná sdělení, že kdyby to někdo nabídl v prosinci 76, podepsali by (např. opat Vít Tajovský, páter Oto Mádr), později však ne, neboť to neznamenalo jen jejich ohrožení, ale ohrožení aktivit, které považovali za podstatnější. Uznávám, že řada chartistických textů (Václav Havel, Petr Pithart) o tom hovoří, zde jen pro doplnění. Po letech se toto vymezení vrátí v posunutě rovině jako generační formulace, ať už u některých aktivistů Nezávislého mírového sdružení nebo Českých dětí, ale to teď nechávám stranou.⁹

Námitek vůči Chartě se vynořila celá řada (nepolitická politika, bývalí komunisté, underground jako nepřijatelný spojenec, naivita dožadovat se dodržování zákonů) a nějakým způsobem byly srozumitelně zodpovězeny. Podstatný a nejzásadnější však byl spor o smysl veřejného vystupování, jako negace mnohem reálnějšího, tj. utajeného způsobu práce. Tento spor podle mého soudu zásadně ovlivnil počet signatářů Charty a její vliv. Lze jej vidět jako konflikt mezi chartistickým „nárokem“ na jedince a jeho integritu a kolektivně sdílenou odpovědností za určitou aktivitu. Mimochodem, samozřejmě nezapomínám na osobní strach, ten ale zde není tím nejpodstatnějším. V praxi znamenalo podepsání Charty – jak se záhy ukázalo – víc než jen „osvobození od strachu“, šikanu ze strany „moci“ atp. Znamenalo i přetrhání určitých vazeb a vytváření vazeb nových, jejichž účelnost musela být poměřována předchozím. Pro ilustraci dvě výpovědi. Dagmar Kadlecová-Hlavsová se po svém podpisu Charty 77 v roce 1978 přestala stýkat s katolickým disidentským prostředím, ale jak vidno, podpis sám nebyl jediným důvodem: „oni měli strach, že je budu ohrožovat, navíc mě to přestalo něco říkat, protože já jsem se právě chtěla proti tomu režimu vymezit, něco zásadního udělat a to svatouškovství, jenom my sami, sami pro sebe, sami za sebe a prostě pro nikoho nic. Alespoň já jsem to tenkrát

⁸ ÚSD COH, sbírka Rozhovory. Rozhovor s Janem Dusem, 12. 8. 2003.

⁹ Srov. Rozhovory s aktivisty těchto sdružení. In: Vaněk, Miroslav – Urbášek, Pavel (eds.): *Vítězové? Poráženi? Životopisná interview*. Díl I. Praha, Prostor 2005.

tak, až radikálně, vnímala, takže mě to od nich přišlo strašně zbabělý. A když jsem si potom po revoluci, když si přečtete něco o tom, o té tajné církvi, tak jsem ani netušila, že jsem se znala s těmi lidmi z tajné církve, dokonce i se ženou, která byla vysvěcená na farářku.¹⁰ V jiném případě je opis ještě zřetelnější od spisovatelky Ivy Kotrlé: „po Chartě jsme museli vypadnout, protože jsme ohrožovali ty jihlavské katolíky, měli z nás strach, že jsme chartisti, to bylo fakt hrozné [...] už měli své katolické disidentství v Jihlavě, museli pečovat o to, aby to bylo zajištěné, aby se to neprofláкло, aby děti mohly na náboženství, my jsme pro ně byli nebezpečí. To by se to docela rozpadlo. Oni na to byli hrozně hrdí, že si něco takového vytvořili.“¹¹ Ještě ilustrativnější mohou být příklady přímo z církevního prostředí, např. jezuité Josef Kordík a František Lízna – v obou případech byl podpis vnímán jako ohrožení celého společenství, které má jiné, důležitější úkoly a odrazil se nakonec buď v úplném odchodu z řádu nebo jistém odcizení. Vypravěči z tohoto prostředí, ať už činní v tajné pastoraci, výuce náboženství, samizdatu, hovoří celkem podobně. A právě tato vážnost se odráží i ve výpovědích opačných, těch, kteří nepodepsali, například Michal Mrtvý: „No tak disidentská aktivita – já jsem se nikdy nepovažoval za nějakého disidenta. Já jsem se považoval prostě za normálního člověka, kterej by chtěl něco dělat pro církve a pro společenství. Byl v tom takovej vzdor proti tomu režimu“;¹² „jednak bylo nedoporučovaný setkávat se s kýmkoliv z politického disentu a jednak prostě na sebe zbytečně neupozorňovat nějakými aktivitami nebo nějakými gesty“.¹³ Podobně hovoří i samizdatový tiskař Krumpholz: „Měl jsem osobně kontakt tady s tím chartistou, nějakým inženýrem [Tomášem] Hradílkem, který ke mně docházel a občas jsem jim i vypomáhal, že jsem rozmnožil i ty Informace o Chartě, jak se tomu říkalo – Infoch, a různé věci a on sám měl zase zájem o naše věci, tak to si odebíral. Vzpomínám si, že jsme dokonce i pro, jak on se jmenuje, ten pražskej filosof, taky chartista, ... [Ladislav] Hejdánek, pro něho jsme taky dělali věc, nevzpomenu si, jak se jmenovala, myslím, že to mělo kolem dvou set stránek. Takže ten vztah celkem tady byl, ale jenom tak bočně, bylo to oddělené.“¹⁴ Slovy chartisty a teologa Josefa Zvěřiny:

¹⁰ ÚSD COH, sbírka Rozhovory. Rozhovor s Janou Kadlecovou-Hlavsovou, 11. 2. 2004.

¹¹ Tamtéž. Rozhovor s Ivanou Kotrlou, 14. 1. 2004.

¹² Tamtéž. Rozhovor s Michalem Mrtvým, 1. 9. 2003.

¹³ Tamtéž. Rozhovor s Michalem Mrtvým, 8. 9. 2003.

¹⁴ Tamtéž. Rozhovor s Josefem Krumpholzem, 17. 2. 2004.

„... který prostě říkal, že je potřeba promyslet, co je víc. Jestli momentálně ten podpis, anebo to působení v kraji, v regionu, kde se dá skutečně lidi pozitivně ovlivnit v tom myšlení, jak se dostat dál.“¹⁵ Zřetelná linie Charta / ostatní je mnohem rozostřenější, než se běžně prezentuje, mj. Krumpholz tiskne bez problémů materiál Charty. To, co rozhodovalo, byla prakticky zvážená potřebnost a dopad. Vnitřní motivace je samozřejmě těžko čitelná, přesto se však vědomí těchto plnoprávně „paralelních“ světů nesmí pouštět ze zřetele.¹⁶ Příkladů by bylo více, na totéž odkazuje i brněnský Jiří Müller.¹⁷

V neposlední řadě souvisí s tímto vážením hodnot a hledáním interpretace postavení Charty i otázka česko-slovenská, respektive českého hodnocení situace na Slovensku. Jen pokud přijmeme rovnocennost nejrůznějších aktivit, protože nedokážeme snadno zvážit jejich skutečný význam, můžeme hovořit o československé opozici / odporu, aniž bychom sebestředně vyvyšovali jednu jeho formu.

Oblíbeným českým stereotypem při výkladu normalizačních dějin je totiž jakési omluvné popisování opoziční situace na Slovensku, kde „Charta měla minimální ohlas“, neboť čistky zde byly podstatně menší, stejně jako represivní tlak na společnost. Říká-li se však jedno, sluší se dodat i druhé. Ohlas Charty na Slovensku je od počátku problematickou otázkou, neboť připustíme, že Slováků se nikdo neptal, co si o věci myslí a hlavně není znám žádný pokus o získávání zakládajících signatářů na Slovensku.¹⁸ Podpis Dominika Tatarky byl dán tím, že v dané době pobýval v Praze. Ani Ján Čarnogurský, ani Milan Šimečka necítili potřebu k Chartě se podpisem připojit, byť oba na její činnosti poměrně úzce participovali. Neznamená to však zpochybnění Charty samé, představitelé slovenského protirežimního odporu tehdy i zpětně ocenili odvahu signatářů i význam, který tento otevřený zápas měl i pro slovenské dění. Slovy hlavy „podzemní“ slovenské katolické církve biskupa Jána Chryzostoma Korce, že ctí, občiansku odvahu tých, ktorý Chartu podpísali

¹⁵ ÚSD COH, sbírka Rozhovory. Rozhovor s Rudolfem Smahelem, 15. 5. 2003.

¹⁶ Ke vztahu křesťané – opoziční činnost – Charta více také NIESNER, Tomáš: Pohled na problematiku katolického disentu na Moravě v období tzv. normalizace. In: VANĚK, Miroslav (ed.): *Mocní? A bezmocní? Politické elity a disent v období tzv. normalizace*. Praha, Prostor – ÚSD AV ČR 2006, s. 59–104.

¹⁷ Srov. rozhovor s J. Müllerem. In: *Vítězové? Poražení?*, s. 573–615.

¹⁸ Tato pasáž se opírá o CUHRA, Jaroslav: Kam nás to vedete? Křesťané a počátky Charty 77. In: *Dějiny a současnost*, č. 2/2007, s. 34–36.

a bránia právdu i spravodlivosť“.¹⁹ Problém recepcie Charty ve slovenském prostředí byl ovšem primárně dán jiným modelem odporu, vyvinutým na Slovensku již v 60. letech a úspěšně rozvinutým v následující dekádě. Silné postavení katolické církve znamenalo soustředění hlavní pozornosti do oblasti udržování a rozvíjení náboženského života, čemuž odpovídal i způsob opozičního jednání. Na rozdíl od českých zemí se podařilo na Slovensku vybudovat skutečně funkční strukturu nezávislého církevního života, pokrývající v podstatě celou zemi. Síť malých kroužků, vertikálně koordinovaných skupinou kolem biskupa Korce, jehož autoritu málokdo zpochybňoval, umožňovala jak rychlé předávání informací, tak existenci celoslovenského náboženského samizdatu a hlavně přípravu celoslovenských akcí. Princip legality ve smyslu zřejměnosti, jakkoliv se tato činnost samozřejmě opírala o tezi, že nejde o nic nezákonného, ale naplňování běžných občanských svobod, byl tomuto pojetí víceméně cizí. Je ovšem faktem, že idea vystoupení za jiná než náboženská práva, byla ve slovenském katolickém prostředí také vesměs odmítána. Lze shrnout, že minimální ohlas Charty ve smyslu připojení se, nebyl primárně dán „měkkou“ normalizací, „nedůvěrou“ vůči českému – a ještě k tomu spojenému s bývalými komunisty –, ale i vědomím, že v slovenském prostředí reálně funguje jiný směr. A tady je třeba otevřít otázku, zda nebyla tato odpověď v něčem trefná. Americký historik Kenney v knize *Karneval revoluce* přichází s provokativní tezí, že revoluční mobilizace Slovenska byla na konci 80. let o něco větší než české společnosti. Argumentuje právě tím, že skrze katolické podzemí byly vytvořeny podmínky pro masové a řízené akce – statisíkové poutě –, které se v podstatě odehrávaly v režii „podzemních“ organizátorů. Podle jeho mínění právě tato schopnost dosáhnout konkrétního masového „výstupu“, organizování společnosti, je „revolučně“ více než intelektuální popis situace.²⁰ Nedovedu zhodnotit, pouze upozorňuji, protože právě tato věc je pro téma mezi protnutí Charty a dalších nezávislých aktivit důležitá. Jistě, poměřování v této věci je prakticky nemožné, zpochybnit zavedené výklady však může být prospěšné.

¹⁹ Korec, Ján Ch.: *Od barbarskej noci: Na slobode*. Bratislava, Lúč 1993, s. 205.

²⁰ Kenney, P.: *Karneval revoluce*, s. 340.

**CHARTER 77 AND INDEPENDENT ACTIVITY
IN CZECHOSLOVAKIA:
THE LIMITS OF INTERSECTION. ABSTRACT**

Jaroslav Cuhra

This article is concerned with the meaning that Charter 77 had for independent activity in Czechoslovakia as a whole from 1969 to late 1989, the years following the defeat of the Communist reform movement. It seeks to demonstrate that the Charter represented only one of the important possible ways to express one's opposition to the Communist regime. The interpretation that has become accepted over time, however, puts too much emphasis on the Charter. At variance with its own primary aim, the Charter tends to be perceived as the umbrella organization of the Czechoslovak anti-Communist opposition, while other activity is measured with it and against it. This article seeks to point out possible alternative approaches to describe the reality of those times.

First, it draws attention to the problematic nature of the terms "novelty" (*novost*) and "starting point" (*bod nula*), which are sometimes employed when describing the Charter. In fact, the legalistic approach, characteristic of the Charter, was used by several independent groups or individuals in the first twenty years of Communist rule, for instance by the Protestant movement "Nová orientace" (New Orientation) and Růžena Vacková (1901–1982). So the Charter was consciously or unconsciously following on from a strategy that had already been used. Similarly, the Charter cannot really be detached from the longer history of the Communist years, and it is an oversimplification, for example, to see the negative reception the Charter met with from some groups as being an expression of their being overly cautious or afraid. The article seeks to demonstrate that the neglect of the history of the first 25 years since the Second World War in Charter 77 documents is definitely not a marginal phenomenon.

Second, interpreting the establishment and operation of the Charter has led to a vertical model. In it, the Charter has, almost from the beginning, been seen as a symbiosis of various opposition activities and sometimes, it seems, the sole one. An attempt to see the Charter as the “representative” of an activity or as the representative of opposition in general presents the imprecise picture that the Charter consciously sought to be that representative. That, however, is not the case. Other independent groups of the opposition avoided the Charter. Joining the Charter was seen as endangering the original group, which had already formed its own way of facing the regime. Connected with that is also the question of the Chartists’ public activity, which has often been considered counter-productive. Work between these groups and the Charter was thus carefully limited, so as not to endanger one’s own cause.

Third, the attempt to see the history of the Czechoslovak opposition to Communism as the history of Charter 77 means considerably neglecting the importance of Slovak activities and in essence “apologetically” describing the situation there because “the Charter met with a minimum response” in Slovakia. The fact that only a few individuals in Slovakia signed the Charter should not, however, be taken as clear evidence of Slovak passivity. In the long-term of Communist rule, Slovaks created a special model of independent, opposition behaviour, built primarily on clandestine Christian activity and the creation of a functioning network to maintain it. The open approach of the Charter did not fit in here, and was also moving in a direction different from the temporary strategies of the Slovak “underground.” It is undeniable, however, that the Slovaks’ own way helped to create a relatively large milieu of mobilized people, which was capable of collective action it organized itself, for example Christian pilgrimages. The question of measuring importance is, however, clearly a complicated one, and the author knows that his article can only consider in broad terms.

DAS ERSTE JAHR DER CHARTA 77 IN DER SPIEGEL- BERICHTERSTATTUNG

Manfred Wilke (Forschungsverbund SED-Staat, Freie Universität Berlin)

Die öffentliche Beachtung im westlichen Ausland war für die Unterzeichner der Charta 77 von existenzieller Bedeutung – das gilt vor allem für das Jahr 1977. In der Bundesrepublik Deutschland war es das Magazin DER SPIEGEL, das von Anfang bis Ende kontinuierlich über die Charta 77 berichtet hat. An exemplarischen Beispielen aus dem Jahr ihrer Entstehung werde ich zeigen, dass der Spiegel von Anfang an die Charta und die anderen Bürgerrechtsbewegungen im sowjetischen Imperium ernst nahm. Er berichtete über sie als ein neuer politischer Faktor in den Gesellschaften im Ostblock und stellte vor allem die Akteure und ihre Positionen vor. Die Entstehung der Bürgerrechtsbewegung war für die Spiegel-Redakteure ein Symptom der Krise des sowjetischen Kommunismus.

1977 stand das Schicksal der von Verfolgung durch die Geheimpolizei, von Haft und Ausbürgerung bedrohten Akteure im Vordergrund. Es galt, die Charta-Unterzeichner durch Publizität im Westen soweit möglich zu schützen. Die Artikel des Spiegel stellten die Diktatoren an den Pranger, verstärkten die Proteste gegen Menschenrechtsverletzungen und waren für die regierenden Kommunisten ein außenpolitischer Störfall. Verantwortlich für diese Berichterstattung war die Ost-Redaktion des Magazins, zwei Redakteure möchte ich an dieser Stelle besonders hervorheben: Fritjof Meyer und Klaus Reinhardt. Zu ihren Quellen zählten auch Vertreter des tschechoslowakischen Exils, wie z.B. Jiri Pelikan. Ihm und der Redaktion von „Listy“ bescheinigte das Ministerium für Staatssicherheit (MfS) 1979, sie betrieben eine wirksame Öffentlichkeitsarbeit. „Listy“ sorgte, so das MfS, für „ständige Information der Öffentlichkeit im Westen mit eindeutiger politischer Zielsetzung, um immer weitere politische Kreise des Westens zu

gewinnen, sich in die inneren Angelegenheiten unserer Länder einzumischen, politischen und ökonomischen Druck auszuüben“.¹

Die Spiegel-Beiträge zur Charta lesen sich heute wie eine Chronik der westdeutschen Wahrnehmung ihrer Aktivitäten und des Schicksals ihrer Unterzeichner. Als die Artikel erschienen, berichteten sie über eine aktuelle politische Auseinandersetzung, in der David gegen Goliath antrat, über den Beginn eines folgenreichen Prozesses, dessen Ende und Ergebnis noch offen war.

Die Veröffentlichung der Charta 77 in Prag nahm der Spiegel zum Anlass für eine Titelgeschichte: „Der Ostblock wird unruhig“.² Das Thema war das Auftreten von Menschenrechtsgruppen in Polen, der Sowjetunion und der DDR. Der Text der Charta wird vom Spiegel kurz zusammengefasst: „In dem Papier klagen die Menschenrechtler das Husak-Regime der Verletzung der Bürgerrechte und der Menschenwürde an, kritisieren den mangelnden Schutz gegen Verleumdung und Beleidigung und die weit verbreitete Rechtsunsicherheit. [...] Im Schlusskapitel des brisanten Papiers machen die Unterzeichner ganz klar, dass sie sich nicht als politische Opposition verstehen, sondern ihr Vorbild in den Bürgerinitiativen des Westens sehen: Die Charta, will also nicht eigene Programme politischer und gesellschaftlicher Reformen oder Veränderungen aufstellen, sondern fordert 'einen konstruktiven Dialog mit der staatlichen und politischen Macht.'“

Die 242 Unterzeichner hatten den Zeitpunkt gut gewählt. Im Juni 1977 fand in Belgrad die KSZE-Nachfolge-Konferenz statt, dieser Termin schuf für die regierenden Kommunisten ein Problem: Wie sollten sie gegen eine Bürgerinitiative vorgehen, die sich auf die Gesetze, die Verfassungen und die Helsinki-Beschlüsse berief? Eine Woche später interviewte das Magazin Jiri Hajek, Außenminister im Jahr 1968 und einer der Charta-Unterzeichner. Er beschrieb die Verhöre, denen er unterzogen worden war: „Als Straftatbestand wird uns die Charta vorgehalten.“³ Auf die Frage, ob er sich bedroht fühlte, antwortete er: „Also mein Telefon ist abgestellt. Seitens der Behörden werde ich korrekt behandelt. [...] Auch die Hausdurchsuchung ist korrekt verlaufen.“ Nachdrücklich

¹ MfS-Auskunftsbericht: Über das antisozialistische tschechoslowakische Emigrationszentrum Listy in: Manfred Wilke: Opposition aus dem Geist des Prager Frühlings, Jiri Pelikan und die Zeit des Exils, in: Gerbergasse 18, Heft 3/1999, Jena, S. 31.

² Der Spiegel, Heft 4/1977, 17. 1. 1977, S. 68 ff.

³ Spiegel-Interview mit dem Prager Bürgerrechtler Jiri Hajek, Heft 5, 24. 1. 1977, S. 14.

betonte er, die Unterzeichner hätten keine Möglichkeit die Bevölkerung „objektiv über die Charta zu informieren. Im Gegenteil, wir erleben einen groß angelegten Versuch der Desinformation, auch durch unsere Massenmedien“.

Eine Woche später berichtete der Spiegel über die „Hexenjagd gegen Prager Bürgerrechtler“⁴ In den Betrieben mussten die Belegschaften Resolutionen gegen ein Papier unterschreiben, das sie nicht kannten. Die Resolution wurde ihnen von den Parteisekretären „zusammen mit den Lohnlisten vorgelegt“. Vaclav Havel und Jiri Lederer wurden verhaftet. „In Wien legte der CSSR-Botschafter eine Liste mit acht Namen von führenden Bürgerrechtlern vor, die Prag nach Österreich abschieben möchte“. Der Schriftsteller Pavel Kohout verlangte, „dass der Westen gemäß der Schlussakte von Helsinki die zwangsweise Vertreibung von Menschen aus Osteuropa zu verhindern sucht“. Auch Solidarität aus den anderen sozialistischen Staaten mit der Charta vermeldete das Magazin. Als der rumänische Schriftsteller Paul Goma sich mit sechs „Gesinnungsgenossen“ mit der Charta solidarisierte, wurde er bedroht.⁵ Die Erfahrungen mit den wochenlangen Verhören bei der tschechoslowakischen Geheimpolizei verarbeitete der Schriftsteller und Charta-Unterzeichner Ludvik Vaculik, der 1968 die 2000 Worte verfasste, zu einem Essay aus „Kafkanien“, das im Spiegel erschien.⁶

Außenpolitische Unterstützung bekamen die Menschenrechtler in den Staaten des sowjetischen Imperiums von den Vereinigten Staaten. Der neugewählte amerikanische Präsident Jimmy Carter zog in einen „Kreuzzug zur Wahrung der Menschenrechte“.⁷ Diese politische Strategie könnte sich – gepaart mit einer harten Aufrüstungsdiplomatie – „für das Sowjet-Systemen als existenzbedrohend erweisen“⁸, urteilte der Spiegel. Für Carter war die Menschenrechtspolitik eine Frage des Prinzips der eigenen Position im Ost-West-Konflikt. Widerspruch erntete er von den Realpolitikern der Entspannungspolitik in den Vereinigten Staaten und vor allem in Westeuropa. Vorangegangen war diesem Schritt ein Briefwechsel mit Andrej Sacharow. Er schrieb

⁴ Der Spiegel, Heft 6/1977, 31. 1. 1977, S. 80ff.

⁵ Der Spiegel, Heft 10/1977, 28. 2. 1977, S. 119ff.

⁶ Der Spiegel, Heft 14/1977, 28. 3. 1977, S. 197ff.

⁷ Der Spiegel, Heft 16/1977, 11. 4. 1977, S. 106ff.

⁸ Titelgeschichte: Gerechtigkeit in einer sündigen Welt, Der Spiegel, Heft 16/1977, 11. 4. 1977, S. 106ff.

Carter: „Es ist ihre Pflicht als US-Präsident, den politisch Verfolgten in Osteuropa zu helfen.“ In Prag nannte das Organ der kommunistischen Partei, *Rude Pravo'* den Atomphysiker „einen ‚Faschisten‘, der im Namen von Dissidenten in anderen sozialistischen Ländern spricht“. Auf diese und andere Reaktionen von sowjetischer Seite antwortete der amerikanische Präsident „schnoddrig: ‚Manche Leute werden unruhig, sobald Herr Breschnew nur niest.‘“

Die Reaktion der amerikanischen Administration auf die Entstehung der Bürgerrechtsbewegung etablierte diese als politischen Faktor im Ost-West-Konflikt. Charta und KOR wirkten auch als Streitpunkt in der kommunistischen Bewegung.

Moskau geriet wegen seiner Politik gegen die Menschenrechtler in Konflikt mit den französischen und italienischen Parteien. Auch über diesen Konflikt berichtete der Spiegel: „Ein tiefer Gegensatz hat sich aufgetan zwischen Ostkommunisten und Eurokommunisten – insbesondere, weil diese offen Partei für die Dissidenten ergreifen. Umgekehrt verstehen sich nie Bürgerrechtler, beispielsweise der Charta-77-Unterzeichner und Außenminister der Dubcek-Ära Jiri Hajek, als Teil dieser Bewegung, die manchmal als Eurokommunismus bezeichnet wird.“⁹ Diese Position galt selbstverständlich nur für die Sozialisten unter den Bürgerrechtlern. Robert Havemann in der DDR sah wenige Monate vor Veröffentlichung der Charta ebenfalls einen unversöhnlichen Widerspruch zwischen den Eurokommunisten und den regierenden Parteien im Osten. Die Prager Schauspielerinnen Vlasta Chramostova übergab dem Spiegel einen Appell an die Intellektuellen und Künstler im Westen: „Erheben sie ihre Stimme für die Charta 77!“¹⁰ Der Appell wurde gehört. Der Dirigent Leonard Bernstein sagte seine Teilnahme am „Prager Frühling“ 1978 ab. Seine Begründung: „Protest gegen die Diskriminierung der Charta-77-Unterzeichner.“¹¹ In diesen Solidaritätsaktionen aus dem Westen für die Bürgerrechtsbewegung im Osten bildete sich ein neues, blockübergreifendes, europäisches Netzwerk zwischen Intellektuellen und Künstlern heraus.

Zdenek Mlynar, ZK-Sekretär der KPC unter Alexander Dubcek, analysierte im Wiener Exil zu Beginn der Belgrader KSZE-Nachfolgekonferenz die Folgen von Helsinki. Er widersprach westlichen

⁹ Serie: Kommunismus heute, Teil II, Der Spiegel, Heft 20, 9. 5. 1977, S. 170ff.

¹⁰ Der Spiegel, Heft 20, 9. 5. 1977, S. 205.

¹¹ Der Spiegel, Heft 35, 22. 8. 1977, S. 133.

Deutungen, die sowjetische Politik allein aus dem Willen der Machthaber abzuleiten. Es gäbe auch Bedürfnisse der Gesellschaft, die von totalitären Diktaturen berücksichtigt werden müssten. Dazu zählte in den Ländern des realen Sozialismus die nachlassende Wirtschaftskraft, die eine Öffnung zum Westen erforderte. Von der Eingliederung in die Weltwirtschaft hinge auch die Entwicklung moderner militärischer Technik ab. Der Widerspruch in der sowjetischen Entspannungspolitik, die von der Bevölkerung begrüßt wurde, entstünde dort, „wo das Wesen der totalitären politischen Diktatur unmittelbar bedroht ist: bei der Frage der Menschen- und Bürgerrechte im realen Leben der Gesellschaft.“¹² Mit Konflikten in ihren Ländern hätten die regierenden Kommunisten gerechnet, aber was sie überraschte war ihre Intensität in Polen und der Tschechoslowakei. Über das Schicksal der totalitären Diktaturen „entscheidet die weitere Entwicklung der Gesellschaft, an der sie schmarotzen.“¹³ An die demokratischen und sozialistischen Kräfte im Westen appellierte er auf der Konferenz in Belgrad: „Voraussetzungen erhalten und schaffen, unter denen der Druck von innen auf eine Transformation und schließlich den Untergang der totalitären politischen Regime gestärkt und nicht geschwächt wird.“¹⁴ Es waren die Bürgerrechtler im sowjetischen Imperium, die als Ziel und Voraussetzung der Überwindung der europäischen Teilung formulierten: Notwendig sei der Untergang der totalitären kommunistischen Diktaturen.

Abschließen möchte ich diese Dokumentation mit einem Zitat aus dem Artikel, mit dem der Spiegel Ende August 1977 darüber berichtete, dass der Versuch, die Charta zu unterdrücken, gescheitert war:

„Die Partei-Kampagne gegen die Unterzeichner der 'Charta 77' ist zusammengebrochen – immer mehr Bürger, auch Funktionäre und Polizisten sehen in den Bürgerrechtlern eine moralische Macht.“¹⁵

¹² Zdenek Mlynar: Schmarotzer am Leib der Gesellschaft, in: Der Spiegel, Heft 27, 27. 6. 1977, S. 147.

¹³ Ebenda.

¹⁴ Ebenda.

¹⁵ Jäger und Opfer, in: Der Spiegel, Heft 36, 29. 8. 1977, S. 122.

PRVNÍ ROK CHARTY 77 VE ZPRAVODAJSTVÍ ČASOPISU DER SPIEGEL. ABSTRAKT

Manfred Wilke

Veřejná pozornost západní ciziny měla pro signatáře Charty 77 zásadní existenční význam – to platí především pro rok 1977. Ve Spolkové republice to byl magazín Der Spiegel, jenž od počátku do konce nepřetržitě přinášel zprávy o Chartě 77. Na typických příkladech z roku jejího vzniku lze doložit, že Spiegel bral Chartu a další hnutí na obranu občanských práv v sovětském impériu od samého počátku vážně. Referoval o nich jako o novém politickém faktoru ve společnostech východního bloku a především představoval aktéry a jejich pozice. Vznik hnutí na obranu občanských práv byl pro redaktory Spiegelu symptomem krize sovětského komunismu.

Roku 1977 byl v popředí hlavně osud aktérů ohrožovaných tajnou policií, vězením a odnětím občanství. Šlo především o to, aby signatáři Charty byli publicitou na Západě co nejvíce ochraňováni. Články ve Spiegelu pranýřovaly diktátory, posilovaly protesty proti porušování lidských práv a pro vládnoucí komunisty znamenaly zahraničněpolitickou kalamitu. Za toto zpravodajství odpovídala východní redakce magazínu; zvláště bych chtěl na tomto místě vyzvednout dva redaktory: Fritjofa Meyera a Klause Reinhardta. K jejich pramenům patřili i zástupci československého exilu, např. Jiří Pelikán. Jemu a redakci „Listů“ vydalo Ministerstvo státní bezpečnosti (MfS) takovéto osvědčení: „Listy“ provozují účinnou práci s veřejností, dbají, „o stálou informovanost veřejnosti na Západě, s jednoznačným politickým cílem, získávat stále širší politické kruhy na Západě, aby se vměšovaly do vnitřních záležitostí našich zemí a vyvíjely politický a ekonomický nátlak“.

Příspěvky ve Spiegelu k Chartě se dnes čtou jako kronika západoněmecké recepce jejich aktivit a osudu jejich signatářů. Když ony články vycházely, přinášely informace o aktuálním politickém zápase, v němž

proti sobě stáli David a Goliáš, informace o začátku důsažného procesu, jehož konec a výsledek nebyl v dohledu.

Zveřejnění Charty 77 v Praze bylo pro Spiegel impulzem k tomu, aby problematice věnoval titulní téma jednoho čísla: „Ve východním bloku se začíná projevat neklid“. Příspěvky k tématu se týkaly vystoupení skupin na obranu lidských práv v Polsku, Sovětském svazu a NDR. Text Charty Spiegel krátce shrnuje takto: „Obhájci lidských práv v dokumentu obviňují Husákův režim z porušování občanských práv a lidské důstojnosti, kritizují nedostatečnou ochranu proti pomluvám a urážkám a značně rozšířenou právní nejistotu. [...] V závěrečné kapitole brizantního dokumentu dávají signatáři zcela jasně najevo, že se nepovažují za politickou opozici, ale že svůj vzor spatřují v občanských iniciativách Západu: Charta, tedy nechce sestavovat programy politických a společenských reforem nebo změn, nýbrž požaduje, konstruktivní dialog se státní a politickou mocí.“

242 signatářů zvolilo svůj okamžik dobře. V červnu se měla v Bělehradě konat následná schůzka KBSE, a tento termín stavěl vládnoucí komunisty před problém: jak postupovat proti občanské iniciativě, která se dovolává zákonů, ústav a helsinských usnesení? O týden později požádal magazín o rozhovor jednoho ze signatářů Charty, Jiřího Hájka, ministra zahraničí z roku 1968. Hájek popisoval výslechy, kterým byl podroben: „Jako skutkovou podstatu trestného činu nám předkládají Chartu.“ Na otázku, zda se cítí ohrožen, odpověděl: „Mám tedy odpojený telefon. Ze strany úřadů je se mnou nakládáno korektně. [...] I domovní prohlídka proběhla korektně.“ Naléhavě zdůrazňoval, že signatáři nemají možnost obyvatelstvo „objektivně informovat o Chartě. Naopak, zažíváme široce založený pokus o dezinformaci, i prostřednictvím našich masmédií“.

O týden později přinesl Spiegel materiál nazvaný „Hon na čarodějnice namířený proti pražským bojovníkům za občanská práva“. Pracovní kolektivy v podnicích musely podepisovat rezoluce proti dokumentu, který neznaly. Rezoluce jim straničtí tajemníci předkládali „společně s výplatní páskou“. Byli zatčeni Václav Havel a Jiří Lederer. „Ve Vídni předložil velvyslanec ČSSR seznam osmi jmen předních obhájců lidských práv, které by Praha ráda odsunula do Rakouska.“ Spisovatel Pavel Kohout požadoval, „aby se Západ snažil v duchu helsinského Závěrečného aktu zabránit násilnému vyhánění lidí z východní Evropy“. Magazín přinášel také zprávy o projevech solidarity s Chartou z ostatních socialistických zemí. Když se společně se šesti „přívrženci“ s Chartou solidarizoval rumunský spisovatel Paul Goma, byl vystaven útokům. Zkušenosti s výslechy

československé tajné policie, trvajícimi celé týdny, zpracoval spisovatel Ludvík Vaculík, autor 2000 slov z roku 1968, do eseje z „Kafkanié“, který vyšel ve Spiegelu.

Zahraničněpolitické podpory se obhájčům lidských práv ze zemí sovětského impéria dostalo od Spojených států. Nově zvolený americký prezident Jimmy Carter zahájil „křížovou výpravu za zachování lidských práv“. Mohlo by se ukázat, že tato politická strategie – kombinovaná s tvrdou zbrojní diplomacií – by „mohla být pro sovětské systémy ohrožením“, soudil Spiegel. Pro Cartera byla politika obrany lidských práv v konfliktu Východu se Západem principiální otázkou vlastní pozice. Odmítnutí se mu dostalo od reálpolitiků reprezentujících politiku uvolnění ve Spojených státech a především v západní Evropě. Tomuto jeho kroku předcházela korespondence s Andrejem Sacharovem. Ten Carterovi napsal: „Je Vaší povinností jakožto amerického prezidenta pomáhat politicky pronásledovaným.“ Pražský orgán komunistické strany Rudé právo označil atomového fyzika za „fašistu“, který mluví jménem disidentů v jiných socialistických zemích“. Na tyto a jiné reakce ze sovětské strany americký prezident „prostořec“ odpověděl: „Někteří lidé zneklidní, sotva pan Brežněv jen kýchne.“

Reakce amerického vládního aparátu na vznik hnutí na obranu občanských práv etablovala toto hnutí v konfliktu Východu se Západem jako politický faktor. Charta a KOR se také staly jablkem sváru v komunistickém hnutí samém. Moskva se kvůli své politice zaměřené proti obhájčům lidských práv dostala do konfliktu s francouzskou a italskou stranou. I o tomto konfliktu Spiegel referoval: „Mezi východoevropskými komunisty a eurokomunisty se ukázal hluboký rozpor, zejména proto, že eurokomunisté se otevřeně staví na stranu disidentů. Naopak obhájci lidských práv, například signatář Charty 77 a ministr zahraničí Dubčekovy éry Jiří Hájek, se chápou jako součást tohoto hnutí, označovaného někdy jako eurokomunismus.“ Tato pozice pochopitelně platila jen pro socialisty mezi bojovníky za občanská práva. Rovněž Robert Havemann v NDR viděl pár měsíců před zveřejněním Charty nepřekonatelný rozpor mezi eurokomunisty a vládnoucími stranami na Východě. Herečka Vlasta Chramostová předala Spiegelu apel intelektuálům a umělcům na Západě: „Pozvedněte hlas pro Chartu 77!“ Apel byl vyslyšen. Dirigent Leonard Bernstein odřekl účast na Pražském jaru 1978. V těchto akcích západní solidarity ve prospěch občanských hnutí na Východě vznikalo mezi intelektuály a umělci nové, evropské předivo, překračující hranice bloků.

Tajemník ÚV KSČ z éry Alexandra Dubčeka Zdeněk Mlynář ve vídeňském exilu analyzoval na počátku bělehradské následné konference důsledky helsinského procesu. V sovětské politice uvolnění, kterou obyvatelstvo uvítalo, vzniká podle Mlynáře nesoulad tam, „kde je bezprostředně ohrožena podstata totalitní politické diktatury: v otázce lidských a občanských práv v reálném životě společnosti“. S konflikty ve svých zemích vládoucí komunisté počítali, píše Mlynář dále, co je však překvapilo, byla jejich intenzita v Polsku a Československu. O osudu totalitních diktatur „rozhodne další vývoj společnosti, na které parazitují“. Na bělehradské konferenci apeloval na západní demokratické a socialistické síly: „Uchovávat a vytvářet předpoklady, za nichž se bude posilovat, nikoli oslabovat vnitřní tlak na transformaci a nakonec zánik totalitních politických režimů.“

Tuto dokumentaci bych chtěl uzavřít citátem z článku, ve kterém Spiegel na konci srpna 1977 psal o tom, že pokus potlačit Chartu ztroskotal: „Stranická kampaň proti signatářům Charty 77 se zhroutila – stále více občanů, i funkcionářů a policistů, spatřují v obhájcích občanských práv morální moc.“

ČESKOSLOVENSKÝ DISENT A JEHO TECHNICKÉ VYBAVENÍ (1979–1989)

František Janouch (Nadace Charty 77, Stockholm – Praha)

To George Soros and all numerous friends who helped to carry out these beautiful projects.

Dovolte, abych začal krátkou osobní vzpomínkou. Po většinu mého života jsem se setkával se zakázanými knihami či rukopisy. Po otcově zatčení v roce 1943 jsem našel někde pod postelí cyklostylované Rudé Právo. Matka zbledla – kdyby ho našli gestapáci při domovní prohlídce, mohlo by to dopadnout pro otce špatně. Špatně to dopadlo pro jeho strýce, Jakuba Šmída, bývalého osobního šoféra prezidenta Edvarda Beneše, který tyto zakázané tiskoviny rozmnožoval v kanceláři prezidenta republiky. Byl též zatčen a zemřel v roce 1943 v Auschwitzu. Setkal jsem se znovu s „ilegálními“ tiskovinami, říkalo se jim samizdaty, během svých studií v Rusku. A nakonec po okupaci naší země v roce 1968, kdy se svobodné, necenzurované slovo mohlo šířit mezi čtenáři zase pouze jako neoficiálně rozmnožované tiskoviny. Česká historie má jakousi zvláštní periodicitu: když nás okupovali Němci, bylo mému otci 37 let, stejně jako mně, když nás okupoval Sovětský svaz. Byl jsem stejně stár jako můj otec, když mně vnější okolnosti donutily zabývat se neoficiálními tiskovinami, tedy samizdatem. Můj otec za tuto svou činnost zaplatil několikaletým vězněním v koncentráku. Já jsem byl za podobnou činnost „pouze zbaven“ československého státního občanství.

Samizdat v Československu po roce 1969/70 nebyl lépe vybaven než samizdat ruský. V podstatě byl vyráběn na ručních psacích strojích s pomocí kopíráků a tenkých průklepových papírů. Československý samizdat si více potrpěl na vnější formy. Na stroji přepisované rukopisy byly ručně vázány, na většinou plátěnou obálku byly vyráženy jméno autora a název knihy. Tyto samizdatové rukopisy byly nezřídka i ilustrovány.

Po založení Nadace Charty 77 ve Stockholmu (1978) a po překonání počátečních finančních problémů (prvotním a hlavním úkolem Nadace Charty 77 byla finanční pomoc rodinám uvězněných disidentů a osobám, které ztratily práci pro svá politická přesvědčení) začaly Nadaci „přebývat“ prostředky i na jiné projekty. Musím dodat: hlavně díky George Sorosovi. Kromě finanční podpory na vydávání českých knih v zahraničí (Nadace Charty 77 podpořila vydání kolem stovky knižních titulů, gramofonových desek, audiokazet a většího množství časopisů) jsme začali přemýšlet i o dalších směrech činnosti. Tak se postupně zrodily i tak zvané technické projekty, které se v těsné spolupráci s přáteli doma intenzivně a zdárně vyvíjely zhruba od roku 1981. V roce 1989 byl československý disident zřejmě technicky a koncepčně nejlépe vybaveným ze všech východoevropských disidentů. Pokusím se toto své tvrzení ilustrovat a dokázat.

Audioprojekt

Perzekuce jazzové sekce a odpor proti této perzekuci byly důležitou částí revolty nejmladší generace v naší zemi. To, po čem mládež toužila, byly gramofonové desky s moderní hudbou. Nadace Charty jich posílala celé balíky, hlavně na adresu Václava Havla (ale nejen), který je potom dále rozdělával. Mladí lidé si je přepisovali na audiokazety a dále šířili. Kopírování jedna ku jedné bylo ovšem pomalé a tak mi někdo poradil koupit kopírovací magnetofon, schopný najednou udělat pět a i více kopií.

Dalším problémem bylo, že mládež chtěla nejen poslouchat zahraniční kapely, ale i šířit vlastní nahrávky. Kromě kopírovacího či rozmnožovacího magnetofonu bylo proto potřeba mít kvalitní záznamový stereo-fonní magnetofon. Podařilo se mi na západním trhu objevit malý profesionální stereomagnetofon značky SONY a vynikající stereo mikrofon. Odhaduji, že jich bylo postupně posláno do Československa alespoň dva tucty – přesný počet by bylo možné zjistit z výročních finančních zpráv Nadace Charty 77. Magnetofony sloužily též k nahrávání důležitých pořadů, projevů pro zahraničí atd.

Překonání informačních bariér bylo dalším důležitým úkolem Nadace Charty 77. Nejdůležitější a nejpodrobnější rozhlasové zpravodajství poskytovala Svobodná Evropa. Její vysílání byla však velice silně rušena – obvykle byl nerušen pouze jeden kanál. Někdy počátkem osmdesátých let přišla firma SONY na trh s malým dokonalým transistorovým radiem

(ICF-SW7600 pro všechny vlnové rozsahy, World All Band Receiver) s možností digitálně naprogramovat řadu stanic a tudíž okamžitého vyhledání té stanice, která není rušena. Těchto SONY radií bylo do Československa také posláno několik tuctů – myslím že dokonce více, než magnetofonů. Radia byla velice oceňována a vyhledávána. Byl jsem přesvědčen, že znám všechny přednosti tohoto malého technického zázraku, ale jeden můj přítel mě vyvedl z omylu.

„Díky za to báječné kybernetické rádio, které samozřejmě plně využívám, i za ten magnetofonek. Ten mi přímo učaroval a předával jsem ho těm, jímž je určen, s krvácejícím srdcem. Jsem totiž dost netechnický typ a snad proto jsem dosud nepodnikl žádné kroky k uskutečnění svého 20 let starého snu: nahrávat si tajně nebo polotajně hádky, dialogy, debaty, večírky atd. atd. – studovat na nich kompoziční strukturu kolektivních hovorů – a jako dramatik se tím učit (dělat si grafy atd.). A pak přirozeně vše nahrané zase smazat. Když jsem ale teď měl příležitost si pár dní hrát s tímhle magnetofonkem, můj starý sen ožil a já se proto na Tebe obracím s prosbou: myslíš, že bys mi mohl – samozřejmě z mých peněz [...]“

„Začnu stroječky: ještě jednou moc děkuji za radio! Mimo všech výhod, o nichž víš, má ještě jednu, pro mne obzvlášť důležitou: chytá a vysílá mi vše, co si svými krátkovlnnými vysílačkami říkají mí policajti. Neocenitelná věc! O tom, jak mne uchvátil ten magnetofonek, jsem Ti už psal. Teď už ho mají kamarádi z Jazzové sekce a pilně ho užívají. Nicméně kdybys časem – vůbec to nespěchá!! – poslal podobnou hračku i mně, byl bych přešťasten!“¹

Videoprojekt

Překonání cenzurních bariér sloužil i tak zvaný videoprojekt, který měl dvě etapy: pasivní a aktivní.

Listy jednou uveřejnily tajný dokument československé cenzury: byl v něm dlouhý seznam filmů nedoporučených či zakázaných k distribuci v Československu. Protože většina těchto filmů byla na Západě k dispozici na videokazetách, napadlo mě, že by bylo možné tyto filmy koupit a posílat je domů. Ale jak je přehrávat? Tak se zrodila první část „samizdatového“ videoprojektu: Nadace Charty 77 koupila přes Tuzex asi tucet barevných televizorů a videomagnetofonů. Tuzex je dopravil na

¹ Dva citáty z dopisů Václava Havla – plná a nekrácená verze této korespondence je připravena do tisku a vyjde na podzim 2007.

určenou adresu a projekt domácího kina byl hotov. Několik domácích kin bylo zařízeno v Praze, v Brně i Bratislavě. Stačilo potom nakoupit videokazety se zakázanými filmy, dopravit je nejružnějšími způsoby domů a provoz mohl začít. Pro jistotu jsme nechali videokazety rozmnožit (pomáhal mi v tom Miroslav Abbrent z Västeråsu).

Musím říct, že tento projekt narazil na odpor v zahraničí. Jeden dobrý přítel mi dokonce vynadal, že vytvářím v Chartě 77 nomenklaturu s barevnými televizory. Do krve jsem se hádal, že to není vytváření nomenklatury, ale překonávání informačních bariér, tedy cenzury. Anička Marvanová mě podpořila: „Františku, budeš mi muset koupit nový koberec: zájemců o mé domácí kino je tolik, že ten můj starý úplně prošou-pali,“ napsala mi jednou.

Druhá etapa videoprojektu vznikla v korespondenci s Olgou Havlovou, která mi jednou napsala, že by chtěli dokumentovat filmové disidenty a zda bych jim nemohl opatřit nějakou kameru a hlavně stůl k editování a střihání nahraných záběrů. (Vyvolávání si doma troufali nějak zařídit, tuším, na Barrandově.) Zde vznikl spor: zastával jsem názor, že je nutno orientovat se na videotechniku. Podařilo se mi přátele přesvědčit o správnosti této orientace. Nakoupili jsme nejdříve několik poloprofesionálních SONY videokamer a někdy v roce 1986/87 začaly vznikat první dokumenty na videokazetách, dokonce i pokusy o videoprodukcí (třeba film Fronda), různá interview atd. Současně Karel Kyncl v Londýně ve spolupráci s Pavlem Tigridem začal zaznamenávat nejzajímavější pořady britské televize, které spolu s českými komentáři potom posílal domů.

Tak vlastně vznikl originální videožurnál, který byl nejen šířen v síti domácích kin, ale i dopravován do zahraničí a často používán i zahraničními televizemi. Za tento projekt se doma staral Čeněk – teprve později jsem zjistil, že to bylo společné jméno pro řadu osob, které se tímto projektem zabývaly. Nemohu zde opomenout Pavla Kačírka, který stojí v čele videožurnálu až dodnes. Myslím, že v tom byl „namočen“ i Honza Ruml – pozdější ministr vnitra a senátor. Jiným Čeňkem byl filmař Michal Hýbek, který vyrobil, pravda ještě starou technikou, krásný dokumentární film pod názvem Dopisy Olze, který byl zakoupen řadou západních televizí a promítán v době, kdy Havel získal Erasmovu cenu (1986). Tato skupina vyráběla měsíční videožurnály s přehledem nejdůležitějších událostí doma – kazety byly rozmnožovány a promítány a posílány i do zahraničí – občas byly záběry z nich promítány v západních televizních programech.

Musím dodat, že skupina Originální videožurnál se udržela až do dnešního dne a produkuje zajímavé a hodnotné dokumentární filmy.

Počítačový projekt

Největším technickým projektem Charty 77 však byl tak zvaný počítačový projekt. Šlo v podstatě o nalezení způsobu, jak šířit psané slovo post-gutenbergovskou technikou. V Československu totiž existoval jeden legální problém. Ještě z padesátých let existovalo v Československu zákonodárství, převzaté z SSSR, které kriminalizovalo vlastnictví rozmnožovacích strojů, různých cyklostylů, ofsetových tiskáren, sazečských lisů. Jejich vlastnictví a používání bylo trestným činem. Cyklostyly musely být uzamčeny, cyklostylové blány byly přísně evidovány. Podobně tomu bylo i s jinou tiskárenskou technikou.

Počátkem osmdesátých let se na západních trzích objevily elektrické psací stroje, které dovolovaly dělat větší množství čitelnějších průklepů – tedy kopií, některé i s pamětí, jež umožňovaly uložit do paměti větší část rukopisu (třeba 50–100 stran) a potom ji mnohokrát vypisovat. Nevýhodou byla nutnost zakládání s kopírovacími papíry každé nové stránky, výhodou byla podstatně lepší čitelnost textu a to, že tyto stroje nezakazoval žádný československý zákon.

Někdy v roce 1981/82 jsem měl poradu s Pavlem Tigridem, jak neefektivněji pomoci československému samizdatu. Pavel byl nadšen elektrickými stroji s pamětí, já byl skeptický, protože jsem je považoval za dočasné, velmi krátkodobé řešení a navrhoval se orientovat na osobní počítače, které stejně jako elektrické psací stroje nebyly kriminalizovány. Naopak, katastrofální zaostávání Československa a celého sovětského bloku v počítačové technologii vedlo např. husákův režim k tomu, že začal dovolovat dovoz osobních počítačů včetně tiskáren téměř beze cla.

S osobními počítači byl ovšem jeden velký problém: žádný ze západních osobních počítačů „nemluvil“ česky. Když mi George Soros přislíbil financování počítačového projektu, provedl jsem „průzkum trhu“. Ve východoevropské pobočce IBM ve Vídni se mi vysmáli – takový projekt přece nemá žádnou komerční perspektivu. Počítače? V Československu? – nebudte směšný. Podobně jsem dopadl i u jiných firem, např. u švédské firmy Ericsson, který v těch letech také zkoušel zahájit výrobu osobních počítačů. Úkol tedy zněl – naučit osobní počítače, tedy PC, psát česky (slovensky, polsky, maďarsky, rumunsky a ruský), změnit jejich klávesnice, dosáhnout toho, aby byla národní písmenka vidět na obrazovce

a přizpůsobit tiskárny tak, aby napsaly to, co bylo uloženo v paměti a bylo zobrazeno na obrazovce – tedy jak se říkalo odborně, „downloadovat“ do paměti počítače národní abecedy.

Hlavním cílem tohoto projektu bylo začít 1) vyrábět samizdat na počítačích, 2) rozšiřovat samizdat na disketách, 3) zlevnit výrobu českých knih v exilu – v zahraničí totiž nejdražší byla sazba a korektury v národních řečech, 4) dosáhnout toho, aby domácí autoři odevzdávali na disketě hotový, zkorigovaný rukopis, který by byl na Západě pouze zformátován, vyrobeny tak zvané osvitky, vytištěn na Linotronicu, svázán a potom propašován zpět domů.

Nemám část vyprávět podrobnosti. Na projektu pracovalo několik osob – vyjmenuji zde pana Joachima Brussa (německého diplomata v Praze po revoluci), mého syna Erika Janoucha, skupinu polských počítačových expertů ve Stockholmu, pana Přemysla Janýra z Vídně, pana Františka Janovského, který počesťoval tiskařský program Ventura, vytvářel české a slovenské programy dělení slov (hyphenation dictionaries).

V roce 1985 byl k dispozici hlavně IBM PC s parametry, nad kterými se dnešní počítačový odborník pouze zasměje. Rychlost procesoru Intel byla závratných 4.77 MHz, operační paměť byla 16 KB (později 64 KB), data bylo možné ukládat pouze na diskety s průměrem 5.24 coulů. Teprve další varianty přišly na trh s pevným diskem s objemem neuvěřitelných 10MB! Písmena na obrazovce vytvářel v těchto počítačích tak zvaný generátor písmen, který byl vypálen do čipu EPROM (Erasible Programable Read Only Memory), na kterém bylo vytvořeno 256 písmen, číslic a znaků souboru ASCII (American Standard Code for Information Interchange). Česká a jiná písmena bylo nutno vytvořit a umístit na pozicích od 128–256, potom tyto nové kódy vypálit do prázdné EPROM-ky a vyměnit původní čip. Řešení bylo primitivní, ale fungovalo. Když jsme přešli na laptopy Toshiba, podařilo se dokonce vyrobit i miniaturní čipy pro tyto počítače. (Poznámám, že s rychlým vývojem počítačových parametrů bylo možné po několika letech vytvářet česká písmena softwarově.)

První počítač byl poslán Václavu Havlovi. S jeho celním odbavením neměl příjemce žádné problémy, trvalo necelou půlhodinu. Problémy měl však odesílatel, tj. Nadace Charty 77 a já. Malý osobní počítač IBM, jehož parametry byly popsány výše, byl totiž embargován jako strategické zboží a já musel dostat povolení až z Washingtonu k jeho odeslání do Československa. S vydatnou pomocí amerického velvyslance

ve Stockholmu a přispěním všech kontaktů, které jsme měli ve Washingtonu, to trvalé děle než tři měsíce! Bylo to koncem roku 1985. Začal závod o čas. Co bude dřív? Změna režimu, či náš počítačový projekt? Nakonec všechno začalo fungovat a na počátku podzimu 1989 přišla do Scheinfeldu disketa s rukopisem Havlovy knížky Do různých stran, připravená autorem do tisku. Můj syn provedl v Scheinfeldu závěrečná formátování a užaslý německý tiskař najednou uviděl, jak mu z jeho Linotronicu lezou háčky, čárky a kroužky.

Před revolucí bylo do Československa dopraveno kolem 80–90 počítačů, jeden až dva do Polska a dva do SSSR. Všechny s tiskárnami! První výtisk Havlovy knížky Do různých stran doručil do Prahy švédský ministr zahraničí Andersson, když předával Havlovi cenu Olofa Palmeho. Ale to bylo již 22.–23. listopadu: o den později odstoupil první tajemník ÚV KSČ Jakeš a 30. listopadu jsem přiletěl do Prahy obtěžkán tučtem počítačů, počítačových tiskáren a faxů.

Závěrem

Protože jsem měl možnost seznámit se dostatečně podrobně s technickým vybavením disentu v Polsku, SSSR a Maďarsku, dovoluji si tvrdit, že československý disent byl technologicky nejdál, i když třeba neměl velké podzemní tiskárny jako v Polsku. Dovolím si dokonce říct, že koncepčně byl československý disent lépe připraven na přicházející informační revoluci, než byly z politické scény již odcházející tak zvané oficiální či staré politické struktury.

CZECHOSLOVAK DISSIDENTS AND THEIR TECHNICAL RESOURCES, 1979–89. ABSTRACT

František Janouch

In the early 1970s, samizdat in Czechoslovakia was no better equipped than samizdat in Russia: it was “printed” on manual typewriters using carbon paper and onion paper. Czechoslovak samizdat was more attentive to form than the Russian. Typewriter-copied manuscripts were hand-bound; the name of the author and the title were on the spine; they were sometimes even illustrated.

The Charta 77 Foundation, established in Stockholm in 1978, not only provided financial support for the persecuted, but also helped to publish Czech books, audiocassettes, and gramophone records. Later it moved on to carrying out technical projects in close cooperation with friends at home, intensively and successfully developing from about 1981 onwards. In 1989 Czechoslovak dissidents were probably technically and structurally the best equipped in Eastern Europe.

The Audio Project

Persecution of the Jazz Section and opposition to the persecution was an important part of the revolt of the young generation in this country. What young people longed for were gramophone records of modern music. The Charta 77 Foundation sent them boxes full of records. The young people then recorded them on audiocassette and passed them on. Copying one at a time was slow, of course, and so a copying tape-player able to produce multiple copies at a time was obtained. Young people wanted to hear not only foreign bands and groups, but also to distribute their own products. At least two dozen small professional SONY stereo tape-players with excellent stereo microphones were sent to Czechoslovakia.

Overcoming the information barrier was another important task of the Charta 77 Foundation. The most important, most detailed radio

news came over Radio Free Europe, but its broadcasts were strongly jammed. There was, however, usually one channel that was not jammed. Sometime in the early 1980s SONY came out with an excellent small transistor radio that could be digitally programmed for a number of stations, making it possible to find the unjammed channel quickly. Several dozen of these SONY radios were sent to Czechoslovakia – I think even more of these than tape-players. The radios were highly valued because with them it was also possible to listen to the communications of the police who were following the dissidents.

The Video Project

Overcoming the censorship barrier was also the task of the “Video Project,” which had two stages, passive and active. Jiří Pelikán’s *Listy* once published a secret document of the Czechoslovak censors: a long list of films either not recommended or banned from distribution. Because most of these films were available in the West on video cassette, we decided it would be possible to buy these films and send them back home. But how to play them? Thus the first part of the “samizdat” video project was born: the Charta 77 Foundation bought, through Tuzex, about a dozen colour televisions and video players. Several home cinemas were organized in Prague, Brno, and Bratislava. All we had to do was to buy the forbidden films on video, get them by various means into the country, and they were in business. Just to make sure, we copied the video cassettes in the West, and sent many copies to Czechoslovakia. (This project met with a certain amount of criticism abroad, saying that the Charter was creating a colour-television nomenclature.)

The idea for a second stage of the video project came up in correspondence with Olga Havlová. She and her group wanted to document dissidents on film, and needed a good camera and, in particular, an editing table. First we bought a number of semi-professional SONY video cameras. Sometime in 1986–87 the first documentaries began to appear on video cassette, including attempts at video production (such as the film *Fronda*) and various interviews. At the same time, Karel Kyncl in London, together with Pavel Tigrid, began to record some of the more interesting shows on British television, which they sent home along with Czech commentary. Thus the *Originální Videojournal* was born – a monthly summary of the most important events in the country. These tapes were distributed not only to the network of “home cinemas,” but out of the

country as well, and often found their way onto foreign television. The Originální Videojournal group remains active to this day, still producing fascinating documentary films.

The Computer Project

The biggest Charter 77 technical project was the “The Computer Project,” intended to find a way to disseminate the written word using post-Gutenberg technology. Laws still existed in Czechoslovakia, left over from the 1950s when they had been adopted from the USSR, making it a criminal act to own copy machines, mimeograph machines, offset printers, and printing presses. Ownership and use were criminal acts. Mimeograph machines had to be kept under lock and key, and strict records were kept of the distribution of mimeograph stencils. The same applied to other printing equipment.

In the early 1980s electric typewriters began to appear on Western markets. They made it possible to make a larger number of more legible copies. At the same time typewriters with memory began to appear. They made it possible to save large parts of text, and re-write things several times. Sometime in 1981–82 I had a meeting with Tigríd, where we discussed ways to provide the most effective help to Czechoslovak samizdat makers. Tigríd was excited about electric typewriters with memory. I recommended focusing on PCs, which like electric typewriters, were not outlawed. The catastrophic backwardness of Czechoslovakia and the entire Soviet bloc in computer technology led the Husák regime, for example, to allow the importation of personal computers including printers almost duty-free.

When George Soros promised funding for the computer project, I undertook a little “market research.” With PCs there was a technical problem: none of the Western personal computers knew how to “speak” Czech. So the task was to teach a personal computer to write in Czech (and Slovak, Polish, Hungarian, Romanian, and Russian), and change their keyboards and adapt the printers so they would write what was recorded in computer memories in the different alphabets.

The main goal of the project was to begin to produce samizdat on the computer, to disseminate samizdat on disks, and make the production of Czech books in exile less expensive. In foreign countries the most expensive aspect was the typesetting and proofreading of the various national languages, and making sure that domestic authors handed in

finished, proofread manuscripts that would simply be reformatted in the West, typeset, printed, bound, and smuggled back into Czechoslovakia. Several people worked on the project, including Joachim Bruss, Erik Janouch, a group of Polish computer experts in Stockholm, Přemysl Janýr, and František Janovský, who put the Ventura printing program into Czech.

The first computer was sent to Václav Havel. The recipient had no problem getting it through customs. but the sender, the Charta 77 Foundation, did. The small IBM personal computer was under embargo as strategic goods, and to send the computer to Czechoslovakia the Foundation had to get permission all the way from Washington. With a great deal of assistance from the American ambassador in Stockholm and the help of all the contacts that we had in Washington, it still took more than three months! This was in late 1985.

A race against time began. Which would come first, a change in regime or our computer project? Finally everything began to fall into place, and in early autumn 1989 a disk came to Scheinfeld, Germany, with a manuscript of Havel's *Do různých stran* (published in English as *Disturbing the Peace*), prepared by the author for publication. Before the revolution some 80 to 90 computers were shipped to Czechoslovakia, one or two to Poland, and two to the Soviet Union, all of them with printers. The first copy of *Do různých stran* was delivered to Prague by the Swedish Foreign Minister, Andersson, who delivered the Olof Palme Prize to Havel. But this was already 22–23 November. A day later First Secretary of the CC CPCz Miloš Jakeš resigned; and on 30 November, I came to Prague loaded down with a dozen computers, printers, and fax machines.

Because I have had the chance to become sufficiently acquainted with the equipment available to dissidents in Poland, the Soviet Union, and Hungary, I feel qualified to say that Czechoslovak dissidents were technologically the most advanced, though, unlike the Poles, they did not have large underground printing presses. I would even say that in conceptual terms Czechoslovak dissidents were better prepared for the coming information revolution than the regime was.

DDR-OPPOSITION IN DEN SIEBZIGER JAHREN UND DIE „SOLIDARITÄT MIT PRAG“

Bernd Gehrke (Zentrum für Zeithistorische Forschung Potsdam)

Noch in der zweiten Hälfte der achtziger Jahre, also bereits zu einer Zeit, als mit der unabhängigen Friedensbewegung in der DDR die Formierung einer Opposition auch international wahrnehmbar geworden war, einer Opposition, die sich immer mehr auch an internationalen Aktionen der Opposition in unseren Ländern beteiligte, meinte Vaclav Havel, die Oppositionellen in der DDR seien „die einsamsten im ganzen Lager“. Um so größer war das internationale Erstaunen über die demokratische Massenbewegung der „verschlafenen“ erscheinenden Ostdeutschen, die die SED-Diktatur im Herbst 1989 zum Einsturz brachte.

Zu diesem Widerspruch zwischen dem äußeren Bild der DDR und einer weit widersprüchlicheren Realität äußerte sich einmal der tschechisch-deutsche Dichter Jan Faktor, der 1978 endgültig in die DDR übersiedelte und dort zu einem wichtigen Akteur der autonomen und avantgardistischen Kunstszene in den achtziger Jahren wurde. Im Rückblick auf die untergegangene DDR schrieb er: „Die Tschechen – und ich auch, obwohl ich die DDR schon vor meiner Übersiedelung einigermaßen gut kannte – irrten sich in der Einschätzung dieses Landes gewaltig. Für die meisten Tschechen waren die DDR-Bürger alle gleich: verbohrte, naiv, staatsstreu gläubig und – nicht nur ideologisch – ein bißchen dumm. [...] Die ganze DDR erschien den Tschechen als eine politisch-polizeilich gut durchorganisierte Hölle, wo alle auch den größten ideologischen Quatsch glaubten und ernst nahmen.“¹ Man kannte, so fuhr er fort, eben nur den braven DDR-Urlauber im Dederon-Hemd, der die Campingplätze der CSSR bevölkerte. Und man kannte, so will

¹ Vgl. Jan Faktor, Die DDR-Linken und die tschechische Opposition, in Annette Simon/Jan Faktor: Fremd im eigenen Land?, Gießen 2000, S. 43f.

ich von mir aus hinzufügen, natürlich auch die DDR-Grenzkontrolleure, die in ihren preußischen Uniformen und ihrem militaristischen Gestus an die faschistischen Zeiten erinnerten und jeden Durchschnittsbürger beider Länder bei der Grenzkontrolle erzittern ließen. Doch ebenso wichtig zum Verständnis der widersprüchlichen Gestalt der DDR ist noch eine andere, als diese erste und äußerliche Realität, die Jan Faktor erst nach seiner Übersiedelung in die DDR kennen lernte, nämlich die, als er von einem Kreis von Oppositionellen auf immer neue staatsunabhängige Kreise und Szenen stieß, von denen er schrieb: „Über die oppositionellen Linken in der DDR oder die anarchisch lebenden Chaoten und Aussteiger oder über die Opposition, die sich bei der Kirche oder völlig eigenständig und halb konspirativ formierte, wusste man wenig oder gar nichts, auch nichts über die Ausmaße, die die verschiedenen oppositionellen Strömungen annahmen.“ Faktor konstatierte, dass in der DDR, „... unter ganz anderen politischen Voraussetzungen – aber auch bewusst und auf andere Art konsequent – Opposition wuchs und zum Teil Formen annahm, die in der CSSR wegen des seinerzeit viel stärkeren polizeilichen Drucks damals nicht denkbar waren.“²

Zumindest zwei Aspekte des Widerspruches zwischen äußerem Schein und der weit komplizierteren Realität der DDR betreffen auch die DDR-Opposition selbst: Zum einen existierte sie nicht erst seit jenem Augenblick am Ende der achtziger Jahre, als sie an das Licht der internationalen Öffentlichkeit trat, zum anderen stammt ihre politische Orientierung an der internationalen Solidarität von Oppositionellen innerhalb des sowjetischen Imperiums nicht erst aus dieser Zeit, als sie sich auch praktisch an internationalen Aktionen beteiligte.

Von diesen beiden Aspekten soll im Folgenden die Rede sein, weil sie eng mit den Entwicklungen in der Tschechoslowakei und ihrer Opposition verbunden sind und weil sie zugleich wichtige unterschiedliche Entwicklungen in unseren Ländern deutlich machen, die auch die unterschiedlichen Gestaltungen von Opposition in unseren Ländern betreffen.

Doch bevor ich auf jene Aspekte eingehe, die unmittelbar mit der Opposition in der Tschechoslowakei und speziell mit der Charta zu tun haben, scheint es mir notwendig, zum besseren Verständnis dieser Aspekte für die tschechischen Leserinnen und Leser einige allgemeine

² Vgl. Faktor, ebenda.

Bemerkungen zur Entwicklung von Opposition und Widerstand in der DDR voraus zu schicken.

Allgemeine Vorbemerkungen über die DDR-Opposition

Um sich dem Eingangs benannten Widersprüchen einer spät bekannt gewordenen und marginalisierten Opposition zu nähern, ist es wichtig zu verstehen, dass wir es mit einem sich schrittweise vollziehenden Prozess der Neuentstehung von Opposition nach dem Mauerbau 1961 zu tun haben. Bis Anfang der fünfziger Jahre waren die wichtigsten oppositionellen Gruppierungen vernichtet,³ die sich aus Traditionen der Weimarer Republik speisten und, schlimmer noch, bis 1961 wurden auch die sie hervorbringenden soziokulturellen Milieus beseitigt. Dabei spielte nicht nur der stalinistische Terror, sondern auch die Massenflucht nach Westdeutschland bis 1961 eine wesentliche Rolle.⁴

Der Neuentstehungsprozess von Opposition begann in der DDR also innerhalb der „geschlossenen Gesellschaft“ in den sechziger Jahren zunächst durch die Neuentstehung oppositioneller Milieus, die so dann auch erneut wieder politische Formierungsversuche hervorbrachten.⁵ Er war stark mit einer neuen Generation verbunden, die – wie die Kriegskinder – entweder in der DDR ihre politische Sozialisation erfahren hatte oder als Nachkriegskinder in der DDR selbst aufgewachsen war. Dieser Prozess entwickelte sich wegen der erwähnten Vernichtung von Oppositionsmilieus und -organisationen ohne Möglichkeiten der direkten Anknüpfung an überlebende politische Untergrundorganisationen und Traditionen: Weder der Sozialdemokraten oder anderer antistalinistischer

³ Vgl. Hermann Weber, *DDR – Grundriß der Geschichte. 1945–1990*, vollständig überarbeitete und ergänzte Auflage, Hannover 1991; zur Geschichte von Opposition und Widerstand in der DDR vgl. allgemein vor allem die faktenreiche Monografie von Erhard Neubert, in der auch zahlreiche der in diesem Artikel erwähnten Vorgänge behandelt werden, ders., *Geschichte der Opposition in der DDR 1949–1989*, Berlin 1997.

⁴ So schätzt Wilfriede Otto, das allein während der Jahre der stalinistischen Gleichschaltung der SED 1950–1952 wahrscheinlich rund 500.000 Sozialdemokraten, die ursprünglich die sozialistische „Einheitspartei“ mitbegründet hatten, aber deren stalinistische Zurichtung nicht mittragen wollten, aus der DDR abwanderten. Vgl. dieselbe, *Visionen zwischen Hoffnung und Täuschung*, in: Thomas Klein/Wilfriede Otto/Peter Grieder: *Visionen. Repression und Opposition in der SED (1949–1989)*, S. 497–499.

⁵ Die grosse Mehrzahl der Literatur zu Opposition und Widerstand in der DDR geht davon aus, dass sich die DDR-Opposition erst Ende der siebziger, Anfang der achtziger Jahre neu bildete. Meine Ausführungen basieren auf einem Forschungsprojekt über illegale Oppositionsgruppen in den siebziger Jahren am Zentrum für Zeithistorische Forschungen Potsdam, in dessen Rahmen ich mehr als drei Duzend Zeitzeugeninterviews führte.

Fraktionen der Arbeiterbewegung,⁶ noch der Christdemokraten oder Liberalen – übrigens auch nicht jener der Nazis. Dieser Prozess hatte verschiedene Entwicklungsstadien und verschiedene Erscheinungsbilder von Opposition, womit vor allem auch unterschiedliche Ausmaße von öffentlicher Aktion und öffentlicher Wirksamkeit verbunden waren. Diese Stadien der Opposition sind Teil eines Entwicklungsprozesses von Herrschaft und Gesellschaft in der DDR insgesamt, in welchem sich die gesellschaftlichen Kräfteverhältnisse zwischen Gesellschaft und Regime änderten, bis schließlich in den achtziger Jahren die unabhängige Friedensbewegung bereits offen und auch international wahrnehmbar agieren konnte.

Eine wichtige Gemeinsamkeit der Oppositionsentwicklung in der DDR mit jener in der Tschechoslowakei nach der „Normalisierung“, also mit der bedeutenden Rolle der Subkultur einerseits und der Reorganisation der Opposition in der Charta '77 andererseits, aber auch mit der ungarischen Opposition war, dass alle drei im Unterschied zu Polen nicht auf Massenrevolten und Massenbewegungen aufbauen konnten. Ein wesentlicher Unterschied der DDR-Opposition speziell in den achtziger Jahren zum Oppositionstyp der Charta war der *weitgehende Ausfall von bekannten Intellektuellen* für das Entstehen einer autonomen politisch-kritischen Öffentlichkeit in der DDR. Die komplexen Gründe für die Entwicklung der DDR-Intelligenz insgesamt, auf deren kulturoppositionellen Aktivitäten in den siebziger Jahren und deren Scheitern weiter unten eingegangen wird, können hier nicht behandelt werden, fünf Gründe seien aber stichwortartig angedeutet: a) die historische Selektion der DDR-Intelligenz durch die deutsche Teilung bis 1961, b) eine äußerst rigide Selektion auf den höheren Bildungswegen und die rabiante Disziplinierung von ideologischen Abweichungen, c) eine technische Qualifizierung der Parteintelligenz

⁶ Die Bedeutung dieses Aspektes wird in den gängigen Darstellungen zur DDR-Opposition konstant unterschätzt. Er ist aber deshalb sehr wichtig, weil das Gebiet der Sowjetischen Besatzungszone (SBZ) und sodann der DDR ein industrieller Schwerpunkt und ein Zentrum der Arbeiterbewegung des ehemaligen Deutschen Reiches war, analog zur Bedeutung der Böhmisches Länder für das Habsburger Reich. Die DDR war deshalb von Anfang an und nicht erst durch die SED-Politik proletarischer strukturiert als Westdeutschland. Auf diesen für die Neuentwicklung von DDR-Opposition wichtigen sozialgeschichtlichen Aspekt kann jedoch im Folgenden nicht eingegangen werden. Vgl. zum Verhältnis von DDR-Opposition und Arbeiterschaft: Bernd Gehrke, Weichenstellungen zum Disparaten. Vom schwierigen Verhältnis der DDR-Opposition zur Arbeiterschaft, in: Peter Hübner/Christoph Kleßmann/Klaus Tenfelde (Hg.), Arbeiter im Staatssozialismus. Ideologischer Anspruch und soziale Wirklichkeit, Köln–Weimar–Wien 2005, S. 405–424.

in den sechziger Jahren und eine kulturelle Modernisierung der DDR in den siebziger Jahren sowie d) die endgültige soziale Schließung der DDR-Gesellschaft durch die Selbstrekutierung der Parteintelligenz seit dem Ende der siebziger Jahre. e) Zudem hatte es in der DDR nach dem Mauerbau keinen derart brutalen und vor allem derart massenhaften Bruch mit der Intelligenz, eben auch mit großen Teilen der Parteintelligenz, gegeben, wie in der CSSR durch die Säuberungswelle der „Überprüfungen“ Anfang der siebziger Jahre, die nach meinem Kenntnisstand dort rund eine Million Menschen betraf, wenn man die Familien mitzählt. In der DDR hatte zwar das berüchtigte 11. ZK-Plenum im Herbst 1965 mit der kritischen Intelligenz abgerechnet, um jenen Entwicklungen vorzubeugen, die in der CSSR zum Prager Frühling führten. Das schlug sich etwa darin nieder, dass ein ganzer Jahrgang der Produktion von DEFA-Spielfilmen in den Archiven verschwand und zahlreiche Künstler wie Stefan Heym, Wolf Biermann oder Christa Wolf gemäßregelt wurden.⁷ Doch waren davon nicht nur unvergleichlich viel weniger Personen betroffen als von den „Überprüfungen“ in der CSSR, hinzu kam auch, dass gleichzeitig Teile der technischen und wissenschaftlichen Intelligenz im Zuge der technokratischen „Reformen“ Walter Ulbrichts einen Aufschwung erfuhren. Wichtige Besonderheiten, die die DDR-Opposition vor allem seit den siebziger Jahren prägten, hingen also damit zusammen, dass sowohl Arbeiterrebellionen wie in Polen ausfielen, als auch eine nennenswerten Schicht von Intellektuellen, insbesondere auch relevante Teile der geisteswissenschaftlichen Intelligenz die Entwicklung der Opposition in den achtziger Jahren nicht mehr beförderte.

Andererseits kann die DDR überhaupt nicht verstanden werden ohne die permanente Präsenz der westdeutschen medialen Öffentlichkeit, die von Anfang an quasi als interne Gegenöffentlichkeit der DDR agierte. Spätestens jeden Abend traten 90% der DDR-Bürger mit der „Tagesschau“, der bis heute ersten Adresse des deutschen TV-Nachrichten-Journalismus, kollektiv nach Westdeutschland über, um sich zu informieren. Die Bedeutung dieses Faktors mag ein Beispiel erläutern: Als in jenen Gebieten der DDR, die aus geografisch-technischen Gründen keine Westsender empfangen konnten, in den achtziger Jahren die Zahl der Ausreiseanträge nach Westdeutschland besonders hoch

⁷ Vgl. Kahlschlag, Das 11. Plenum des ZK der SED 1965. Mit einem Beitrag von Wolfgang Engler, herausgegeben von Günter Agde, 2., erweiterte Auflage, Berlin 2000.

anstieg, gestattete das SED-Regime sogar die private Installation von Sattelenschüsseln, um die Menschen mittels Empfang von West-TV am davonlaufen zu hindern.

Unter diesen Voraussetzungen der über lange Jahre sehr engen polizeistaatlichen Durchherrsung der DDR-Gesellschaft, dem Ausfall relevanter Teile der Intelligenz und der traditionellen Kerne der Industriearbeiterschaft sowie der gleichzeitigen permanenten Präsenz der westdeutschen Gegen-Öffentlichkeit konnte sich nur langsam eine Opposition und eine eigenständige DDR-Öffentlichkeit heraus bilden, die versuchte, nicht nur Anhängsel und Spielball der westdeutschen Medien und Politik zu sein, obgleich sie stets auch auf sie angewiesen war.

Damit bin ich bei einem Problem, welches im Grundsatz bekannt ist und dass ich hier im Detail nicht behandeln kann, obwohl es doch alle Aspekte mit beeinflusst, die ich vorstellen möchte: Die DDR hatte eine Doppelnatur. Sie war in spezifischer Weise gleichzeitig sowohl ein Teil der geteilten deutschen Nachkriegsgesellschaft, wie des politischen und ökonomischen Osteuropas.⁸ Dieser Widerspruch prägte auch die DDR-Opposition selbst, auch sie hatte diese Doppelnatur. Mit einem Bein stand sie in den Zirkeln der systemkritischen Opposition und der alternativen Bewegungen im Westen,⁹ denn als Ansammlung von Nonkonformisten in der DDR sah sie ihre „Referenzgruppe“ (um diesen Ausdruck der Sozialpsychologie zu verwenden) nicht in den Konformisten und Etablierten hinter der Mauer. Andererseits stand sie mit dem anderen Bein von Anfang an bei den Nonkonformisten in den Ländern des sowjetischen Imperiums und verfolgte jede ihrer Regungen. Die Entwicklung dieser beiden Oppositionen haben deshalb in spezifischer Weise natürlich auch einen wichtigen Einfluss auf die Entwicklung der DDR-Opposition ausgeübt, wenn auch nicht unmittelbar. Ein weiterer Gesichtspunkt, der mit dieser Doppelnatur verbunden ist und unbedingt erwähnt werden muss, wurde für die DDR und ihre Opposition sehr bestimmend: Die mehr oder minder permanente Abwanderung des kritischen Potentials der DDR-Gesellschaft nach Westdeutschland und die damit verbundenen Selektions- und generativen Umschichtungsprozesse. Für die SED war die Auswanderung

⁸ Vgl. Bernd Florath/Bernd Gehrke/Renate Hürtgen/Thomas Klein, Perspektiven künftiger Oppositionsforschung – Ein Beitrag zur Diskussion, in: Deutschland Archiv Nr. 2/2007, 40. Jahrgang, S. 301–306.

⁹ Vgl. Faktor, ebenda.

von Menschen, die sich kritisch engagierten seit den siebziger Jahren das kleinere Übel und in angespannten innenpolitischen Situationen eine sichere Methode, um den „Druck im Kessel“ zu senken.

Im Folgenden möchte ich nun drei Aspekte der Neuentstehung und Entwicklung der DDR-Opposition und ihrer „Solidarität mit Prag“ vorstellen:

Das Jahr 1968 und seine Bedeutung für die Entwicklung einer neuen Opposition in der DDR nach dem Mauerbau.

Wegen der Aufnahme deutscher Antifaschisten aller Richtungen in den dreißiger Jahren spielte die Tschechoslowakei für die antifaschistischen Remigranten in der DDR und für die antifaschistische Intelligenz eine ausgesprochen positive Rolle. Auch die in der sowjetischen Besatzungszone gelandeten Vertriebenen, die im Zuge des „antifaschistischen Neuanfangs“ in der DDR blieben oder gar im Staatsapparat aufstiegen, spielten eine auf Ausgleich mit der Tschechoslowakei bedachte Rolle, während kritische Stimmen an der Vertreibungspolitik der Nachkriegs-Tschechoslowakei unterdrückt wurden oder in den Westen flohen. Die stalinistischen Terror-Prozesse in der Tschechoslowakei, über die man aus dem RIAS¹⁰ in der DDR gut informiert war, förderten gerade bei Kritikern des Ulbricht-Regimes schon in den fünfziger Jahren die Stimmung einer gemeinsamen Opfer-Situation gegenüber der sowjetischen Politik. Bereits in den sechziger Jahren entstand nicht nur in der offiziellen SED-Politik gegenüber dem „Bruderstaat“, sondern auch in grossen Teilen der Bevölkerung, zu mindestens in der Intelligenz und in der Jugend, eine positive Grundstimmung gegenüber der Tschechoslowakei. Die Jugend begann die in den sechziger Jahren neuen Reisemöglichkeiten nach Prag, Warschau und Budapest massiv zu nutzen und genoss die dortige grössere Freizügigkeit in der Kultur. Die kritische Intelligenz der DDR, die stark vom „56er-Revisionismus“ geprägt war, fand in den sechziger Jahren im kulturellen Aufbruch und in den beginnenden Reformen der Tschechoslowakei starke Referenzbezüge zu ihren eigenen Bedürfnissen: Als Stichworte mögen die Kafka-Konferenz und die „neue Welle“ des tschechischen Films reichen, den man in Berlin im dortigen CSSR-Kulturzentrum

¹⁰ RIAS: Rundfunk im amerikanischen Sektor. Dieser Sender wurde in der DDR fast flächendeckend empfangen und gehört. Er war das wichtigste publizistische Mittel der USA in der Auseinandersetzung mit dem SED-Regime.

bewunderte. Filmklubs aus anderen Städten wie Jena fuhren nach Berlin, um sich diese Filme anzuschauen. Deshalb war es auch kein Zufall, dass der DDR-Schriftsteller Stefan Heym gerade in der „Kulturni zivot“ Bratislavas zu Zeiten des berühmten 11. Kahltschlag-Plenums des SED-ZK im November 1965 seinen schönen Satz schrieb: „Die Wahrheit ist mehr als eine hübsche Statue in einem friedlichen Bürgerpark“, mit dem er die Parteiergreifung der Schriftsteller für die Wahrheit nicht nur – wie offiziell deklamiert wurde – im kapitalistischen Westen einforderte, sondern vor allem in ihrer eigenen Gesellschaftsordnung.¹¹ Obgleich Heym hier nur für die Schriftsteller sprach, war diese Aufforderung über Ländergrenzen hinweg doch typisch für das damalige Denken vieler Intellektueller.

So war es auch überhaupt nicht verwunderlich, dass in der DDR die Intelligenz von Anfang an stark mit dem Prager Frühling sympathisierte.¹² Je mehr sich der dortige Demokratisierungsprozess beschleunigte und entsprechend die Drohungen aus Ostberlin, Warschau und Moskau immer massiver wurden, so dass auch das „einfache Volk“ in der DDR sich von der Ernsthaftigkeit des Demokratisierungsprozesses in der Tschechoslowakei überzeugen konnte, erreichten die Sympathien auch die Arbeiterschaft.¹³ Dennoch gab es aus allen Schichten der Gesellschaft, vorrangig übrigens bei Arbeitern, Proteste gegen die militärische Intervention der fünf Warschauer-Pakt-Staaten und gegen die Beteiligung der DDR daran. Diese Proteste waren umfangreicher selbst als diejenigen gegen den Mauerbau 1961. Da die Proteste jedoch zersplittert geschahen und damals das Informationsmonopol des Staates noch funktionierte, wurde über das Ausmass der Proteste nur gerüchtweise in der DDR selbst etwas bekannt, während in den West- wie Ostmedien nur die Proteste einiger Intellektuellenkinder erwähnt wurden. Die Stasi registrierte immerhin 2.129 Protestbekundungen, wovon sie 1.360 zu

¹¹ Vgl. Stefan Heym, Die Langeweile von Minsk, in: Stefan Heym, Stalin verlässt den Raum. Politische Publizistik, Leipzig 1990, S. 115.

¹² Hierzu vgl. die MfS-Analysen vom Frühjahr 1968 in: Monika Tantzsch, Maßnahme „Donau“ und Einsatz „Genesung“. Die Niederschlagung des Prager Frühlings 1968/69 im Spiegel der MfS-Akten, Der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik. Reihe B: Analysen und Berichte Nr. 1/1994 sowie Stefan Wolle, Die DDR-Bevölkerung und der Prager Frühling, in: Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament, B 36/1992, S. 35–43.

¹³ Grosse Teile blieben allerdings skeptisch hinsichtlich der Erfolgchancen: Die DDR-Gesellschaft war durch die Niederschlagung des Juni-Aufstands von 1953, die Niederschlagung der ungarischen Revolution und den Mauerbau ein „gebranntes Kind“.

den „wesentlichen Vorkommnissen“ zählte. Dazu gehörten beispielsweise 1.690 „Hetzlosungen“ und die „Verbreitung selbstgefertigter Hetzschriften“, insgesamt rund 10.000 Stück. 74 mal gab es den Versuch von organisierten Demonstrations- und Kundgebungsversuchen.¹⁴ Nach Einschätzung der Stasi waren diese Proteste im Ausmass und in ihrer Gefährlichkeit grösser als diejenigen gegen den Mauerbau 1961.¹⁵ Ein sehr wichtiger Aspekt dieser Proteste, der auch etwas über die Diskussionen der DDR-Bevölkerung jener Tage aussagt, bestand darin, dass – nicht nur von der Intelligenz, sondern auch in den Betrieben – immer wieder Vergleiche mit der Nazi-Okkupation 1938 angestellt und entsprechende Anklagen erhoben wurden. Ebenso stark waren Proteste, die den Einmarsch als Verrat am Sozialismus verurteilten.¹⁶

Obwohl das Jahr 1968 rein äusserlich in der DDR sehr ruhig blieb, weil die hochgerüstete Diktatur alles unter Kontrolle hatte und beispielsweise Flugblätter sehr schnell einsammelte und Mauerlosungen rasch überpinselte, hat dieses Jahr auch für die Geschichte der DDR einen Schlüsselcharakter.¹⁷ Und zwar aus drei Gründen:

1. Die Unterdrückung der Proteste und der massive Druck in den Betrieben, wo „Provokateure“ rasch verhaftet wurden führte zum endgültigen Ende eines traditionell-kollektiven Arbeiterwiderstandes in den Betrieben, der sich 1968 noch rudimentär gezeigt hatte, so, wenn Arbeitergruppen kollektiv und lautstark auf Betriebsversammlungen protestierten und Unterschriften unter „Zustimmungserklärungen“ verweigerten. Als ab 1971 Honecker mit seinen Zugeständnissen in der Sozial- und Konsumpolitik hinzu kam, führte diese Kombination von Zwang und Bedürfnisbefriedigung zu einem versorgungsdiktatorischen Herrschaftskompromiss, der sich in einem vormundschaftlichen Sozialstaat niederschlug und der erst am Ende der achtziger Jahre zerbrach. Die gesellschaftspolitische Atomisierung der Arbeiterschaft

¹⁴ Vgl. ZAIG, Hinweise für Kollegiumssitzungen – Dienstbesprechungen, Anfang Oktober 1968; BStU, ZA, ZAIG 4725, in: Tantzsch, Maßnahme, S. 36 (wie Fn. 10). Eine vergleichbare Analyse von Solidaritätsversuchen bei der Gründung von Charta '77 habe ich bisher nicht gefunden. Sie ist auch unwahrscheinlich, da die Protestaktionen in der DDR 1977 sehr viel differenzierter waren, weil es sehr viel mehr Protestanlässe gab.

¹⁵ Vgl. Tantzsch, „Maßnahme“, S. 35. (wie Fn. 10).

¹⁶ Vgl. Tantzsch, Maßnahme, S. 124 (wie Fn. 10).

¹⁷ Zu den Protesten gegen den Einmarsch in die CSSR 1968 sowie ihrer langfristigen Bedeutung für die Entwicklung der DDR insgesamt vgl.: Bernd Gehrke, 1968 – Das unscheinbare Schlüsseljahr der DDR, in: Bernd Gehrke/Gerd-Rainer Horn (Hg.), 1968 und die Arbeiter. Studien zum „proletarischen Mai“ in Europa, Hamburg 2007.

wurde nach 1968 vollendet. Als kollektiver Akteur in traditioneller Form fiel sie für die neue Oppositionsbildung in den siebziger Jahren aus.

2. In der Zeit um 1968 bildeten sich aus einer neuen Generation heraus auch Milieus, die erste Ansätze einer politischen Organisation wieder hervorbrachten. So registrierte die Stasi mehrfach politische Gruppenbildungen, die insbesondere bei den Protesten gegen die Intervention in der CSSR mit Flugblättern hervortraten.¹⁸ Während diese kleinen konspirativen Gruppen von der Stasi rasch zerschlagen wurden, kann von den damals entstandenen kritisch-oppositionellen Milieus eine Kontinuität bis zum Herbst 1989 festgestellt werden, auch bei einer Reihe von Personen, die 1989 in der demokratischen Revolution eine wichtige Rolle in der Opposition spielten.¹⁹ Sie hatten 1968 ihre oppositionelle „Initiation“ erhalten, die für ihr Leben prägend wurde. Allerdings hatten gerade jene Milieus, aus denen die neuen politischen Gruppenbildungen hervorgegangen waren, häufig nicht erst mit dem Prager Frühling einen Politisierungsprozess durchgemacht, in welchem aus einem diffusen vorpolitischen Konfliktverhalten gegenüber dem Regime ein politisches Verständnis der gesellschaftlichen Probleme erwuchs. In der Regel standen sie bereits unter dem Einfluss der westlichen und insbesondere der westdeutschen Jugendrevolte, die gerade in (West-)Deutschland 1967 eskalierte und via Medien auch die jungen Leute im Osten erreichte. Sie verfolgten aber auch den Streit Moskaus und Ostberlins mit Peking. Gerade bei den jugendlichen Protestmilieus kreuzten sich sowohl die subkulturellen Aufbrüche der Beat-Generation als auch die linken politischen Ideologien jener Jahre. Die antistalinistische und antibürokratische Revolte im Osten und die antikapitalistische im Westen erschienen hier als zwei Seiten einer Medaille. Rudi Dutschke²⁰ im Westen und Alexander Dubcek im Osten waren ihre Idole. Für sie gab es deshalb ein zweifaches 1968. Diesem Zeitgeist entsprechend

¹⁸ Vgl. Vgl. BStU ZA JHS 21 785, Johannes Bernstein/Dieter Schaffer, Die staatsfeindlichen Gruppen Jugendlicher und junger Erwachsener und ihre vorbeugende Bekämpfung durch das MfS, Potsdam 1969, S. 21f.

¹⁹ Als einziges Beispiel sei allein auf die Biografie des in diesem Band vertretenen Gerd Poppe verwiesen.

²⁰ Der bekannteste westdeutsche Studentenführer der außerparlamentarischen Opposition, der 1968 auch vor den Prager Studenten in jenem Hörsaal auftrat, in dem die Tagung zum 40. Gründungstag der Charta stattfand.

klangen die Namen der von der Stasi registrierten Gruppen, die auch gegen die Intervention protestierten: „Aktionskomitee Berlin der Schüler und Studenten, „Bund der Gerechten“ oder SDS-DDR“, als Anlehnung an den „Sozialistischen Deutschen Studentenbund“, der 1968 in Westdeutschland und Westberlin an der Spitze der radikalen Studenten stand.²¹

Oppositionsbildung in den siebziger Jahren und ihre Gestalt

Drei politische bzw. kulturelle Ströme verbanden sich seit der Zeit um 1968 schrittweise zu einer neuen Opposition.²² Das waren

a) Die staatsnahe kritisch-marxistische Intelligenz im Zeichen des „56er-Revisionismus“ und des Reformkommunismus. Ihre wichtigsten Sprecher waren vor allem Robert Havemann und – bis zu dessen Ausbürgerung im November 1976 – Wolf Biermann, die seit den sechziger Jahren und über die siebziger Jahre hinweg bis zum Tode Robert Havemanns im Jahre 1982 gleichsam zu *den* Stimmen der DDR-Opposition wurden. Zu diesem Spektrum gehörte auch Rudolf Bahro, der 1977 durch sein im Westen veröffentlichtes Buch „Die Alternative. Zur Kritik des realexistierenden Sozialismus“ bekannt wurde. Ihre größte Anhängerschaft hatte sie unter der künstlerischen Intelligenz, aber auch unter Theologen und Wissenschaftlern, vor allem jüngeren Naturwissenschaftlern. Aus den Reihen dieser kritisch-marxistischen Intelligenz ging unter dem Einfluss des „doppelten 1968“ auch eine junge Generation von Akademikern hervor, die in den siebziger Jahren und z.T. in den Achtzigern oppositionell-politisch aktiv werden sollte. Neben Theologen und christlichen Naturwissenschaftlern war auch eine – allerdings der Zahl nach sehr klein gebliebene – Gruppe von gesellschaftswissenschaftlich Ausgebildeten, die in den siebziger Jahren aktiv wurde.

b) Den zweiten Strang bildete die evangelische Jugend. Sie war seit den fünfziger Jahren pazifistisch geprägt, als sie sich gegen die Wiederaufrüstung in Ost- und Westdeutschland richtete. Aus ihr gingen seit 1962 auch die „Bausoldaten“ hervor, eine DDR-spezifische Variante der Wehrdienstverweigerung.²³ Von den Bausoldaten führt eine

²¹ Vgl. Bernstein/Schaffer, Die staatsfeindlichen Gruppen, S. 21 (wie Fn. 15).

²² Zum Folgenden vgl. Gehrke, Weichenstellungen (wie Fn. 5).

²³ Die „Bausoldaten“ waren eine nicht unter Waffen stehende Baueinheit innerhalb der Nationalen Volksarmee der DDR. Dieser Kompromiss zwischen Staat und Kirche in der DDR ist nur erklärbar aus der spezifisch deutschen Situation nach dem Hitlerkrieg und dem Diskurs über

direkte Linie zum christlich-pazifistischen Flügel in der unabhängigen Friedensbewegung in den achtziger Jahren. In den Jungen Gemeinden sowie den Evangelischen Studentengemeinden wurde – dem Zeitgeist in den sechziger Jahren folgend – über die westliche Jugendrevolte oder – vor allem von der jungen protestantischen Intelligenz – ebenso wie von der jungen marxistischen Intelligenz über Existenzialismus und über den jungen Marx, über Kafka und die Entfremdung diskutiert. In der Diskussion über die „Theologie der Revolution“ fand dieser Zeitgeist seinen entsprechenden theologischen Niederschlag, so, wie auch in der linken Theologie Westdeutschlands.²⁴ In den siebziger und achtziger Jahren fanden solche Debatten ihre Fortsetzung in den Diskussionen über die lateinamerikanische „Theologie der Befreiung“. In der christlichen Jugend der sechziger Jahre finden wir auch christliche orientierte Naturwissenschaftler sowie junge Theologen, die in den siebziger und achtziger Jahren – auch 1989 – eine wichtige Rolle in der Opposition übernehmen.

c) Trotz ihres auch die beiden anderen Strömungen durchdringenden Charakters muss als dennoch eigenständige Komponente der Neuentstehung von Opposition nach dem Mauerbau die sich seit den sechziger Jahren mit der Beatrevolte herausbildende und sich später ausdifferenzierende jugendliche Subkultur genannt werden. An Stelle von Massenrevolten der Arbeiterschaft oder anderer sozialer Gruppen wurde sie gleichsam zur Massenbasis oppositioneller Formierungsprozesse. Bereits seit 1965, als das Regime einen drastischen Kurs gegen die Beatkultur zu führen begann, kam es immer wieder zu Jugendrevolten, die stets in politische Attacken gegen das Regime umschlugen, so unpolitisch auch ihr Anlass gewesen sein mochte. Ihren Höhepunkt auch an öffentlicher Wahrnehmung fanden sie am 7. Oktober 1977, als es während der Feiern zum DDR-Staatsfeiertag eine stundenlange gewalttätige Auseinandersetzung zwischen hunderten Jugendlichen und der Polizei

die deutsche Kriegsschuld. Dieser Diskurs war insgesamt zunächst im Sinne eines „Nie wieder Krieg“ pazifistisch geprägt, auch bei der SED. Die im Zuge des Kalten Krieges betriebene Wiederaufrüstung beider deutscher Staaten musste deshalb gegen die sehr starken pazifistischen Stimmungen in der Jugend wie der Bevölkerung durchgesetzt werden und verlangte deshalb auch Rücksichtnahmen des Regimes darauf.

²⁴ Ernst Blochs „Philosophie der Hoffnung“ hatte in der vieldiskutierten „Theologie der Hoffnung“ Jürgen Moltmanns einen entsprechenden theologischen Aufbruchgeist gefunden, wie er auch die kritischen Marxisten beschäftigte. Vgl. Jürgen Moltmann, *Theologie der Hoffnung*, München 1966.

auf dem Alexanderplatz in Berlin gab. Hiervon gab es noch keine Bilder in westlichen Medien. Als zehn Jahre später unter den Linden ähnliche Auseinandersetzungen stattfanden und die Jugendlichen „Gorbi-Gorbi“ oder „Freiheit“ riefen, gingen die Bilder bereits um die Welt. Die jugendkulturellen Konflikte mit dem Staat schufen seit den sechziger Jahren stets aufs Neue den Nachwuchs für die Opposition. Wegen der Abwanderung des kritischen Potentials in den Westen blieb die DDR-Opposition auf diese Weise immer jung.

Entscheidend für die Neuentstehung von Opposition nach dem Mauerbau war, dass sich seit 1968 in einem schrittweisen Prozess diese unterschiedlichen ideologischen und kulturellen Bewegungen begannen, zu überlappen und Verbindungen einzugehen. Beispielsweise entstand schon 1968 durch die Initiative von selbst sehr unkonventionellen „68er-Pfarrern“ die OFFENE ARBEIT in der evangelischen Kirche, die sich an die an die langhaarigen Jugendlichen wandte, die nicht nur vom Staat, sondern auch von den konservativen Christen und Kirchenfunktionären ausgegrenzt wurden. Die OFFENE ARBEIT, die bis 1989 eine radikale Funktion innerhalb der Opposition spielte und die es noch heute gibt, wurde in den siebziger Jahren zu einem wichtigen Ort von Oppositionsbildung. Durch diese und weitere Initiativen vor allem von Jugendpfarrern wurde die evangelische Kirche selbst überhaupt erst soweit verändert, dass sie sich auch für Nicht-Christen und gar für oppositionelle Marxisten öffnete.

Doch zunächst dominierte innerhalb der entstehenden Opposition nicht das kirchennahe Feld, vielmehr kam es Anfang der siebziger Jahre zur Entstehung der sogenannten Kulturopposition im Umfeld der staatsnahen kritisch-marxistischen Opposition. Eine wichtige Voraussetzung hierfür war gerade mit jenem 8. SED-Parteitag 1971 geschaffen worden, auf dem Honecker als Generalsekretär installiert wurde und auf dem er eine Art „innerer Entspannungspolitik“ sowohl gegenüber den Arbeitern, als auch gegenüber der Intelligenz und gegenüber der Jugend durchsetzte. Nach Jahren einer massiven Drangsalierung und einer Verprellung aller drei Gruppen seit 1965 bedeutete Honeckers Politik ein Stück weit eine Art „Liberalisierung“. Beatkultur zum Beispiel wurde nicht mehr per sé verfolgt, sondern partiell zu integrieren versucht. Sogar West-Radio-Hören wurde gewissermaßen offiziell geduldet, wo in den sechziger Jahren noch Menschen verurteilt worden waren, weil sie gemeinsam in Privaträumen solches taten. Zudem wurden nunmehr die sozialen und

Konsumbedürfnisse der Massen stärker berücksichtigt. Künstler sollten alles sagen können, wenn sie vom „Standpunkt des Sozialismus aus“ argumentierten.

Honecker wurde beim Wort genommen und eine Reihe Bücher von DDR-Autoren wurden veröffentlicht, die lange nicht erscheinen durften. Es entstanden aber auch neue kritische Werke. Ebenso wichtig war jedoch, dass nun Hunderte von Jugend- und Kulturclubs entstanden, die zum Auftrittsort für Teile der kritischen Intelligenz wurden, die hier eine wenn auch quantitativ wie inhaltlich begrenzte Öffentlichkeit fanden. Dort wurde mit dem Publikum nun begonnen, über gesellschaftliche Grundsatzfragen zu diskutieren.²⁵ Hinzu kam, dass die Arbeiter in den Betrieben zwar politisch verstummten, aber außerhalb der Betriebe lotete jener Teil von ihnen jedoch neuen Möglichkeiten aus, der jung war und sich der Beatkultur zurechnete. Es entstand DDR-weit eine nach Tausenden zählende Szene von Hippies oder „Bluesern“²⁶. Zum Idol der Jugend wurde Anfang der siebziger jedoch die Rock-Gruppe „Renft“, die auch in der jungen Intelligenz gehört wurde, ob marxistisch oder christlich. Sie war zwar musikalisch geradezu eine Art Gegenteil, aber in ihrer Bedeutung wahrscheinlich mit Plastic People“ in der CSSR vergleichbar. Denn zum wichtigsten Texter der Gruppe wurde der Freund von Wolf Biermann und Jürgen Fuchs: Gerulf Pannach.

Zu diesem Feld von subkultureller und begrenzt-kritischer Kultur-Öffentlichkeit hinzu kam nicht nur die OFFENE ARBEIT, sondern nun begannen sich auch erstmals die Bausoldaten regelmässig zu treffen und einen dauerhaften Kommunikationszusammenhang herzustellen.

Während in dieser Zeit in der begrenzten und immer wieder umkämpften Öffentlichkeit staatlicher Kultureinrichtungen weltliche Grundsatzfragen diskutiert werden konnten und sich das neue Phänomen abzeichnete, dass man dies auch in den Räumen der OFFEN ARBEIT der evangelischen Kirche tun konnte, wirkte alles zusammengenommen

²⁵ Vgl. hierzu v.a.: Paul Kaiser/Claudia Petzold (Hg.), *Boheme und Diktatur in der DDR. Gruppen Konflikte Quartiere 1970–1989*, Katalog zur Ausstellung des Deutschen Historischen Museums vom 4. September bis 16. Dezember 1997, Berlin 1997.

²⁶ Vgl. zu den jugendlichen Subkulturen in der DDR vor allem: Michael Rauhut/Thomas Kochan, *Bye bye, Lübben City. Bluesfreaks, Tramps und Hippies in der DDR*, Berlin 2004 sowie: *Wir wollen immer artig sein... Punk, New Wave, HipHop und Independent-Szene in der DDR von 1980–1990*, Herausgegeben von Ronald Galenza und Heinz Havemeister. Überarbeitete und erweiterte Neuausgabe, Berlin 2005.

wie ein Aufschwung des selbständigen Denkens in den kritischen Teilen der Jugend und der Intelligenz, stark versetzt mit einer kulturellen Veränderung.²⁷

In diesem Umfeld und vor diesem Hintergrund wird auch verständlich, dass sich aus den seit 1968 ausgeweiteten oppositionellen Milieus insbesondere seit 1972/73 im Umfeld von akademischen Einrichtungen sowie von kulturoppositionellen und zum Teil auch evangelischer Bildungseinrichtungen sowohl autonome Bildungskreise als auch kleine konspirative oppositionelle Zirkel und Gruppen bildeten. Erstere versuchten ohne unmittelbaren politischen Anspruch vor allem als autonome Bildungsveranstaltungen zu fungieren, um staatlich nicht vermittelte Bildung anzueignen.²⁸ Letztere vertraten direkt politische Ansprüche, hatten jedoch unterschiedliche Schwerpunkte. Einige, aus dem akademischen Milieu stammende Zirkel versuchten eine alternative Theorie des Sozialismus zu entwickeln, um sie dann illegal zu publizieren.²⁹ Andere diskutieren zwar ebenfalls über politisch-theoretische Fragen, waren aber aktionsorientiert. Und ihr wichtigstes Aktionsfeld bildeten vorrangig die Veranstaltungen in den Klubs der kulturoppositionellen Öffentlichkeit.³⁰ Eine andere Gruppe baute über Jahre hinweg eine Untergrundbibliothek auf, mit der sie verschiedene

²⁷ Beispielsweise gibt sich auch der Staat seit den X. Weltfestspielen der Jugend und Studenten, die 1973 in Ostberlin stattfanden „jugendgemäß“-modern. Die staatsinterne Jugendforschung stellt einen Wertewandel der Jugend im Sinne der Individualisierung fest. Walter Friedrich/Peter Förster/Kurt Starke (Hrsg.), *Das Zentralinstitut für Jugendforschung Leipzig 1966–1990. Geschichte-Methoden-Erkenntnisse*, Berlin 1999.

²⁸ So entstand etwa in Berlin 1971 ein Bildungskreis aus weltlich sowie christlich orientierten Akademikern, der bis 1989 und darüber hinaus bestand und in dem wichtige Akteure der Bürgerbewegung von 1989 aktiv waren, wie der Mitbegründer des Neuen Forum, Professor Jens Reich. Vgl. *Freitagskreis 1971–1996*, ohne Namen (Jens Reich/Pavel Strohnner), Berlin, am 6. 11. 1996 (im Besitz des Autors). In Halle bildete sich beispielsweise 1973 ein ähnlicher Kreis um den christlichen Akademiker Dr. Peter Bohley, der bis Anfang der achtziger Jahre bestand. Vgl. Polkokow, Coneffy, Höderlein, *Bürgerliche Literatur als Staatsverbrechen: Peter Bohleys Lesekreis in Halle von 1973 bis 1983*, in: Kaiser/Petzold (Hg.), *Boheme und Diktatur in der DDR* (wie Fn. 25), S. 250–259.

²⁹ So eine Gruppe von Philosophen aus der Humboldt-Universität Berlin, zu der später bekannt gewordene Oppositionelle gehörten wie der Mitbegründer der Initiative für Frieden und Menschenrechte, Wolfgang Templin oder der Mitbegründer des Neuen Forum Klaus Wolfram.

³⁰ So die oppositionelle Gruppe um Rupert Schröter, die den Publikumsbeirat der Veranstaltungsreihen „Eintopp“ und „Kramladen“ infiltrierte, die von der Sängerin Bettina Wegner und dem Schriftsteller Klaus Schlesinger organisiert wurde, auf der in der DDR verfilmte Künstler auftraten. Zu diesen Veranstaltungsreihen vgl. Wolfgang Rüdtenklau, Störenfried. *DDR-Opposition 1986–1989*. Mit Texten aus den *Umweltblättern*, Berlin 1992, S.15ff.; Ehrhardt Neubert, *Geschichte der Opposition in der DDR 1949–1989*, Berlin 1997, S. 239ff.

oppositionelle Gruppen in verschiedenen Städten der DDR mit politischer Literatur versorgte, die sie aus dem Westen einschmuggelte.³¹

Um diese komplizierte Gemengelage, die sich in den siebziger Jahren noch erheblich von der in der zweiten Hälfte der achtziger Jahre unterschied, verständlich zu machen: Man konnte für die Weitergabe „staatsfeindlicher“ Bücher und erst Recht für das Schreiben staatsfeindlicher Texte für Jahre im Gefängnis verschwinden. Die illegale Einfuhr solcher Bücher setzte zudem den Kontakt zu Personen oder Gruppen im Westen voraus, die als imperialistische „Feindzentralen“ galten. Und solche Kontakte wurden immer noch massiv verfolgt. Um ein Beispiel zu nennen: Rudolf Bahro bekam allein für die Veröffentlichung seines Buches „Die Alternative“ noch 1978 acht Jahre Haft. Und diejenigen, die solche Gruppen bildeten rechneten jedenfalls im Falle des „Auffliegens“ mit einigen Jahren Haft. Ein wichtiger Teil derjenigen, die dann tatsächlich in Haft gingen, wurden allerdings zumeist vorzeitig aus der Haft in den Westen entlassen. Dann aber waren sie keine Inlandsopposition mehr. Die Oppositionsbildung befand sich in den siebziger Jahren noch in einer Phase, wo eine grundsätzliche Kritik der stalinistischen Diktaturen, so sie die wenigen Aktiven nicht direkt ins Gefängnis und dann sehr oft in den Westen bringen sollte, nur konspirativ formuliert werden konnte. Auch die Diskussion über politische Detailkritiken konnte öffentlich noch nicht formuliert werden, ohne zu politischer Haft zu führen. So erschien die öffentlich geäußerte Kritik in der DDR zaghaft, dennoch stellte sie das Deutungsmonopol der Parteispitze in Frage.

Zur Bedeutung von Charta '77 für die DDR-Opposition in den siebziger Jahren

Als Anfang Januar 1977 die Gründung der Charta von den Westmedien bekannt gegeben wurde, befanden sich die DDR und ihre oppositionellen Geister in einem sehr aufgewühlten politischen Zustand. 1976 waren wichtige kulturoppositionelle Veranstaltungsreihen, die zugleich als Sammelpunkt kritischer und oppositioneller Geister fungiert hatten, nach langen Auseinandersetzungen mit den Behörden vom Staat verboten worden, da sie nicht mehr zu kontrollieren waren. So auch die erwähnte Veranstaltungsreihe „Kramladen“, die von Bettina Wegner und Klaus Schlesinger organisiert worden war. In solche Auseinandersetzungen

³¹ Vgl. Burkhard Kleinert: Mein Achtundsechzig, in: SklavenAufstand 51, Berlin 1998, S. 3ff.

hinein fiel im Juni 1976 die in spektakulärer Weise erfolgte öffentliche Selbstverbrennung des Pfarrers Otto Brüsewitz, der mit seiner Tat gegen die Kirchenpolitik des atheistischen Staates protestieren wollte. Die zynische Reaktion des Parteistaates in einem Artikel des „Neuen Deutschland“ hatte Oppositionelle in der Hauptstadt zu einer Protestaktion bewogen. Sie wollten einen Offenen Brief gegen diesen Staats-Zynismus veröffentlichen. Deshalb waren wichtige Personen der hauptstädtischen Kulturopposition wie Rupert Schröter oder Rudi Molt, die aber zugleich in illegalen Gruppen engagiert waren und die Veranstaltungen vor allem als Tribüne der Öffentlichkeit benutzt hatten, verhaftet worden. Nach vielen Jahren des Auftrittsverbotes hatte Im September 1976 Wolf Biermann erstmals nicht mehr in der Wohnstube gesungen, sondern in einer DDR-Kirche vor einem großen Publikum, wo er sich für ein progressives Bündnis oppositioneller Marxisten und Christen eingesetzt hatte. War dieser Vorgang selbst schon bedeutend für die weitere Entwicklung der Opposition, so wurde sie noch überboten durch Biermanns Ausbürgerung am 16. November 1976 während seiner Tournee für die westdeutsche Industriegewerkschaft Metall. Zu gefährlich erschien dem Regime das sich immer mehr öffentlich artikulierende oppositionelle Potential, welches durch ein sich abzeichnendes Bündnis oppositioneller Marxisten und Christen noch an erheblicher Sprengkraft gewonnen hätte. So wurde der lang schon gehegte Plan in die Tat umgesetzt und Biermann ausgebürgert. War eine solche Tat immer schon schändlich, so war sie auf deutschem Boden ungeheuerlich. Die letzte Ausbürgerung davor hatten die Nazi's unternommen mit den Ausbürgerungen deutscher Antifaschisten und deutscher Intellektueller. Als Massnahme eines Staates, der von sich behauptete, den Antifaschismus gepachtet zu haben, erreichte die Empörung über diese Massnahme des Regimes selbst jene seiner treuen Anhänger, die diesen Anspruch ernst nahmen.

Erstmals hatten es darauf hin zwölf bekannte DDR-Intellektuelle gewagt, kollektiv gegen die Parteistaatspolitik öffentlich zu protestieren, in dem sie ihre Erklärung westlichen Medien übergaben. Obgleich die Erklärung selbst relativ harmlos war, bedeutete der Vorgang jedoch ein kleines Erdbeben, etwas Vergleichbares war seit 1956 nicht mehr vorgekommen und einen öffentlichen kollektiven Protest von Schriftstellern hatte es noch nie gegeben. Ebenso wichtig wie die Erklärung selbst war aber, dass sich dieser kollektive Akt der Aufsässigkeit sofort zu

verselbständigen begann. Wie ein Lauffeuer verbreitete sich die Erklärung. Zahlreiche Künstler schlossen sich dem Protest an und sammelten mehrere Hundert Unterschriften. In verschiedenen Städten wie Berlin, Jena oder Leipzig wurden auch von politischen Aktivisten Unterschriften unter das Dokument der Schriftsteller gesammelt, also auch hier öffentlicher Protest hergestellt. In Jena zogen Oppositionelle gar vor die Werkstore des Kombines Carl Zeiss Jena, um Unterschriften zu sammeln.³² Wichtige Akteure der Organisation des Protestes wie die Biermann-Freunde Jürgen Fuchs und die Bandmitglieder der Gruppe „Renft“ Gerulf Pannach und Christian Kunert sowie zahlreiche Aktivisten in mehreren Städten wurden verhaftet. Den wichtigsten Aderlass hatte Jena zu verzeichnen. Hier wurden die wichtigsten Akteure der oppositionellen Szene wie der Jugenddiakon und Kopf der dortigen OFFENEN ARBEIT Thomas Auerbach oder der politische Aktivist und Fotograf Bernd Markowski verhaftet. Wie die anderen Genannten wurden sie anschließend aus dem Gefängnis in den Westen exportiert.

Vor diesem Hintergrund zugespitzter innenpolitischer Auseinandersetzungen in der DDR selbst erschien die Gründung der Charta '77 zunächst vor allem als Bestätigung der Richtigkeit des eigenen Engagement im oppositionellen Sinne und als eine Stärkung des Willens, sich nicht unterkriegen zu lassen. Die Gründung von Charta '77 bedeutete vor allem Ermutigung. Waren doch den meisten kritischen Geistern in der DDR die drakonischen Verfolgungsmaßnahmen gegen Oppositionelle in der CSSR aus den Westmedien im Grundsatz bekannt. Und für die schon länger politisch Engagierten, die systematisch illegale Literatur über die osteuropäische Opposition beschafften und etwa aus illegaler Literatur wie dem von Rudi Dutschke und anderen herausgegebenen Band „Fünf Jahre ‚Normalisierung‘“ und anderen Texten im Grundriss schon länger über die Situation in der CSSR informiert waren, denen erschien die Gründung von Charta vor allem als Ausdruck dafür, dass sich die Opposition nach der schweren Niederlage der „Normalisierung“ und der Zersplitterung und Exilierung politisch wieder stabilisiert hatte.

Doch machte die Gründung von Charta jedoch auch die völlig andere Situation in der CSSR gegenüber jener in der DDR deutlich. Der vergleichsweise harmlose Text der zwölf gegen die Biermann-Ausbürgerung protestierenden Künstler und die unter Druck zum Teil

³² Vgl. Rüdtenklau, Störenfried, S. 24.

wieder zurückgezogenen Unterschriften machten deutlich, dass es eine grundsätzliche und sich organisierende Opposition auf der Ebene der bekannten Intellektuellen nicht gab und geben würde. Schlimmer noch: die protestierenden Intellektuellen schreckten vor der Ausweitung des Protestes zurück, den sie selbst angestoßen hatten. Für die DDR erschien bereits dieser begrenzte Schritt der kollektiven und öffentlichen Kritik von Schriftstellern an der Biermannausbürgerung ein ungeheurer Schritt vorwärts hin zur selbständigen und öffentlichen Aktion in der Zukunft. Doch kehrte sie sich ins Gegenteil. Da eine tatsächlich politisch Opposition, die auch Grundsatzfragen des Charakters des Regimes und der Möglichkeiten seiner Veränderung und Überwindung diskutierte, nur konspirativ auf kleinstem Zirkel-Niveau agieren konnte, war eine praktische Solidarität mit der Charta zu diesem Zeitpunkt fast unmöglich. So bestand die wichtigste Aufgabe in einer moralischen Solidarität und vor allem in dem Versuch, die Texte der Charta zu verbreiten. Doch wie konnte das unter Umständen geschehen, wo die Verbreitung von Texten der Charta als staatsfeindliche Hetze mit Haftstrafen geahndet wurde?

Dafür möchte ich zwei Beispiele nennen. Das eine ist etwas bekannter geworden, das andere völlig unbekannt. Insbesondere der Schriftsteller Jürgen Fuchs unterhielt nach seinem Weggang in die BRD über Petr Uhl enge Beziehungen zur Charta '77 und vermittelte sein Know how dieses Kontaktes auch an seine in der DDR gebliebenen Freunde. So war in Jena zwar ein wichtiger Teil der bisherigen oppositionellen Akteure vom Staat durch Verhaftung und Westexport entfernt und bisherige Gruppenstrukturen damit zerstört worden. Doch das Milieu blieb erhalten und reorganisierte sich. Aus diesem Kreis unterhielt nun Renate Elmenreich über mehrere Jahre den Kontakt zur Charta über Peter Uhl. Auf diese Weise waren in Jena die Texte der Charta für Oppositionelle verfügbar.

Eine zweite Variante ist jedoch ebenso typisch und charakterisiert die damalige Realität sogar noch besser. Eine kleine Gruppe im Umfeld der Aktion Sühnezeichen³³ um Ludwig Mehlhorn in Berlin, deren Kontakte in die CSSR über kirchliche Kanäle offiziell abgedeckt waren, begann Ende 1976 polnische Texte des KOR und Anfang 1977 Charta-Texte

³³ Die Aktion Sühnezeichen wurde 1958 von evangelischen deutschen Christen gegründet, um in jenen Ländern, die von Nazi-Deutschland überfallen worden waren Wiedergutmachungsarbeit zu leisten. Sie war auch nach dem Mauerbau 1961 in beiden deutschen Staaten aktiv.

streng konspirativ zu beschaffen und ins Deutsche zu übersetzen. Nur eine Handvoll Menschen war an der Beschaffung und an der Übersetzung der Texte beteiligt. Über ein illegales Netzwerk von persönlichen Beziehungen wurden mehrere Gruppen und Personen in der DDR mit Schreibmaschine-Kopien dieser Texte versorgt. Die Charta-Erklärungen erhielt auch eine eng mit der Berliner Gruppe zusammenarbeitende konspirative Gruppe von Theologie-Studenten in Leipzig.³⁴ Diese arbeitete ihrerseits mit einem illegalen Zirkel von Marxisten in Leipzig zusammen und übergab ihm die Charta-Texte. Da dieser Zirkel Leipziger Marxisten seinerseits ein Ableger einer Gruppe war, die auch in Berlin selbst zwei Zirkel organisierte, landeten die Charta-Texte letztendlich wieder in Berlin, ohne dass sich die Produzenten und Konsumenten der Texte kannten. Hier wurden die Schreibmaschine-Kopien der Charta-Texte später von der Stasi gesichert. Die zuletzt genannte Gruppe hatte ihrerseits keine Kontakte zur Charta, aber zur polnischen Opposition.³⁵

Gerade das zuletzt genannte Beispiel macht sowohl die Schwierigkeiten, als auch das Niveau deutlich, auf dem sich die DDR-Opposition in jener Zeit befand, als sich Charta gründete. Allerdings wurden solche Schwierigkeiten, wie sie hier gezeigt wurden, immer wieder auch dadurch kompensiert, dass in der Bundesrepublik vieles von dem leichter beschaffbar erschien, als im direkten Kontakt mit den Oppositionellen in der CSSR und anderen Ostblockländern. Und in der Tat, nur wenige Monate nach den eben beschriebenen Vorgängen, nämlich im November 1978 wurden in Westdeutschland zwei Bücher gedruckt, die die wichtigsten Texte der Charta enthielten:

Zum einen das von Jiri Pelikan und Manfred Wilke herausgegebene 1. Jahrbuch zu Osteuropa mit dem Schwerpunkt Menschenrechte.

Sowie der von Hans-Peter Riese herausgegebene Sammelband: Bürgerinitiative für die Menschenrechte, der speziell die Charta-Dokumente publizierte.

Beide Bände fanden in den Folgejahren durch illegale Einfuhr in die DDR gewiss weit mehr Leserinnen und Leser, als die maschinengeschriebenen Übersetzungen, die aber, wie gezeigt, bereits im Frühjahr 1977 einem sehr kleinen Kreis von konspirativ agierenden Oppositionellen zur Verfügung standen.

³⁴ Vgl. OV „Mühle“, BStU ZA AOP 12223/78.

³⁵ Vgl. OV „Opposition“, BStU, ZA XV/7111/75.

An diesem Beispiel dürfte auch für tschechische Leser deutlich werden, dass ein „hoher Preis“ an staatlichen Sanktionen für die mühselige Text-Beschaffung und kleinteilige Textproduktion und -verteilung im Innern des Landes kontrastierte mit den relativ günstigen Bedingungen der Textproduktion und -verteilung in der nebenan existierenden Bundesrepublik. Zumal das Risiko der Texteinguhr in die DDR kaum grösser war als die eigenständige konspirative und daher nur kleinteilige Herstellung eigener Texte bildete diese vergleichsweise privilegierte Realität in der DDR, die zur relativ raschen Verbreitung westlicher Druckerzeugnisse innerhalb der Opposition führte, durchaus auch einen Grund für das im Vergleich zu anderen Ländern des Ostblocks sehr langsame Entstehen eigener Untergrundpublikationen.

In der politisch aufgewühlten Situation in der DDR zur Jahreswende 1976/1977, hatte es – zum Beispiel mit der Biermann-Ausbürgerung und dem Hausarrest für Robert Havemann³⁶ – zwar einige politische Rückschläge für die Opposition gegeben, andererseits erreichte jedoch der Widerstand gegen die Politik des Regimes eine neue Dimension wie seit Jahrzehnten nicht mehr. Angesichts dieser Situation bedeutete die Gründung von Charta '77 auch deshalb eine zusätzliche Ermutigung und Stärkung oppositioneller Aktivitäten in der DDR, weil sie als Ausdruck eines allgemeinen Trends der Aufwärtsentwicklung von Opposition im sowjetischen Imperium insgesamt erschien. In der Sowjetunion hatte sich die Dissidentenbewegung trotz der Ausweisung Soltschenyzins und anderer weiterentwickelt, die ungarische Opposition ging verstärkt zur Publikation von Samisdat-Literatur über und in Polen hatte die neue Arbeiterrevolte von Ursus und Radom 1976 nicht nur das Scheitern des Gierek'schen Kooperationsangebotes an die Gesellschaft gezeigt, sondern im Gegenteil mit der Gründung des KOR zu einer neuen Stufe der oppositionellen Kooperation zwischen Intelligenz und Arbeiterschaft geführt. Vor allem Polen hatte 1976 deutlich, dass Opposition nicht auf Minderheiten beschränkt bleiben musste, sondern dass künftig auch wieder breite Massen in das Rad der Geschichte greifen würden. Für die DDR-Opposition war dabei ebenso wichtig, dass die Aufwärtsentwicklung von Opposition im Osten auch in Westdeutschland und Westberlin eine Unterstützung fand, die nicht im Verdacht stand, die Opposition im Osten

³⁶ Unmittelbar nach der Biermann-Ausbürgerung wurde Robert Havemann jahrelang unter Hausarrest gestellt, um seine Kommunikation mit Oppositionellen sowie mit westlichen Medien zu verhindern.

als bloßes Vehikel der Interessenpolitik der Herrschenden im Westen missbrauchen zu wollen. Nicht nur hatten renommierte Schriftsteller wie Heinrich Böll, die sich zugleich in Westdeutschland gegen die Politik der Regierenden wehrten, die osteuropäische Dissidenz praktisch und moralisch verteidigt, mit der Biermann-Ausbürgerung bildete sich in Westberlin auch das „Schutzkomitee Freiheit und Sozialismus“, dem wichtige linke Intellektuelle angehörten oder das „Sozialistische Osteuropa-Komitee“, welches mit dem „Osteuropa-Info“ eine Zeitschrift heraus gab, die für die DDR-Opposition und die linke Dissidenz aus anderen Ostblockländern ein wichtiges Sprachrohr wurde. Und in der DDR selbst schien sich bereits im Jahre 1977, das durch die Gründung der Charta im Lande nebenan mit einem Paukenschlag eröffnet worden, der renitente Aufbruchgeist trotz des verstärkten Staatsdruckes seit den Biermann-Protesten fortzusetzen. Die Spirale oppositioneller Aktivitäten drehte sich weiter nach oben. Trotz des Abbruches ihrer kollektiven Protestaktion gegen die Biermann-Ausbürgerung wehrten sich renitente Schriftsteller auch weiter öffentlich gegen die Zumutungen des Regimes und in der Mitte des Jahres meldete sich Rudolf Bahro auf spektakuläre Weise zu Wort, in dem er in einem Interview im Westfernsehen das Erscheinen seiner Fundamentalkritik am Regime des sogenannten realexistierenden Sozialismus ankündigte, die dann auch wenig später tatsächlich erschien. Das Regime drangsalierte zwar 1977 renitente Intellektuelle und Künstler und jene, die ihre Unterschriften unter die Protestresolution gegen die Biermann-Ausbürgerung nicht zurückzogen auch weiterhin. Doch angesichts der Breite der Proteste sowie der auf Grund der folgenden Berufs- und Auftrittsverbote nun einsetzenden breiten Welle von Ausreisearträgen (nach Westdeutschland) auf Seiten bekannter Künstler, sah sich das Regime auch zum Einlenken und Lavieren gezwungen. Es befürchtete ein kulturelles „Ausbluten“ der DDR und eine zusätzliche massive Schädigung des internationalen Ansehens der DDR.³⁷ Nach dem Muster des „Teile und Herrsche“ erschienen Bücher einiger Protest-Schriftsteller auch weiterhin in der DDR, wie Christa Wolfs

³⁷ In der unmittelbaren Folge der Biermann-Ausbürgerung verließen mehr als 100 bekannte Künstler die DDR in Richtung Westdeutschland. Das Spektrum reichte von der Punkrock-Lady Nina Hagen bis zu Schauspielern wie Armin Müller-Stahl, die im Westen Welt-Karrieren starteten. Hintergrund der Ausreiseartragstellungen war die in der KSZE-Schlussakte festgeschriebene „Aufenthaltsfreiheit“. Vgl. Horst Domdey, Der Anfang vom Ende, in: Berlin – Hauptstadt der DDR 1949–1989. Utopie und Realität. Herausgegeben von Bernd Wilczek unter Mitarbeit von Peter Knopp und Vincent von Wroblewsky, Zürich und Baden-Baden 1995, S. 175–191.

„Kindheitsmuster“ im Jahre 1977, andere reisten mit einem DDR-Pass in den Westen aus und konnten auch wiederkommen. Robert Havemann gelang es trotz seiner Isolation durch die Stasi Manuskripte in den Westen zu schaffen und zu veröffentlichen und einige Schriftsteller blieben auch öffentlich renitent, in dem sie auch in Westmedien Erklärungen abgaben, bis sie 1979 schließlich aus dem Schriftstellerverband ausgeschlossen wurden. Politische Oppositionelle, die noch ein Jahr zuvor inhaftiert wurden, kamen seit 1977 plötzlich mit Berufsverboten davon.³⁸

Dennoch war die Biermann-Ausbürgerung der Beginn des Endes der Neubildungsphase von Opposition nach dem Mauerbau, die im Zeichen der Kulturopposition gestanden hatte. Die immer wieder neu entstehenden kleinen politischen Gruppen von Anfang und Mitte der siebziger Jahre waren vom Staatsapparat zerschlagen worden, einige wichtige Personen der oppositionellen Milieus im Westen gelandet. Doch hinzu kam und das war langfristig wohl sehr viel entscheidender, dass die Kulturopposition insgesamt unterging. Drei Faktoren waren hierfür entscheidend. Zum einen wurden die staatlichen Kulturinstitutionen, vor allem die Klubs und Galerien, die zum Teil als begrenzte Öffentlichkeiten und als Aktivitätsfelder der Kulturopposition gedient hatten, einer rigiden Kontrolle von oben unterworfen. Zudem wurden alle staatlichen Einrichtungen, vor allem Kultureinrichtungen von 1976 Protestierenden sowie von allen Sympathisanten der Proteste gegen die Biermann-Ausbürgerung gesäubert. Am Ende der siebziger Jahre waren die staatlichen Einrichtungen wieder konsequent verschlossen für Aktivitäten im Sinne einer unabhängigen Öffentlichkeit und für Unterwanderungsversuche durch kritische Geister.³⁹ Hinzu kam jedoch drittens die schon erwähnte, unter diesen Umständen für das Einzelindividuum zwar verständliche, für die Entwicklung eines kritischen Potentials der Intelligenz in der DDR jedoch zutiefst verhängnisvolle Ausreisewelle in den Westen. Ausreisemöglichkeiten für Unbotmäßige wurden vom Staat relativ großzügig ermöglicht und für

³⁸ Dass den wichtigsten Personen der (oben beschriebenen) im Jahre 1977 „aufgeflogenen“ konspirativen Gruppe im Umfeld der Aktion Sühnezeichen in Berlin wie Ludwig Mehlhorn Gefängnis erspart blieb, während ein Hauptakteur in Leipzig inhaftiert wurde, mochte mit der staatlichen Rücksichtnahme auf die evangelische Kirche und die Aktion Sühnezeichen zu tun haben. Doch auch mehrere andere illegale Gruppen, die 1977 durch die Stasi „aufgeflogen“ kamen ohne Inhaftierung davon. So die oben erwähnten Gruppen im OV Kreis und OV Opposition (vgl. Fn. 22 und 28).

³⁹ Vgl. Klaus Michael, Prenzlauser Berg. Streifzüge durch eine Kulturlandschaft, in: Wilczek (Hg.), Berlin, S. 192–215.

jene, die ihre DDR-Angehörigkeit nicht verlieren wollten, Pässe für Westreisen gewährt. Das Ergebnis war für die SED höchst erfolgreich, für die Kulturopposition jedoch tödlich. Der SED gelang die weitgehende Befriedung der kritischen Intelligenz durch Berufsverbote, Ausreise- und Passprivilegien sowie einem wahren Exodus des kritischen Potentials innerhalb der Intelligenz. Anfang der achtziger Jahre wurde der in der DDR so berühmte Spruch geboren: „Der Letzte macht das Licht aus.“

1979 hatten DDR-Schriftsteller zwar anlässlich der Versuche des Regimes, DDR-Autoren die in der DDR nicht mehr publizieren durften und im Westen veröffentlichten, zu kriminalisieren zum zweiten Mal zum Mittel des kollektiven Protestes gegriffen, in dem sie einen Brief an Erich Honecker westlichen Nachrichtenagenturen übergaben. Doch blieb dies über zehn Jahre hinweg die letzte spektakuläre, weil kollektive und öffentliche Protestaktion namhafter Intellektueller. Die Beseitigung der Kulturopposition und die (relative) Befriedung der kritischen Intellektuellen am Ende der siebziger Jahre ging einher mit der sozialen Schließung der DDR-Gesellschaft seit dem Ende der siebziger Jahre. Die Nomenklatura reproduzierte sich aus sich selbst heraus.⁴⁰ Die Opposition erhielt im Gegensatz zu allen Jahrzehnten davor keinen Nachwuchs mehr aus den Universitäten. Diese blieben in den achtziger Jahren ruhig, selbst 1989 bildeten die Studenten das Schlusslicht der demokratischen Bewegung. Die neue Generation der kritischen künstlerischen Intelligenz eroberte sich in den Achtzigern zwar ungeahnte Freiräume einer vielfältigen autonomer Kultur außerhalb staatlicher Institutionen, die zuvor undenkbar waren. Doch der Preis dafür war gerade der Verzicht auf den öffentlichen Konflikt mit dem Regime und eine zunehmend verbreitete Entpolitisierung autonomer Kunstproduktion, damit ihr weitgehender Ausfall als neue politische Kulturopposition.⁴¹

Mit dem Untergang der Kulturopposition erfolgte in den achtziger Jahren gleichsam eine Hegemonie-Umkehrung innerhalb der Opposition. Hatte bis dahin der oppositionell-marxistische Aufbruch seit den sechziger Jahren die wichtigen Themen der Opposition formuliert und

⁴⁰ Vgl. Heike Solga, *Auf dem Weg in eine klassenlose Gesellschaft? Klassenlagen und Mobilität zwischen Generationen in der DDR*, Berlin 1995; Rainer Geißler, *Die Sozialstruktur Deutschlands. Die gesellschaftliche Entwicklung vor und nach der Vereinigung*. Mit einem Vorwort von Thomas Meyer, 3., grundlegend überarbeitete Auflage, Bonn 2002.

⁴¹ Zum komplizierten Zusammenhang zwischen autonomer Kunstproduktion und Entpolitisierung siehe v.a.: Michael, Prenzlauer Berg (wie Fn. 39).

die wichtigsten Gesichter gestellt, veränderten sich nun die Themen erheblich. Konkrete lebensweltliche Zielstellungen standen im Mittelpunkt oppositioneller Aktivitäten, nicht mehr grundsätzliche Alternativen. Das resultierte freilich auch aus zusätzlichen neuen Entwicklungen. Ende der siebziger Jahre begann sich zwischen Ost und West eine neue Runde der Hochrüstung aufzuschaukeln und neue Militarisierungsversuche des DDR-Staates politisierten eine neue Generation, die weniger denn je autoritären Mustern folgte. Mit neuen Themen wie „Schwerter zu Pflugscharen“ entstand am Beginn der achtziger Jahre nun schon eine ganze Jugendbewegung: Allein der Textil-Aufnäher „Schwerter zu Pflugscharen“, der von vielen Schülern und Lehrlingen auf ihren Jacken getragen wurde, war unter Ausnutzung einer Gesetzeslücke in einer Auflage von Einhunderttausend gedruckt worden.⁴² Hinzu kam aber auch das Arrangement zwischen Staat und Kirche vom März 1978. Um in der Zeit des verschärften Konfliktes mit der Kulturintelligenz Ruhe an der kirchlichen „Front“ zu erreichen, ging der Staat auf die evangelische Kirche zu und Staat und Kirche verpflichteten sich bei einem Treffen auf höchster Ebene zu gegenseitiger Toleranz.⁴³ Die Kirche wollte, „Kirche im Sozialismus“ sein und der Staat garantierte ihr dafür ein Schutzraum für kirchliche Aktivitäten. Zwar hatte die Kirche damit Wohlverhalten gegenüber dem Staat versprochen, doch wurde erst jetzt Kirche als quasi legaler Schutzraum ein erkämpfbares Ziel von Oppositionellen, zumal innerhalb der evangelischen Kirche die „68er“ sich einen genügenden Spielraum für eigene Aktivitäten gegenüber der Kirchenhierarchie bereits erkämpft hatten. In ihren Schutzräumen entstand nun ein breites Spektrum von informellen Gruppen zu Themen der neuen sozialen Bewegung, die vom Frieden bis zur Homosexualität und anderen vom DDR-Staat offiziell verdrängten Themen reichte. 1982 eröffnete der von Robert Havemann und dem Berliner Pfarrer Rainer Eppelmann initiierte Berliner Appell eine neue Phase der DDR-Opposition. Wenn auch mit einem anderem Themenschwerpunkt hatte dieser Appell zur Abrüstung in Ost und West nun ebenfalls ein breites Bündnis über weltanschauliche Grenzen hinweg im Auge, wie es die Charta seit 1977 vorgemacht hatte.

⁴² Zeitzeugeninterview mit Karl-Heinz J. am 14 April 2004.

⁴³ Vgl. Neubert, Geschichte der Opposition, S. 310ff.

OPOZICE V NDR V SEDMDESÁTÝCH LETECH A „SOLIDARITA S PRAHOU“. ABSTRAKT

Bernd Gehrke

Příspěvek představuje pokus uvést do vývojové souvislosti solidaritu s Chartou 77 v sedmdesátých letech a vznik nové opozice po stavbě berlínské zdi roku 1961 a objasnit specifika formování opozice v NDR. Zároveň se představují jak politické, tak sociální a kulturní zvláštnosti v NDR. Dokládá se zde, že opozice v NDR nevznikla teprve v osmdesátých letech, kdy začala být přítomna i v zahraničních médiích, nýbrž už v šedesátých letech. Zpočátku ovšem měla jinou podobu než nezávislé mírové hnutí a hnutí na obranu lidských práv pod střechou evangelické církve a v jejím okruhu. Při utváření a vývoji opozice v NDR hrála od počátku podstatnou roli ČSSR i pozdější česká opozice. Ke vzniku nové opozice přitom docházelo za situace, kdy většina obyvatelstva politicky rezignovala, především dělnictvo: po porážce dělnického povstání roku 1953, maďarské revoluce sovětskou armádou a rovněž v době po stavbě berlínské zdi nespatořovalo na dlouhou dobu dopředu žádnou jinou alternativu, než se adaptovat na systém vnucený zemi sovětskou armádou a smířit s rozdělením Německa z vůle Spojenců.

Po likvidaci poválečné opozice proti Ulbrichtovu režimu v padesátých letech byla pro obnovu opozičního prostředí v NDR rozhodující období kolem roku 1968, kdy docházelo k pokusům formovat opoziční skupiny a veřejné platformy, např. již při protestech proti vojenské intervenci států Varšavského paktu do ČSSR. Čistě politické skupiny však tváří v tvář drakonicky si počínajícímu policejnímu státu zůstaly až do druhé poloviny osmdesátých let omezeny na působení v konspiračních kroužcích. Dominantní začaly být formy opozičně se projevující veřejnosti v kulturním prostředí a v okruhu evangelické církve.

NDR jako celek i její opozice měla dvojí povahu: byla součástí rozdělené německé společnosti a zároveň součástí systému ovládaného

Sovětským svazem. V tom smyslu byla utvářející se různá nekonformní a opoziční prostředí vystavena dvojímu vlivu, na jedné straně vlivu revolty mládeže v západním Německu a v západním světě vůbec, na druhé vlivu nonkonformistů ve východním bloku a působení Pražského jara.

Silně se tak projevoval vliv západní Nové levice a reformního komunismu. Od roku 1968 se v novou opozici postupně spojovaly tři politické či kulturní proudy. Byla to kritická marxistická inteligence ve znamení „reformismu roku 1956“, blízká státu. Z ní se rekrutovali nejdůležitější mluvčí východoněmecké opozice: Robert Havemann a Wolf Biermann, roku 1977 se na mezinárodní tribuně objevil Rudolf Bahro. Druhý směr tvořila evangelická mládež. Ta byla profilována od padesátých let pacifisticky. Z ní také od roku 1962 vycházeli „civilkáři“, od nichž vedla přímá linka ke křesťansko-pacifistickému křídlu v nezávislém mírovém hnutí osmdesátých let. Za třetí proud je třeba považovat subkulturu mládeže, která se utvářela společně s beatovou revoltou a později se diferencovala.

Spojení kritických intelektuálů a prostředí opoziční mládeže vedlo na počátku sedmdesátých let ke zformování kulturní opozice, která využívala státních kulturních a mládežnických zařízení jako dílčích kritických veřejných platforem a propůjčovala tvář celé opozici. Roku 1976 stát důležité struktury kulturní opozice potlačil, aktivisty pozavíral a „exportoval“ na Západ. Vrcholem státních sankcí bylo odnětí občanství Wolfu Biermannovi a následné rozepře. Tento akt vyvolal protesty intelektuálů a příslušníků opozice, poprvé protestovali intelektuálové kolektivně a veřejně. V situaci takto vyostřených vnitropolitických sporů v NDR samé se založení Charty 77 jevílo především jako povzbuzení a utvrzení, zejména když Ursus a Radom spolu s KOR v Polsku signalizovaly další rozvoj opozice a když vystoupila opozice maďarská. Vzhledem k tomu, že čistě politická opozice mohla působit jen na nejužší bázi malých kroužků, byla praktická solidarita s Chartou v daném okamžiku téměř nemožná. Nejdůležitější úkol spočíval tedy v projevech morální solidarity a především v pokusu šířit chartistické texty.

Biermannova aféra byla začátkem konce kulturní opozice. Stále nově vznikající malé politické skupinky ze začátku a poloviny sedmdesátých let státní aparát rozbil, významní představitelé opozice se ocitli na Západě. K tomu přistoupilo rigorózní uzavření státních zařízení pro akce kritického charakteru, očištění státních zařízení od Biermannových příznivců a diferencovaná politika vůči kritickým intelektuálům, jejímž následkem

bylo jejich zpacifikování. Zákazy výkonu povolání byly doprovázeny „tolerantní“ politikou v oblasti cest do zahraničí: následoval exodus kritického potenciálu východoněmecké inteligence. Odstranění kulturní opozice a zpacifikování kritických intelektuálů na konci sedmdesátých let šlo ruku v ruce se sociálním uzavřením východoněmecké společnosti v téže době. Nomenklatura se reprodukovala sama ze sebe a z toho pak v osmdesátých letech pramenil výpadek univerzitního dorostu pro opozici.

Politicky tento proces doprovázelo příměří mezi státem a evangelickou církví z roku 1978. Církev se tak stále více stávala ochranným prostorem opozičních aktivit. V sedmdesátých letech podporované opoziční aktivity evangelické mládeže si v rámci církve získávaly stále větší manévrovací prostor a ve stále větší míře se stávaly ohniskem veškeré opozice. Možnosti širšího působení se v osmdesátých letech dále rozšiřovaly a nová generace je zároveň naplňovala novými nosnými tématy, která do centra jejího praktického působení kladla mír a spravedlnost, stejně jako alternativy pro životní prostředí. Vzhledem k vazbě na ochranné evangelické prostředí zůstávalo toto působení dlouhou dobu izolováno od většiny obyvatelstva.

MEZINÁRODNÍ SOLIDARITA S PERZEKVOVANÝMI SIGNATÁŘI CHARTY 77

Jaroslav Pažout (Národní archiv)

Zveřejnění prohlášení Charty 77 na počátku roku 1977 vyvolalo ostře negativní odezvu ze strany režimu. Mimo propagandistickou kampaň v československých sdělovacích prostředcích byli její signatáři vystaveni pracovním právním postihům i různorodému šikanování ve formě policejního sledování, domovních prohlídek, zadržování nebo dokonce fyzického násilí. Jeden ze tří prvních mluvčích Charty 77 Jan Patočka doplatil na sérii dlouhotrvajících výsledků životem. Byla zahájena řada trestních stíhání. V únoru 1977 byli zatčeni Václav Havel, mluvčí Charty 77 a její signatáři Jiří Lederer a František Pavlíček spolu Otou Ornestem. Jeden z prvních signatářů Charty 77 Aleš Březina byl od poloviny dubna 1977 stíhán pro trestný čin nenastoupení služby v ozbrojených silách a o dva měsíce později odsouzen k nepodmíněnému trestu odnětí svobody.

Trestně právní a další perzekuce představovaly konstantní prvek v politice státní moci vůči signatářům a sympatizantům Charty 77. Restriktivní opatření však na druhou stranu vyvolávaly projevy solidarity doma i ve světě. Proti pronásledování signatářů Charty 77 se vyjadřovaly a solidární akce organizovaly mezinárodní i národní organizace na obranu lidských práv (např. Amnesty International, Helsinki Watch, Help and Action, IGMF, Mezinárodní výbor proti represím, Mezinárodní výbor na podporu Charty 77 v Československu), profesní svazy a stavovské organizace, politické strany a odborové organizace i někteří vládní představitelé západních zemí. O snaze získat na svou stranu veřejnost v západních zemích svědčí např. dopis Petra Uhla západním radikálně revolučním stranám a skupinám a jejich představitelům z 3. března 1977 obsahující obhajobu působení Charty 77, zdůvodnění nutnosti boje na ochranu občanských a lidských práv a žádost o podporu úsilí Charty 77 a jejich perzekvovaných signatářů.

Specifickou problematikou pak představuje solidarita ze strany východoevropských nezávislých iniciativ a též československého exilu. Svůj protest vyjadřovala též řada jednotlivců. K protestním a solidárním formám patřilo vydávání protestních rezolucí, organizování hromadného zasílání protestních dopisů představitelům československého režimu, zveřejňování podrobností o případech perzekuce v médiích, demonstrace, hládky, finanční a věcná pomoc aj.

Téma mezinárodní solidarity s perzekvovanými signatáři Charty 77 od jejího vzniku v roce 1977 do pádu komunistického režimu na sklonku roku 1989 je velice rozsáhlé a nelze jej samozřejmě plně obsáhnout během krátkého konferenčního vystoupení. Zaměřím se proto na zřejmě nejznámější případ, kterým bylo trestní stíhání členů Výboru na obranu nespravedlivě stíhaných (VONS) a odsouzení některých z nich v roce 1979. Tento zásah proti členům VONS vyvolal velkou vlnu solidarity, v níž se projevil prakticky všechny výše uvedené formy aktivit.

Nezávislou iniciativu VONS ustavila v dubnu 1978 skupina signatářů Charty 77. Jejím cílem bylo sledovat případy osob, které byly trestně stíhány nebo vězněny za projevy svého přesvědčení nebo se staly oběťmi policejní a justiční svévole. Cílem VONS bylo těmto osobám pomáhat zajišťováním právního zastoupení, zprostředkováním finanční a potravinové pomoci atd., o jejich případech informovat domácí i mezinárodní veřejnost a při dodržení všech právních formalit se obracet na československé úřady s žádostí o nápravu. Informace získané členy VONS o jednotlivých kauzách sloužily k vypracování tzv. sdělení, která obsahovala především popis případů a jejich vývoje, dále pak přinášela životopisné údaje o stíhaných a někdy též o jejich zdravotním stavu a o projevech solidarity. Mimo to vydával VONS tzv. souhrnná sdělení obsahující informace v předchozích sděleních již zveřejněné. Od svého založení v dubnu 1978 do konce roku 1989 vypracoval celkem 1.125 sdělení, která se rozsahem pohybovala od několika řádků do několika stran.

VONS se v prvních slovech úvodního prohlášení přihlásil k duchu Charty 77. Oproti původnímu předpokladu se však nestal její přímou součástí, ačkoli všichni zakládající členové byli chartisty. Proti začlenění VONS do Charty 77 se postavil především jeden z jejích tehdejších mluvčích Ladislav Hejdiánek. Tvrdil, že existence výborů není zakotvena v textu základního prohlášení a nemá proto souhlas všech signatářů. Výraznou roli ovšem sehrála ta skutečnost, Charta 77 byla občanskou iniciativou a ne organizací s pevnou strukturou.

Objektem pronásledování ze strany československých úřadů se záhy stali také sami členové VONS, kteří patřili mezi nejaktivnější signatáře Charty 77. Úder vedený proti VONS byl důsledkem změny taktiky boje československých úřadů proti opozici. Zhruba do poloviny roku 1979 byla činnost represivních orgánů zaměřena proti lidem, kteří nebyli veřejně známí. Posléze bylo rozhodnuto v rámci akce *Kmen* zasáhnout přímo proti aktivnímu jádru disentu, mezi něž členové VONS bezesporu patřili. 29. května podnikla Státní bezpečnost vůči členům výboru rozsáhlý zásah. Pět z nich bylo v říjnu 1979 odsouzeno Městským soudem v Praze k nepodmíněnému trestu odnětí svobody (Otta Bednářová, Václav Benda, Jiří Dienstbier, Václav Havel a Petr Uhl), tento rozsudek potvrdil v prosinci 1979 Nejvyšší soud ČSR. Další strávili dlouhé měsíce ve vazbě.

Perzekuce členů VONS, která byla zcela oprávněně interpretována jako zástupný úder režimu vůči Chartě 77, vyvolala velký mezinárodní ohlas, zprávy o ní se ocitly na předních stranách západních periodik, podrobně o nich informovaly i rozhlasové a televizní stanice. Svůj protest proti ní vyjádřily vlády západních zemí, Evropský parlament, papež Jan Pavel II., Socialistická internacionála, mezinárodně uznávané organizace jako Helsinkí Watch, Amnesty International nebo Mezinárodní sdružení demokratických advokátů. Proti postupu československých úřadů se vyslovily i významné západoevropské odborové svazy a politické strany včetně komunistických stran Itálie, Španělska, Francie nebo Velké Británie.

Protesty v zahraničí se přenesly i do ulic. Pozadí zásahu proti VONS si jasně uvědomilo několik stovek lidí, kteří se již 21. srpna 1979 v den výročí okupace Československa ve Stockholmu zúčastnili demonstrace, při níž skandovali hesla „Rusové ven z Československa“ a „Chartu 77 neumlčíte“. Několik významných amerických spisovatelů, např. Kurt Vonnegut nebo Arthur Miller, a aktivistů hnutí za lidská práva zorganizovalo 24. října 1979 demonstraci před budovou československé mise při OSN v New Yorku. V jejím průběhu se marně pokoušeli předat pracovníkům mise petici žádající československou vládu o propuštění politických vězňů a respektování lidských a občanských práv, kterou podepsalo asi šedesát amerických literátů. Když v Praze 23. října probíhalo druhý den přelíčení u městského soudu, uskutečnila se v Paříži asi třítisícová demonstrace levicových organizací a odborových svazů. Tisícovka lidí se sešla před československým velvyslanectvím v Paříži v době konání

odvolacího procesu 20. prosince 1979. Podobné demonstrace se konaly v řadě dalších západních měst, např. ve Vídni nebo v Londýně.

Soudního řízení samého v říjnu 1979 se chtěla – neúspěšně – zúčastnit řada zahraničních novinářů, diplomatů a zástupců nezávislých zahraničních organizací jako Amnesty International, Mezinárodní federace pro lidská práva nebo největší francouzské, komunisty ovládané odborové organizace CGT. Několik Francouzů – profesor matematiky Jean Dieudonné, režisér Patrice Chéreau, spisovatel Jean-Pierre Faye Potel, sochař Alain Chalié a Daniel Wagui, který byl do Prahy vyslán skupinou členů Francouzské komunistické strany – bylo odvezeno na Šumavu na hranici se SRN, kde byli uprostřed noci ponecháni v „zemi nikoho“.

Z iniciativy Mezinárodní asociace na obranu ve světě pronásledovaných umělců (AIDA) byla připravena scénická rekonstrukce říjnového procesu. Podkladem pro ni se stal záznam přelíčení, který bezprostředně po jeho skončení zrekonstruovali někteří zúčastnění příbuzní obžalovaných (na počátku roku 1980 vyšel tento záznam doplněný o některé dokumenty ve francouzském překladu v pařížském nakladatelství Maspero). Inscenaci připravila skupina divadla Théâtre du Soleil vedená Arianne Mnouchkine, režíroval ji Patrice Chéreau. Za hvězdného obsazení (Simone Signoretová, Yves Montand) měla premiéru v předvečer odvolacího jednání 19. prosince 1979 v sále La Cartoucherie ve Vincennes na okraji Paříže. Pařížské představení bylo záhy přeloženo do němčiny a 9. února 1980 uvedeno v Mnichově v prostorách starého tramvajového depa. Inscenaci natočila západoněmecká televizní stanice WDR. Její záznam byl vysílán 13. února prvním programem západoněmecké a druhým programem rakouské televize, které bylo možno sledovat v západních a jižních Čechách.

Rekonstrukci procesu uskutečnil 1. prosince 1980 též švýcarský výbor AIDA ve francouzské švýcarské televizi. I pro ni se stal podkladem záznam pořízený příbuznými obžalovaných, který byl získán od agentury *Palach Press* vedené Janem Kavanem. Po skončení vysílání zaslali 304 účastníci inscenace prezidentu Gustávu Husákovi dopis, v němž požadovali zastavení perzekuce členů VONS. Výtěžek z představení a následné sbírky byly věnovány fondu na podporu obětí politické perzekuce v Československu. Rozhlasovou verzi rekonstrukce procesu připravila česká redakce Svobodné Evropy.

Proti pronásledování členů VONS protestovali i disidenti v sovětském bloku. Den před zahájením procesu 21. října 1979 přijaly Charta 77,

reprezentovaná svými mluvčími Jiřím Hájkem, Ladislavem Hejdánkem a Zdenou Tominovou, VONS a polský Výbor společenské sebeobranu – Výbor na obranu dělníků, KSS–KOR společné protestní prohlášení. Jedenáct polských disidentů, mezi jinými známí aktivisté KSS–KOR Jacek Kuroń a Adam Michnik, zahájilo 3. října v kostele svatého Kříže ve Varšavě týdenní hladovku na podporu vězněných členů VONS i dalších bojovníků za lidská práva v Československu a Polsku. V následujících dnech k nim připojili další čtyři lidé. Proti rozsudku se postavily i takové osobnosti jako laureát Nobelovy ceny míru Andrej Sacharov. V několika peticích protestovaly proti pražskému procesu také stovky maďarských intelektuálů.

Příkladem solidárních akcí československého exilu bylo prohlášení shromáždění skupiny kolem exilového časopisu Listy v Kolíně nad Rýnem protestující proti odsouzení členů VONS a věznění dalších československých občanů z politických důvodů a deklarující odhodlání pokračovat v kampani proti porušování lidských práv československým režimem.

Mohutné protesty na Západě proti pronásledování členů VONS se setkaly se značnou nelibostí československých úřadů, která našla svůj odraz v oficiálním tisku. V řadě článků jejich autoři útočili na představitele „nepřátelských ideologických centrál“, které podle nich vyvolaly „hysterickou protičeskoslovenskou kampan“. Všechny články zároveň obsahovaly ujištění o tom, že – řečeno slovy jednoho z nich – „vydírání na nás neplatí“.

Československé orgány projevovaly znechucení nad tím, že do „protičeskoslovenské kampaně“ se zapojila i řada evropských levicových stran. V osmistránkové zprávě nazvané *Oblasy na soud s antisocialistickými živly v komunistických a dělnických stranách kapitalistického světa*, která byla připravena pro jednání předsednictva ústředního výboru KSČ 4. 12. 1979, je zachyceno silně negativní stanovisko k procesu těch komunistických stran, u nichž se údajně tradičně výrazně projevují vlivy „pravicového oportunistu“, jako u komunistické strany Francie, Itálie, Španělska, Velké Británie nebo Belgie. Ve zprávě je dále s politováním konstatováno, že se i řada komunistických stran – jinak podporujících politiku KSČ – „tentokrát v obraně proti nepřátelským výpadům nijak zvlášť neangažovala a dávala přednost mlčení“. Tyto komunistické strany, mezi které patřily např. Německá komunistická strana, Rakouská komunistická strana nebo Jednotná socialistická strana Západního Berlína, podle

zprávy sice nepřebíraly „protičeskoslovenské argumenty z buržoasních sdělovacích prostředků, ale na naši obranu v podstatě nevystupovaly a zůstaly v defenzívě. Zdá se, že smysl i obsah vlastního procesu byl nad úroveň jejich chápání.“ Autoři zprávy v této souvislosti kvitovali postoj Komunistické strany Lucemburska, která se sice k soudnímu jednání nevyjadřovala, ale „pokračovala v publikování kladných článků o konkrétních úspěších výstavby socialismu v ČSSR“.

Zásahem proti VONS se státní moci skutečně podařilo oslabit činnost disentu, tento úspěch byl ovšem pouze dočasný. Uvězněné mluvčí Charty 77 Jiřího Dienstbiera a Václava Bendu nahradili Jiří Hájek a Ladislav Hejdaček, kteří již tento post zastávali dříve. Do VONS vstoupilo okamžitě po vlně zatýkání na konci května 1979 dvanáct nových členů, díky jejichž statečnosti mohla činnost výboru, byť zpočátku v omezené míře, pokračovat. Svým postupem se režim naopak ještě více zdiskreditoval v očích světové veřejnosti a zvýšil u ní zájem o problematiku ochrany lidských a občanských práv v Československu i v celé východní Evropě.

INTERNATIONAL SUPPORT FOR PERSECUTED CHARTER 77 SIGNATORIES. ABSTRACT

Jaroslav Pažout

The publication of “The Charter 77 Declaration” in January 1977 met with hostility from the Communist regime. In addition to a propaganda campaign against them in the Czechoslovak mass media, the Charter signatories were faced with harassment related to their jobs and various other forms of persecution, such as the suspension of their driving licences or certificates of roadworthiness, police surveillance, questioning, police searches, detention, or even physical violence.

Criminal charges and other forms of persecution were an ever-present element of State policy towards Charter signatories and sympathizers till the fall of the regime in late 1989. Equally present, however, was the support that persecuted Charter 77 signatories and other nonconformist Czechoslovaks received from outside the country. International and national human-rights organizations, labour unions, professional associations, political parties, and some leading politicians in the West spoke out against the persecution of the Chartists, and also organized acts of solidarity. The solidarity expressed by independent groups in Eastern Europe and by émigrés is a separate topic of study. A number of individuals also raised their voices in protest against the persecution. Among the forms of protest and solidarity was the publication of resolutions, the organizing of mass mailing of protest letters to representatives of the Czechoslovak regime, the publishing in the mass media of details about cases of persecution, demonstrations, hunger strikes, and financial and material assistance.

Probably the best known example of solidarity with persecuted Charter 77 signatories is the support offered to members of the Committee for the Defence of the Unjustly Prosecuted (Výbor na obranu nespravedlivě stíhaných – VONS) who had been put on

trial and, in some cases, received severe sentences in 1979. VONS, an independent initiative, was established 27 April 1978, issuing its own initial statement. Its purpose was to monitor cases of people who faced criminal charges or had been imprisoned for expressing their beliefs, or who had become victims of indiscriminate actions by the police and the courts, to familiarize the public and the authorities with these cases, and to help the victims, for example, by ensuring them legal representation, and helping to find financial and material assistance (including food) for them. VONS compiled reports on the individual cases, which mainly described the cases and their development, as well as providing biographical information about the persecuted and sometimes also about their health and expressions of solidarity. From the time it was established to the collapse of the regime in late 1989, VONS issued a total of 1,125 reports.

Soon VONS members themselves, who were also among the most active Charter signatories, were being persecuted by the regime. In late May 1979 the State Security services (StB) commenced a large operation against them. Five VONS members (Otta Bednářová, Václav Benda, Jiří Dienstbier, Václav Havel, and Petr Uhl) were sentenced in October 1979 to jail terms without bail.

The persecution of VONS members and the subsequent sentencing of some of them called forth an exceptionally large wave of protests at home and abroad. Information about the persecution appeared on the front pages of Western periodicals and in radio and television reports. The governments of Western democracies, representatives of international organizations, trade unions, interest groups, political parties of various orientations, including Communist parties, representatives of the churches and religious associations, protested against the persecution. Solidarity with the persecuted was expressed also by dissidents in other Soviet-bloc countries and by leading Czechoslovak émigrés. Even theatres in Paris and Munich staged reconstructions of the trial of the VONS members.

By persecuting VONS, the authorities truly managed to weaken the activity of the dissidents, though only for a while. By its actions, however, the regime had discredited itself even further in the eyes of the world, and interest in the defence of human and civil rights in Czechoslovakia and throughout the Soviet bloc grew.

CHARTER 77 AND THE EUROPEAN PEACE MOVEMENT¹

Milan Hauner (University of Wisconsin-Madison)

Charter 77 and Western Peace Movements (1980–84)

Conscientious objection to militarization and conscription epitomized the anti-militarist attitude in its concrete and purest form. From the late 1970s, Western Europe witnessed the re-emergence of pacifist movements in response to NATO plans introducing the neutron bomb and deploying the so-called Euromissiles (Pershing II and Cruise). The Soviet Union, on behalf of the Warsaw Pact, retaliated by stepping up its earlier deployment of SS-20 missiles and by upgrading its short-range missile systems in Eastern Europe.

Through its skilful propaganda the Soviets seemed to have succeeded initially in manipulating Western peace movements to take a radical anti-American stand. Domestically, however, the Soviet authorities made it brutally clear to their own citizens that no criticism of their own nuclear build-up would be tolerated. Members of the independent *Moscow Trust Group*, created in June 1982 in order to “establish trust between the USSR and the USA,” faced constant harassment and harsh persecution.² While on the one hand Soviet propaganda provided detailed description of NATO’s nuclear arsenal and its power to obliterate humankind, on the other hand no information was released about Soviet nuclear potential and strategy. Pacifism was strictly for export to the West. Anti-nuclear activists invited to Moscow were unable to speak in public about Soviet nuclear deployment, let alone to display banners calling on the

¹ This version, with updated conclusions, draws from an earlier and more detailed chapter, “Anti-militarism and the Independent Peace Movement in Czechoslovakia,” published in: *In Search of Civil Society. Independent Peace Movements in the Soviet Bloc*. Ed. by Vladimir Tismaneanu. New York and London (Routledge), 1990: 88–117. The concluding part has been written for the present Conference on Charter 77 in Prague (2007).

² *From Below*, a Helsinki Watch Report 1987: p. 107f.

Kremlin to dismantle its missiles and to terminate its aggression in Afghanistan.³

The Marxist-Leninist doctrine holds that true peace can only be realized within the Communist system and that wars are products of class antagonisms and internal contradictions inherent in capitalist societies. It follows that the “Struggle for Peace” under the Soviet guidance is an important element in international relations. Prague happened to be the convenient spot for Soviet international peace propaganda since the World Peace Council moved its headquarters there. Other Soviet-supervised organizations, like The Christian Peace Conference and the *Pacem in Terris* movement were also located there. Since the notions of peace and war happened to be unwittingly associated in the minds of the Czechoslovak citizens with the Soviet-led invasion of August 1968, official peace propaganda encountered apathy and cynicism.

With the appearance of Charter 77 this deadlock seemed to have been broken. Although small in size (under 2000 signatories within thirteen years⁴ and perhaps less than one hundred activists at a given time), the Charter 77 group soon became the paragon of a budding civil society in pursuit of an unusually wide range of democratic activities, bringing together ex-Communists, Christians of various denominations, and a variety of independent thinkers such as the famous playwright Václav Havel and the leading Czech philosopher Jan Patočka. The group was overtly founded as a loose association, with declared non-political interests, in defence of the Final Act on Security of Cooperation in Europe, signed in Helsinki in 1976 by thirty-five European governments. That document contained the “Basket Three” dealing with the respect for Human Rights, as formulated in the United Nations Declaration. By admitting that human rights and the preservation of peace were inseparable – as the initiators of Charter 77 never ceased to argue – the Communist leaders unwittingly legitimised independent civic activities working for that aim and purpose.

In addition to the Helsinki Final Act of 1976, which provided the optimal legal framework, the path of Charter 77 towards becoming an active supporter of the European peace movement, was helped by at

³ Michael Binyon writing from Moscow, “Pacifism is a dirty word in Russia,” *The Times*, April 23, 1982.

⁴ See the complete name index of Charter 77 signatories published in: *Charta 77 (1977–1989). Dokumentace*. Ed. by V. Prečan. Bratislava 1990: pp. 489–514.

least three major events. The first event, undoubtedly, was the Polish Solidarity movement.⁵ With its ten million membership it was the only genuine working class movement in existence in Communist-controlled Europe, which worshipped as its highest authority the Roman Catholic Pope instead of Karl Marx and marched under the symbol of cross replacing the red star. There had been nothing like it before, and probably shall never be again.⁶ The second factor was the emergence of Western peace movement, which provided the initiative and inspiration to similar movements in Eastern Europe. Finally, the Chernobyl nuclear explosion of 1986 with its incalculable consequences must be rated as the third powerful catalyst.⁷

Given the intensity of Western peace movements that even the Communist-controlled media could not ignore, the reaction of Charter 77 spokespersons to the new wave of anti-nuclear pacifism just across the border was relatively slow and cautious, as if it were a profane diversion from the more genuine philosophical reflection over human rights and freedoms that the Chartists preferred to concentrate on. Although individual Chartists did condemn the 1968 invasion as illegal and demanded that Soviet troops should be withdrawn from Czechoslovak territory, with the exception of the decennial anniversary in 1978,⁸ such demands did not appear in the documents issued by Charter 77 during the first years of its activities, which were the years characterized by persecution and arrests of many of its spokespersons. Historians seemed to be often uncomfortable if they cannot establish the exact chronological chain of the cause-and-effect relationship. As the two most scrupulous chroniclers of Charter 77, namely, Vilém Prečan and Gordon Skilling observed, it was the opening of the Second Conference on Security and Cooperation in Europe (CSCE) in Madrid in September 1980 that gave the Chartists the right stimulus to appeal directly to the Czechoslovak government to honour its obligations under the Helsinki accords.⁹ Still,

⁵ See earlier Charter 77 letters and appeals in support of Polish opposition. In Prečan (1990) pp. 212, 232.

⁶ Leszek Kolakowski reviewing Lech Walesa's book, *A Way of Hope* (*The New York Times*. Book Review, December 13, 1987.

⁷ Prečan 1990: p. 294. Charter document of May 6, 1986.

⁸ H.G.Skilling, *Charter 77 and Human Rights in Czechoslovakia*. London 1981, p. 164.

⁹ Skilling 1981: 162–4; and Problems of Communism, July–August 1981: 1–16, and January–February 1985: pp. 32–49. See also V.Prečan in: *Mír, mírové hnutí, křesťanská etika*. Ed by M. Schultz. Munich 1984: pp. 75–100.

with so many Chartists in prison or under arrest, the texts put much greater emphasis on the question of personal freedom than the pursuit of peace. The first Charter 77 document, in which the peace movements in Western Europe were recognized as partners and the issue of peace and freedom treated as one indivisible objective, was a letter dated November 15, 1981, which was addressed to highest state authorities, like the Government, the President, and the Federal Assembly, with copies to the Communist-controlled Czechoslovak Peace Council, Christian Peace Conference, and *Pacem in Terris*.¹⁰ A peace forum in 1982 on the anniversary of the bombing of Dresden (February 1945), organized by the Protestant Churches of East and West Germany, concentrated on the issues of conscription and right to conscientious objection. It drew some 5000 young people and provided another stimulus even if the Chartists could not attend it as a conspicuous body.

The theme of indivisibility of peace and freedom was stressed yet again in the Charter document of March 29, 1982, conceived as an open letter to the peace movements in Western Europe. This time, however, there was a specific “Czechoslovak” theme inserted into the document, namely a warning to Western activists based on the Munich 1938 analogy, reminding them that “in September 1938 Daladier and Chamberlain gave way to Hitler and Mussolini under pressure... contributing thereby to the outbreak of the Second World War – all that, as they claimed, in the name of safeguarding peace in Europe.” The appeal concluded with a call for “an unofficial citizens’ initiative,” in both West and East, with the intention of extricating the pursuit of peace from further manipulation and supervision of state authorities.¹¹ In August 1982, on the fourteenth anniversary of the Soviet invasion, the Chartists issued a statement declaring, “The right to live in peace is a fundamental human right” and demanded the departure of Soviet occupation troops – as a proof of credibility of current Soviet peace proposals.¹²

More letters from Charter 77 to European peace movements were to follow between 1982 and 1984 as the anti-nuclear campaign gained in intensity in response to the NATO decision to deploy the “Euromissiles” (i.e., Pershing II and Cruise), to groups in the German

¹⁰ For the full English translation see *Voices from Prague: Documents on Czechoslovakia and the Peace Movement*. Ed. by J. Kavan and Z. Tominová. London 1983: p. 22f.

¹¹ *Ibid.*, 25. Also in Prečan 1990: p. 236f.

¹² Kavan and Tominová : pp. 10–13.

Democratic Republic, the Dutch Interchurch Peace Council (IKV), the International Conference for Europe Without Nuclear Weapons in West Berlin, French peace organizations meeting at Larzac, the British peace movements (CND and END), and the Conference of European Nuclear Disarmament movements (END) meeting in Perugia.¹³ In their documents on peace and freedom, the Chartists criticized Western advocates of unilateral disarmament as one-sided and leading toward “a peace at any price.” Equally did they reject “the spirit of appeasement” – referring directly to the Munich Conference of 1938, where the Western Powers had sacrificed Czechoslovakia to Hitler. Instead of an arrangement between the two superpowers appeasing each other, they called for the withdrawal of both Soviet and U.S. troops from Europe. The ultimate vision of the Chartists was to witness the creation of a world peace movement in the West and East, built up from below by a mighty democratic coalition of free citizens.¹⁴ The Chartists themselves, however, although invited to attend peace conferences in Western Europe, had been prevented by the authorities to visit every single one of them. Will they be admitted to the World Peace Assembly, held in Prague in June 1983 under watchful eyes of the authorities?

While individual Western pacifists were warmly welcomed in Prague by Czechoslovak authorities, members of Charter 77 were denied access to the conference altogether. However, despite a strong police presence several Chartists succeeded in meeting the Western delegates. Together they issued joint statements emphasizing the inseparability of peace and human rights.¹⁵ While the Chartists saw themselves predominantly in the role of petitioners or academic discussants, some three hundred young Czechs gathered under the banner “Peace and Freedom” during the last day of the conference, only to have their procession quickly broken up by police.¹⁶ To everyone’s surprise, the Roman Catholic Primate of Czechoslovakia, František Cardinal Tomášek, decided to appear at the conference and to make a brief but effective statement on the inseparability of peace and freedom, including religious freedom.¹⁷ The

¹³ Ibid., 25–28. RFE/RL Research Bulletin (Munich), nos.33 and 36 (1984).

¹⁴ For more details see Mary Kaldor, *Global Civil Society: Answer to War* (Cambridge, 2003), chapter 3, “The Ideas of 1989 – The Origins of the Concept of Global Civil Society.”

¹⁵ *Listy*, vol.14, suppl. to no. 2 (1984); Prečan 1990: pp. 239–43.

¹⁶ *The Times*, June 23, 1983.

¹⁷ *Skilling* 1985: p. 44.

Czechoslovak media suppressed information about these unexpected events, which received nevertheless coverage in the West.¹⁸ A Charter 77 statement of June 30 asserted that the brutal action of the Prague police against some of the Western delegates and journalists as they were meeting the Chartists, demonstrated yet again that a state that cannot guarantee the respect for basic human rights as the foundation for understanding between different peoples and nations, “is not ready for the peace dialogue.”¹⁹

A mere three months after the stage-managed “world championship in peace” in Prague, an extraordinary Warsaw Pact summit in Moscow decided on the counter-deployments of Soviet nuclear missiles in East Germany and Czechoslovakia.²⁰ The official Czechoslovak Press Agency (ČTK) alleged that several hundred thousand Czechoslovak citizens gathered in larger cities in favour of the installation of nuclear missiles in their homeland.²¹ While the Chartists, of course, could not remain silent,²² there were signs of modest protest spreading spontaneously throughout the country. In Brno, Czechoslovakia’s second city, it was reported that several young people started a petition against stationing missiles “anywhere in the world,” which was signed by almost a thousand persons; similar petitions apparently followed in other cities.²³ It was reported that in November 1983, a group of employees at the Institute of Geophysics in Prague signed a petition to the Czechoslovak government, protesting the installation of nuclear missiles in their country, but threats of dismissal and police interrogation forced them to retract their signatures.²⁴ There were probably more petitions of this kind, but difficult to verify at the time. According to the Czech exile journal *Listy*, one such petition of February 1984 seemed to have carried over 900 signatures.²⁵ Ordinary citizens expressed their distrust about the

¹⁸ Ibid., p. 47.

¹⁹ Charter document no. 24/85, *Listy*, vol. 13, no. 5 (October 1983), p. 31–33.

²⁰ According to the recently published documents by Vojtěch Mastný (ed.), *A Cardboard Castle? An Inside History of the Warsaw Pact, 1955–1991*. Budapest and New York (CEU Press)2005: pp. 56, 483–89. For the history of NATO Euromissile deployment see Gustav Schmidt (ed.), *A History of NATO: The First Fifty Years*, vol. 2. Basingstoke (Pgrave-Macmillan) 2001: 208–21.

²¹ J. Pelikán, “Žit s raketami,” *Listy*, vol. 13, no. 6 (December 1983): pp. 1–4.

²² Charter 77 Open Letter to Western Peace Movements, no. 38/83 of November 1983, *Listy* (December 1983): pp. 4–5.

²³ Skilling 1985: p. 47.

²⁴ *Listy*, vol. 14, no. 2 (February 1984), p. 11.

²⁵ Ibid., April 1984, p. 31.

wisdom of deploying nuclear missiles in their country by openly writing to the Communist party daily, the *Rudé právo*.²⁶ The fact that the main Communist newspaper allowed to broach these deep concerns of its own readers, was an indication that there could have been a muted opposition in the highest party and army circles to the installation of nuclear missiles in Eastern Europe closer to the dividing line that separated the Warsaw Pact and NATO, and which ran along the borders of Czechoslovakia and the GDR.²⁷ The Chartists too were reaching out to their neighbours. In November 1984, thirty East German and Czechoslovak peace activists signed a declaration against the stationing of Soviet missiles in their countries.²⁸

When Europe's peace activists met in July 1984 in Perugia, it was still a "Western" gathering. Although the Chartists themselves were not allowed to participate at the conference, their signatures were attached to the final declaration together with five Hungarian signatures and over fifty ones from Western Europe. The official Soviet and East European delegates were not pleased at all and refused to endorse the declaration. The document stressed the long-standing Chartist principle that peace and human rights were indivisible. It further condemned the arms race and the deployment of nuclear missiles in both West and East. It called for the withdrawal of foreign troops from all countries, for the dissolution of NATO and the Warsaw Pact, and for the creation on a nuclear-free zone from Portugal to the Urals. This was a significant achievement for a semi-clandestine group of persecuted idealists from Eastern Europe.²⁹

The East-West Dialogue on Freedom and Peace Opens

While Charter 77 was exchanging messages with anti-nuclear movements abroad and continuing to appeal to the deaf ears of the authorities, individuals from Czechoslovakia, not all of them associated with the Charter movement, had started an exchange of letters with their Western counterparts. The dialogue has marked a qualitative change in Charter 77's attitudes towards the West and its greater engagement

²⁶ E.g., *Rudé právo*, November 5, 1983.

²⁷ For discords between Moscow and East Berlin (and Bucharest!) see Mastný 2005, p. 57, 496–99.

²⁸ *Listy*, vol. 14, no. 6 (December 1984), p. 20.

²⁹ *The Palach Press Bulletin*, no. 25 (December 1984).

in the politico-philosophical debate on the theme of peace and human rights as two equal but indivisible objectives.³⁰

The dialogue received what can be now considered its historic baptism in the exchange of letters between „Václav Racek,“ an anonymous Czech critic of the Western peace movements [his real name was Miroslav Bednář³¹], and E.P. Thompson, a British social historian, one of the founding members of END (European Nuclear Disarmament), and the most eloquent and critical exponent of „Exterminism,“ the philosophy of mutual nuclear annihilation between the two world systems – a philosophical and moralist label to fit the extremist nuclear strategy concept of MAD (Mutual Assured Destruction).³² Already in 1980, E.P. Thompson visited Prague in order to conduct talks with both official and independent peace activists. Distrusted by the latter he failed to make contact with them.

Even under the emotional imperative of an apocalyptic vision that NATO and the Warsaw Pact were heading to an inevitable nuclear holocaust, Racek refused to subordinate human rights to the issue of peace. He believed Thompson's aim of achieving a nuclear-free Europe being both naive and impracticable. Had it not been for the NATO nuclear deterrent, Racek insisted, the Soviet totalitarian system would have crushed the civil liberties in the West long ago. He said that the social system in the East was essentially different from the Western society, in which Thompson lived and enjoyed the freedom to criticize. „Your identification of both blocs with ‚Exterminism‘ is unacceptable,“ he told him bluntly, „and your END peace movement . seems therefore to be an unconscious analogy of the appeasement of the Thirties.“³³ In his lengthy reply, Thompson tried several ways to dispel Racek's fears that the Western peace movement was unwittingly helping to strengthen Soviet control over Eastern Europe – but to no avail.³⁴

³⁰ Jan Kavan in *Poland Watch* (November 1984), p. 140.

³¹ His name does not appear on the comprehensive list of Charter 77 signatories published in 1990 (Prečan 1990).

³² E.P. Thompson and Dan Smith (eds.), *Protest and Survive* (London: Penguin, 1980); Thompson: *Zero Option* (London: Merlin Press, 1982); *Exterminism and Cold War* (London: New Left Books, 1982); „Breaking the Cold War Ice: East, West- Is There a Third Way?“ *The Nation*, July 10–17, 1982; *Beyond the Cold War- A New Approach to the Arms Race and Nuclear Annihilation*. New York (Pantheon) 1982; pp. 81–107.

³³ *New Statesman* (London), April 24, 1981, pp. 6–7.

³⁴ *Ibid.*, pp. 7–13

From the time that the indivisibility of human rights and peace had become the cornerstone of Charter 77 statements, the Czechs had maintained their reservation about Thompson's END and about similar anti-American groups in the West, accusing them of bias in favour of the Soviet Union.³⁵ While Washington was often portrayed as an aggressor poised to use nuclear weapons, Moscow was given the benefit of doubt with regard to its heavy military build-up, including the its SS-20 missiles.³⁶ On the other hand, the Racek – Thompson correspondence served as a sort of trial balloon for other Czech dissidents anxious to convey their views to their Western counterparts. For instance, Thompson's reception in Hungary in 1982 among the unofficial peace activists and his improvised lecture in the apartment of the writer Miklós Haraszti, reflected a different, much more cooperative spirit, under what were, of course, significantly less oppressive circumstances than in Czechoslovakia.³⁷ Through co-operation with END the Hungarians founded the Dialogue group, which was – in contrast to the situation in Czechoslovakia – tolerated by the authorities. In East Germany, with the help of the Western Protestant Churches and the Greens, a rapidly growing movement, known as "Swords into Ploughshares," was recognized by the party authorities as an open threat to the regime.³⁸ After the deployment of the missiles in 1993, several of its leading activists were arrested and forced to leave the country. The Western groups like END, IKV and the Greens adopted a policy approach known as "Détente from Below" which,

³⁵ For a comprehensive treatment of NATO countries, especially West Germany, see Jeffrey Herf, *War by Other Means: Soviet Power, West German Resistance, and the Battle of the Euromissiles*. New York (Macmillan) 1991. Regarding claims of covert Soviet funding of Western anti-nuclear groups, in 1982, John McMahon, the CIA's deputy director, testified before the Congress that the USSR had channeled \$100 million annually to the anti-nuclear movements in the West (quoted from "Opposition to The Bomb" by Bruce Kennedy, *www.CNN Interactive* – accessed 12. 3. 2007). This claim has yet to be substantiated by evidence from the other side. In any case, although every one knew that the Soviets were financing peace activities in the West, one cannot say that anti-nuclear groups were Soviet tools. However, despite their pressure NATO went ahead with its deployment plans in 1983 and – according to Herf – won the duel with Moscow. But, at the same time, public pressure in East and West played a significant role in bringing about Gorbachev and Reagan to sign the Intermediate-range Nuclear Forces (INF) Treaty in late 1987 – the first agreement of its kind between the two superpowers to eliminate an entire category of nuclear missiles.

³⁶ See Mastný (2005) in note 36 above.

³⁷ Ferenc Kőszegi and E.P. Thompson, *The New Hungarian Peace Movement*, London: END Special Report, 1983).

³⁸ John Stanford, *The Sword and the Ploughshare: Autonomous Peace Initiatives in East Germany*. London 1983.

according to Mary Kaldor, contributed to the rapidly developing notion of Civil Society. Epitomized in an END leaflet, titled “Go East,” hundreds of activists travelled to Eastern Europe and identified peace activists with whom they could talk about breaking down “the barriers that split our Continent...”³⁹

Between December 1982 and February 1983, exactly two years after their first exchange of letters, Racek and Thompson wrote to each other again. This time the Czech dissident challenged the Western peace movement to make two radical steps: first, to redefine its attitude to totalitarian systems by identifying themselves with human-rights activities in the Eastern bloc, and second, to „support the military forces of Western democracies as instruments of human rights confronting totalitarian systems.”⁴⁰ In his reply Thompson could hardly conceal his sarcasm over the political naivety of his interlocutor. „I am afraid that you must know little about nuclear weapons if you suppose that these can be instruments of human rights.” He praised the recent statements of Charter 77 and expressed his amazement that Racek had ignored them. „I no longer know who you are,” Thompson concluded the exchange, „nor from what position you speak.” He recalled the recent arrest of Ladislav Lis, one of the three spokespersons of Charter 77, which occurred, ironically, on the same day that the leaders of the Warsaw Pact countries issued in Prague „a whole bundle of peace-loving proposals aimed at Western opinion.” Thompson declared that the arrest of Lis caused the proposals to lose their credibility, and that he was therefore not prepared to accept the invitation from Czechoslovak officialdom to attend the much-advertised Peace Assembly in Prague in the coming month of June (1983).⁴¹

Human Rights, Peace, and German Reunification

By contrast, Jaroslav Šabata, a Charter 77 activist and a former prominent Communist politician during the Prague Spring, distanced himself from Václav Racek’s black-and-white approach. In his letter of April 1983 to Thompson, he accepted the fact that in order to be meaningful any disarmament had at the same time to be a human-rights movement.

³⁹ See M. Kaldor: *Europe from Below* (London 1991) and *Global Civil Society* (Cambridge 2003), ch. 3.

⁴⁰ *Voices from Prague*, pp. 13–16.

⁴¹ *Ibid.*, pp. 17–21.

Because he believed that the Western peace movement had “intrinsically the same aim as ourselves,” Šabata wanted to offer a “third way, a joint platform between Western peace movements and Easter human-rights groups for the sake of the preservation of peace, the democratic transformation of Europe, and the eventual unification of the continent.”⁴² This is how for the first time the hitherto taboo subject of German unification had appeared as a discussion item in the non-governmental East-West dialogue; and it was to stay there until the collapse of the Wall.

Thompson replied in February 1984, offering his enthusiastic support but rejecting the idea of German reunification, which Šabata raised in his letter as a necessary precondition for the European continent living in peace. Although, Thompson, too, wanted to terminate the post-Yalta presence of Soviet and U.S. troops in Europe, he vehemently rejected the creation of a new, all-embracing “Euro-state.” His vision of transformation was based more on a stage-by-stage convergence between Eastern and Western Europe, gradually freed of nuclear weapons and foreign troops.⁴³ Thus, paradoxically, despite reaching an impasse, the Racek – Thompson exchange had a beneficial impact in other quarters. Independent Czech peace activists began to re-examine their instinctive distrust of END and of other anti-American groups in Western Europe. The exchange forced them to go beyond the rather simplistic Czech tendency to favour American militarism because it was supposed to check the Russian domination. Thus, between 1982 and 1984 a gradual change of perception had taken place that a way had to be found how to bypass the official Czechoslovak peace committees in order to work on a citizen-to-citizen basis between East and West.⁴⁴

Milan Šimečka was another remarkable Charter activist who contributed during 1983 to the East-West dialogue. Like Jaroslav Šabata and other leading Chartist, Šimečka was also imprisoned by the Czechoslovak authorities for his writing and independent activities.⁴⁵ His essay, “Why

⁴² *Ibid.*, pp. 52–70.

⁴³ E.P. Thompson's reply to J. Šabata's letter is in *Listy*, vol. 14, no. 2 (April 1984), pp. 26–31.

⁴⁴ Ann Martin, reporting from Prague, “Why the Peace Campaign stops at the Iron Curtain,” *New Statesman*, June 25, 1982, p. 14. See also Zdenek Mlynář's lecture on the contemporary peace movement and the political left: at the Czech exile symposium at Franken in November 1983: “Současné mírové hnutí a politická levice”, *Listy*, vol. 14, no. 1 (February 1984), pp. 7–11; see also Milan Schultz, *op. cit.* pp. 127–37.

⁴⁵ Milan Šimečka, born in 1930, lived in Bratislava, the capital of Slovakia. Because of his political activities he lost his teaching position in the university in 1970. His best known collection of

We're Not Marching: The Silent Voices of Eastern Europe," was submitted to the Peace Congress in Prague, but it was circulating primarily in the West rather than at home. His observations about the ambiguity of the official "peace campaigns" in communist Eastern Europe remind us of earlier reminiscences by Vladimír Bukovský.⁴⁶ Plenty of our people are aware of the devastation that threatens the entire globe. Still, whenever those people feel they ought to do something about it, they are quickly discouraged by the way contributions to the "peace fund" are extorted from them each payday for ostentatious dinners for ostentatious dignitaries at peace congresses in ostentatious palaces ... The nature of the "peace campaign" in Czechoslovakia makes spontaneity superfluous because it assumes that preserving peace is best left in the hands of the government, the Communist Party and the military chiefs. Turning to the question, why the Western peace movement had failed so far to arouse support among East Europeans, Šimečka continued.

We often look upon peace movements, slogan waving and assorted exaltations with benevolent condescension. In our countries, such spectacles (or peace are organized by the state. We have grown used to that; we have lost all the capacity to believe in the spontaneity of any street demonstration, East or West... So, we watch footage from protest demonstrations – courageous young women chaining themselves to the military installations and throwing themselves with disdain in front of military vehicles. Sad to say, we cannot avoid the malicious thought: Just come and try here, at a Czech or a Soviet base! You'd never know what might hit you! They'd fix you so fast it would be years before anyone heard of you again! Such cynicism does not predispose one to participate in mass demonstrations for peace.

According to Šimečka, "the structural crisis of Eastern European socialism is also a peace crisis." If we can imagine the next war, he speculates, it will begin as a civil war within one East European state, presumably Poland, which will then escalate into a war between two different social systems. "The greatest responsibility for preserving peace lies with the

essays, *Obnovení pořádku* (Order Restored, 1979), has been translated into many languages. See also the collection of correspondence with Šimečka published by Vilém Prečan, *Die Sieben Jahre von Prag, 1969–1976. Briefe und Dokumente aus der Zeit der "Normalisierung,"* (Frankfurt: Fisher Taschenbuch 1978).

⁴⁶ Published in *The Nation*, July 9–16, 1983, pp. 43–8.

Western democratic societies," he argued, because they were not in danger facing "explosions of social hatred," like the totalitarian societies in the East. Thus, "responsibility for peace is not equal;" not only had the West a greater responsibility than the East, but the developed countries have a greater responsibility than countries struggling against hunger.

Ladislav Hejdíánek's essay "*What Peace Do We Actually Want?*," written in the spring of 1983, was another important contribution to the East-West dialogue. A religious philosopher and a pupil of the late Jan Patočka (regarded by many as the spiritual father of Charter 77), Hejdíánek himself was an outspoken representative of the Christian group inside Charter 77. He refused to support what he called "false, bogus, and frail peace," because such a peace would inevitably lead to another war. If disarmament were limited to Europe only, it would create greater superpower competition in other regions. The release of military resources and their diversion from Europe to Asia, for instance, would make the Chinese and Japanese increasingly nervous. Furthermore, he wrote:⁴⁷

European disarmament would mean capitulation; Europe would give up its authentic voice in relations with the USA and the Soviet Union. At the same time it would shift the burden of threat to other settlement. ...it would be catastrophic for Europe itself. Sooner or later it would lead to the permanent division of Europe or its domination by one or other of the superpowers (geopolitically, most probably the Soviet Union) and its relegation to one of the spheres of influence. Are we sure that such a course would be the most reliable path to peace? Either we can trust the superpowers to go on avoiding a world conflagration, in which case there is no point in mass peace demonstration, or we cannot trust them, in which case why should the European disarmament mean a step toward peace rather than war?

The main thrust of Hejdíánek's argument was the emphasis on internal peace within societies both in East and West, whose absence, he believed, remained the single most important source of tension leading to wars.

As we have seen, the views of Czechoslovak peace activists were far from identical. Hejdíánek's rather sceptical view about a final peace descending upon Europe as self-fulfilling prophecy if only the superpowers could give

⁴⁷ *Voices from Prague*, pp. 29–36.

up their deadly competition, was countered by his vague argument that as a Christian he must recognize “values which surpass life itself.” This can be contrasted with Jiří Hájek’s warning that while there may be “values for which it is sometimes necessary to sacrifice life, it is hard to invoke this argument when we are talking of the entire human species . that would lose any meaning in a depopulated world burnt out by a nuclear war.”⁴⁸

In addition to Hejdánek, other Christian laymen and clergymen became interested in establishing dialogue with nonbelievers and believers in both parts of Europe. In 1984, thousands of signatures were collected for a petition supporting Cardinal Tomášek’s invitation to the pope to participate, in July of the following year, in a major religious commemoration in Czechoslovakia. In August 1984 a group of eight prominent Christians, deprived of state consent to preach, addressed a letter to the participants of an international seminar in Budapest, “*Working Toward a Theology of Peace*,” in which they protested against their exclusion from international gatherings.⁴⁹ The following spring Rev. Jakub Trojan from the Evangelical Church of Czech Brethren drafted the “*Contribution to the Discussion on Peace*,” the most comprehensive and thought-provoking document to be found among the individual appeals from Czechoslovakia.⁵⁰ Trojan stated that he believed in the necessity of cooperating with the Western Peace movement, and he accused Charter circles of having neglected peace issues in their early years. In his view, having been understandably engrossed in their difficulties as virtually a semi-illegal group of conspirators, with usually half of their most active members in prison, the Chartists had become dilettantes with regard to peace questions. Trojan rejected the appeasement analogy with “Munich”, of fifty years ago, believing that peace could have been saved by armed resistance (sic!) against Nazism, whereas there was no such hope in the 1980s because of nuclear weapons. Trojan favoured unilateral nuclear disarmament and was a resolute opponent of any form of militarization. Even in democratic societies, militarization could conceal totalitarian tendencies (e.g., McCarthyism). Peace under a totalitarian regime, in his view, was still better than the total destruction in a „battle for freedom.“

⁴⁸ Ibid., p. 40. See also Hájek’s 1984 essay, „Comments on Peace in Europe“, *Listy*, vol. 15, no. 1 (February 1985), pp. 1–6.

⁴⁹ *Palach Press Bulletin*, no. 25 (January 1985), pp. 49–50.

⁵⁰ Ibid., pp. 55–65.

The ex-communist journalist Jiří Dienstbier began to circulate his essay “*Pax Europæana*,” several months before Trojan’s treatise on peace. Inspired by a vision of a united Europe whose cornerstone would be the reunification of Germany, Dienstbier launched himself into a spirited defence of “Finlandization” as a model of friendly ties between the Soviet Union and the states of Europe, including a united Germany. While advocating the dissolution of NATO and the Warsaw Pact, together with the withdrawal of all foreign troops from European countries, Dienstbier wanted the European states to maintain modest armed forces strictly for defensive purposes, which would have, nevertheless, still require safeguards in the form of a Euro-American treaty and “the protection of the strategic nuclear potential of the superpowers.”⁵¹

This account would not be complete without mentioning what was perhaps the most influential contribution to the East-West dialogue of all, Václav Havel’s “*Anatomy of a Reticence*.” Czechoslovakia’s best-known playwright and oft-persecuted Charter 77 former spokesman prepared his 8,000-word essay in April 1985 for the forthcoming European Disarmament Convention in Amsterdam (July 1985).⁵² After exposing the “reticence” of many Western peace activists toward dissidents in Eastern Europe, Havel analysed his own “reticence” about being portrayed with his Chartist colleagues in the domestic media as “Western fifth Columnists.” The word peace, Havel noted, had become meaningless in our part of the world. For thirty-seven years the official propaganda hammered down the people’s throats such phrases as: “By building the motherland you will strengthen peace,” “The USSR is the guarantor of world peace,” and so forth. Not only had the Czechoslovak public become apathetic from such overdoses, it was also frustrated by the fact that in the official newspeak “the struggle for peace” was invariably directed against “Western imperialists.”

In a passage devoted to those Western activists demanding nuclear disarmament in both East and West, Havel tried to explain why the East was not West in terms of opportunities to dissent and to demon-

⁵¹ *Listy*, vol. 14, no. 6 (December 1984), pp. 15–20; English version in *Palach Press Bulletin*, no. 25 (January 1985), pp. 71–7; see also his *Snění o Evropě* [Dreaming about Europe]. Praha 1990.

⁵² *Svědectví 75* (1985), pp. 569–91; abbreviated English text in *The New York Review of Books*, November 21, 1985. See also Ann Ward, “Peace, Politics and Utopia – Havel’s Anatomy of Reticence”, *East European Reporter*, vol. 1, no. 3 (1985), pp. 38–41. Full English version of Havel’s “Anatomy of Reticence” appeared in *Cross Currents* (Ann Arbor), vol. 5 (1986).

strate against the installation of nuclear missiles. Any tolerance of blatant violence by Western anti-war activists made their attitude toward peace extremely dubious. Havel used here the example of Soviet invasion of Afghanistan, a country that thirty years later would find itself occupied by international forces led by the United States in circumstances, which moralists would find not dissimilar to the situation that prevailed during the Soviet presence.⁵³

How much trust or even admiration for the Western peace movement can we expect from a single sensitive citizen of East-Central Europe, when he has noticed that this movement did not ever at any of its congresses or any of its demonstrations with hundreds of thousands of participants get around to protesting emphatically that one important European country five years ago attacked a small neutral neighbour and since that time has been conducting a war of extermination that has already claimed a million dead and three million refugees? Seriously, what are we to think of a peace movement, a European peace movement, that is practically unaware of the only war being conducted today by a European state?

Havel then enumerated several points on which independent peace groups in East and West should reach an agreement: recognition that the division of Europe was the fundamental cause of the present tensions; initiation of a “restructuring of the political realities that lie at the root of the current crisis”; an insistence on the respect for human rights as both precondition and “sole genuine guarantee” of real peace; recognition of the right to German reunification and to the demand for the withdrawal of foreign troops from Europe. Many of these points appeared in other individual messages discussed earlier; and in statements on peace issued by Charter 77 and by independent peace groups in the GDR, Hungary, and Poland. They were brought together in the most ambitious and comprehensive text on peace at about the same time Havel’s “Reticence” appeared: the Prague Appeal.

⁵³ Havel’s criticism of the Soviet colonial war in Afghanistan was rather unusual among the many Charter documents. By contrast, the Polish underground press had frequently called for solidarity with “the fighting Afghanistan” (See Jozef Durksi, “Afghanistan in the Polish Opposition Press”, *Central Asian Survey*, vol. 6, no. 2 (1987), pp. 90–103.

Charter 77 and Peace Movements in East and West (1985–87): The Prague Appeal

Given the collective and private endeavours of the Chartists during the first half of the 1980s, there was every hope that their concentrated intellectual energies might lead to a significant and original contribution to the East-West debate on peace. The Prague Appeal, a document drafted for the Amsterdam Peace Congress (July 1985) and signed on March 11, 1985, by almost fifty prominent Chartists, fulfilled that hope.⁵⁴

The authors of the Appeal moved even further from the practical day-to-day discussion of disarmament topics to the realm of long-term ideals. They were convinced that European unification was the purpose of the Helsinki Accords signed ten years earlier. As usual, the original dominant theme of inseparability of peace and human rights was underlined. In the Chartist view, the reunification of Europe must be based on its transformation into a community of free and independent nations through a slow process of exchanging guarantees and assurances, rather than by threatening to destabilize the balance, which the Chartists believed had been the negative pattern of East-West relations in Europe for some time. The document reiterated the faith of Charter 77 in the Helsinki Final Act and the CSCE follow-up talks in Madrid, which were seen as “not just an acknowledgment of the status quo, but of a program of European and Euro-American cooperation.”

By now, the Chartists had unwittingly established a model of a civil society pursuing the “Détente from Below”. They visualized a two-stage evolution: first, by creating the necessary “framework of cooperation and dialogue,” formed by “individual citizens, groups of citizens or nations” rather than state governments. The second phase was to be characterized by spontaneous negotiations to deal with various disarmament initiatives and the creation of nuclear-free and neutral zones. Through the widest grass-roots pressure network, governments should be compelled to reach agreements on non-aggression and renunciation of force, both conventional and nuclear, and to become instrumental in the rapprochement of the two economic blocs dividing Europe: the EEC and the CMEA (Commecon). Moreover, this widespread, populous, all-European citizens’ initiative, having brought about the solution to the problem of an

⁵⁴ *Listy*, vol. 15, no. 2 (April 1985), pp. 3–4; for the English version see *East European Reporter*, vol. I, no. 1 (Spring 1985), pp. 27–8.

imminent nuclear war, should devote itself to the solution of other outstanding problems such as the environmental question.

Along with the proposals for the withdrawal of foreign troops from Europe, the dissolution of NATO and the Warsaw Pact military organizations, the removal of all nuclear weapons “either sited in or aimed at Europe,” and the scaling down of armed forces in all European countries to “a level eliminating the risk of aggression from any quarter,” the most daring “taboo” proposal was that concerning the reunification of Germany. “If our aim is European unification”, the Prague Appeal stated, “and no one should be denied the right to self-determination, then this applies equally to the Germans.” Realizing how delicate the subject of frontier revision in Europe was, the Chartists hastened to “declare unequivocally that no solution shall be sought through a further revision of European frontiers.” Paradoxically, however, they declared on the one hand that they did not believe in frontiers, which “should gradually lose much of their significance.” The Prague Appeal reached its climax in the final paragraph:

We do not seek to turn Europe into a third superpower, but instead, to overcome the superpower bloc structure by way of an alliance of free and independent nations within the democratic and self-governing all-European community living in friendships with nations of the entire world. Only freedom and dignity of individual citizens can provide the guarantee to the freedom and self-determination of nations. And only sovereign nations can transform Europe into a community of equal partners, which would not pose the threat of a global nuclear war, but instead, serve as an example of real peaceful coexistence.

“Perhaps this ideal sounds like a dream,” the Chartists admitted in the following sentence. Sure enough, the Prague Appeal was subject to criticism both at home and abroad among the Czech exiles, especially from among the Social Democrats who were sceptical about the whole Helsinki process and opposed the idea of German reunification.⁵⁵ However, as far as the overall impact on peace movements was concerned, the Western groups’ reactions were on the whole favourable.⁵⁶ Charter 77 received

⁵⁵ *Právo lidu* (in exile), no. 2/1985.

⁵⁶ Skilling, “Human Rights and Peace,” unpublished draft (1987), p. 34.

replies and comments from Britain (Labour Party, Liberal Party, CND, END, National Peace Council, and East-West Peace People), Holland (IKV), Denmark (*Nej til Atomvapens*), West Berlin (Group for East-West Dialogue), Norway (*Nei Til Atomvapen*), France (CODENE, Association Initiative pour le Dialogue Est-Ouest), USA (Humanitas International), and the Belgrade *Praxis* group.⁵⁷ There was also a letter from Roland Jahn, a founding member of the Jena Peace Community, who wrote to Prague from a West German prison where he was serving a thirty-day sentence imposed for his picketing activities at the NATO base in Bitburg (having been expelled from East German in June 1983). His message was followed by a long letter signed by twenty-on GDR citizens, including Pastor Rainer Eppelmann, who in 1982 had issued the "Berlin Appeal," calling for a rapprochement between the two German states and the removal of all nuclear weapons from Germany. From Poland, the Committee for Social Resistance (KOS) replied.⁵⁸

The GDR peace group, while expressing its reservation at the Charter's positive appraisal of the CSCE post-Helsinki process, enthusiastically embraced the "German Question" as formulated by the Czechoslovak activists. It is interesting to note that the Germans themselves did not mention the term "reunification" in their text. Their letter referred cautiously to the "German Question" and the importance of solving it through a peace treaty "with both German states." The KOS letter from Warsaw disagreed in even stronger terms with the Prague Appeal's rosy picture of the Helsinki process, but to everyone's surprise, supported the idea of German unification and of the inviolability of European borders. Moreover, KOS was not afraid to spell out the inevitable implications of Charter 77's utopian views o the principle of self-determination. They pointed out that the Appeal had ignored the fate of subjugated free European nations within the Soviet Union such as the Lithuanians, Latvians, Estonians, Byelorussians, and Ukrainians. Because of these two major reservations, KOS refused to sign the Prague Appeal.⁵⁹

A much more detailed criticism of the Prague Appeal arrived by the end of the year from János Kis, a leading Hungarian social critic. He disagreed with the Charter's description of the present European status quo as the state of "non-war," and with its symmetrical description of the East-

⁵⁷ *East European Reporter* [cit. as *EER*], vol. 1, no. 3 (1985), 36.

⁵⁸ *Ibid.*, 36–38.

⁵⁹ *Ibid.*

West polarity. The very different geographic location of the two superpowers with respect to Europe, explained Kis, should have made it rather obvious to the Czech authors that the Soviet Union was in fact a Eurasian power. As a result, Soviet power would only increase following a bilateral disengagement by both superpowers. Kis was also deeply sceptical about achieving quickly “European unification,” for he felt that the Chartists had assumed that the Soviet presence would somehow evaporate in the process. “What is to become of the empire built by the tsars and then rebuilt by Lenin and Stalin?” he asked, “should the Ukraine, Belorussia, Estonia, Latvia, and Lithuania regain their independence and enter as sovereign partners the all-European community? ... Can we realistically anticipate a Soviet state integrated into a democratic and self-governing all-European community of equal and independent states?”⁶⁰

While the Prague Appeal epitomized the concentrated intellectual endeavour of rather sophisticated dissident elite during 1985, spontaneous protest movement intensified among the young people associated with various manifestations of unofficial culture, such as rock music bands. Those, too, served quite spontaneously as antiwar platforms as can be testified by the extraordinary events, which occurred on 8 December 1985 in the very centre of Prague. It was the fifth anniversary of John Lennon’s assassination. On that occasion several hundred teenagers gathered under the historic Charles Bridge to pay homage to their idol. The improvised music festival, however, turned into a full-blooded antiwar and human rights demonstration, during which young people were shouting provocative slogans like: “Give peace a chance!” “No missile re peaceful,” “Flowers, not weapons,” “Scrap the army!” “Red bourgeoisie out!”, “SS-20s Out!” About three hundred “Lennonists” signed a petition that alarmed the authorities: “We reject the stationing of any nuclear weapons on either side of Europe!” Copies of the petition were also dropped at the Soviet and U.S. embassies. Despite arrests and interrogations by the police no serious persecution followed. Several months later, however, when a group of young people requested official permission to establish an organization called *Young Art for Peace*, supported by a petition bearing over five hundred signatures, the authorities turned it down.⁶¹ The spontaneous youth demonstrations of December 1985

⁶⁰ Ibid.; Jan Kavan, “Helsinki: An Assessment by East-West Independents,” *EER*, vol. 2, no. 1 (1986), p. 23–24.

⁶¹ *Listy*, vol. 16, no. 1 (February, 1986), pp. 12–13; *EER*, vol. 1, no. 4 (1986), pp. 27–8; Jan Kavan,

and the Young Art for Peace initiative during the following summer showed that young people wanted to express their opposition to war and militarism outside official channels; they were also symptomatic of the young people's attitude towards military service. Only two weeks before the Lennonist demonstration, the synod of the Evangelical Church of the Czech Brethren, had urged the Czechoslovak Parliament to initiate legislation leading to the introduction of an alternative civilian service for conscientious objectors.⁶² Moreover, on January 24, 1986, spokesmen for the GDR independent peace movement had addressed an appeal to their government requesting the discontinuation of paramilitary education in schools and the legalization of a genuine alternative civilian service for conscientious objectors outside the military structure.⁶³

Charter 77 reacted to the spontaneous youth demonstration against militarism, calling it "a unique event in our capital . and a challenge to us all," and issuing in March 1986 a document entitled *Space for the Younger Generation*. It urged the Czechoslovak Parliament to let young people travel abroad, to establish international summer camps, to "let them live their own life . and listen to their own music bands and singers." Further, the document addressed for the first time the sensitive issue of compulsory military service, suggesting that it be reduced from twenty-four to eighteen months as it is in Hungary and the GDR, and that labour service be introduced for conscientious objectors. "Society could make good use of this service without weapons," the document stated, "particularly in forestry conservation and environmental protection in general, as well as in the care of the aged and disabled."⁶⁴

A further step in this direction was undertaken by Jan Svoboda, a Charter 77 signatory. On March 3, 1987, he addressed a long letter to the Czechoslovak Parliament that contained a comprehensive list of suggestions elaborating on some of the ideas regarding military service reform proposed by Charter 77 a year earlier. The reforms proposed that the length of compulsory conscription be reduced, that there be various legal provisions to alleviate the plight of conscripts who are the heads of households, and that there be an alternative service for conscientious

"Prague's Kamikaze Icebreakers," *The Nation*, 24 January 1987, pp. 78–81.

⁶² *Listy*, vol. 16, no. 1 (February, 1986), p. 41.

⁶³ *Ibid.*, vol. 16, no. 4 (July 1986), pp. 13–14.

⁶⁴ *Ibid.*, pp. 9–12: Charter 77 document 7/86 of March 6, 1986. English version in *EER*, vol. 2, no. 1 (1986), pp. 27–9.

objectors outside the given military structures. Jan Svoboda's call for an open nationwide discussion on compulsory military service and the army's moral struck an immediate response among young people. Within less than three weeks his petition attracted over one hundred signatures.⁶⁵

The Charter document on Czechoslovak youth, together with Jan Svoboda's petition, constituted a qualitatively new initiative in influencing public acceptance of conscientious objection as a basic human right. These Czech initiatives were similar to more radical actions undertaken several years earlier in the GDR, Hungary, and Poland, but more cautious and should nevertheless be considered part of the pressure "from below" that was spreading throughout Eastern Europe.

It is impossible to follow up here in all details the East-West dialogue triggered by the Prague Appeal of March 1985, which was to go on for more than a year. It provided the spark on both sides of the ideological divide for subsequent discussions coordinated through the "European Network for East-West Dialogue," a loose group of volunteers formed at the 1984 END Conference in Perugia. Inspired by the Prague Appeal, the Network circulated by the end of 1985 the first forty-page draft entitled *Giving Real Life to the Helsinki Accords*. While Charter 77 activists were preoccupied with their comments on the first draft, a second amended version was already in circulation by the time the Network convoked a conference in Milan by mid-May 1986. This time, a wide variety of comments from Eastern Europe was available: from the Polish "Freedom and Peace" (*Wolność i Pokój*) group (Janek Minkiewicz), from the Ljubljana peace group (Gregor Tomc), from the GDR peace activists (Roland Jahn), and from two Hungarian dissidents (János Kis and György Dálos). A prominent figure of the Hungarian Democratic Opposition, Kis voiced his belief that before a genuine democratic transformation of Europe could take place, the East-bloc countries must first change into liberal democracies with respect for human rights; furthermore, he would maintain that as a geopolitical entity, Soviet Eurasia did not belong to Europe.⁶⁶

⁶⁵ *Infoch 5/87* (a Czech samizdat press service distributing Charter 77 documents); appendix to Charter 77 document no. 27/87 of March 31, 1978; English version in *Palach Press Bulletin*, 28/29 (1987), pp. 108–15; EER, vol., no. 4 (1987), pp. 64–6.

⁶⁶ János Kis and György Dálos, "Thesis on the Post-Helsinki Period", *ibid.*; see also the message by János Kis to Warsaw: "Can We Have a Joint Programme?", EER, vol. 2, no. 4 (1987), p. 58–9.

By contrast, the Chartists argued in their document submitted to the Milan Conference that the Soviet Union could be transformed “into a truly democratic federative entity, which would be linked with the process of all-European economic and political integration.” On the other hand, they believed that Europe could not be neutral or non-aligned, as the Western pacifists maintained, as long as both the Soviet Union and the United States kept their armed forces there. A democratic transformation towards a pacifist Europe could not proceed without solving first its fundamental problem, i.e., the German partition, which the Perugia European Network proposal left out.⁶⁷ By the time, the Third Helsinki Review Conference (CSCE) met in November 1986 in Vienna, a third version of the European Network’s document, referred to, as “Memorandum” was ready. Among the thirty-three signatories from Czechoslovakia were seventeen who figured as Charter 77 spokespersons; the number of signatories from the GDR, Hungary and Poland was even higher. Altogether over 400 persons from CSCE countries signed the Memorandum, which in itself was a remarkable testimony of an East-West cooperation to revive the paralysed Helsinki agreement by confronting the mutual prejudices of peace activists from both East and West and the “reticence” existing on both sides of the ideological divide.⁶⁸

Before the Wall Fell Down ...

In retrospect, one could argue that in the second half of the 1980s, the Czechoslovak Chartists showed more perseverance than their Western colleagues vis-à-vis the issue of German partition, on which the Cold War strategy prior to Gorbachev had rested. On the other hand, the Chartists were unprepared to follow their Polish and Hungarian colleagues in attacking Soviet imperialism and advocating the liberation of non-Russian peoples from Soviet rule. These were certainly all big issues. Perhaps even more astonishing was the fact that the initiative came from people who were effectively deprived of basic political rights and who were forced to consider interrogation and imprisonment as a more natural form of human existence than political freedom.

⁶⁷ Charter 77 document 12/86, in: *Listy*, vol. 16, no. 4 (July 1986); *EER*, vol. 2, no. 1 (1986), p. 24–27.

⁶⁸ Jan Kavan introducing the memorandum in *EER*, vol. 2, no. 2 (1986), p. 52–60; *East-West Dialogue*, April 1987; *Listy*, vol. 17, no. 1 (February 1987), p. 18–20.

That the memorandum *Giving Real Life to the Helsinki Accords* came into existence, should be seen as extraordinary proof that an East-West dialogue in the sphere of nongovernmental contacts “from below” not only worked but achieved extraordinary breakthroughs into spheres where previously only government delegates used to be active.

From the standpoint of the independent peace groups in Eastern Europe, it was equally important to keep up the momentum already gained in the two major fields of East European anti-militarist and antinuclear activities, namely conscientious objection and environmental protection. The initiative regarding these two activities passed from the peace groups in the GDR to those in Poland and Hungary, with Charter 77 trailing behind. Though the latter was very active and critical of governmental policies on environmental issues, it was less so on the question of military service. For historical reasons and the Czechoslovak specifics of particular political culture, the Prague Appeal marked a watershed. A new trend, however, emerged in the form of a separate peace-working group, launched upon Charter’s initiative in the summer of 1987, which followed in the footsteps of the Warsaw Peace Seminar. More inspiration came through the joint declaration of the Czechoslovak-Polish Border Encounter in August 1987 and the formation of the Independent Peace Association in 1988.⁶⁹

In addition, the issue of conscientious objection seemed to be gaining more attention and visibility as a common denominator of antimilitarist attitudes among young people of Eastern Europe. In the opinion of the author, conscientious objection by individual pacifists, as stated earlier, epitomized the anti-militarist attitude in its concrete and purest form. Government decisions in Poland and Hungary that followed soon thereafter suggested that some Warsaw Pact regimes may have been ready to renounce their uncompromising hostility to the right to conscientious objection vis-à-vis military service. This trend might have been also indirectly influenced by the successful signing of the Intermediate-Range

⁶⁹ Signed on August 21, 1987, the nineteenth anniversary of the Warsaw Pact invasion of Czechoslovakia, the joint Czechoslovak-Polish declaration stresses three concrete aims to be pursued by independent groups in the Soviet-bloc countries: (1) Conscientious objection in conjunction with the demand for the reduction of the draft and introduction of an alternative service; (2) free travel between all European Soviet-bloc countries; (3) radically new approach to ecological problems. (For the text and names of signatories see *Listy*, vol. 17, no. 5 (October 1987), pp. 52–3. For the new peace association, see Peter Martin, “Independence Peace Activity Intensifies,” *Radio Free Europe Research*, Czechoslovak SR/8, June 3, 1988.

Nuclear Forces Treaty (INF) between Moscow and Washington in December 1987, which came into force in June 1988, and not only removed from Europe the Pershings and SS-20s, but eliminated within three years a total of 2,700 ballistic and cruise missiles (30 % U.S. and 60 % Soviet).⁷⁰

As far as the Czechoslovak Communist leadership, represented by General Secretary Miloš Jakeš, was concerned, it had no intention in emulating Gorbachev's policy of *glasnost*. On the contrary, in January 1989 the regime resorted to brutal methods to disperse peaceful demonstrations organized to commemorate the twentieth anniversary of the death of Jan Palach, a young student who set himself afire to protest the Soviet occupation of his country. Among those arrested and later sentenced to prison terms were well-known Charter 77 activists, including Václav Havel.⁷¹ However, the wind of change coming from the Warsaw Pact neighbouring countries, Poland, Hungary, even the GDR, was reaching Czechoslovakia. Before the end of the year, Václav Havel was to be not only released from prison, but lifted up from a symbolic leader of the country to the real one.

After the Wall Fell: Questions of Peace and War in a New Context

In the category of basic civil liberties, the right to oppose conscription was among the first to be fought over after the fall of Communism and the disintegration of the Warsaw Pact. With an unprecedented pace, the East European armies underwent after 1990 a radical transformation. Alternative civilian service to conscription was granted, usually in social or medical service; religious objectors to military service were no longer imprisoned. Finally, having been members of NATO since 1999 the Czech, Hungarian and Slovak republics abolished conscription by the end of 2004 and 2005 respectively.⁷² Today, Poland and Germany remain the only East and Central European NATO members with conscription, reduced to nine months of compulsory service. However, many recruits are unfit for draft; those applying for alternative civilian service can do so within democratic legal provisions recently introduced. In 2006 the

⁷⁰ Compiled from IISS: *Strategic Survey 1988–1989, 1989–1990*; "Intermediate-Range Nuclear Forces Treaty," *Wikipedia* (accessed 15. 5. 2007).

⁷¹ See John Tagliabue: "7 More Dissidents Convicted in Prague," *The New York Times*, February 23, 1989.

⁷² IISS *Military Balance 2006–7*.

Polish parliament decided to phase out conscription by 2010 and create an all-volunteer army.

Germany, as usual, offers a special case. The merger of the two German armies after the unification in 1990, previously indoctrinated to fight each other, went surprisingly well in spite of the fact that the original *Bundeswehr*, after absorbing the remnants of the *Nationale Volksarmee* (NVA), instead growing in numbers became drastically downsized from 495,000 men in 1990, to about half that number at present. The ongoing political debate over the future of the *Bundeswehr* reflects the complex issue rooted deeply in Germany's recent history. Proponents of the draft argue that it would undermine the military's firm rooting in civil society, that a professional army might return to the anti-democratic and elitist tradition of the Weimar Republic and the *Kaiserreich*, for the military draft should be considered as part of the old democratic tradition, dating back to the War of Liberation against Napoleon and the 1848 Revolution.

In contrast to the running theme of this article that conscription should be regarded as a denial of civil liberties, here conscription is seen as one of the fundamental pillars of democracy. It could be seen as a link between the young citizen and his community, whose benefits he enjoyed before and which he pays back to some extent by his duty of service, either with weapon or through the alternative civilian service as social, medical, or environmental worker, if he chooses so. Thus, in entering the 21st century the German public (67% in 2000 still favoured the draft) seems to be much less emotional over the issue of conscription and the abolitionists less effective. On the other hand, the proponents of conscription seem to be more numerous, more determined and more powerful for they comprise the soldiers' union, the defence bureaucracy, the defence industry, and the social services, which stand to lose between 130,000 and 140,000 COs who opt for the alternative community service each year.⁷³

This unexpected but compelling connection between the draft and civil society brings us to the reflection about the significance of Charter 77 from the vintage point of its 30th anniversary. Was the formation and expansion (in the 1980s) and the subsequent abandonment

⁷³ Ibid.; "Defence Reform in Germany," *IISS: Strategic Comments*, vol. 6, issue 4 (May 2000); also *Wikipedia*: Polish Armed Forces, Bundeswehr, Conscription in Germany (accessed 6 May 2007).

(in 1990) of a certain Civil Society project, the most conspicuous legacy left by Charter 77?⁷⁴ How does one assess the significance of Charter 77, its signatories and sympathisers, thirty years after its foundation and more than seventeen years after the Velvet Revolution?

The “Velvet Revolution” of 1989 became, quite paradoxically, the hour of triumph and at the same time, the beginning of decline for Charter 77, as it failed to transform itself successfully after the fall of Communism, from an illegal non-governmental association, which acted as a watchdog over domestic and international wrongdoings, into a pro-government political party with the necessary election machine. Some Chartists around Václav Havel entered the governing elite, but most of them “reversed the engine” and withdrew into anonymity. For their benefit, they refused to play the role of Legionaries of the First Republic, who used to be displayed in their fancy uniforms on public holidays and wave flags to the sound of brass bands.

The fact that the Charter failed to transform themselves into a viable political party came to many as a shock. The short-lived Civic Forum (*Občanské Forum*), which had been created by the Chartists and which negotiated the basic compromise with the departing Communist government, and propelled Václav Havel, literally overnight, from an ex-prisoner to the country’s president, was soon to disintegrate for lack of cohesion and ambition to play power politics. President Václav Havel showed an almost obsessive desire to keep the Charter going as new political structure evolved and the republic itself was splitting, fortunately without the threat of civil war, into two parts. Acting as if on the sideline, he laid foundation of the extraordinary “Forum 2000,” an annual gathering in the Czech capital of “some of the world’s most influential thinkers and intellectuals,” as the official logo reads, “to explore the issues and challenges in our increasingly globalized world.” This could become Václav Havel’s rather than Charter’s “post-Velvet” legacy.

In 2002 the Forum met to discuss the “Role and Responsibility of NATO after Enlargement.”⁷⁵ Petr Uhl, one the original Charter signatories, reminded the audience with nostalgia, how in the 1980s Václav Havel and he rejected the deployment of the missiles in Europe, whether

⁷⁴ The author will appreciate if others may emphasize the importance of the philosopher Jan Patočka and his critique of the Western civilization as one of the essential ingredients present at the foundation of Charter 77 – but this is not the theme of this article.

⁷⁵ [www.forum2000.cz/en/projects/round-tables ...November -14 – 2002](http://www.forum2000.cz/en/projects/round-tables...November-14-2002) (accessed 6 May 2007).

American or Russian, and advocated the abolition of both military alliances, the Warsaw Pact and NATO. The irony of the missile analogy has become even more striking during this year (2007) when the U.S. administration has renewed its pressure to install missile launchers and radars in Poland and Czechoslovakia, to target unknown nuclear missiles of the future, flying towards Europe over Russian territory and operated by crazy Iranian mullahs.

When the Forum met in October 2004 to discuss the topic “Civil Society in a Globalized World,” Václav Havel opened the conference with what was basically a historic speech on the virtues of past experiments in expanding civil society against repressive governments under Communist rule since 1948. As a contemporary illustration, Havel offered his favourite example of Byelorussia where civil liberties were suppressed under Lukashenko’s autocratic rule.⁷⁶ But he avoided the topic of war as a test to civil society’s survival and as a serious challenge to the viability of its concept – although the name of Iraq – with the revelations of American torture practices at the Abu Ghraib prison made known in the same year – must have been hanging on everyone’s lips.

Mary Kaldor from England, who happened to be one of the participants at the 2004 Forum, challenged the organizers by pointing out that, while searching for civil society at present, they should pay more attention to the topic of war, specifically war on terrorism.⁷⁷ In her work, both theoretical and practical as a commentator on the civil war in former Yugoslavia, she observed that since the 1980s and 1990s, as the world had entered the globalized era, a new type of organized violence had developed, especially in Africa and the Balkans.⁷⁸ These “New Wars” were characterized by large-scale violence, often bordering on genocide, by merging with organized crime and by blurring of the distinctions between combatants and non-combatants, and making it impossible to isolate from civil society.

President Havel’s reticence to bring the subject of civil society in a globalized world in any correlation with the actual US-led war in Afghanistan and Iraq, may have been the reflection of his own involvement during the previous year. He placed his signature on the joint appeal

⁷⁶ *Ibid.*: *Forum 2000* , Conference 2004 “Bridging Global Gaps: Civil Society in a Globalized World,” 18 Oct. 2004.

⁷⁷ *Ibid.* Panel discussion, 18 Oct. 2004.

⁷⁸ Especially, *New and Old Wars. Organized Violence in a Global Era*. Stanford 1999 and 2007; see also *Global Civil War: An Answer to War* (2003).

of eight European statesmen in support of President Bush and US preparations for the invasion of Iraq, under the false pretence that the Iraqi regime possessed weapons of mass destruction and was ready to use them in terrorist attacks (“United We Stand – Eight European Leaders are as one with President Bush”).⁷⁹ The following week, ten nations of Central and Eastern Europe lining up to join NATO, known as the “Vilnius Ten,” issued a joint statement backing the United States.⁸⁰ Thus acted the rulers; the citizens felt the opposite. Two weeks later a million of people marched through London protesting against the Anglo-American preparations to invade Iraq. Between January and April of the same year over 30 million people across the globe demonstrated against the approaching invasion of Iraq.⁸¹

Where was President Havel standing? Where is he standing now, seventeen years after the fall of the Wall? He not only maintains his support for the invasion of Iraq – in spite of forged intelligence (“sexed-up” in the British news language) and manifested failures in all aspects of the US war conduct. He also supports the US plan to build anti-missile launchers and radars in Eastern Europe including the Czech republic, though the design has been proven so far as technically unreliable, and its motivation as directed against the non-existent Iranian rockets (supposed to be aimed one day against Europe) as completely ludicrous. Moreover, it led to an unnecessary hostile reaction from Russia, whose partnership, not isolation, should be considered necessary in the global “War on Terror.”⁸²

As for the issue of *War and Peace*, the change has been most dramatic. While thirty years ago the nuclear standstill between the two superpowers allowed to continue the fiction that war was subordinated to politics, and therefore subjected to a certain political rational, *September 11* demonstrated that the old paradigm of war as instrument of policy, attributable to Carl von Clausewitz (1780–1831), was no longer valid. We have been witnessing the birth of an era when war, as a “way of life,” and as

⁷⁹ *The Wall Street Journal*, 30 January 2003. See also Petr Uhl’s article attacking Havel, “Poslední prezidentovy fauly,” *Právo*, 1. 2. 2003.

⁸⁰ It was later revealed that the US administration manipulated the drafting of the two European declarations, signed by Václav Havel, in order to isolate France and Germany over Iraq. *The Financial Times*, 27. 5. 2003.

⁸¹ *Wikipedia: 2003 Invasion of Iraq* (accessed 14. 5. 2007).

⁸² See the comprehensive analysis by IISS: *Strategic Comments*, “US Missile Defence,” vol. 13, #3 (Apr. 2007); *ibid.*, “Russian Foreign Policy – A Cold Spell in Relations.”

an imposition of a pre-modern warrior culture,⁸³ will no longer serve as means to fulfill a particular political aim, but become the end in itself. If this transformation of warfare⁸⁴ is indeed taking place before our eyes, what will be the future of civil society? From the perspective of Islamic militants or Jihaddists, the world will be engulfed for at least a generation in a permanent struggle between *Dar ul Harb* and *Dar ul Islam* – until the latter prevails.⁸⁵

The advent of global terrorism, relying on *suicide attacks* by fanatics as its main form of combat without end, and whose increase the present US strategy seemed incapable to stop, will eliminate the difference between warriors and civilians,⁸⁶ and between what Clausewitz defined as *real* and *true* warfare. It will be, as Michael Howard reminds us, a long war of attrition, in which success, when and if it comes, will do so slowly and incrementally.⁸⁷ It could also mean death to Civil Society, or at best, a very long paralysis...

⁸³ See John Keegan, *A History of Warfare*. London 1993.

⁸⁴ See the works of the major “anti-Clausewitzian” contemporary military historian, Martin van Creveld, in particular: *The Transformation of War*. New York 1991; *The Changing Face of War*. New York 2006.

⁸⁵ On the so-called Al Qaeda Master Plan, see Lawrence Wright, “Annals of Terrorism,” *The New Yorker*, September 11, 2006, pp. 46–59.

⁸⁶ Lawrence Freedman, professor of War Studies at King’s College London, underlined the difficulties the US armed forces have faced in dealing with irregular wars and guerrilla tactics, in which combat is integrated with civil society. See his *The Transformation of Strategic Affairs*. IISS Adolphi Paper 379 (2006), pp. 8ff.

⁸⁷ Sir Michael Howard, “A Long War?” *Survival*, vol. 48, #4 (Winter 2006–07), pp. 7–14. See also his, “9/11 and After,” *Naval War College Review*, vol. LV, #4 (Autumn 2002), pp. 11–21.

CHARTA 77 A EVROPSKÉ MÍROVÉ HNUTÍ. ABSTRAKT

Milan Hauner

Prolínání Charty 77 s evropským mírovým hnutím Západu i Východu patří do zajisté k těm naprosto nepředvídaným peripetiím poslední etapy studené války. Pokud se týče Charty samé, bylo to období, kdy se nejvíce zabývala zásadními otázkami nedaleké evropské budoucnosti, jako např. dosažením podstatné redukce nukleárních zbraní či znovusjednocením Německa mírovou cestou.

Jistě, v otázkách týkajících se „mírových iniciativ“ zahrnujících protiválečné demonstrace, vystoupení proti militarizaci společnosti, umístění nukleárních raket či akce na záchranu životního prostředí (např. velice aktuální po nukleární explozi v Černobylu 1986, které předvedlo představitelům NATO a Varšavské smlouvy, co by dokázal napáchat výbuch jedné atomové bomby) chartisté zůstávali beze sporu tou sociálně nejzodpovědnější skupinou v Československu. Nicméně, dnešní třicetileté jubileum by nás mělo přimět k zamyšlení, jak rozdílně se dnes staví otázka války a míru a kam dospělo budování občanské společnosti po zhroutilí komunistického systému v Evropě.

Tento příspěvek zcela vědomě zahajuje úvahou nad postavením odpůrců vojenské služby v Československu v období Charty, protože autor je přesvědčen, že tam, kde jednotlivec musí riskovat život mezi válkou a mírem, je třeba individuální postoj co nejvíce respektovat. V centru tohoto příspěvku stojí dramatické události 80. let z perspektivy protiválečných a mírových prohlášení a jiných aktivit Charty 77. Odehrávaly se ve třech rovinách. Za prvé se Charta věnovala domácím občanům, kteří měli zakázáno organizovat nezávislé akce na podporu míru, jako např. neoficiální koncerty proti válce. Tou druhou skupinou byli protiváleční aktivisté v sousedních komunistických státech, především v NDR, Polsku a Maďarsku. Konečně za třetí, navázala Charta spojení se západoevropskými protinukleárními organizacemi, ačkoli bylo známo, že

Moskva mnohé z nich skrytě financovala. Z oné doby např. pochází korespondence mezi E. P. Thompsonem a jistým „Václavem Rackem“, českým anonymem a kritikem západního mírového hnutí. Středem kontroverze se stalo rozhodnutí NATO rozmístit po západní Evropě americké „Eurorakety“ jako protiváhu k sovětským SS-20. Léta 1984 a 1985 znamenala nejaktivnější mezinárodní spolupráci, kdy obíhaly po celém světě texty Jaroslava Šabaty, Jiřího Dienstbiera, Jakuba Trojana a Václava Havla („Anatomie jedné zdrženlivosti“). Aktivita chartistů vyvrcholily sepsáním nejlivnějšího dokumentu, tzv. Pražské výzvy, která formulovala jako své hlavní cíle nejen rozpuštění NATO a Varšavské smlouvy, nýbrž nečekaně také nastolila požadavek sjednocení Německa jako základního předpokladu evropské bezpečnosti. V téže době nastoupil v Moskvě nový generální tajemník KS Michal S. Gorbačov, který dal přednost vyjednávání před konfrontací. Tento nový kurs ve svých důsledcích a za spoluúčinnosti dalších důležitých faktorů způsobil zásadní politický obrat ve východní Evropě.

Příspěvek končí kladením otázek, které navazují na morální postuláty formulované Chartou 77 a tím se přímo dotýkají otázky *války a míru*, stejně jako budoucnosti *občanské společnosti* po „sametové revoluci“. Je možno i nadále považovat válku za pouhý nástroj politiky (dle Clausewitz), přestože ukazuje tendenci stát se cílem sama sobě? Poměr války a míru prošel v posledních třiceti letech změnou opravdu dramatickou. Pokud kvůli strategické rovnováze mezi oběma supervelmocemi v důsledku aplikace jaderného zastrašování existovala ještě fikce, že politika kontrolovala válku, události 11. září tento poměr obrátily na ruby. Stali jsme se svědky nové éry, kdy válka, vedená miniaturními skupinami teroristů v rozporu s racionální politikou, dosahuje své permanence, místo toho, aby končila mírovou smlouvou. Globální terorismus, který používá jako své hlavní taktické zbraně jednotlivce-sebevrahy, vstúpil tomuto novému typu válčení charakter středověkého zápolení, kde masakrování zdánlivě nebere konce, neboť není formulován žádný racionální politický cíl. V této atmosféře permanentního masakru dodržovat rozdíly mezi vojáky a nevojáky už nedává smysl. Podle džihádistů bylo zahájeno zápolení mezi dvěma světy, *Dar ul Harb* a *Dar ul Islam*, trvající nejméně jednu generaci a ve kterém je souzeno islámu nakonec zvítězit. Jestliže tuto zkázonosnou tendenci nezastavíme, uspíšíme tím zánik *občanské společnosti* – nebo ji přinejlepším na dlouhou dobu ochromíme.

CHARTA 77 A UNDERGROUND

Martin Machovec

Dnes je již všeobecně akceptovanou, byť nikoli vždy dosti zdůrazňovanou skutečností, že tzv. proces s českým undergroundem z roku 1976 byl jedním z nejvýznamnějších impulsů pro založení Charty 77. Za oněch 19 osob zatčených v březnu 1976, z nichž posléze v září zbylo sedm odsouzených (Havelka, Skalický, Stárek, Jirous, Zajíček, Karásek a Brabenec),¹ se z budoucích předních chartistů zcela jednoznačně postavili např. prof. Patočka, Jaroslav Seifert, Václav Havel, Petr Uhl či Vladimír Mlynář² Mezi zatčenými a posléze odsouzenými měl přitom z dřívějšíka jedině I. M. Jirous jisté, nepříliš blízké osobní kontakty s jedním ze zakladatelů Charty, tedy s V. Havlem.³ A je rovněž známým faktem, že netoliko řada známějších undergroundových umělců a aktivistů, kteří díky této solidaritě ze strany předních, často i v zahraničí věhlasných československých disidentů byli odsouzeni k podstatně nižším trestům, než jaké orgány státní zvuile původně měly pro ně připraveny, ale též desítky a desítky jejich zcela neznámých undergroundových příznivců a přátel byly o rok později ochotny a připraveny nenechat zase na holičkách tyto své nové kolegy, opustit pro ně ono příslovečné „veselé ghetto“ podzemí a vstoupit do širšího prostoru společenství lidí usilujících o „nápravu věcí veřejných“, a to i za podmínek husákovské „normalizační“ totality.

¹ Viz blok „The Plastic People Of The Universe v datech“. In: Riedel, Jaroslav (ed.): *The Plastic People Of The Universe: Texty*. Praha, Maťa 2001.

² Viz dvě smz. vydání tzv. „Hnědé knihy“ o procesech s českým undergroundem, která v letech 1977 a 1980 uspořádal a vydal Jaroslav Suk (fond Libri prohibiti).

³ V dokumentárním filmu rež. Jany Chytilové *The Plastic People of the Universe* (ČT 2001) říká Václav Havel, že Jirouse „trochu znal z dřívějších let, z šedesátých“, že však blíže se s ním a s děním v undergroundu vlastně seznámil až někdy na přelomu let 1975/76, tedy těsně před tzv. „Druhým festivalem druhé kultury“, jenž se konal v Bojanovicích, a následným březnovým zatýkáním. Undergroundové aktivity prý Havlově pozornosti před jeho osobním setkáním s Jirousem doporučil František Šmejkal.

Dříve než se pokusím objasnit poměrně složité vztahy, které undergroundové společnosti v letech 1976 a 1977 navázalo se vznikající obcí signatářů Charty 77, chtěl bych pár slovy připomenout historii onoho českého kulturního podzemí, z níž ona vzájemná, v krizových letech navázaná solidarita může být pochopitelnější.

K ozřejmení toho, oč šlo, nejlépe zřejmě pomohl sám I. M. Jirous svým „manifestačním textem“, nazvaným *Zpráva o třetím českém hudebním obrození*, jenž pochází z února 1975.⁴ Jirous se touto svou *Zprávou* neobrací ani tolik „do vlastních řad“, tedy neoslovuje jím ono společenství básníků, výtvarníků a zejména rockových hudebníků (a ovšem též zázemí jejich příznivců), jako spíše, byť toto není v daném textu explicitně řečeno, širší pospolitost českého disentu, v polovině 70. let ještě velmi atomizovaného. Odívá tedy, sám intelektuál, do pojmů uchopitelných opět intelektuály to, co se již spontánně odehrávalo řadu let. Jirousova *Zpráva* je ovšem vlastně též pokusem zhodnotit pisatelovu vlastní práci: neboť bylo **především jeho zásluhou**, že z jedné z mnoha skupin „bigbeatové mládeže“, v tomto případě pravda velmi extravagantních, nonkonformních mládežnických rockerů, toužících koncem 60. let po uskutečnění svých uměleckých ambicí bez ohledu na tu či onu změnu režimu, se do poloviny 70. let vyvinulo bohatě strukturované společenství, nejprve do kulturního podzemí tupostí normalizační kulturní politiky zatlačované, posléze však tuto novou situaci reflektující jako danou a v jistém smyslu též osvobozující. Do roku 1975 se tedy kolem aktivit „psychedelického rock-bandu“ Plastic People of the Universe, hudebního tělesa, které tehdy stejně jako dnes je přímo ztělesněním, synonymem české undergroundové kultury 70. a 80. let, shromáždila celá řada tvůrčích a myslitelských osobností, u nichž by zájem o primitivistické umění rockerů byl jinak asi dosti těžko očekávatelný. Díky Jirousovi se o Plastic People již od počátku zajímali – a na různých jejich akcích se též podíleli – někteří výtvarníci, zejména představitelé tzv. Křížovnické školy, tak např. Karel Nepraš, Zorka Ságlová, Eugen Brikcius, Ivan Slavík či Olaf Hanel. Rockové koncerty se na některých akcích prolínaly s happeningy, jež pořádali např. Brikcius, Ságlová a s jistým předstihem též Milan Knížák, jenž se sice záhy od akcí organizovaných Jirousem distancoval, avšak jeho duchovní a umělecký vliv na formující se undergroundové společenství ještě dlouho přetrvával. Dalšího velice významného intelektuálního impulsu se „plastickému

⁴ Viz Jirous, Ivan M.: *Magorův zápisník*. Praha, Torst 1997, s. 171–198.

undergroundu“ dostalo poté, co se tato komunita sblížila s psychologem a katolicky orientovaným filosofem Jiřím Němcem, s jeho manželkou psycholožkou Danou Němcovou a jejich prostřednictvím též s řadou lidí z bývalého redakčního okruhu časopisu Tvář. Jirous to byl, kdo na počátku 70. let seznámil hudebníky Plastic People s básníkem a non-konformním levicovým myslitelem a filosofem Zbyňkem Fišerem alias Egonem Bondym, jehož verše z 50. i 70. let se pak v podání Plastiků měly vepsat vskutku zlatým písmem do fondu českého undergroundu. Též díky Jirousovým impulsům vzniká během první poloviny 70. let celá řada podzemních hudebních či hudebně-výtvarných těles, z nichž některá rovněž vytvořila díla trvalé hodnoty – zde máme na mysli zejména soubor Dg 307 básníka, hudebníka a výtvarníka Pavla Zajíčka. A opět přes Jirouse se s komunitou Plastiků sblíží řada lidí z prostředí tehdejší evangelické, československé studentské mládeže, např. Vratislav Brabenec či Svatopluk Karásek, o něco později též Jan Kozlík, Aleš Březina či Miloš Rejchrt. A reflexí tohoto zcela nečekaně a nebývale pestrobarevného podzemního společenství byla právě Jirousova výše zmíněná *Zpráva*.

V kritickém roce 1976 byl ovšem Jirous jedním z prvních zatčených, jedním ze sedmi odsouzených, a to zajisté k trestu nejdelsímu – k půldruhému roku ve vězení. K osobnostem organizujícím nejprve akce na podporu zatčených undergroundových protagonistů a posléze též dospívajícím k myšlence založení Charty 77 (do značné míry jistě šlo o tytéž lidi) musel tedy tehdy kromě Jirousovy *Zprávy* promluvit někdo jiný, někdo živoucí a na relativní svobodě jsoucí. V tomto momentu je nutno zdůraznit zásluhy hlavně tří osob – Václava Havla a manželů Němcových. Především oni posledně jmenovaní mohli na základě svých osobních konexí a díky své intelektuální kapacitě takřkajíc „přeložit“ do řeči srozumitelné např. nejen Václavu Havlovi, ale třeba i Ludvíku Vaculíkovi, Janu Patočkovi, Jaroslavu Seifertovi, Jiřímu Hájkovi, Karlu Kosíkovi či Ladislavu Hejdánkovi, že jde o věc hodnou nejen jejich zájmu, ale též jejich angažovanosti, tedy že v procesu s Plasty a spol. „*nam tua res agitur*“. A je také známo, že **toto** se podařilo.

Dostávám se ke druhému bodu svého pojednání, v němž nastiňuji vzájemný poměr a vztah společenství původně undergroundového a během roku 1977 nově se formujícího volného společenství Charty 77. Nejprve pár předeslání:

1. Undergroundová komunita na rozdíl od pozdějšího společenství Charty 77 byla de facto svazkem bližních, přátel a přátel přátel, které

poutala jednak chuť „žít jinak“, v tomto smyslu tedy dosti nonkonformně, pospolitě, a to navzdory normalizačnímu „reálnému socialismu“. Šlo o lidi, kteří se scházeli u příležitostí koncertů, festivalů, bytových seminářů, čtení poesie či výtvarných výstav, ale i prostě – a to dosti často – v přátelské komunikaci jen tak po hospodách. Pojítkem zde bylo nepochybně značné odhodlání k jakési „pasivní rezistenci“, k odporu vůči světu politiky, reflektované osvojení života v anonymitě na společenské periferii. Oproti tomu společenství Charty se postupně tvořilo spíše jako dosti volné uskupení jednotlivých komunikačních okruhů, jež pojila především odvaha k tomu přihlásit se o občanská práva v době totalitní zvůle. Je přitom jasné, že **všichni** signatáři Charty se před rokem 1989 nikdy nemohli dohromady sejt, a je také vysoce pravděpodobné, že se vzájemně ani moc dobře neznali, ba místy snad o toto seznámení ani moc nestáli. Inu, jen těžko si lze představit třeba kvazisatanistického undergroundového průkopníka punk-rocku, původním povoláním malíře pokojů Josefa „Vaťáka“ Vondrušku v diskusi o cílech a směřování Charty třeba s prof. Černým, Václavem Bendou či Pavlem Kohoutem! Ano, vezli se takříkajíc na jedné lodi, poutala je ona **občanská odvaha** vstoupit na kolbiště své vlastní *polis* ve chvíli, kdy něco takového bylo automaticky dobovými držiteli moci považováno za zločin, ale to je opravdu vše.

Z výše řečeného však vyplývá, že společenské hodnotové preference undergroundové komunity musely nutně doznat značných změn, poté co tato komunita byla do jisté míry inkorporována společenstvím Charty 77.

2. Při vyhodnocování personálních podílů na struktuře Charty, při studii její tak říkajíc sociální struktury je vždy nutno mít na paměti, že konkrétní údaje např. o počtu signatářů mohou být samy o sobě dosti zkreslující, zavádějící. Již vícekrát bylo konstatováno, že za každým signatářem by bylo možno najít snad dva, snad tři, snad více nesignatářů, kteří však de facto se s aktivitami svých signatářských bližních zcela ztotožňovali. Zde máme na mysli jednak členy rodin signatářských chartistů, kteří často nepodepisovali prostě proto, aby vůbec zbyl někdo, komu by nebylo znemožněno běžné zaměstnání, dále řadu lidí, hlavně studentů, kteří byli ochotni Chartu podepsat, ale vlastně teprve na prosbu, či spíše po varování chartistických „sběračů podpisů“ od toho kvůli své vlastní bezpečnosti upustili, připomenout můžeme i případy sice „nesignatářů“, avšak o to více vlastně aktivních „chartistů“, resp. spíše disidentů, opozičníků. Zde budtež uvedeny tři konkrétní případy:

a) Ze členů Plastiků z konce let sedmdesátých čtyři (Hlavsa, Janíček, Kabeš a Vožniak) Chartu nikdy nepodepsali, tři (Brabenec, Brabec a Schneider) ano. O názorové rozdíly přitom mezi nimi rozhodně nešlo, alespoň ne v tomto bodu.

b) Jiřina Šiklová, jedna z nejagilnějších činitelů celého československého, tedy především chartistického disentu, podepsala Chartu až na jaře 1989.

c) Díky historiku Petru Blažkovi⁵ byla veřejnost až v lednu 2007 seznámena s pozadím sběru podpisů v oné „předlednové“, první vlně. Podivností zde vykukuje řada, ale nejskurilnějším je zřejmě právě případ tolikrát velebeného i zostouzeného „guru undergroundu“ Zbyňka Fišera neboli Egona Bondyho, jenž měl posléze v 80. letech v undergroundové „frakci“ Charty sehrát ještě nezanedbatelnou roli. Blažek poukazuje na skutečnost, o níž až doposud nebylo jasno, totiž že Fišer-Bondy Chartu v oné prosincové vlně **skutečně podepsal**, že však, „na schůzce u Václava Havla [...] Jiří Němec tento podpis roztrhal,⁶ s vysvětlením, že Bondyho nepovažuje za svéprávného. Uhl proto vyrobil duplikát s poznámkou, že jde o deponovaný podpis.“⁷ Tato okolnost pak Fišerovi-Bondymu v následujících letech napomáhala k tomu, že jednou mohl vystupovat třeba jako „undergroundový filosof a básník“, kolega, ba snad i přítel Václava Havla, jindy snad přímo jako chartistický aktivista zápasící na chartistických fórech o podobu Charty a její směřování⁸, ještě jindy pak zase přímo jako zavilý a nenávidný kritik „stínového chartistického establishmentu“, proklínající Chartu skoro tolik jako kolaboranty a estébáky.⁸

⁵ Viz Blažek, Petr: „Alchymie podpisové akce“. In: *Lidové noviny*, 8. 1. 2007, s. I–II.

⁶ Totéž dosvědčuje I. M. Jirous v dokumentárním filmu *Fišer alias Bondy* režiséra Jordiho Niubo (ČT 2000) a dodává, že to považoval „za hrubou chybu“. Jirous zde také vyslovil domněnku, že právě skutečnost, že Fišerovi-Bondymu byl jeho podpis Charty „cenzurován“, byla „důvodem jeho zatrpklosti, animozity vůči Chartě“.

⁷ Viz reprodukci příslušného duplikátu. In: *Lidové noviny*, 8. 1. 2007, s. VI.

⁸ Do záhlaví osmého sešitu svých samizdatových *Poznámek k dějinám filosofie* (Indická filosofie – pokračování) z r. 1981 (tiskem 1992 a 1997) připsal Bondy toto věnování: Věnováno Petru Uhlovi a Václavu Havlovi, kteří, zatímco já jsem mohl pracovat, museli sedět ve vězení. Zřejmě v roce 1984, tedy po Havlově propuštění z vězení, píše pro něj Bondy do filosofického sborníku *Hostina* (smz. 1985, tiskem 1989) esej *Kritika substančního modelu*. Avšak již následujícího roku 1985 se v Bondyho básnické sbírce *Tragédie u Dvořáků a jiné básně* (tiskem pak vyšlo zkráceno pod titulem *Petriny*) objevuje řada textů vůči Chartě i Havlovi vyslovené impertinentních, např. básně datovaná 26. 9. 1985: Prosral jsem životní šanci / že jsem v letech padesátých / nezpíval k tanci / Prosral jsem ji v šedesátých / že mi Literárky byly pro smích / Pak jsem ji prosral znova / že o Chartě jsem nenapsal / pochvalného slova / Proseru ji ještě do konce života / Jste pořád stejná holota; případně básně datovaná 18. 9. 1985: Mladíkovi od Dvou Slunců L.P. 1985 // Čti – nečti / Dělej si co chceš / Nahnilost je sladká / to je tvůj život / Nadouvej si střeva důležitostí / osy

*[Fišer-Bondy aktivně vystoupil na tzv. 4. fóru Charty, jež se konalo (a záhy bylo přerušeno zásahem StB) 14. 5. 1988 v Praze-Hlubočepích v hostinci „Besední restaurace“ (o této události napsal Bondy dokonce báseň datovanou 11. 9. 1988; zatím se nepodařilo prokázat jeho účast na předchozích třech fórech, z nichž ovšem fyzicky se podařilo realizovat jen dvě (1. fórum, „ekologické“, se konalo 10. 6. 1987; 2. fórum, „o Chartě“, se konalo 28. 11. 1987 v hostinci na pražské Ladronce; 3. fórum, jehož hlavním tématem měly být záležitosti politické, se v lednu 1988 fyzicky realizovat nepodařilo, byly publikovány jen některé příspěvky, které na něm měly zaznít, proto je též označováno za „korespondenční“).]

Měl tedy Jiří Němec pravdu? A i pokud ji měl, měl také právo postupovat tak, jak v případě podpisu Fišera-Bondyho postupoval? A bylo pak jeho motivací **skutečně** jen to, co prý uvedl? Když na jaře 1977 podepsal Chartu Bondyho věrný žák, pozoruhodný básník, ale též těžce psychopatická, narkomanií postižená osobnost Fanda Pánek, námitek nebylo. A případů podobných Pánkovu bychom v řadách chartistů nejspíše našli více. Měl či neměl tedy Fišer-Bondy důvody k tomu nebýt s chartistickým „vedením“ spokojen? Tyto otázky zůstávají trvale nezodpovězeny.

Z obou předeslání mj. plyne otázka zásadnější, totiž kdo vlastně měl či neměl „právo“, třeba jen „zvykové“, vzít podíl na spoluutváření podoby Charty, kdo se měl či neměl posléze účastnit diskusí o jejím směřování? Kdo na nich byl „vítán“? Jenom nepochybní signatáři? Je totiž zřejmé, že nejprve poměrně dosti rychle, posléze pak však již jen daleko pomalejším tempem se rozrůstající okruh vlastních signatářů je možno promítnout si na pozadí kružnice možná jednou, možná dvakrát širší, již by tvořilo ono „latentní chartistické zázemí“. Totéž je pak nepochybně možno říci i o komunitě undergroundové – či posléze v 80. letech spíše **o komunitách**. Jistá její výseč se prolínala se společenstvím Charty, avšak její – podstatně početnější – zázemí k signatářům nikdy nepatřilo. Údaj o přibližně až **sedmi tisících (!)** čtenářích undergroundového časopisu

světa od Hrádečku do Prahy a zpět / Čím méně let ti je tím dýl budeš moct blbnout / Už v sobotu pro tebe přijede aspoň Bundeskanzler / abys mu pomoh zařídít světovou politiku / neboť s Rusy už je amen / Američani je vymazali z mapy / Myslím / že alespoň celá střední Evropa na tebe čeká / pokud nedáš přednost zřízení Rakousko-Uherska / ovšem jen ruku v ruce se soudruhům Mlynářem ve Vídni; impertinentní poznámky na adresu Charty se však již objevují v Bondyho próze 677 (smz. 1977, tiskem 2001) a nejvýrazněji pak v próze Bezejmenná z r. 1986, o níž bude ještě zmínka dále.

Vokno, jež odhadem a ex post stanovil jeho vydavatel, sám přední chartista, František Stárek,⁹ je jistě sám o sobě dosti výmluvný.

S výše uvedenými předznamenáními uvádíme zde výsledek vlastní „ankety“, který by poněkud mohl přispět k ozřejmení ani ne tolik šíře či úže vymezeného společenství Charty 77 k šíře či úže vymezené komunitě undergroundové, jako spíše k oné „sociální struktuře“ Charty, potažmo též k onomu „generačnímu rozrůznění“ v jejím rámci, jež se pak ventilovalo ve sporech o podobu a směřování Charty ve druhé polovině let osmdesátých. Za zajímavé považujeme pro danou otázku dva zcela konkrétní počty, totiž a) oněch 242¹⁰ nejpůvodnějších signatářů Charty z prosince 1976; b) oněch celkem cca 1 000 signatářů z let 1976-79.¹¹ Čtyři přední chartisté, konkrétně Petr Uhl, Jiří Gruntorád, František Stárek a Ivan Martin Jirous, byli vyzváni, aby se vyjádřili **k podílu „lidí z undergroundu“ na uvedených počtech***. Bohužel se však záhy ukázalo, že takováto „anketa“ je zřejmě neproveditelná bez předběžného podrobnějšího průzkumu v „personální historii“ signatářů Charty 77, k němuž ovšem zatím nedošlo. Toliko František Stárek se dokázal k danému dotazu vyjádřit obšírněji a konkrétněji.

*[Naše kritéria pro toto zařazení jsou následující: 1. osoby, které se před r. 1977 pohybovaly **zcela či převážně** v undergroundové komunitě, nikoli v kruzích známých disidentů, posléze tvůrců Charty 77, k nimž se

⁹ Tento Stárkův odhad cituje ve své diplomní práci o Voknu Jana Růžková. Viz Růžková, J.: „Samizdatový časopis Vokno“. In: *Kritický sborník*, XIX, 1999/2000, s. 193–231, zde s. 195–196.

¹⁰ Počet 242 signatářů „první vlny“ je uveden v publikaci Prečan, Vilém (ed.): *Charta 77, 1977–1989*. Scheinfeld – Bratislava, Čs. středisko nezávislé kultury – Archa 1990, s. 13; počet 241 signatář je uveden v bloku o Chartě 77 v Lidových novinách, 8. 1. 2007, s. III. (V témže čísle LN jsou reprodukovány snímky celkem 256 původních „kartiček“ s podpisy prvních signatářů, kromě 242 je zde tedy možno spatřit oněch 14 „kartiček“ signatářů, jejichž podpisy původně neměly být zveřejněny, a to včetně onoho Uhlova, „duplikátu“ kartičky s podpisem Zbyňka Fišera, tj. Egona Bondyho.)

¹¹ Z dokumentů (prohlášení) Charty z let 1977–1979 je možno zjistit, že za toto období ji podepsalo celkem na 1 018 osob. Konkrétněji: ke konci roku 1977 (dokumenty č. 1, 5, 8, 11 a 14) napočítáno na 832 signatářů [242 + 208 + 167 + 133 + 82; k „netto“ počtu 167 signatářů z 8. dokumentu lze dospět počtem 617 – (242 + 208) = 167]; za rok 1978 (dokumenty č. 17 a 20) 106 signatářů; za rok 1979 (dok. č. 25 a 27) 80 signatářů; celkem tedy za toto první období oněch 1 018 signatářů. Pro srovnání počty nových signatářů mezi lety 1980–1986: 1980: 48 signatářů, 1981: 44 signatářů, 1982: 36 signatářů, 1983: 37 signatářů, 1984: 25 signatářů, 1985: 28 signatářů, 1986: 31 signatář. Na sklonku 80. let pak počty nových signatářů opět prudce stoupají: 1987: 69 signatářů, 1988: 111 signatářů, 1989 (do 30. září) 291 signatář. Tyto počty jistě ještě nejsou definitivní, neboť neberou na zřetel např. odvolané podpisy, počty podpisů agentů StB, tzv. deponované podpisy z první vlny atd. atp.

posléze dostaly zejména prostřednictvím manželů Němcových či Ivana Jirouse; 2. osoby, které sice takovéto konexe mít mohly (a měly), ale jakožto vesměs starší Jirousovi umělečtí přátelé již ze 60. let byli v první polovině let sedmdesátých činní **hlavně** v undergroundové komunitě (např. Stankovič, Věra Jirousová, Eugen Brikcius, Jiří Daníček), tedy vesměs intelektuálové, vysokoškoláci, studovaní umělci; 3. případy *sui generis*, např. Fišer-Bondy, Jiří a Dana Němcovi, Jan Lopatka.]

V první vlně signatářů z prosince 76 byli lidé z undergroundové komunity zastoupeni jen zcela minimálně, přičemž vesměs jde spíše o ony „undergroundové prominenty“, známé i mimo tento okruh: Tak kromě Dany a Jiřího Němcových jsou zde např. podpisy Vratislava Brabence, Věry Jirousové, Svatopluka Karáska, Jana Lopatky, Eugena Brikciuse, Jana Šafránka, Aleše Březiny, Olafa Hanela či Jiřího Daníčka, dále pak několika dalších, v disidentských kruzích již spíše neznámých osob*, a konečně – připustíme to – též Fišera-Bondyho. Tato bilance je přirozená a pochopitelná.

*[Jiří Mrázek, Jana Převratská, Miluše Števichová, Zdeněk „Londýn“ Vokatý či Jan Schneider.]

Někteří undergroundoví předáci byli stále ještě ve vězení, a navíc z původních „sběračů podpisů“ neměl na undergroundové „zázemí“ kontakt vlastně nikdo, k tomu by bylo zapotřebí tehdy také ještě vězněného Jirouse. (Jiří Němec, jenž jako jediný z původních „sběračů“ přece jen měl jisté kontakty alespoň na lidi z okruhu pražského undergroundu, se dle sdělení Petra Uhla tehdy rozhodl, že alespoň **v této první vlně Chartu těmto** lidem nabízet k podpisu nebude – opět z důvodů, které jsou dosti nasnadě.) Celkově tedy podíl signatářů z undergroundového okruhu v první vlně činí **stěží 6–7 procent**.

Ve vlně bezprostředně následující však již registrujeme jména většiny těch, kdo v undergroundové komunitě patřili k nejagilnějším, nejvýznamnějším osobnostem. Tak kromě Martina a Juliany Jirousových setkáváme se tu např. s Marií Benetkovou, Zbyňkem Benýškem, Ivanem Bierhanzlem, Janem Brabcem, Petrem Cibulkou, Jaroslavem Kukalem, manželi Princovými, Miroslavem Skalickým, Karlem Soukupem, Andrejem Stankovičem, Františkem Stárkem, Iljou Storoženkem, Petrem Taťounem, Vlastimilem Třešňákem, Vladimírem Vojákem, Dášou

Vokatou, Milanem Vopálkou, Josefem Vondruškou, Pavlem Zajíčkem či v té době s undergroundem se značně sblíživším Jaroslavem Hutkou. Zde však již též nacházíme ony desítky a desítky, případně stovky mimo-pražských, zejména severočeských a západočeských příznivců undergroundu; šlo o osoby, jejichž jména ani tehdy, natož nyní intelektuálním organizátorům Charty nic neříkala, a přece jejich manifestovaná solidarita s Chartou zasluhovala nemenší úctu než odvaha předních pražských disidentů. Františku Stárkovi se pro léta 1977-79 podařilo na základě stanovených kritérií **identifikovat** další 164 signatáře*, I. M. Jirousovi pak k tomu ještě navíc dalších 7 signatářů**, což dohromady činí zhruba **22 procent** úhrnného počtu z daného údobí, přičemž však **celkový podíl** těchto signatářů **odhaduje** Stárek ve shodě s Jirousem **na 40 až 45 procent**.

*[Zde vypisujeme jména **všech** „undergroundových signatářů“ z let 1977-79 (tedy kromě oněch výše jmenovaných sedmnácti z první vlny), jak je na základě naší „ankety“ provizorně identifikoval František Stárek: Libor Albert, Ilektra Almeditu, Michaela Auerová, Vladimír Balabán, Ivan Bálek, Zdeněk Bartoš, Jozef Benedek, Marie Benetková, Zbyněk Benýšek, Ivan Bierhanzl, Pavel Blatný, Miloslav Boháček, Oto Bokroš, Jan Brabec, Petr Brousek, Zdeněk Buk, Ladislav Cerman, Vladimír Cerman, Petr Cibulka, Ivan Černega, Jiří Černega, Michal Černega, Hana Černožská, Milan Daler, Josef Decastello, Blanka Dobešová, Antonín Dolejš, Jiří Doležal, Karel Duda, Bára Dvoříčková, Růžena Faitová, Luděk Farkaš, Jan Glanc, Viktor Groh, Richard Hamza, Karel „Kocour“ Havelka, Jan Havlíček, Pavel Heřman, Štefan Hiroš, František Hochmann, Stanislav Homola, Miroslav „Alpín“ Hrabáň, Jan Hrabina, Petr Hrach, Jan Hric, Jaroslav Hutka, František Chalupecký, Jiří Chmel, Hana Chmelová-Pípalová, Jaroslav „Šimako“ Chnapko, Miroslav Ilek, Ivan Martin, „Magor“ Jirous, Juliana Jirousová, Zbyněk Jonák, Jaroslav Kabelka, Antonín Kamiš, Zdeněk Kazík, Jan Kindl, Michal Kobal, Josef Kordík, Jan Kozlík, Ivan Kožíšek, Jiří „Hubert“ Kratochvíl (25), Karel Kraus (11), Vladimír Kroul, Jiří Křivský, Jiří Kubíček, Věra Kubíčková-Kabešová, Jaroslav Kukul, Jaroslava Kušnířová, Lilian Landová, Vendelín Laurenčík, Gabriel Levický, Jaroslav Linhart, Milan Linhart, Martin Litomiský, Vladimír „Salám“ Macák, Pavel Macháček, Vratislav „Quido“ Machulka, Ivan

Maňásek, Vladimír Marek, Vlastimil Markytán, Petr Mašek, František Maštera, Michal Matzenauer, Jitka Matzenauerová, František Maxera, Otakar „Alfréd“ Michl, Věra Mikulová, Jaroslav Mlejnek, Martina Mrázová, Vladimír Muzička, Pavel Myslín, Marcela Němcová-Kubínová, Markéta Němcová-Fialková, Pavla Němcová-Paloušová, David Němec, Ondřej Němec, Antonín Němejc, Vladimír Oborský, Jaroslava Odvárková, Jiří Olt, Pavel Opočenský, Věra Ooppelová, Petr „Pinda“ Ouda, Josef Ouroda, Walter Pannc, František Pánek, Ladislav Papež, Viktor Parkán, Jan Pilnáček, Jaroslava Pilnáčková, Marcela „Mašina“ Pinterová, Milan Piša, Ladislav Plíva, Antonín „Banán“ Pojar, Jiří Popel, Jan Princ, Květa Princová, Petr Prokeš, Petr Ragan, Marie Raganová, Vratislav Riedl, Ivana Riedlová, Olga Rychtářová-Hochmannová, Zora Rysová, Zdenka Řeháková, Miroslav „Skalák“ Skalický, Bohumír Slavík, Otakar Slavík, David Souček, Karel „Čarlí“ Soukup, Marie Soukupová, Andrej „Nikolaj“ Stankovič, František „Čuňas“ Stárek, Ilja Storoženko, Xenie Svobodová-Zavadilová, Jan Šafrata, Jan „Šejba“ Šeba, Petr Taťoun, Petr Tomíšek, Tomáš Toulec, Vlastimil Třešňák, Jiří Uhrín, Jan „Čágo“ Unger, Jaroslav „Boví“ Unger, Jaromír Urban, Jiří Vaněk (11), Josef Vaněk, Jan Velát, Vladimír Voják, Dagmar Vokatá, Josef „Vaťák“ Vondruška, Milan „Dino“ Vopálka, Lubomír Vydra, Robert Wittmann, Marian Zajíček, Pavel Zajíček, Ladislav Zatori, Jiří Zelenka, Jitka Zelenková, Pavel Zeman.]

**[Jirousem identifikovaná jména sedmi signatářů z let 1977-79 a jednoho signatáře z prosince 1976: Stanislav Borůvka, Luisa Geisslerová, Daniel Kumermann, Jan Litomiský, Martin Novák, Jiří Pallas (1), Jan Patočka ml., Tomáš Petřivý.]

Ve třetí části svého referátu se zabývám profilem undergroundového společenství v letech osmdesátých, a to v jeho vztahu k Chartě. Nejprve je třeba připomenout, že vlastně celé hnutí Charty na počátku 80. let ztrácí dosti na své původní dynamice a že i společenství jejích signatářů doznává značných změn. K onomu více než jednomu tisíci chartistů z let 1976-79 přibývá za léta 1980-86, tedy do nástupu Gorbačova, jen cca 250 dalších. Jak známo, politicko-policejní teror, zejména pak akce StB zvaná „Asanace“¹², jejímž cílem bylo vyštvať co nejvíce chartistických

¹² O akci „Asanace“ viz Koutek, Ondřej: „Akce ASANACE“; Gregor, Pavel: „Vyšetřování akce

předáků a aktivistů do exilu, případně je přivést do vězení, byl ve značné míře úspěšný. Navíc se v řadách chartistů objevují další agenti StB a také – mravně snad ještě ubožejší – tzv. chartisté-cestovatelé, kteří chápali, v souvislosti s cíli tzv. akce „Asanace“, své signatářství jako zaručeně úspěšnou žádost o výjezdní doložku, byť jednosměrnou. V této souvislosti je třeba zdůraznit, že undergroundová, Chartou zčásti inkorporovaná komunita byla na počátku 80. let postižena ze všech chartistických „složek“ snad nejcitelněji. Připomeňme si zde data v této souvislosti nejzávažnější:

a) I. M. Jirous je v letech 1977-79, 1981-85 a 1988-89 vězněn, přičemž v letech 1985-87 je na něj ještě navíc uvalen tzv. ochranný dohled. Jirousovi je takto prakticky znemožněno pokračovat v práci nejagilnějšího organizátora undergroundových kulturních podniků. Jirous sice zůstává snad nejdůležitější osobností českého undergroundu, avšak jeho **přímý vliv** na další undergroundovsko-chartistické dění je přirozeně zcela minimalizován. (V letech 1979-83 je také vězněn největší zastánce spolupráce s undergroundem z řad chartistických předáků Václav Havel.)

b) Neustálé policejní šikany posléze sklízejí své plody. Do vynuceného exilu na přelomu 70. a 80. let odcházejí někteří z nejpřednějších undergroundových umělců a aktivistů, např. Pavel Zajíček, Svatopluk Karásek, Vratislav Brabenec, Jiří Němec, Zbyněk Benýšek, Vlastimil Třešňák, Eugen Brikcius, Josef Vondruška, Karel „Kocour“ Havelka, Miroslav Skalický, Karel „Charlie“ Soukup, Zdeněk „Londýn“ Vokatý – a ovšem též desítky dalších, méně známých osob.

c) Poslední, ovšem nevěřejná vystoupení dvou nejznámějších undergroundových hudebních skupin, tj. Plastic People a Dg 307, se konala v letech 1979 a 1981. Je známo, že venkovské domy, kde se tyto poslední koncerty konaly, byly teroristickými akcemi StB buď vyvlastněny a spáleny (dům manželů Princových v Rychnově u Děčína, dům Jiřího Veláta v Kerharticích u České Kamenice), nebo alespoň jenom vyvlastněny, de facto tedy majitelům zabaveny (dům Skalického a Havelky a jejich přátel v Nové Vísce u Kadaně).¹³ Skupina Dg 307 se odchodem Zajíčka do exilu rozpadá a Plastic People sice dále existují, avšak po roce 1981 již pod svým jménem ani na nevěřejném místě nevystoupí ani jednou.

ASANACE“: In: *Securitas imperii* 13, Praha, Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunistů 2006.

¹³ Viz blok „The Plastic People Of The Universe v datech“. In: Riedel, J. (ed.): *The Plastic People Of The Universe: Texty*. Praha, Maťa 2001, s. 22–23; viz též dokumentární film Jany Chytilové (odkaz v pozn. 3).

d) Řada osobností, před březnem 1976 v undergroundové komunitě velmi agilních, se především v důsledku neustávajícího policejního teroru stahuje do ústraní, do „vnitřního exilu“. Již ani undergroundová komunita z roku 1976 nebyla zdaleka totožná s okruhem příznivců Plastiků z roku dejme tomu 1970. Slovy Jirousovými, „slabší jedinci záhy odpadli“.¹⁴ Daleko tvrdší čas zkoušek měl přitom koncem 70. let teprve nastat. Spěcháme dodat, že důvodů k nechuti k „chartistické inkorporaci“ undergroundu mohlo být opravdu daleko více. Snad zde stojí též za připomenutí, že nechuť – alespoň z počátku – vůči Chartě, zejména tedy vůči některým jejím exkomunistickým předákům, chovali také někteří bývalí političtí vězni z 50. let.¹⁵ V případně řady „lidí z undergroundu“ však zřejmě spíše šlo o nechuť vůči faktické politizaci všeho podzemního kulturního dění, případně i o podezření, že někteří předáci Charty prostě hodlají undergroundové „masy“ využít jako své „mouřeniny“, tedy k dosažení svých latentně politických ambicí. Tedy z různých příčin, alespoň navenek, se od chartisticko-undergroundového společenství distancují někteří Jirousovi přátelé mezi výtvarníky, např. Nepraš, Plíšková, ovšem Knížák, jehož kritický odstup však byl již staršího data, ale třeba i Jirousův švagr, fotograf a filmař Jan Ságel, bez jehož práce před rokem 1976 bychom dnes byli připraveni o nesmírně cennou dokumentaci undergroundových uměleckých akcí.¹⁶ Do svého druhu vnitřního exilu se již v r. 1977 stahuje též Fišer-Bondy, jenž se v té době začal zabírat olbřímím, na řadu let dopředu naplánovaným úkolem sepsat vlastní,

¹⁴ V 5. kapitole své *Zprávy o třetím českém hudebním obrození* (odkaz viz v pozn. č. 4) píše Jirous konkrétně o personálních změnách ve složení Plastic People na počátku 70. let: „Skupina ztrácí profesionální statut, slabší povahy ji opouštějí [podtrhl M. M.] a jádro příštích Plastiků – soustředěné kolem Hlavsy a Janička, začíná prakticky z ničeho.“ Toto konstatování však může být chápáno jako *pars pro toto* celé tehdejší undergroundové komunity.

¹⁵ Autor děkuje Jiřímu Gruntorádovi za upozornění, že vztah bývalých politických vězňů k Chartě 77 je možno dosti objektivně posoudit též podle podílu někdejších členů K 231 na celkovém počtu signatářů. Zajímavé je zde především zjištění, že v první vlně sběru podpisů (z prosince 1976), která byla v jistém smyslu „anonymní“, neboť jednotliví signatáři kromě „sběračů“ neznali až do chvíle zveřejnění jména svých dalších kolegů, bylo procento bývalých členů K 231 poměrně vysoké; později však prudce pokleslo. O vztahu bývalých politických vězňů k Chartě 77 viz též diskusi Blažek, Petr – Koura, Petr – Šustrová, Petruška – Wünsch, Jan: „Byly to odlišné světy“. In: *Babylon*, 15. 1. 2007, XVI, č. 5, s. 8.

¹⁶ Při práci na svém příspěvku do publikace *Alternativní kultura* (NLN, Praha 2001) hovořil autor mj. na toto téma s Janem Ságlem, jenž mu tehdy o své nechuti vůči propojení undergroundové komunity s okruhy disidentskými řekl přibližně toto: „Jedněmi dveřmi vstoupil Václav Havel a druhými já v tu chvíli odešel.“

v samizdatu vydatelné dějiny filosofie, jež přeskromně nazval *Poznámky k dějinám filosofie* (1977–1990).¹⁷

e) De facto jedinou jakžtakž trvalou stopou dříve tak bohatých undergroundových aktivit všeho druhu se stávají samizdatové („magnetizdatové“) projekty, zejména vydávání časopisu *Vokno*, jež se započalo v červenci 1979 a na němž měl největší zásluhu jeho editor František Stárek.¹⁸ Ovšem, jak známo, i zde byla StB dosti úspěšná: v letech 1981–84 je Stárek společně s dalšími redaktory *Vokna* vězněn a *Vokno* nevychází.

Na počátku 80. let se tedy situace jak pro Chartu, tak pro přidruženou i nepřidruženou undergroundovou komunitu jeví jako značně beznadějná. Undergroundová komunita je de facto atomizována, rozbita. Ti, kdo duchovně undergroundové dění nejvíce ovlivňovali, jsou náhle pryč, biblicky řečeno, stádece je rozptýleno, bez pastýře.

Zlom nastává až v roce 1985 jednak obnoveným vydáváním *Vokna*, propuštěním Jirouse z vězení na poměrně dlouhou dobu tří let, a především pak nástupem oné „mladé generace českého undergroundu“, tedy okruhu nově vzniknuvšího časopisu *Jednou nohou*, posléze *Revolver Revue*. V této poslední fázi komunistické totality, v níž neoficiální dění, jak známo, rok od roku opět nabývalo na dynamice, se ještě jednou, naposledy, vymezil český underground vůči Chartě. V řadě polemik na stránkách *Vokna*, *Revolver Revue*, *Infochu* i v jiných samizdatech se tentokrát právě Egon Bondy pokusil stanovit jakousi „demarkační linii“ mezi „mladými z undergroundu“, jejichž mluvčím se zřejmě tehdy cítil oprávněn být, a jím vysmívaným chartistickým „stínovým establishmentem“.

Touto fází vzájemných vztahů Charty a undergroundového společenství se v poslední době zabýval Luboš Veselý¹⁹ a již dříve též Martin Palouš²⁰, na jejichž práce je tuto možno navázat. Shrňme doposud známá

¹⁷ Bondyho *Poznámky k dějinám filosofie* vycházely samizdatově v letech 1977–1987; původně je autor rozvrhнул do třinácti smz. sešitů, přičemž poslední, hypoteticky tedy 14. sešit nebyl již v této podobě nikdy realizován, neboť byl svým autorem dopsán až v r. 1990. Knižně pak toto dílo vyšlo v edici *Vokna* v šesti svazcích v letech 1991–1997.

¹⁸ Jana Růžková ve výše zmíněné práci (viz pozn. 9) uvádí konkrétní údaje: 1. a 2. číslo *Vokna* vyšlo v r. 1979, 3. č. v r. 1980, 4. a 5. č. v r. 1981, 6. číslo bylo v listopadu 1981 zkonfiskováno a nebylo již nikdy rekonstruováno a vydáno, 7. číslo vychází pak až na jaře 1985, tedy ještě v době, kdy po svém propuštění z vězení v r. 1984 byl Stárek v tzv. ochranném dohledu.

¹⁹ Viz Veselý, Luboš: „Underground (Charty 77)“. In: Blažek, P. (ed.): *Opozice a odpor proti komunistickému režimu v Československu 1968–1989*. Praha, Dokořán 2005.

²⁰ Viz Palouš, Martin: „Poznámky ke generačním sporům v Chartě 77 v druhé polovině osmdesátých let“. In: Mandler, Emanuel (ed.): *Dvě desetiletí před listopadem 89*. Praha, ÚSD AV ČR – Maxdorf 1993.

fakta: Jde zejména o polemiku, jež byla v roce 1987 vyvolána publikací *Dopisu signatářům k 10. výročí Charty 77*, v němž byly mj. formulovány problémy mezi tzv. „aktivním jádrem“ Charty a její „pasivní většinou“, reflektován „generační problém“ Charty a rovněž zde zazněla výzva k svolání „Fóra Charty“²¹, dále o marný pokus Anny Šabatové prosadit pro rok 1987 za jednoho z mluvčích Charty Františka Stárka, proti čemuž se postavili např. Petruška Šustrová, Václav Benda či Rudolf Slánský²², dále o Stárkem – ovšem ve spolupráci s Fišerem-Bondym – sepsaný tzv. *Dopis 40 signatářů Charty 77* ze srpna 1987²³, o následné polemiky, jež na stránkách *Infochu* vedli např. Martin Palouš s Lubošem Vydrou²⁴, konečně pak i fakt, že toto vše vedlo posléze na základě dohody mezi Havlem a Stárkem k zorganizování tzv. „2. fóra Charty 77“, jež se pak konalo 28. 11. 1987 a na němž vlastně, jak zdůrazňuje Veselý, vliv onoho radikálního „křídla mladých“, tj. de facto oné části undergroundu podporující Stárka a linii Vokna, v jistém směru převážil. Cituji Veselého formulaci: „Ve sporu, zda by Charta 77 měla být svolavatelem veřejných shromáždění, nakonec zvítězil názor radikálnější mladší generace a mluvčím Janu Litomiskému, Libuši Šilhánové a Janu Vohryzkovi bylo doporučeno, aby oznámili příslušným úřadům konání manifestace ke dni lidských práv 10. prosince 1987.“²⁵

K těmto dnes dobře známým či zase spíše již pozapomenutým skutečnostem zbývá ještě dodat úvahu o tom, jakou vlastně při nich sehrál roli onen „stínový mluvčí“ undergroundové chartistické „frakce“, případně širšího undergroundového zázemí, Egon Bondy. Luboš Veselý ve své studii cituje pramen s názvem *Výkaz preventivních opatření provedených útvarem*

²¹ Viz dokument Charty 3/87 z 6. ledna 1987; viz též publikaci tohoto dokumentu In: Prečan, V. (ed.): *Charta 77, 1977–1989*. Scheinfeld – Bratislava, Čs. středisko nezávislé kultury – Archa 1990, s. 307–322.

²² Viz výše citovanou studii Luboše Veselého, s. 115–116 (pozn. 18); viz též Kučerová, Lenka: „Vokno do undergroundu“ („Cyklus Charta: rozhovor s Františkem Čuňasem Stárkem“). In: *Nový prostor*, č. 130, 2003, s. 36–37.

²³ Viz *Informace o Chartě 77*, roč. 7, č. 9, 1987, s. 8–10.

²⁴ Viz výše citovanou studii Luboše Veselého, s. 118. Z dnešního hlediska se již může zdát až nepochopitelné, jak mohl *Dopis 40 signatářů*, vyznačující se vstřícným, až krotkým tónem, vzbudit mezi některými předními chartisty tak křečovitě, panické reakce.

²⁵ Viz tamtéž. Počet účastníků tohoto vlastně prvního veřejného vystoupení chartistů, byť ještě nepovoleného, jež se konalo na pražském Staroměstském náměstí, odhaduje František Stárek ve výše citovaném rozhovoru s Kučerovou (pozn. 22) na tři tisíce a její uskutečnění zjevně považuje za zásluhu svoji a lidí v Chartě smýšlejících stejně jako on.

čs. *kontrarozvědky*,²⁶ v němž nachází potvrzení skutečnosti, že Fišer-Bondy byl ve druhé polovině 80. let StB opětovně donucen k jisté míře spolupráce, že byl veden v kategorii „důvěrník“ pod krycím jménem „Oskar“. Veselý z tohoto zdroje též cituje věty: „D-OSKAR byl v červnu 1987 zaměřen na zpracování materiálu, který by byl po rozšíření v prostředí CH-77 schopen vyvolat polemiku. V měsíci červenci byl text D-OSKAREM připraven a v srpnu 87 byl rozšiřován signatářem CH-77 Františkem Stárkem.“ Veselý rovněž poukazuje na to, že již v 80. letech bylo řadě undergroundových aktivistů a chartistů zřejmé, že se Fišer-Bondy „během výslechů dopouští mnoha indiskrecí, ačkoli o jeho přímé spolupráci s tajnou policií nevěděli“, zároveň ovšem také připouští, že v případě *Dopisu 40 signatářů* skutečně šlo především o iniciativu Stárkovu, kterou si docela dobře Fišerův „řídící orgán“ mohl jen připsat za svou „zásluhu“, ale že hlavně – v té míře, v jaké měla StB – hlavně v rámci tzv. akce „Klín“²⁷ – v plánu zasít do společenství Charty rozkol a využít k tomu mj. třeba Fišera-Bondyho a zneužít i entuziasmu Stárkova – právě tohoto cíle nebylo dosaženo, ba spíše naopak. Charta se na svém „2. fóru“ dosti zradikalizovala, „pasivní většina“ byla aktivizována: bylo tedy dosaženo pravého opaku toho, co by si StB mohla přát. S trochou nadsázky bychom tedy mohli tvrdit, že undergroundoví aktivisté již podruhé dodali disidentským intelektuálům impuls, jenž podnítil významné události. Ty z let 1987-88 vedly tentokrát již přímo k listopadu 1989.

Konkrétní podíl Fišera-Bondyho na těchto událostech se však již zřejmě nikdy nepodaří bezesbytku objasnit, neboť část jeho „spisu“ v níž byla tato poslední perioda jeho spolupráce s StB dokumentována, byla údajně skartována. V této souvislosti je však třeba ještě připomenout několik faktů méně známých.

Je snad možno bez přehánění říci, že právě Bondy byl ve druhé polovině 80. let nejaktivnějším ze staré undergroundové gardy, že on zde vlastně zbyl jako jediný, poslední undergroundový intelektuál, který měl chuť na téma „poslání undergroundu“ dále teoretizovat. Jirousovi k něčemu takovému prostě nezbýval čas a prostor a ti ostatní, kdo by se k něčemu takovému mohli a měli vyjadřovat, byli vesměs v exilu. A je

²⁶ Veselý v této souvislosti odkazuje na „dokument z dílny 3. oddělení 1. odboru X. správy SNB ze 17. října 1987“; neuvádí ovšem, kde je tento dokument archivován, zda byl již někde publikován a zda je veřejnosti bez překážek přístupný; viz výše citovanou Veselého studii, s. 117.

²⁷ O akci „Klín“ viz Žáček, Pavel: „Celostátní projekt ‚Klín‘“. In: *Securitas imperii* 1, Praha 1994, s. 60–87.

také nesporným faktem, že autorita „básníka Bondyho“ byla v 80. letech u mladší undergroundové generace vskutku veliká, a to navzdory prokázané skutečnosti, že i v letech 1976-77, kdy, jak se mělo ukázat až po listopadu 89, s StB vskutku nespolutracoval, ba naopak byl veden jako „nepřátelská osoba“, při výsleších byl ochoten sdělovat až příliš mnoho.²⁸ Bylo to jeho přirozené plebejství, jeho ochota naslouchat vskutku komukoli, kdo za ním přišel, i třeba zcela neznámému samizdatovému debutantu, jak o tom nakonec svědčí např. Petr Placák, Jáchym Topol či J. H. Krchovský.²⁹ Byla to ovšem také legenda o něm, o básníkovi, jenž je, jak sám říkal, „v undergroundu už od roku 1948“; jeho nekompromisnost v záležitostech uměleckých, publikačních, jeho nadání vnímat problémy v horizontu širším než jen několika let či desetiletí, konečně i jeho osobní kouzlo, spontaneita, pracovitost, byla to jeho poesie, již vskutku ovlivnil skoro každého undergroundového autora. Stránky Vokna byly Bondymu vždy otevřeny, takže jeden čas to vypadalo, že Bondy by byl ochoten si z Vokna udělat cosi jako svůj „zápisník“; byl vítán též v Revolver Revui. Jenže jeho postupně narůstající, až paranoidní zášť vůči chartistickému „stínovému establishmentu“ mu již jeho „mladí přátelé“ beze slova spolknout ochotni nebyli. Pozoruhodná je v tomto ohledu jeho polemika s Ivanem Lamperem týkající se vlastně jen tří kapitol („Na Žabinci“, „Plovárna“ a „Vokno“) z Bondyho prózy *Bezejmenná* (smz. 1986, tiskem 2001). V pasážích zamontovaných do textů se zcela jinou tematikou zde Bondy nikoli sice poprvé, ale nyní zato velmi vášnivě a nevybíravě, zaútočil na onen „stínový establishment“ Charty, především pak na její „proamerické křídlo“, dále zde kritizoval „odtrženost domácích disidentů“ od dobových problémů české mládeže, na jejíhož tribuna se povýšil; na jiném místě zase zesměšňoval ty, kdo lpí na občanských svobodách a rozvíjel teorii – jež byla nepřilíš skrytou apologetikou sovětského systému – o tom, že „věk

²⁸ Prvním, kdo na toto upozornil, byl v roce 1979 I. M. Jirous ve stati *Zasadil jsem vám osiku, pane doktore!*, kde konkrétně píše: „Když jsem četl při tzv. uzavírání spisů výpovědi více než sto lidí, které tam byly zařazeny, jediná výpověď, která mnou otřásla, byla právě výpověď Bondyho. Jako jediný jim vyzradil, co se dalo. Nejen, že řekl všechno, co věděl a na co se ho ptali, řekl jim mnohem víc a neměl jsem tehdy slova, kterými bych klasifikoval jeho zradu.“ Zároveň však v téže stati velmi vysoko hodnotí Bondyho poesii i prózu i filosofické eseje. Tyto jeho úvahy je vlastně až doposud nutno považovat za východisko při jakémkoli dalším bádání o Bondyho literárním díle. Viz vydání Jirous, I. M.: *Magorova summa*. Praha, Torst 1997, s. 419–430.

²⁹ Takto o Bondym hovoří Placák, Krchovský, Topol a řada dalších např. v dokumentárním filmu Jordiho Niubo *Fišer alias Bondy* (viz pozn. 6); Krchovský se o intenzitě Bondyho vlivu na svou tvorbu rozepisuje také ve svém doslovu k vydání svých juvenilií, viz „Doslov (pokračovatele) autora“. In: /Krchovský/ J. H.: *Mladost – radost*. Brno, Větrný mlýn 2005.

svobody – to jest věk lidských práv – přešel“. Některé pasáže těchto textů tak vlastně nabývají podoby pamfletu místy až denunциаčního dosahu. Lamper – pod pseudonymem Horna Pigment – velmi tvrdě odpověděl na stránkách 6. čísla *Jednou nohou / Revolver Revue* (1987) ve stati *Zpívá hlasitě, ale falešně*.³⁰ Také v tomto případě se jednalo nikoli sice o první, přímo z řad autorů undergroundové publicistiky vyšedší pokus Bondyho texty kritizovat, ale vskutku o první radikální a zevrubnou kritiku jeho postojů vůči Chartě (ale potažmo též jeho literární produkce z posledních let), což mezi Bondyho vyznavači možná tehdy způsobilo šok nemenší než o rok později onen *Dopis 40 signatářů* mezi chartistickými předáky. Zajímavé jsou při této polemice ještě tři souvislosti:

1. Kupodivu zhruba rok po svém vystoupení proti Bondymu na stránkách RR mluví Lamper na setkání chartistických spisovatelů u Ivana Klímy (1988),³¹ kde se diskutovalo o příspěvcích v samizdatovém časopise *Obsah*, a opět značně nevybíravě, jakoby za mladou generaci, kritizuje jejich elitářství, jejich prominentství, jejich vsebezahlednost – skoro jako by si přitom vypůjčil výrazivo z Bondyho „ideologické zbrojnice“. Zde jeho argumentace najednou s inkriminovaným *Dopisem 40 signatářů* docela souzněla.³² Tyto názorové skoky u jednoho z nejlivnějších redaktorů *Revolver Revue* přinejmenším svědčí o tom, jak rychle, jak dynamicky se ve druhé polovině 80. let začaly polarizovat, tříbit názory na vlastní poslání disidentských, latentně opozičních uskupení v totalitním Československu.

2. Text příslušné pasáže (v kapitole „Vokno“) v Bondyho *Bezejmenné* vskutku provokuje k úvahám jednak ve směru, kde se v jejím autorovi náhle vzala taková zášť, taková až zuřivá nenávisť vůči chartistickým předákům (nutno připomenout, že smířlivá slova zde Bondy má jen pro svého dávného přítele Petra Uhla), a ovšem bohužel též – *cui bono* to vše? Ale snad i studium dokumentů tohoto druhu může napomoci vyjasnit něco z vnitřního duchovního vývoje, z myšlenkového rozrůznění v dějinách českého disentu obecně a Charty pak zvláště.

³⁰ Tiskem vyšla tato stať v oddílu dokumentace sborníku Alan, Josef (ed.): *Alternativní kultura*. Praha, NLN 2001.

³¹ Viz filmový dokument použitý ve 4. pokračování patnáctidílného televizního seriálu *Samizdat*, režie Andrej Krob, ČT 2002.

³² Stojí za poznamenání, že na tvrdý Lamperův výpad z přítomných podrážděně zareagoval Karel Pecka, ironicky až sebeironicky Ludvík Vaculík a věcně a vstřícně jedině Václav Havel.

3. Je též pozoruhodné, že některé formulace v *Dopise signatářům k 10. výročí Charty 77* vlastně jakoby do jisté míry reagovaly na některé výtky formulované Bondym v *Bezejmenné*, byť pochopitelně se v *Dopise signatářům* nikde žádný jmenovitý odkaz na inkriminované pasáže nevy-skytuje. Zde máme na mysli onu reflexi nutnosti „generační obměny“, onu snahu zapojit více chartistickou „pasivní většinu“ třeba prostřed-nictvím navrhovaného organizování „Fór Charty“. Jistě tedy nelze aspoň vyloučit, že i zde Bondy přispěl, byť třeba i zamýšlel původně něco dosti jiného, svým dílcem do utváření názorových proudů v Chartě, že vlastně tímto svým infámním textem spoluotevřel poslední kapitolu v historii oné podivuhodné a místy rozporuplné symbiózy společenství Charty 77 a komunit undergroundových.

CHARTER 77 AND THE UNDERGROUND. ABSTRACT

Martin Machovec

This article is concerned with the relationship between the “underground community” and the Charter 77 community. First, it gives a concise account of the creation and development of the Czechoslovak underground community in 1969–76, its diverse social structure, the artistic and social ambitions of its leading figures (particularly the musicians of the Plastic People of the Universe and DG 307, Ivan Martin Jirous, and Egon Bondy). It also explains the key importance of Jirous’s *Zpráva o třetím českém hudebním obrození* (Report on the Third Czech Musical Revival, written in 1975). The 1976 trial of members of the Czech underground was a watershed in the development of this movement. In this connection the article emphasizes the role of Jiří Němec (1932–2001) and Dana Němcová (b. 1934), who were at that time bringing the absurdity and unlawfulness of the trial to the attention of leading Czech dissidents. These efforts won the imprisoned artists hitherto unheard of support from dissidents like Václav Havel, Jan Patočka, and Zdeněk Mlynář, and also from individuals and institutions abroad. Consequently the sentence the musicians were given was milder than the totalitarian Czechoslovak regime had originally planned. The article reiterates the well-known fact that this trial with the Czech underground provided the last, probably most important impulse to the establishment of Charter 77. It points to subsequent support for the Charter from members of the underground community, which, at various times in the history of the Charter, had not been unconditionally welcomed by leading Chartists. Using his own research into the signatories during the first three years of the Charter (about 1,000 people in 1977–79) the author argues that signatories from the underground constituted in this period perhaps as much as 45 per cent of the total number of signatories. He also notes the necessity of dealing carefully with these numbers and stresses that there were latent

potential Charter 77 supporters who were not signatories and also those in the underground community.

Concerning the attitude of the Charter 77 community to the underground community in the late 1970s and early 1980s, the article points out the atomization of the underground, which had been caused by Operation “Asanace” (Slum Clearance), in which the StB managed to drive a number of leading figures into exile (and also scare a number of others or even imprison and thus silence them), and the semi-incorporation of the underground by the Charter community, while a considerable part of the underground, though remaining close to the Charter in terms of ideas, remained outside it. Similarly, a considerable number of Charter signatories recruited from other social circles in the 1980s continued to have reservations about the underground.

Concerning the last stage of Charter 77, in the second half of the 1980s, when Charter and non-Chartist dissidents, with the changes in international politics, gradually became active, the article points to the repeated polarization of opinions between originally “underground” and originally “non-underground” Charter signatories, as is documented, for example, in the “Dopis signatářům k 10. výročí Charty 77” (A Letter to the Signatories on the Tenth Anniversary of Charter 77, 1987) and “Dopis 40 signatářů Charty 77” (A Letter from 40 Charter Signatories, 1987), the latter of which expressed the views of some underground signatories. In subsequent discussions, which eventually led to the establishment of the platform of the *Fórum Charty 77* (The Charter 77 Forum) and the first attempt at a public demonstration organized by the Charter (in December 1987), František “Čuñas” Stárek played the most distinguished role amongst the underground signatories as, among other things, the publisher of the *samizdat* periodical *Vokno*. The foremost source of ideas here, however, was probably Egon Bondy (1930–2007), who at the time launched himself into open criticism of the Charter “shadow establishment,” for example, in the *samizdat* work *Bezejmenná* (Nameless, 1986), and strongly influenced the thinking of a number of underground signatories. The article points out the continuing playing down of Bondy’s role in these areas, the vagueness of his position among Charter signatories, the considerable authority he enjoyed as a man of letters and a philosopher in the underground community, but also his collaboration with the StB, which he was again forced into in the 1980s and which probably also led him to make critical remarks about

leading Chartists. In conclusion the author argues that Bondy's influence on Chartists in the late 1980s may indeed have been far greater than has so far been assumed.

CHARTA 77 (BOJOVALA) PROTI REŽIMU

Jiří Gruntorád (Libri prohibiti)

Během přípravy tohoto referátu jsem zjistil, že téma, kterým se mám zabývat, není příliš reflektováno ani historiky, ani samotnými chartisty. Připomíná mi to poněkud vnímání Konfederace politických vězňů většinouovou společností, sdělovacími prostředky a nakonec i samotnými členy – není dodnes „politicky korektní“ hovořit o třetím odboji, ačkoli v jeho řadách aktivně bojovalo velké množství lidí. Ti vedli svou „osobní válku“ proti tehdejšímu režimu rozmanitými způsoby a zbraně volili podle svých možností – od mluveného a psaného slova až po zbraně skutečné.

V období „normalizace“, kterému se chci věnovat, už tento odboj možný nebyl. Masivní represe normalizačního režimu v srpnu 1969 měly zastrašit společnost a dokázat, že nové vedení má vše pevně v rukou. Část společnosti však reagovala odmítavě, nové vedení KSČ nepodporovala a tento odpor měl různé formy, od pasivního, jako byla např. neúčast ve volbách, až po aktivní, např. výroba a distribuce letáků. Soudní represe na sebe nenechaly dlouho čekat a v letech 1971–1974 bylo odsouzeno více než 200 lidí pro údajné pobuřování a dalších více než 130 pro údajné podvracení republiky. Bylo mezi nimi i těchto pětadvacet mužů a čtyři ženy: Karel Bartošek, Jaroslav Bašta, Rudolf Battěk, Otto Černý, Ivan Dejmal, Ladislav Hejdánek, Milan Hübl, Jaroslav Jíra, Vavřinec Korčíš, Anna Koutná, Karel Kyncl, Jaromír Litera, Jaroslav Mezník, Jiří Müller, Zdeněk Pokorný, Zuzana Richterová, Josef Stehlík, Jaroslav Suk, Jan Šabata, Jaroslav Šabata, Václav Šabata, Anna Šabatová, Pavel Šremer, Petruška Šustrová, Jan Tesař, Petr Uhl, Zdeněk Vašíček, Přemysl Vondra, Alois Vyroubal. Jejich jména jsem zde přečetl proto, že během prosince 1976 podepsali základní prohlášení Charty 77. Patří k nim ještě Karel Pecka, Růžena Vacková a Josef Zvěřina s dlouhodobou vězeňskou zkušeností z padesátých let a Vratislav Brabenec se Svatoplukem Karáskem, kteří se vrátili z vězení pro hudební „výtržnost“ krátce před svým podpisem.

Ti všichni, přestože věděli, jak vypadá vězení zevnitř, podpisem Charty 77 riskovali další uvěznění. Někteří se tam opravdu podruhé ocitli. Ale to jsme již daleko – vraťme se o několik let zpět k tomu, co Chartě 77 předcházelo.

Evropa druhé poloviny sedmdesátých let byla v zajetí „uvolňování napětí“ a nebylo zcela jasné, zda to povede k uvolňování poměrů v „táboře míru a socialismu“, či naopak k jejich utužení. Západní vyjednávači na Konferenci o bezpečnosti a spolupráci v Evropě, která proběhla v Helsinkách v roce 1975, téma lidských a občanských práv prosadili do tzv. třetího koše Závěrečného aktu. V bývalém Sovětském svazu vzniklo několik „helsinských skupin“, které měly sledovat dodržování závazků v Helsinkách podepsaných, v Polsku vznikl v roce 1976 KOR – Výbor na obranu dělníků, v Československu se kromě procesu s hudebníky, známému jako „proces s Plastic People“, nedělo nic. Tedy skoro nic. Jen pár lidí postávalo na soudních chodbách a připojovalo své podpisy pod různé protestní petice. Podobných petic však vznikly v sedmdesátých letech desítky a režim na ně nedbal. Československo však v roce 1976 ratifikovalo Mezinárodní pakt o občanských a politických právech a Mezinárodní pakt o hospodářských, sociálních a kulturních právech. Oba pakty u nás vstoupily v platnost zveřejněním ve Sbírce zákonů dne 13. října 1976 jako zákon č. 120/1976 Sb. Režim ho nedodržoval a ani dodržovat nechtěl. Za dva měsíce se v právě připravovaném základním prohlášení Charty 77 objevily rozsáhlé citace z tohoto zákona. Počátkem ledna 1977 oznámila Charta 77, že král je nahý. Režim to pochopil jako vyhlášení války a tato válka trvala až do listopadu 1989.

Sdělovací prostředky ve štvavé kampani mluvily o ztroskotancích a samozvancích, jmenovitě „odhalily“ největší nepřátele socialismu – Václava Havla, Pavla Kohouta, Václava Černého, Jana Patočku a Františka Kriegla. Text Charty 77 však nezveřejnily a zvědavé obyvatelstvo se s ním mohlo seznámit jen prostřednictvím západních rozhlasových stanic. Režimní kampaň tedy měla dvojí důsledek – část obyvatelstva byla zastrašena a podepisovala rezoluce proti Chartě, část obyvatelstva, bohužel menší, hledala způsoby, jak podepsat Chartu. Do konce roku 1977 takto vyhlásilo režimu válku 700 lidí. Signatáři přibývali i přes velmi silné represe, soudní procesy s „širiteli Charty 77“ nebyly ničím neobvyklým. Poprvé byl trestně stíhán i Václav Havel, formálně však nikoli v souvislosti s Chartou 77. Ta vydala řadu dalších dokumentů o porušování základních lidských práv a jejich odezva na Západě byla značná.

Kritika normalizačního režimu se proto ozývala doslova ze všech stran, i z levice. Nejméně příjemná byla od západních komunistických stran, které se vesměs od represivního československého režimu distancovaly. Ten měl velmi malý manévrovací prostor a cokoli udělal, bylo špatně. Za Chartou stály otevřeně stovky lidí, které nešlo jednoduše pozavírat, další tisíce lidí ji podporovaly skrytě. V roce 1978 vznikl na půdě Charty 77 Výbor na obranu nespravedlivě stíhaných. Nebyl sice formálně součástí Charty, ale jeho členové byli jejími signatáři. Sledovali zejména případy politické soudní represe a zveřejňovali je. Tato činnost byla pro režim natolik nepříjemná, že po roce činnosti výboru, i přes očekávaný mezinárodní skandál, uvěznil deset jeho členů. Proces s nimi vedl k další mezinárodní izolaci, bylo to skutečné Pyrrhovo vítězství a Husákův režim byl na mezinárodní scéně srovnáván s latinskoamerickými diktátorskými režimy.

Po vzniku polské Solidarity režim ještě přitvrdil. Rudolf Battěk, souzený v samostatném procesu, byl v létě roku 1981 odsouzen k sedmi a půl rokům vězení. Odvolací soud sice rozsudek snížil, ale režim byl znovu a znovu s tímto svým krokem konfrontován. Dilema zavřít či nezaavřít a odsoudit či neodsoudit bylo pro režim neřešitelné. Cokoli udělal, bylo špatně a nakonec uvězněný Rudolf Battěk režimu patrně uškodil více než Rudolf Battěk na svobodě. S dalšími politickými vězni to bylo podobné a čím více jejich počet stoupal, tím více klesala věrohodnost režimu, který nerespektoval ani vlastní zákony. Po roce 1981 už proto režim nesahal k takto tvrdým rozsudkům a soudní represe používal výběrově. Neuskutečnil se ani připravovaný proces se skupinou signatářů Charty 77, známou jako „Jiřina Šiklová a spol.“.

Kromě prokuratury a soudů byla stálým partnerem Charty 77 také Státní bezpečnost. Co všechno proti Chartě 77 podnikala, jsme zde již slyšeli a nepochybně ještě uslyšíme. Svůj hlavní úkol – rozložit a zlikvidovat Chartu – však nesplnila. Její preventivní akce proti Chartě skončily zpravidla větším či menším fiaskem a byla stále o krok pozadu. Likvidace Charty 77 se z plánu StB v polovině osmdesátých let vytratila a režim se učil s Chartou žít. Nedařilo se mu plnit ani skromnější cíle a činnost Charty 77 alespoň ovlivňovat.

Charta 77 vydala během své existence mnoho dokumentů pro režim nepříjemných. Ani jejich holý výčet zde není možný, bylo jich celkem na 600, z toho několik desítek zásadních. Dokumenty Charty 77 se alespoň v prvních letech opisovaly v mnoha kopiích a šířily cestami samizdatu.

Psací stroj byl nejdůležitější zbraní Charty 77, teprve v osmdesátých letech přibyla účinnější technika.

Opisování a distribuce materiálů Charty 77, Výboru na obranu nespravedlivě stíhaných a dalších nezávislých iniciativ byly oblíbenou kratochvílí signatářů Charty i dalších sympatizantů. Každý úder do kláves psacího stroje byl výstřelem v bitvách této „tiché války“. Sám jsem takto podvracel několik hodin denně a o výsledky své práce se dělil s kolegy dělníky. Musím přiznat, že podařený fejeton Ludvíka Vaculíka měl mezi nimi často větší úspěch než lečjaký dokument Charty 77. Podvracení republiky jsem se podle soudce Městského soudu v Praze, dr. Rojta, mohl dopustit i šířením nezávadné literatury, jak stojí v mém rozsudku z roku 1981. O pět let později už Státní bezpečnost nevzrušily ani cyklostylové blány s Informacemi o Chartě 77 v mé aktovce a Michal Holeček, který měl cyklostyl doma, odešel od soudu zproštěn viny.

Druhá polovina osmdesátých let s glasností a perestrojkou v Sovětském svazu přinesla režimu další trápení. Jako houby po dešti vznikaly nové občanské iniciativy, nová samizdatová periodika, to vše samozřejmě inspirováno Chartou 77 a často také iniciováno jejími signatáři. Hnutí za občanskou svobodu si již, na rozdíl od Charty, kladlo politické cíle a režim tak měl stále nové nepřátele. Boj s nimi se již nedal vyhrát. Desítky tisíc lidí na pražských náměstích byly dalším hřebíkem do rakve totalitního režimu a petice Několik vět jedním z posledních. Měla přes čtyřicet tisíc signatářů, kteří svým podpisem vstoupili do války s režimem, započaté Chartou 77. Nebyla však první. Největší peticí v celé východní Evropě bylo známých „31. bodů“ Augustina Navrátila, sešlo se na ní přes půl milionu podpisů. Zbývá dodat, že Augustin Navrátil, bojující za práva věřících, byl také signatářem Charty 77.

Miloš Rejchrt kdesi řekl: „Topil jsem komunistům a topil jsem jim dobře“. Miloš však nebyl jediným „topičem“ v Chartě a tak si dovolím ukončit svůj referát tvrzením, že Charta 77 bojovala za lidská a občanská práva, což se připomíná často, bojovala však současně proti totalitnímu režimu, a o tom se příliš nemluví. Snad můj příspěvek přispěje k otevření tohoto tématu.

CHARTER 77 VERSUS THE REGIME. ABSTRACT

Jiří Gruntorád

While preparing this report, I discovered that the topic I am to report on has not been much examined either by historians or by Chartists themselves. I am reminded of this by the perception that most of society, the mass media, and even Chartists themselves have of the Confederation of Political Prisoners – to this day it is not “politically correct” to speak of the Third Resistance, though many people fought actively in its ranks. These people waged their “private war” against the regime in various ways, and chose the weapons they could, from the spoken and written word to real weapons.

This resistance was no longer an option in the “normalization” years, which I would like to focus on. The massive repression by the regime of normalization in August 1969 was meant to intimidate society and show that the new Communist leadership had matters firmly in hand. Part of society, however, reacted negatively, and did not support the new CPCz leadership. This resistance took various forms: from passive resistance, for example not participating in elections, to the active, for example the production and distribution of leaflets. Repression by the courts was not long in coming, and in 1971–74 more than 200 people were convicted of alleged “incitement,” and more than 130 more for “subversion of the republic.” Among them were 25 men and four women, who in December 1976 signed the founding Charter 77 Declaration. Among them were Karel Pecka, Růžena Vacková and Josef Zvěřina, who had been imprisoned for years in the 1950s; and Vratislav Brabenec and Svatopluk Karásek, who had just been released from prison, where they had served time for their musical “hooliganism,” when they signed Charter 77. By signing they risked further imprisonment, even though they knew very well what the inside of a prison looked like. Some of them wound up there again, too. But for the moment let us go back to what came before Charter 77.

Europe in the late 1970s was in the grip of *détente*, and it was not quite clear whether this would lead to a relaxation of conditions within the “camp of peace and socialism,” or to a clamp down. In the Soviet Union a number of “Helsinki groups” were formed to monitor the observance of what they had committed themselves to by signing the Helsinki Agreement. In Poland the Committee for the Defence of Workers (KOR) appeared in 1976; in Czechoslovakia, besides the trials of the Plastic People musicians, there was nothing or, rather, almost nothing, apart from a few people standing in the hall outside the courtroom and signing various protest petitions. But dozens of similar petitions had appeared during the 1970s, and the regime ignored them. In early January 1977 Charter 77 announced that the king was naked. The regime interpreted this as a declaration of war, and that war continued until the end of the regime in late 1989.

The media in its campaign of persecution spoke of “self-appointed failures,” and “revealed” by name the greatest enemies of Socialism – Václav Havel, Pavel Kohout, Václav Černý, Jan Patočka, and František Kriegel. The media did not publish the text of Charter 77, and the curious could only find out what it said by listening to Western radio stations. The regime campaign had two consequences – part of the population was intimidated, and signed resolutions against the Charter; another part, unfortunately the smaller, looked for ways to sign it. By the end of 1977, some 700 people had thus declared war on the regime. The number of signatories continued to increase despite severe repression; criminal trials with the “distributors of Charter 77” were no rarity. The Charter issued a number of other documents on the violation of basic human rights, and the reaction of people and institutions in the West was important. Criticism of the “normalization” regime came literally from every direction, even from the Left. Most disconcerting for the CPCz was criticism from Western Communist parties, which more or less distanced themselves from the repressive Czechoslovak regime. The regime had little room for manoeuvre, and whatever it did was wrong. Hundreds of people stood in open support of the Charter, and they simply could not all be put in prison. Thousands more supported it clandestinely. In 1978 the Committee for the Defence of the Unjustly Prosecuted (VONS) was founded by way of Charter 77; it was not formally a part of the Charter, but its members were Chartists. VONS monitored cases of politically-motivated judicial repression and publicized them. This activity was so

unpleasant for the regime that within a year ten VONS members were imprisoned, despite the expected international scandal that would bring about. Their trials led to further international isolation; it was a Pyrrhic victory for the Husák regime, which was compared on the international scene with the dictatorial regimes of Latin America.

After the emergence of Solidarity in Poland, the Czechoslovak regime cracked down even further. Rudolf Battěk, convicted in a separate trial, was sentenced in 1981 to seven and a half years in prison. The appeals court reduced the sentence, but the regime was faced time and time again with the same dilemma. To convict or not to convict, to sentence or not to sentence; this was an impossible question for the regime. Whatever they did would be bad, and ultimately an imprisoned Battěk was apparently more harmful to the regime than a free one.

Besides the prosecutors and courts, the State Security Forces (StB) were also a constant companion of Charter 77. Other papers have discussed the steps they took against the Charter. In their main task – to break down and liquidate the Charter – the StB were, however, unsuccessful. Its steps against the Charter usually ended more or less in fiasco, and it was always one step behind the Charter. The destruction of Charter 77 dropped out of StB plans in the mid-1980s, and the regime was learning to live with the Charter. But even then it was unable to meet the more modest goal of influencing Charter 77 activities.

During its existence Charter 77 issued many Documents that made the regime uncomfortable. There were about 600 in all, several dozen of which were of fundamental importance. The Charter 77 Documents, at least in the early years, were widely copied and circulated as samizdat. The most important weapon Charter 77 had was the typewriter. Only in the 1980s did more effective technology become increasingly available.

The copying and distribution of Charter 77 texts, the Committee for the Defence of the Unjustly Prosecuted, and other illicit activities were a favourite pastime of Charter 77 signatories and their sympathizers. Every stroke of the typewriter key was a shot fired in this “quiet war.” I myself spent several hours a day being subversive in this manner, and I shared the results of my work with other labourers. I must admit that a good article by Ludvík Vaculík was often more successful than many a Charter 77 Document. I was also involved in subversion of the republic, according to the judge at the Municipal Court in Prague Jan Rojt, by distributing harmless literature, as described in the 1981 verdict. Five years later the

StB failed to get upset even about the mimeograph stencils they found in my briefcase with “Information on Charter 77.” Michal Holeček, who had the mimeograph machine at home, got off with an acquittal.

Glasnost and perestroika in the Soviet Union, in the second half of the 1980s, brought more worry to the regime. New independent interest groups sprang up like mushrooms, new samizdat periodicals, all inspired by Charter 77 and often initiated by Chartists. The Movement for Civic Freedom, unlike the Charter, began to set political goals, and the regime gained more and more enemies. The battle against them could not be won. Tens of thousands of people on Prague squares were another nail in the coffin of the totalitarian regime, and the petition “Several Sentences” was one of the last. More than 40,000 petitioners, who declared war on the regime, began by signing their names to Charter 77. But this petition was not the first. The biggest petition in Central Europe was the famous “31 Points” by Augustin Navrátil, which was signed by more than half a million people. Navrátil, fighting for freedom of religious confession, was also a Chartist.

Miloš Rejchrt once said, “I shovelled coal for the Communists and I shovelled it well.” Rejchrt was not the only stoker in the Charter, and so I would end my paper by saying that Charter 77 fought not only for human and civil rights, but also against a totalitarian regime, a fact seldom mentioned. I hope my paper will help to begin discussion of topic.

„ALE JINÁ MOŽNOST NENÍ“ VYŠETŘOVÁNÍ VZNIKU CHARTY 77

Petr Blažek (Odbor archiv bezpečnostních složek MV ČR)

Vznik Charty 77 představuje jeden z významných mezníků českých a slovenských moderních dějin. Na tomto hodnocení se dnes patrně shodnou takřka všichni, ačkoli se třeba rozcházejí v hodnocení její historické role. Proslulost získala především bezprostřední hysterickou reakcí komunistické moci, která byla signatáři *Prohlášení Charty 77* vyzvána, aby dodržovala mezinárodní závazky v oblasti lidských a občanských práv a zahájila dialog k nápravě neutěšené společenské situace. Razantní kampaň proti kritikům „normalizačního“ režimu byla od počátku doprovázena rozsáhlým vyšetřováním, které mělo podle původních představ zadavatelů směřovat k politickému procesu s iniciátory Charty 77. Publikované archivní dokumenty umožňují postihnout jeho základní rámec a strategii jednotlivých institucí, které se na vyšetřování několika stovek prvních signatářů Charty 77, jejich příbuzných a přátel podílely.¹

Prameny

Vyšetřovací spis Státní bezpečnosti, který je nyní uložen v Archivu bezpečnostních složek pod archivním číslem V-33766 MV, představuje patrně nejvýznamnější soubor dochovaných písemných pramenů k zvolenému tématu.² Obsahuje nejrůznější typy dokumentů – najdeme mezi nimi nejen protokoly z výsledků, domovních prohlídek a stížnosti

¹ Základní archivní dokumenty k organizaci a ohlasům kampaně proti signatářům Charty 77 jsou publikovány v edici, z níž vychází tato studie. Srov. Blažek, Petr (ed.): *„Tentokrát to bouchne“*. Edice dokumentů k organizaci a ohlasům kampaně proti signatářům Charty 77 (leden–únor 1977). Praha, FF UK – OABS MV 2007.

² K stavu bádání nad dějinami Charty 77 srov. Otáhal, Milan: *Normalizace 1969–1989. Příspěvek ke stavu bádání*. Praha, ÚSD AV ČR 2002, s. 73–77.

postižených osob, ale také různé situační zprávy, informace, usnesení a návrhy představitelů institucí, které se na vyšetřování podílely. Jeho součástí jsou v neposlední řadě rovněž zabavené podpisové lístky prvních signatářů Charty 77, strojopisné dokumenty Charty 77 či výtisky zahraničních novin. Celkově se jedná o dvacet svazků, v nichž je zařazeno přibližně 6 500 stran dokumentů.³

Pro rekonstrukci základního rámce vyšetřování je nutné studium zmíněného vyšetřovacího spisu kombinovat s dalšími historickými prameny. Vedle již zaznamenaných osobních svědectví signatářů Charty 77⁴ (organizátoři a vykonavatelé represe zatím o své roli většinou pomlčeli – pokud s nimi historici vedli rozhovor, vyznívá jejich svědectví většinou jako apologie komunistického režimu a mnoho k objasnění zkoumaného tématu nepřispívá⁵) je velmi cenná strojopisná dokumentace Petra Uhla a jeho přátel (situační zprávy Charty 77)⁶ a dokumenty z operativní činnosti StB,⁷ včetně nedávno zpřístupněné svazkové agendy Správy sledování FMV.⁸ Pro poznání postojů a hodnocení postižených osob jsou nejprůnosnější dobové texty signatářů Charty 77 a jejich přátel, šířené samizdatovou formou nebo publikované v zahraničí. K zahájení a organizaci kampaně proti signatářům Charty 77 jsou dochovány sice torzovité, ale přesto velmi cenné dokumenty z proveniencí vedení KSČ, které jsou nyní uloženy v Národním archivu.⁹

³ Archiv bezpečnostních složek Ministerstva vnitra ČR (ABS), V-33766 MV (v lednu 1990 byl přeregistrován pod arch. č. ZV-484, na jaře 1990 byl jako dar ministra vnitra Sachera věnován mluvčím Charty 77, kteří ho předali tehdejšímu řediteli Ústavu pro soudobé dějiny Akademie věd ČR doc. Vilému Prečanovi. Uložen byl až do roku 1998 v trezoru Státního ústředního archivu, poté byl opět předán do Archivu ministerstva vnitra ČR (nyní Archiv bezpečnostních složek), kde je opět uložen pod původním archivním číslem.

⁴ Císařovská, Blanka – Drápala, Milan – Prečan, Vilém – Vančura, Jiří (eds.): *Charta 77 očima současníků. Po dvaceti letech*. Praha – Brno, ÚSD AV ČR – Doplněk 1997.

⁵ Srov. např. Vaněk, Miroslav – Urbášek, Pavel (eds.): *Vítězové? Porážení? Životopisná interview. II. díl. Politické elity v období tzv. normalizace*. Praha, Prostor 2005.

⁶ Poprvé byly publikovány v exilu. Srov. Prečan, Vilém (ed.): *Knihy Charty. Hlasy z domova 1976–1977*. Kolín nad Rýnem, Index 1977, s. 255–264.

⁷ Doposud byly publikovány pouze fragmenty dokumentů z této proveniencí. Srov. Schovánek, Radek: *Svazek Dialog. StB versus Pavel Kohout. Dokumenty StB z operativních svazků Dialog a Kopa*. Praha – Litomyšl, Paseka 2006.

⁸ Srov. Pavlíková, Anna: Několik poznámek ke zpracování svazkové agendy Správy sledování. In: *Sborník Archivu ministerstva vnitra*, č. 4 (2006), s. 311–318.

⁹ Srov. Blažek, Petr (ed.): „Tentokrát to bouchne“, s. 26–80, 85–89.

Zadání

O zahájení rozsáhlé kampaně proti signatářům Charty 77 rozhodli podle dochovaných archivních dokumentů přímo členové předsednictva ÚV KSČ, kteří tuto otázku projednávali na pátečním zasedání 7. ledna 1977, tedy již pouhý jeden den po zveřejnění Prohlášení Charty 77 v západním tisku. O „nepřátelském pamfletu Charta 77“ informoval ústně přímo generální tajemník ÚV KSČ a prezident ČSSR Gustáv Husák.¹⁰ Podle přijatého usnesení měl nejvyšší muž KSČ následně informovat o vzniku Charty 77 všechny krajské a městské organizace strany a „v duchu diskuse předsednictva ÚV KSČ rozpracovat konkrétní potřebná opatření“. Přestože se záznam zmíněné diskuse nezachoval (patrně ani nebyl pořizen), není těžké odhadnout, jak vypadala. Ve stručném usnesení byl vznik Charty 77 interpretován zcela jednoznačně, jako „akce nepřátelské skupiny, která předala západním sdělovacím prostředkům pamflet“.¹¹

Na základě zadání předsednictva ÚV KSČ vypracovali 11. ledna 1977 patrně pracovníci XIII. oddělení ÚV KSČ (řídilo silové resorty) konkrétní úkoly pro nejvyšší představitele justice a prokuratury. Stanovili také jasné východisko, jak postupovat – základní prohlášení Charty 77 bylo popsáno jako „protistátní, kontrarevoluční dokument; platforma pro vytvoření buržoazní strany“. Proti jeho iniciátorům mělo být zahájeno trestní stíhání podle § 112 a § 98 odst. 1 trestního zákona. Vůči signatářům Charty 77 pak měla být uplatněna „všechna opatření administrativní povahy“ a měly s nimi být provedeny pohovory. Do 14. ledna 1977, tedy do týdne od zmíněného zasedání předsednictva ÚV KSČ, měli nejvyšší představitelé justice a prokuratury odpovědět na čtyři základní otázky: jaká je „právní charakteristika“ Charty 77; zda je možné zjištěnou činnost považovat za vytvoření nebo pokus o vytvoření „ilegální organizace“; zda lze zjištěnou činnost posuzovat jako trestný čin „poškození zájmů republiky v cizině“ (§ 112 tr. zákona) a konečně zda je Charta 77 „ilegální tiskovinou“ a zda je trestné její rozšiřování.¹²

Stanovisko bylo obratem hotovo v požadovaném termínu. Iniciátoři a signatáři Charty 77 mohli být podle názoru vedení justice a prokuratury okamžitě stíháni podle několika paragrafů a hrozilo jim v případě

¹⁰ Vedle usnesení se dochovala také kopie *Prohlášení Charty 77* se seznamem prvních signatářů. Podle četných rukopisných podtržení v textu je zřejmé, že Gustáv Husák dokument pečlivě prostudoval. Národní archiv, f. 02/1 – PÚV KSČ, sv. 27, arch. j. 29.

¹¹ Blažek, Petr (ed.): „*Tentokrát to bouchne*“, s. 27.

¹² Tamtéž, s. 85–86.

odsouzení odnětí svobody ve výši od šesti měsíců až do pěti let.¹³ V odpovědi byl vedle jiného uveden také rozbor prvních signatářů Charty 77, který vypracovala politická kontrarozvědka (X. správa FMV). Celkem 35 signatářů *Prohlášení Charty 77* bylo po roce 1968 odsouzeno za „protistátní trestnou činnost“, 117 vyloučeno z KSČ (tedy necelá polovina ze všech prvních signatářů, několik dalších ovšem bylo vyloučeno z KSČ ještě před Pražským jarem) a osm signatářů mělo být bývalými členy organizace sdružující v roce 1968 bývalé politické vězně K-231 (ve skutečnosti byl tento počet patrně výrazně menší). Již pouze na základě tohoto přehledu nebylo podle nejvyšších představitelů justice a prokuratury žádných „pochyb o tom, že zvolené činnosti se [signatáři Charty 77] dopustili z nepřátelství k socialistickému společenskému a státnímu zřízení.“¹⁴

Stíhání

Státní bezpečnost se sice o přípravách vzniku Charty 77 dozvěděla poměrně brzy, ale nedokázala získat text *Prohlášení* a patrně ani neznala přesný počet prvních signatářů. Již 10. prosince 1976 ovšem zachytila pomocí prostorového odposlechu v bytě Pavla Kohouta jeho rozhovor s Václavem Havlem, který ho pozval na schůzku do vinohradského bytu Jaroslava Kořána: „Hlavním cílem schůzky politiků, spisovatelů a dalších osob bude prohovorit zásadní postoje k otázce politických vězňů u nás [...]. Muž navrhuje Kohoutovi, že by bylo možno založit výbor pro ochranu [písničkáře vyhoštěného z NDR] Wolfa Biermanna a že na schůzce bude řada dalších podnětů. Kohout tento názor odmítá jako nesmyslný vzhledem k tomu, že ještě nemáme ani výbor na ochranu českých politických vězňů.“¹⁵

¹³ Stanovisko vypracovali společně generální prokurátor ČSSR JUDr. Ján Feješ, ministr spravedlnosti ČSR JUDr. Jan Němec, předseda nejvyššího soudu ČSSR doc. JUDr. Josef Ondřej, CSc., a generální prokurátor ČSR JUDr. Jaroslav Krupauer. Charta 77 byla označena za „ilegální organizaci“ (trestný čin podvracení republiky podle § 98 odst. 1 tr. zákona), publikace *Prohlášení Charty 77* v zahraničí za trestný čin (poškození zájmů republiky v cizině podle § 112 tr. zákona) a obdobně bylo hodnoceno její rozšiřování tiskem (podvracení republiky podle ust. § 100 odst. 3 a tr. zákona) a umožnění nebo usnadnění jejího rozšiřování (podvracení republiky podle ust. § 100 odst. 2 tr. zákona). Tamtéž, s. 86–89.

¹⁴ Přehled zaslal 10. a 13. ledna 1977 Správě vyšetřování StB spolu s přehledem vedených svazků na signatáře Charty 77 a vzorovými otázkami pro výslech náčelník X. S-SNB genmjr. Vladimír Stárek. Rozdělení signatářů však nebylo přesné, mezi „vyloučené členy KSČ“ zařadili příslušníci StB nesprávně také člena undergroundové skupiny The Plastic People of the Universe Vratislava Brabence a mezi „představitelů církví a náboženských společností“ Milana Machovce a Eriku Kadlecovou. ABS, V-33766 MV, Vyšetřovací spis č. 10.

¹⁵ Tento a některé další operativní dokumenty StB k vzniku Charty 77 jsou publikovány v knize

Definitivní podoba Charty 77 byla domluvena na několika následných schůzkách v prosinci 1976 – hlavními režiséry celé akce byli právě spisovatelé Václav Havel a Pavel Kohout. Před výborem nakonec dali účastníci schůzky přednost volnému společenství reprezentovanému třemi mluvčími. Vedle dvou zmíněných dramatiků se první schůzky (konala se buď 10. nebo 11. prosince 1976) zúčastnili Jiří Němec, Zdeněk Mlynář a Václav Vendelín Komeda, na dalších také Petr Uhl, Jiří Hájek, Ludvík Vaculík a Pavel Bergmann. Na návrh Pavla Kohouta byl zvolen poměrně sofistikovaný systém sběru podpisů, jehož pomocí se mělo předejít sporům o jejich autenticitu a předčasnému úniku textu. Václav Havel připravil pro hlavní sběrače několik obálek s technickými podrobnostmi a kopii *Prohlášení Charty 77*. Sběrač a případně jeho přátelé obešli okruh svých známých a nabídli jim text petice k přečtení. Pokud oslovená osoba souhlasila se zněním dokumentu, napsala na připravený papír o velikosti A5 několik slov (nejčastěji „Souhlasím s Prohlášením Charty 77 z 1. 1. 1977“), svůj podpis a adresu. *Prohlášení Charty 77* si nový signatář nenechal, každý sběrač měl k dispozici pouze jednu kopii a po přečtení si ji vzal nazpátek. Svou kopii zakládajícího dokumentu měli signatáři dostat poštou teprve po zveřejnění textu. K tomu ale již nedošlo – většinu neodeslaných obálek zabavili příslušníci StB při zadržení Václava Havla a jeho přátel 6. ledna 1977. Sbírání podpisů bylo uzavřeno 29. prosince 1976, kdy se uskutečnila schůzka hlavních sběračů u Václava Havla. V následujících dnech vytvořili organizátoři seznam signatářů, jejichž jména měla být zveřejněna 7. ledna 1977 v první vlně.¹⁶

Zveřejnění Charty 77 zajistil Pavel Kohout. Jeho přítel Hans-Peter Riese, který na počátku sedmdesátých let působil v Praze jako zpravodaj západoněmecké rozhlasové stanice Deutschlandfunk, domluvil s šéfredaktory tří velkých západních deníků, že otisknou *Prohlášení Charty 77* současně 7. ledna 1977. Informace o obsahu dokumentu zprostředkovala Ilona Drumm, Češka provdaná za západoněmeckého občana, která přijela před Vánoce 1976 za příbuznými do Prahy a sešla se s Pavlem Kohoutem. Dodání přesného obsahu *Prohlášení Charty 77* a seznam signatářů pak zajistil tiskový přidělenec na západoněmeckém velvyslanectví v Praze Wolfgang Runge. Informace o vzniku Charty 77 byly nakonec

Schovánek, Radek (ed.): *Svazek Dialog*, s. 58–66.

¹⁶ K schůzkám blíže Blažek, Petr: *Alchymie podpisové akce*. In: *Lidové noviny*, 8. 1. 2007.

publikovány již 6. ledna 1977, neboť Hans-Peter Riese si neuvědomil, že francouzský deník *Le Monde* vychází tradičně vpředvečer.¹⁷

Státní bezpečnost se o obou zprostředkovatelích patrně vůbec nedozvěděla a masivní publicitou v západním tisku byla zřejmě zaskočena. O vzniku *Prohlášení Charty 77* a sbírání podpisů sice věděla patrně již 22. prosince 1976, kdy se jedním z prvních signatářem stal její tajný spolupracovník historik Václav Hyndrák. O několik dnů později dokonce řídicí důstojník StB úkoloval svého tajného spolupracovníka Jiřího Kořínka, aby se stal signatářem Charty 77. Další informace tajná policie získala také z odposlechu bytů. Dne 6. ledna 1977 dopoledne zadrželi příslušníci StB po honičce Prahou Václava Havla, Pavla Landovského a Ludvíka Vaculíka na jejich cestě do Federálního shromáždění, kde chtěli odevzdat *Prohlášení Charty 77*. Na místě i při pozdějších domovních prohlídkách zabavili vyšetřovatelé řadu dokumentů, včetně originálů podpisů prvních signatářů. Zadržaná trojice byla propuštěna v pozdních večerních hodinách, zřejmě v reakci na první zprávy ze zahraničí. Určitou nepřipravenost tajné policie dokládá také způsob, jakým bylo rozhodnuto o zahájení trestního stíhání proti „dosud nezjištěné skupině osob“, která měla spáchat trestný čin podvracení republiky. Rozhodl o něm 6. ledna 1977 řadový vyhledavatel Správy SNB hlavního města Prahy a Středočeského kraje npor. Jiří Soudný. V usnesení označil *Prohlášení Charty 77* za „program společenských živlů, k jehož podpoře a plnění získávají organizátoři další antisocialistické elementy“.¹⁸

Teprve 11. ledna 1976 npor. Soudný předal vedení spisu důstojníku Správy vyšetřování StB pplk. Jindřichu Křištofovi, který zahájil trestní stíhání ve věci pro trestný čin poškozování zájmů republiky v cizině a pro trestný čin podvracení republiky. Uvedené paragrafy byly podle všeho vybrány podle zadání ÚV KSČ, neboť zcela korespondovaly s citovanými pokyny pro vedení justice a prokuratury. Druhý den po rozhodnutí pplk. Křištofa byla v domácích médiích zahájena nenávistná kampaň proti signatářům Charty 77, která trvala několik následujících měsíců. Na pracovištích byly proti signatářům Charty 77 pořádány veřejné schůze, kde jejich účastníci přijímali protestní rezoluce, aniž by obsah odsuzovaného dokumentu většinou vůbec znali. Již o tři dny později vydali vedoucí představitelé prokuratury a justice výše cito-

¹⁷ Srov. Kohout, Pavel: *To byl můj život?? (První díl) 1928–1979*. Praha – Litomyšl, Paseka 2005, s. 267–270.

¹⁸ Blažek, Petr (ed.): *„Tentokrát to bouchne“*, s. 82.

vané stanovisko, podle něhož vyšetřovatelé měli postupovat – jedna z kopií se také dochovala ve vyšetřovacím spise. Současně většina z prvních signatářů Charty 77 a jejich rodiny byly postiženy různými „administrativními opatřeními“. Byly jim odnímány řidičské průkazy, technická osvědčení od automobilů, vypínány bytové telefonní stanice a činěna další opatření. Někteří byli propuštěni ze zaměstnání nebo přefazováni na horší místa. Vybraní signatáři byli také zváni k prokurátorským pohovorům. Naplno pracovali rovněž příslušníci StB ze Správy sledování a Správy zpravodajské techniky.¹⁹

Výsledky

Postupně také začali být signatáři Charty 77 zváni na často mnohahodinové výslechy a u většiny byly provedeny domovní prohlídky. Do konce března 1977 bylo vyslechnuto celkem 251 osob.²⁰ Protože většina z nich pocházela z hlavního města republiky, museli být pražští vyšetřovatelé posíleni. Každodenní vyhodnocení výsledků posílal v prvních týdnech náčelník Správy vyšetřování StB plk. JUDr. Šubrt na stůl náměstků ministra vnitra ČSSR plk. Miroslavu Vaníčkoví. Vyšetřovatelé se podle pokynů náčelníka Správy pro boj s vnitřním protivníkem (X. správy SNB) genmjr. Vladimíra Stárka zaměřili na organizaci podpisové akce a publikování *Prohlášení Charty 77* v zahraničí. Vedle výsledků měli k dispozici také shrnující informační zprávy, v nichž byla na základě „operativních poznatků“ popsána situace mezi signatáři Charty 77.²¹

Dochované výslechové protokoly ukazují, jak odlišně přistupovali k vyšetřování signatáři Charty 77. Jejich postoje je možné obecně interpretovat jako odmítání, unikání a přizpůsobení. V prvním případě řada vyslychajících odmítala vypovídat nebo nesdělili vyšetřovatelům žádné věcné informace. V roli mluvčího společenství chartistů vystupoval Jan Patočka, který se soustředil – jistě s vědomím, že jeho výpovědi budou číst také vysocí představitelé režimu – na trpělivé vysvětlování významu Charty 77. Druhý způsob byl nejčastější, za pomoci různých rétorických figur se vyslychaní snažili uniknout nátlaku, aniž by například prozradili,

¹⁹ Srov. Tamtéž, s. 85–116.

²⁰ Na základě pokynu ÚV KSČ nemělo být v lednu 1977 vyslycháno několik signatářů Charty 77 z první vlny: Milan Hübl, Jaroslav Šabata, Jiří Müller, Antonín Rusek, Marie Švermová, Rudolf Slánský, Josefa Slánská, Jaroslav Seifert a Dominik Tatarka.

²¹ Dochované mimořádné informace X. správy SNB jsou publikovány v edici Blažek, Petr (ed.): *„Tentokrát to bouchne“*, s. 97–116.

u koho *Prohlášení Charty 77* podepsali. Někteří se snažili vyjít alespoň částečně vyšetřovatelům vstříc – v souhrnném hlášení z 20. ledna 1977 je uvedeno, že 32 osob údajně nevědělo, že *Prohlášení Charty 77* bude zveřejněno v zahraničí, někteří se tímto údajně cítili podvedeni a tři měli prohlásit, že by se znovu pod něj již nepodepsali. Třetí způsob – přizpůsobení se – byl spíše výjimečný. Architekt Jiří Záruba při výslechu projevil ochotu ke kompromisu. Vyšetřovatelé patrně předali informaci operativcům, kteří následně za pomoci děkana Filozofické fakulty UK Václava Rába přemluvili vysokoškolského učitele Zárubu k veřejnému odvolání podpisu (bez ohledu na svůj kající postoj mu byl nakonec ukončen na fakultě pracovní poměr). Jako jediný zapřel svůj podpis Zbyněk Fišer (Egon Bondy), který při výslechu 21. ledna 1977 prohlásil, že poprvé viděl *Prohlášení Charty 77* u Petra Uhla teprve před týdnem. Situaci mu usnadnila skutečnost, že vyšetřovatelé neměli k dispozici jeho originální podpisový lístek, který na konci prosince 1976 při sestavování seznamu signatářů roztrhal Jiří Němec s vysvětlením, že Bondyho nepovažuje za svéprávného.²²

Zastavení

Na konci dubna 1977 uvedli představitelé Správy vyšetřování StB, že na základě dosavadního vyšetřování považují za hlavní organizátory Charty 77 její mluvčí Václava Havla, Jiřího Hájka a Jana Patočku (u jeho jména byla poznámka „nyní již zemřelý“), dále Ludvíka Vaculíka, Pavla Kohouta, Pavla Landovského, Jiřího Němce, Irenu Dubskou a Zdeňka Mlynáře. Spolu s vedením X. správy FMV navrhovali uvedené osoby stíhat pro trestný čin podvracení republiky podle § 98 trestního zákona. Několik dalších osob mělo být podle představ Správy vyšetřování StB navrženo k trestnímu postihu pro trestný čin pobuřování podle § 100/1 a) trestního zákona nebo pro trestný čin poškozování zájmů republiky v cizině podle § 112 trestního zákona.²³ K prokurátorským pohovorům bylo do konce dubna 1977 pozváno 49 osob. V přímé souvislosti se vznikem Charty 77 nebyl v Československu podle této zprávy přes uvedeně

²² Jeho jméno, stejně jako u řady dalších signatářů (například někdejšího představitele národních socialistů Prokopa Drtiny), nebylo 6. ledna 1977 zveřejněno.

²³ Vedení X. správy FMV v tomto období navrhovalo trestně stíhat další signatáře: Ottu Bednářovou, Františka Kriegla, Jana Petráňka (přeložil *Prohlášení Charty 77* do angličtiny), Věňka Šilhána, Libuši Šilhánovou, Jana Šimsu a Petra Uhla. Plpk. J. Křištof k tomuto návrhu uvedl, že jmenované osoby nelze prozatím stíhat pro nedostatek důkazů – situace by se však změnila, pokud by se „legalizovali poznatky z operativního rozpracování“.

návrhy dosud nikdo trestně postižen, neboť předsednictvo ÚV KSČ se patrně pod zahraničním nátlakem rozhodlo „žádnou osobu z řad signatářů ‚Charty 77‘ zatím trestně nestíhat“.²⁴

Správa vyšetřování v citovaném dokumentu upozornila, že činnost Charty 77 nebyla nejen zastavena, ale naopak – 1. února 1977 byla zveřejněna jména 208 nových signatářů. I z tohoto důvodu komentovala pokyn vedení KSČ poměrně kritickými slovy a navrhla pokračovat ve vyšetřování: „Zahájené tr. stíhání není vhodné v současné době zakončit, vzhledem k tomu, že i nadále je třeba provádět jednotlivé procesní úkony, jelikož činnost osob zapojených v ‚Chartě 77‘ se provedenými opatřeními nepodařilo zcela zastavit. Nebude-li změněno stanovisko PÚV KSČ o postupu proti osobám ve věci zúčastněných, bude třeba v pozdější době, po vyřízení zdejších dožádání o znalecké poznatky, šetření, rozhodnutí o vrácení či jiném opatření ohledně věcí odňatých při domovních prohlídkách, zahájené případy přerušit podle § 173/1 e) trestního řádu, přičemž použití tohoto zákonného postavení je vědomě právně nesprávné, účelové, ale jiná možnost není.“²⁵ Přestože bylo trestní stíhání proti iniciátorům Charty 77 ukončeno teprve 11. listopadu 1980, kdy o tomto kroku rozhodl vyšetřovatel Správy vyšetřování StB npor. Josef Blaho, ve skutečnosti vyšetřovatelé výraznější aktivitu od konce dubna 1977 nevyvíjeli. Napsali sice několik různých návrhů a vyslechli ještě dalších šest svědků, ale k politickému procesu jejich úsilí nakonec nesměřovalo. Na druhou stranu ovšem byla v roce 1979 řada dokumentů z vyšetřovacího spisu použita při procesu s členy Výboru na obranu nespravedlivě stíhaných. Také je třeba připomenout, že v polovině ledna 1977 byli postupně zatčeni Václav Havel, Jiří Lederer a Ota Ornest, aby byli později zástupně odsouzeni za kontakty s exilem.²⁶

Závěrem

Základní rámec vyšetřování vzniku Charty 77 ukazuje, jakým způsobem tehdy fungoval státní aparát, včetně represivních institucí. O zahájení masivní kampaně proti signatářům Charty 77 rozhodli na svém pravidelném

²⁴ Usnesení předsednictva ÚV KSČ se nepodařilo dohledat. Srov. Blažek, Petr (ed.): „Tentokrát to bouchne“, s. 90.

²⁵ Tamtéž, s. 93.

²⁶ Správa vyšetřování StB v dubnu 1977 ve zprávě o vyšetřování vzniku Charty 77 také uváděla další případ. V Ústí nad Labem byli v tomto období vyšetřováni a později odsouzeni k nepodmíněným trestům Aleš Macháček a Vladimír Laštůvka. Tamtéž, s. 92

pátečním zasedání členové předsednictva ÚV KSČ. Jejich hodnocení kritického dokumentu, adresovaného mluvčími Charty 77 vládě a parlamentu, bylo podle dochovaného záznamu jednoznačně odmítavé. K vyvolání hysterie patrně přispěla také nepřipravenost tajné policie, která nedokázala zabránit rozsáhlé podpisové akci a následné publicitě v zahraničí. Můžeme prozatím pouze spekulovat, jakou roli sehrála při organizaci kampaně sovětská strana – doposud žádné relevantní dokumenty nebyly nalezeny či zpřístupněny. Ohlas Charty 77 a perzekuce jejích signatářů byly v zahraničí mimořádné. Dokládá to například zpráva tajemníka ÚV KSČ Vasiláka, kterou předložil na zasedání předsednictva ÚV KSČ 4. února 1977. Kriticky se k situaci v Československu vyslovili oficiální představitelé řady západních států, včetně USA.²⁷ To byl patrně také hlavní důvod, proč vedení KSČ nakonec od trestního postihu řady signatářů ustoupilo.

²⁷ Zpráva je otištěna v edici Blažek, Petr (ed.): „*Tentokrát to bouchne*“, s. 47–70.

**“THERE IS NO OTHER WAY” – POLICE
INVESTIGATIONS OF THE INITIAL CHARTER 77
SIGNATORIES. ABSTRACT**

Petr Blažek

Though opinions may differ on the significance of its historical role, almost everyone would agree that the emergence of Charter 77 is a milestone in modern Czech and Slovak history. Charter 77 generally attracted attention mainly because of the immediate, hysterical reaction of the Communist authorities, who were called upon by the Charter signatories to honour the regime's international obligations in the area of human and civil rights and begin a dialogue for resolving the unfortunate situation in society at the time. The vigorous campaign against the critics of the “normalization” regime was accompanied from the beginning by long interrogations of Charter signatories, which were originally intended to lead to show trials of the Charter 77 initiators.

Published archive records enable us to map out the scope and basic strategy of the individual institutions that took part in investigating several hundred of the first Charter 77 signatories, their relatives, and their friends. The most important set of documents are those in twenty volumes of State Security files deposited at the Security Services Archive under archive number V-33766 MV. They contain various types of documents, including confiscated signatures of some of the first signatories, typewritten Charter 77 documents, and clippings from foreign newspapers.

According to surviving archive documents, the launching of the campaign against the Charter signatories, one of the most extensive campaigns of its kind in the entire existence of the Communist regime, was ordered directly by the members of the Presidium of the Central Committee of the Communist Party of Czechoslovakia (CC CPCz) at its meeting, 7 January 1977, only one day after the publication of “The Charter 77

Declaration" in the Western press. An oral report on the "hostile pamphlet Charter 77" was given by General Secretary of the CC CPCz and President of the ČSSR Gustáv Husák. The resolution described the emergence of Charter 77 as the "act of a hostile group which [passed along] its pamphlet to the Western news media." Following an order by the Presidium of the CC CPCz dated 11 January 1977, it was evidently the staff of the Department XIII of the CPCz who assigned special tasks to top officials of the judiciary and prosecutors' offices. They also staked out a clear position: the Charter 77 manifesto is an "anti-state, counter-revolutionary document; a platform for the creation of a bourgeois party." Its initiators were to be subjected to prosecution under Article 112 and Article 98.1 of the Criminal Code, and all signatories were to be subjected to "all measures of an administrative nature." The Czechoslovak Public Prosecutor, Ján Feješ, the Czech Minister of Justice, Jan Němec, the Chairman of the Czechoslovak Supreme Court, Josef Ondřej, and the Czech Attorney, Jaroslav Krupauer, issued a joint statement within the requested period of time. In their opinion, the initiators and signatories of Charter 77 could be prosecuted immediately under a number of laws, and if convicted could face between six months' to five years' imprisonment.

The State Security forces (StB) found out about the drafting of Charter 77 relatively early, but was unsuccessful in obtaining the text of the "Declaration," and was evidently unaware of the number of Charter signatories. That the secret police were somewhat unprepared is also shown by the manner in which it was decided to prosecute a "so-far undetermined group of persons" that intended to commit the criminal act of subverting the republic. This was decided on 6 January 1977 by Lt Jiří Soudný, a rank-and-file StB investigator for Prague and Central Bohemia. In his statement he declared the "Charter 77 Declaration" to be a "programme by degenerate elements, whose support and fulfilment are used by its organizers to attract other anti-socialist elements." On 11 January 1977 Soudný sent the file to Lt-Col Jindřich Křištof of the StB Department of Investigations, which began legal proceedings for the criminal act of "damaging the interests of the republic abroad," and for the criminal act of subverting the republic. These articles of the law corresponded completely with the above-cited orders passed down to the courts and prosecutors. The day after Křištof's decision, a hate campaign against the Charter signatories was launched in the mass media,

and went on for several months. Three days later, public prosecutors and the courts issued the directive cited above according to which investigators were supposed to act – a copy of it is also in the investigation file. At the same time, the Charter signatories and their families were subjected to various “administrative measures,” including the confiscation of driving licenses and motorcar registrations, and the cutting off of telephone service. People lost their jobs or were demoted. By the end of March 1977 a total of 251 people had been interrogated. The surviving records of the interrogations show the various ways in which Charter signatories reacted to being interrogated. Responses generally ranged from refusal to evasion to adaptation.

In late April 1977 officials of the Department of Investigations of the StB reported that on the basis of the investigation to date they regarded the main organizers of Charter 77 to be Václav Havel, Jiří Hájek, and Jan Patočka (written next to his name is the note “recently deceased”), together with Ludvík Vaculík, Pavel Kohout, Pavel Landovský, Jiří Němec, Irena Dubská, and Zdeněk Mlynář. Along with Department X of the Federal Ministry of the Interior, they recommend that these people should be prosecuted for the crime of subverting the republic, and that other people should be prosecuted for the criminal act of incitement or the crime of damaging the interests of the republic abroad. By the end of April, 49 people had been called in for questioning by the public prosecutor. None the less – according to the report – no one had yet been charged, because the politburo of the CC CPCz had decided “not to prosecute any one of the signatories of ‘Charter 77’ for the time being,” evidently owing to foreign pressure. In its document the Department of Investigation commented rather critically on the order from the CPCz leadership, and suggested continuing the investigation:

Ending a criminal prosecution already underway is inappropriate at the present time since individual legal procedures must still be carried out, and the activities of persons involved in ‘Charter 77’ have not been completely halted by the measures taken. If the CC Politburo position on measures to be taken against persons involved is not changed, it will be necessary at a later time, after completion of the present request for expert evaluations, investigations, decisions to return, or other measures in regard to items taken during home searches, it will be necessary to halt some cases under Art. 173/1 e) of the Criminal Code. Use

of this legal position is consciously legally incorrect and selective, but there is no other way.

Although the prosecution of the Charter initiators was halted on 11 November 1980, when the matter was decided by Lt Josef Blaho of the StB Department of Investigations, in reality investigators did not conduct intensive activity on the case after April 1977. They drew up several recommendations and interrogated another six witnesses, but their efforts were no longer aimed at a show trial. On the other hand, a number of documents from the investigation files were used in 1979 during the trial of VONS members. In mid-January 1977 Václav Havel, Jiří Lederer, and Ota Ornest were arrested, and later convicted of having been in touch with émigrés.

A reconstruction of the investigation of the initial Charter 77 signatories shows how the authoritarian state was run. A number of institutions took part in the investigation; the main roles were played by various StB departments and the Public Prosecutor's Office. They proceeded according to political orders made on 7 January 1977 by members of the Presidium of the Central Committee of the Party. The particular measures taken were decided on the basis of a resolution by the office of the Central Committee, which requested a decision from top prosecutors and court officials. The conclusions of the investigation were likewise determined directly by the Party leadership, which, evidently due to foreign protests, decided some months after the investigations began that no one would face direct criminal prosecution for initiating and signing Charter 77.

CHARTA 77 A KOMUNISTICKÁ PROPAGANDA

Petr Cajthaml (Odbor archiv bezpečnostních složek MV ČR)

Cílem komunistické propagandy bylo obecně získávání si podpory vlastního režimu ze strany domácího a zahraničního veřejného mínění. Svého cíle se pokoušela dosáhnout dvěma způsoby: jednak vychvalováním předností komunistického režimu a spjatosti širokých vrstev obyvatelstva s jeho politikou, jednak očerňováním možných politických alternativ a skutečné či smyšlené opozice. Z hlediska kvantity tvořila pozitivní, sebevychvalující propaganda jasnou většinu politicky motivovaného mediálního působení komunistického Československa. Naprosto dominovala v obdobích relativní stability režimu. I v těchto letech „klidu“ však byla doprovázena druhým, negativním proudem propagandistického působení. Připomínání existence nepřátel režimu, zdůrazňování ohrožení odůvodňovaly trvale přítomná represivní opatření a „nutné“ omezení lidských práv a svobod.

V obdobích nestability a vyostřeného politického boje se podíl této „negativní“ propagandy zvyšoval, býval předzvěstí či doprovodem vlny zvýšených represí. Odsouzející, štvavé kampaně tak doprovázely vlnu stalinistických represí na přelomu 40. a 50. let, nástup normalizace v letech 1969–1971. V sedmdesátých a osmdesátých letech šlo zejména o kampaně proti aktivitám disentu a o ohlas na krizové jevy v sousedních státech sovětského bloku. Nejvýraznější kampaní z tohoto období byla kampaň proti Chartě 77.

Pozitivní a negativní proud politické propagandy se velmi často doplňovaly, zároveň však v jistém smyslu stály proti sobě. Po většinu trvání komunistického režimu (zejména pokud se týče období Novotného „skutečného“ a Husákova „reálného socialismu“) byla prioritou stabilita a udržení si moci. Základním požadavkem ve vztahu ke sdělovacím prostředkům bylo vytváření iluze masové, takřka stoprocentní podpory režimu obyvatelstvem. Zvýšený výskyt informací o nepřátelích režimu

byl tak de facto přiznáním existence reálné, potenciálně nebezpečné opozice. Vyostřené kampaně proti domácí či zahraniční opozici zpravidla přinášely riziko narušení zahraničně politických vztahů státu vůči západním zemím či mezinárodním organizacím.

S návrhy podstoupit toto riziko přicházeli zpravidla představitelé radikálů – „jestřábů“ ve stranickém vedení a příslušníci represivního aparátu – Státní bezpečnosti a propagandistických složek ministerstva vnitra. V jisté opozici proti nim stáli zastánci stability, kteří chtěli na krizové projevy reagovat spíše mlčením a předstíráním ničím nerušeného klidu. Jejich mediální reakcí na pocit ohrožení byly spíše kampaně demonstrující podporu vedení země širokými vrstvami obyvatelstva a nahrazování skutečně ožehavých témat stále opakovanými prázdnými pozitivními či neutrálními hesly a pseudoproblémy. Konečná kampaň byla zpravidla výsledkem obou přístupů. Tak tomu bylo i v případě propagandy proti Chartě 77.

Z pohledu čtenáře československých novin před vypuknutím kampaně proti Chartě pro režim relevantní opozice v Československu již několik let neexistovala. Pokud se v prvé polovině 70. let v médiích objevovaly útočné a štvavé kampaně, zpravidla byly cíleny proti československému exilu, zahraničním sdělovacím prostředkům s dosahem do Československa (zejména rozhlasovým stanicím vysílajícím v češtině a slovenštině) a dalším zahraničním nepřítelům režimu. Velmi výrazným typem kampaní byly ty, které vznikly jako mediální prezentace významných operací Státní bezpečnosti – kauzy stažených spolupracovníků rozvědky Státní bezpečnosti, odhalené případy skutečné či smyšlené špionáže. Domácí odpůrci režimu byli veřejnosti představováni zpravidla jen na pozadí těchto velkých kampaní.

K narušení tohoto „mlčení“ došlo již před lednem 1977, od poloviny roku 1976 se v souvislosti s pokusem kriminalizovat případ undergroundové skupiny The Plastic People of the Universe komentáře s profily představitelů disentu, kteří se zastali stíhaných hudebníků.¹ S celou řadou jmen se čtenáři mohli setkat naposledy na počátku 70. let v souvislosti s tažením proti Pražskému jaru.

Bez ohledu na zveřejnění Charty 77 jevila oficiální propaganda v lednu 1977 značné napětí. Na stránkách tisku se objevily oficiální zprávy a komentáře o špionážních případech bývalého náměstka ministra kultury

¹ Např. Houfiová, Jarmila: *Na lavičce obžalovaných*. Rudé právo 25. 9. 1976.

Josefa Grohmana² a údajných vyzvědačích, kteří měli pracovat pro západoněmeckou zpravodajskou službu, Jozefu Garbovi a Františku Topiarzovi.³ Československá televize uvedla počátkem ledna poněkud obskurní dokumentární seriál s lákavým názvem „Pracovník USA vypovídá“, který představil více než deset let starý špionážní případ.⁴

Československé sdělovací prostředky informovaly o Chartě 77 zprvu s jistým zaváháním. Bezprostředně po zveřejnění Charty, 7. ledna 1977 byl sice v Rudém právu zveřejněn ostrý komentář „Čí je to zájem“, v něm ještě nebyla zmíněna existence provolání Charty 77 jako takového, redakce Rudého práva však vyjádřila znechucení nad různými dopisy, které „zkrachovalí politici a spisovatelé“ v poslední době adresovali československým úřadům. Odsouzení v tomto článku se dočkali především chartisté z řad bývalých komunistů, ti byli přirovnáni k bývalému členu KSČ a pozdějšímu protektorátnímu aktivistickému novináři Emanuelovi Vajtauerovi. Tento komentář Rudého práva byl prvním, patrně předčasným pokusem odstartovat kampaň proti Chartě 77, lze předpokládat, že vznikl z iniciativy radikálnější části stranického vedení. Následujících několik dnů oficiálního mlčení naznačuje hledání konečného způsobu, jakým režim reagoval na nový projev opozice.

Nejvyšší orgán stranického vedení – předsednictvo ÚV KSČ – jednalo o Chartě poprvé 7. ledna 1977. Rozhodlo, že o zveřejnění provolání mají být v prvé řadě informovány nižší články stranického vedení, další kroky vyplynuly z diskuze členů předsednictva, jejíž záznam se v archivu nezachoval.⁵ Archivní materiály dokazující předpokládaný střet konzervativců a jestřábů neexistují, jistým vodítkem však mohou být vzpomínky osob, které měly kontakt s tehdejším stranickým vedením. Komunistický novinář Václav Jurn například ve svém letošním komentáři o Chartě 77⁶ uvádí jako stoupence taktiky mlčení především tajemníky ÚV KSČ Jana Fojtíka a Vasila Bilaka, na straně stoupenců ostré kampaně vidí

² Např. *Zatčení pro špionáž*. Rudé právo 5. 1. 1977; *Stržené masky*. Rudé právo 6. 1. 1977. Josef Grohman byl zatčen již 21. října 1976, v prosinci roku 1977 byl odsouzen pro špionáž ve prospěch západoněmecké rozvědky (BND) ke 13 letům odnětí svobody.

³ Např. *Vyzvědači na lavičce obžalovaných*. Rudé právo 11. 1. 1977. Články komentovaly soudní proces probíhající před Krajským soudem v Ostravě

⁴ Hlavním „hrdinou“ seriálu byl přeběhlík ze zpravodajské služby armády USA Glen Roy Rohrer, který žil od roku 1965 v Praze.

⁵ Národní archiv ČR, fond ÚV KSČ, předsednictvo 1976–1981, svazek 27, inventární jednotka 29, bod 24. K nepřátelskému pamfletu „Charta 77“, 7. 1. 1977.

⁶ JURN, Václav: *Charta 77 a dnešek*. Haló noviny 9. 1. 1977.

tajemníka ÚV KSČ Josefa Havlína a vedoucího oddělení kultury Miroslava Müllera. Rozhodující muž – generální tajemník Gustáv Husák – se podle Jumra měl ve prospěch radikálů rozhodnout až po několika dnech. Výsledkem byla kampaň v rozsahu, který od počátku padesátých let neměl obdoby.

Samotná „ostrá“ kampaň byla zahájena až 12. ledna 1977 proslulým komentářem Rudého práva „*Ztroskotanci a samozvanci*“.⁷ Teprve jím byla československá veřejnost oficiálně informována o Chartě 77 a jejích nejznámějších signatářích – Pavlu Kohoutovi, Jiřím Hájkovi, Ludvíku Vaculíkovi, Janu Patočkovi, Václavu Černém a dalších. Československý tisk o nich naposledy podrobněji psal během Pražského jara a následné normalizační kampaně na přelomu 60. a 70. let. Z propagandistických hesel a frází vzniklých v tomto období byly sestaveny znovu použitelné pomluy. Ilustrativním v tomto případě může být mnohokrát využívaný výrok Václava Černého o věšení komunistů na lucerny během maďarského povstání v roce 1956. Větu, kterou v roce 1968 pronesl Václav Černý v soukromí, zachytil odposlechový mikrofon Státní bezpečnosti. Vytržena z kontextu se v roce 1970 objevila v propagandistickém televizním dokumentu *Obchod s důvěrou*⁸ a v následné tiskové kampani a byla s ním spojována i v následujících letech. Během kampaně proti Chartě 77 tak Václav Černý není představován jako literární vědec, ale jako „notorický reakcionář, proslulý svým výrokem o lucernách“.

Na ostré, osobně cílené útoky v dalších dnech a týdnech navázala série adresných negativních „biografických medailonků“, zpravidla nazvaných „*Kdo je ...*“ Měly formu novinových komentářů, rozhlasových pořadů, v některých případech i několikaminutových televizních šotů. Také v těchto případech komunistická propaganda navazovala na svoji činnost v letech 1969–1971. Tato „kontinuita“ ostré negativní propagandy, přerušena několika lety mlčení stabilizace Husákova reálného socialismu, byla nejen obsahová a formální, ale i autorská. Velká část tvůrců těchto pomluv se etablovala již během kampaně proti Pražskému jaru a během štvanic proti Chartě 77 často jen vykrádala své starší články. Týkalo se to zejména příslušníků propagandistického

⁷ *Ztroskotanci a samozvanci*. Rudé právo 12. 1. 1977.

⁸ Pořad *Obchod s důvěrou* odvysílala Československá televize 20. srpna 1970, pomlouvací dokumentární film využil záznamů odposlechů z bytu prof. Václava Černého, které pořídila Státní bezpečnost v roce 1968. Pasáže z Černého rozhovorů byly použity i v díle *Klauni* televizního seriálu *30 případů majora Zemana*.

aparátu ministerstva vnitra, který se konstituoval právě v letech štvanic proti Pražskému jaru.⁹

Kampaň proti Chartě 77 měla nejen svoji odsouzející – negativní podobu, ale nesla i z režimního hlediska sebeujišťující se – pozitivní rozměr. Pokud jsme mohli nalézt přímou souvislost mezi pomluvami vytvořenými v kampaních proti Pražskému jaru a Chartě 77, vynucená demonstrace podpory režimu v roce 1977 již tak zřejmou inspiraci nemá. Z formálního hlediska nese nejvíce společných znaků s podpisovými kampaněmi na podporu míru na počátku padesátých let a s masovými rezolucemi požadujícími přísné odsouzení obětí politických procesů 50. let. Ačkoliv s tzv. Antichartou bývají dnes spojovány především podpisy umělců pod provoláním *Za nové tvůrčí činy ve jménu socialismu a míru*, projevy umělců byly jen vyvrcholením celé kampaně.

Hned druhý den po zveřejnění komentáře *Ztroskotanci a samozvanci*, 13. ledna 1977 se ve většině deníků objevily články nadepsané většinou titulkem *Republiku si rozvracet nedáme* s rezolucemi zaměstnanců průmyslových závodů a dalších podniků.¹⁰ Na stránkách novin a ve vysílání rozhlasu a televize se v nejrůznějších obměnách objevovaly po celý zbytek ledna 1977. Byly výsledkem masivní mobilizace politického aparátu na všech stupních. Bezprostředně po vydání článku *Ztroskotanci a samozvanci* byly v celé republice svolány stovky schůzí nižších stranických organizací KSČ, společenských organizací, zasedání plén národních výborů různých stupňů, na pracovištích byly svolávány instruktážní porady všech zaměstnanců. Na většině shromáždění bylo organizováno podpisování různých prohlášení a rezolucí proti Chartě 77, které byly adresovány stranickým orgánům všech stupňů. Jen na ÚV KSČ došlo během prvních dvou dnů kampaně více než 500 různých rezolucí.¹¹ Další stovky přicházely v dalších dnech. Text většiny z nich byl iniciován nižšími stranickými složkami, které byly často radikálnější než ústřední vedení KSČ a přesahovaly oficiální propagandistickou linii. To se týkalo zejména požadavků na přísné a bezpodmínečné potrestání všech

⁹ Platí to zejména o náčelníku tiskového odboru federálního ministerstva vnitra plk. Janu Kováři, který v letech 1969–1970 patřil k neaktivnějším autorům kampaně proti Pražskému jaru a v roce 1977 se podílel na přípravě podkladů pro kampaň proti Chartě 77.

¹⁰ Např.: *Republiku si rozvracet nedáme! Marné snahy ztroskotanců a samozvanců. Jednotný hlas čs. pracujících. Rezoluce pracujících*. Rudé právo 13. 1. 1977.

¹¹ NA, f. ÚV KSČ, předsednictvo 1976–1981, sv. 28, a. j. 30, k informaci 1. Informace o projednávání dopisu ÚV KSČ k činnosti Charty 77 a o ohlasech na zveřejněný článek v Rudém právu „Ztroskotanci a samozvanci“, 14. 1. 1977.

signatářů Charty 77.¹² Otiskovaná verze rezolucí zpravidla tak ostré odsuzující požadavky již neobsahovala.

Rezoluce kolektivů zaměstnanců byla postupně doplňována prohlášeními významných jednotlivců – funkcionářů vysokých škol, vědců, sportovců a postupně i umělců. Zprvu ojedinělá prohlášení mezi masou dělnických rezolucí začala postupně převažovat. 28. ledna 1977 se konalo v pražském Národním divadle shromáždění svolané českými a slovenskými uměleckými svazy, na kterém bylo podepsáno prohlášení *Za nové tvůrčí činy ve jménu socialismu a míru*,¹³ které je dnes synonymem Anticharty. V krátké době se pod prohlášení, které odsuzovalo signatáře Charty 77 a vyjadřovalo jednoznačnou podporu stranickému a státnímu vedení, podepsaly tisíce umělců.

Tato fáze kampaně byla oficiálně organizována československými uměleckými svazy a to přesto, že většina podepsaných umělců členy těchto svazů nebyla. Povinné přihlášení se tvůrců k režimu se časově shodovalo s částečnou proměnou vztahu stranického vedení k celé kulturní obci. Do poloviny 70. let režim uměleckou scénu ostře rozdělával především z hlediska chování v kritickém období let 1968-69. Do obnovených uměleckých svazů byli (v českých zemích) přijati jen prověřeni jedinci, kteří tvořili jen menšinu umělecké obce. Již v roce 1976 se přístup k těm umělcům, kteří od začátku 70. let proti režimu nevystupovali, začal měnit. Počet privilegovaných členů uměleckých svazů v českých zemích se začal v roce 1976 poměrně široce rozšiřovat (při vzniku českých uměleckých svazů v nich bylo organizováno 857 členů, v polovině roku 1976 1 517 členů, v lednu 1977 již 1 879 členů).¹⁴ Otevíraly se možnosti i pro umělce, kteří v uměleckých svazech organizováni nebyli. Výzva k jednoznačné podpoře režimu tak přicházela v období, kdy se zapomínaly staré hříchy a nabízely nové možnosti. Vynucený podpis Anticharty byl jedním z nástrojů, jak oddělit politicky angažované či

¹² Do 3. února 1977 došlo na ÚV KSČ téměř 11 500 rezolucí odsuzujících Chartu, ve velké části z nich se objevovaly požadavky na potrestání signatářů Charty 77. Jako platforma pro masová shromáždění, která přijímala rezoluce, byly často využity výroční členské schůze základních organizací KSČ, které probíhaly vždy na začátku kalendářního roku. NA, f. ÚV KSČ, předsednictvo 1976–1981, sv. 29, a.j. 32, k informaci 9. Informace o průběhu členských schůzí ZO KSČ na počátku roku 1977 a o ohlasech na Chartu 77, 4. 2. 1977.

¹³ *Manifestace jednoty umělců s politikou komunistické strany, Za nové tvůrčí činy ve jménu socialismu a míru, Provolání československých výborů uměleckých svazů*. Rudé právo 29. 1. 1977.

¹⁴ NA, f. ÚV KSČ, předsednictvo 1976–1981, sv. 29, a.j. 32, bod 2, Zpráva o současné situaci v oblasti umění a dalších úkolech kulturní politiky v souvislosti se sjezdy uměleckých svazů. 3. 2. 1977.

alespoň politicky neutrální umělce od těch, kteří vůči režimu setrvali v opozici. Mimořádný důraz stranického vedení na připoutání a kompromitaci (vyjádřením souhlasu s prohlášením) velké většiny umělců měl několik důvodů. Tím, že si vynutil podporu ze strany kulturní obce, zabránil možnému příklonu v soukromí spíše opozičně smýšlejících či apolitických umělců k Chartě. Kromě toho byli populární umělci využiti jako účinný propagandistický nástroj působící na široké masy obyvatelstva, které byly podle předpokladů některých funkcionářů aparátu ovlivnitelné především populárními baviči. „Pozitivní“ ohlas se objevil i ve zprávě politicko-organizačního oddělení ÚV KSČ určené pro nejužší stranické vedení: *„Například dělník Karel Hýlek z SONP Kladno řekl: ‚Měl jsem dobrý pocit, že tváře, které znám z obrazovky, divadla či filmu, že autoři našich oblíbených knih a hudebních děl se staví do stejné fronty s námi, pracujícími ze závodů, šachet, ze zemědělství. Že se hlásí ke stejnému dílu – k vybudování socialistické společnosti.‘“*¹⁵

Význam a ohlas Charty 77 pochopitelně přesahoval hranice Československa. Režim se obával mezinárodního ohlasu Charty především v souvislosti připravovanou schůzkou Organizace pro bezpečnost a spolupráci v Evropě v Bělehradě a z hlediska možného ohrožení mezinárodních vztahů svého státu. Jedním z nástrojů, kterým čelil zahraničnímu ohlasu Charty, byla i zahraniční propaganda. Pochopitelně se lišilo informování „spřáteleného zahraničí – sovětského bloku“ a západní Evropy. Kampaň v komunistických zemích byla do značné míry obdobná. Polské, východoněmecké, maďarské, bulharské a sovětské deníky přinesly již 13. ledna 1977 obsáhlý výtah z článku Rudého práva *Ztroskotanci a samozvanci*,¹⁶ v následujících dnech přinesly tendenční informace o Chartě 77 a jejích signatářích. Podklady pro tyto kampaně byly oficiálně předávány diplomatům a novinářům z těchto zemí, kteří byli akreditováni v Československu, většina článků byla otištěna na přímou žádost československých komunistů.¹⁷ Ti se snažili o jistou „internacionalizaci“ problematiky Charty tím, že se ji pokoušeli představit jako společného nepřítele celého východoevropského bloku. Tato snaha byla úspěšná jen do jisté míry.

¹⁵ NA, f. ÚV KSČ, předsednictvo 1976–1981, sv. 29, a. j. 32, k informaci 9. Informace o průběhu členských schůzí ZO KSČ na počátku roku 1977 a o ohlasech na Chartu 77, 4. 2. 1977.

¹⁶ *Kontrarevoluci ráže nepokvetou. Tisk socialistických zemí o článku Rudého práva Ztroskotanci a samozvanci.* Rudé právo 14. 1. 1977.

¹⁷ NA, f. ÚV KSČ, předsednictvo 1976–1981, sv. 29, a. j. 32, bod 6b, Informace o mezinárodních reagencích v souvislosti s tzv. Chartou 77, 3. 2. 1977.

Zatímco sovětský, bulharský a maďarský tisk se do kampaně aktivně zapojil vlastními komentáři a redakčními články; polské a východoněmecké sdělovací prostředky se omezily na přetiskování vybraných článků Rudého práva a agenturních informací. Přestože kampaň ve sdělovacích prostředcích východního bloku byla rozsáhlá, požadavky československých komunistů neuspokojila. Zklamání z nedostatečné podpory „bratrských“ stran bylo zmíněno i během jednání předsednictva ÚV KSČ: *„Ukazuje se, že ve většině socialistických zemí /vyjímaje SSSR/ jsou útoky proti ostatním státům socialistického společenství chápány zúženě a nikoli jako útok proti celému socialistickému společenství, který nutně vyžaduje rozhodný boj a nemůže být záležitostí pouze té socialistické země, proti níž právě směřuje.“*¹⁸

Podklady ke kampani byly předány i představitelům a novinářům socialistických zemí, kteří stáli mimo sovětskou sféru vlivu. Snahy o prosazení těchto materiálů do tisku však nebyly úspěšné. Rumunský a albánský tisk zveřejnění Charty 77 i následnou československou kampaň ignoroval a nepřinesl o ní žádné informace. Jugoslávský tisk ve svých komentářích a článcích dokonce kritizoval způsob vedení československé kampaně, což mělo za následek protest oddělení mezinárodní politiky ÚV KSČ.

Důležitým nástrojem a adresátem kampaně proti Chartě v nekomunistických zemích byly tamní komunistické strany. 13. ledna 1977 byl představitelům těchto stran zaslány překlady článku „Ztroskotanci a samozvanci“ a další podklady ke kampani. Výsledek žádosti o podporu československé kampaně potvrdil názorové rozdělení. Zatímco listy komunistické strany Německa, Rakouska, Finska, Dánska, Portugalska, Lucemburska, Řecka, USA a Kanady psaly proti Chartě a otiskly dodané materiály, tisk komunistické strany Itálie, Francie, Velké Británie, Španělska, Švédska a Belgie tuto žádost odmítl a ve svých komentářích Chartu podpořil.

Ve vztahu československé propagandy vůči západním nekomunistickým sdělovacím prostředkům a veřejnému mínění lze vyzorovat dvě linie. Ta na jedné straně ostře protestovala proti podpoře Charty západními sdělovacími prostředky a vládami. V těch projevech, které by mohly být chápány jako oficiální stanovisko, však byla bržděna z obavy před narušením oficiálních kontaktů se Západem. V materiálech určených

¹⁸ Tamtéž.

západoevropskému veřejnému mínění byl v rozporu se skutečností popírán úmysl československých úřadů trestně stíhat signatáře Charty 77 a vůbec popírány represe vůči Chartě. Československé sdělovací prostředky s dosahem do zahraničí – především Zahraniční vysílání čs. rozhlasu – se snažily zlehčovat hlavní téma nastolené prohlášením Charty 77 – problematiku lidských práv poukazem na jejich údajné porušování v západní Evropě a USA.¹⁹ Československá propaganda tak dlouhodobě přinášela příklady útlatu amerických černochů a údajného porušování práv nezaměstnaných.

Jistým vrcholem pokusů přenést kampaň proti Chartě 77 do zahraničí byla podivná tisková konference, která se uskutečnila 24. ledna 1977 v pražském hotelu Intercontinental. Vybraní pracující pražských podniků a škol na ní sdělovali zahraničním novinářům své rozhořčení na zveřejněním Charty 77 a podporu stranickému vedení. Pečlivě zorganizované divadlo nalezlo ohlas především u pražských dopisovatelů listů zemí sovětského bloku.²⁰

Kampaň proti Chartě 77 zaměstnávala komunistickou propagandu po řadu měsíců. Pomluvy jejích signatářů se objevovaly v československých sdělovacích prostředcích po celé jaro roku 1977. V obsahu organizovaných petic a prohlášení postupně začaly nad rozhořčenými odsudky Chartistů převažovat manifestace podpory stranickému vedení. Kampaň proti Chartě 77 postupně přestala být hlavním tématem médií. S aktivitami opozice byla veřejnost seznamována opět většinou jen v případě výrazných úspěchů Státní bezpečnosti.

Kampaň proti Chartě 77 byla jednou z nejvýraznějších štvanic proti nepřítelům režimu během celých 40 let komunistické vlády. Svými metodami a mírou mobilizace sdělovacích prostředků a organizovaného veřejného mínění snese srovnání s kampaněmi stalinistických padesátých let. Jejím cílem bylo vytvořit zdání bezvýznamnosti a izolovanosti vystoupivší opozice. Ve skutečnosti však byla přiznáním velkého významu a obav, se kterými režim aktivity Chartu a aktivity disentu vnímal.

¹⁹ Tamtéž.

²⁰ Rovenský, Dušan: *Tisková konference zástupců pražských pracujících se zahraničními novináři. Rozhodné odmítnutí kontrarevolučního pamfletu. Ostré odsouzení pomlouvačné kampaně západních sdělovacích prostředků.* Rudé právo 25. 1. 1977.

CHARTER 77 AND COMMUNIST PROPAGANDA.

ABSTRACT

Petr Cajthaml

The aim of Communist propaganda was to influence public opinion at home and abroad in favour of the Communist regime. The regime sought to achieve this end both by praising the merits of Communism, by linking its policy with broad strata of the population, and by denigrating the possible political alternatives and real or imaginary opponents. Positive, self-praising propaganda constituted by far most of the politically motivated reports in the mass media of Communist Czechoslovakia, absolutely dominating in periods of the relative stability. Even in the years of “calm,” however, it was accompanied by a second, negative current of propaganda. By reminding the public of the existence of enemies of the regime and emphasizing the threat, it sought to justify its ever-present repressive measures and the “necessary” limits it put on human rights and civil liberties. The final campaigns were usually a mixture of both approaches. In the propaganda against Charter 77 that was certainly the case.

The Czechoslovak mass media were initially reluctant to report on Charter 77. Immediately after the publication of the Charter, 7 January 1977, *Rudé právo*, the Communist Party daily, carried a harsh editorial titled “Čí je to zájem” (Whose Interest It’s In). Though the piece did not yet mention the “Charter 77 Declaration” as such, the editors of *Rudé právo* expressed their disgust at the various letters that “has-been politicians and writers” had lately addressed to the Czechoslovak authorities. The subsequent several days of silence from the powers-that-be suggest the regime was searching for a way to deal once and for all with this new manifestation of opposition.

With the now famous *Rudé právo* commentary “Ztroskotanci a samozvanci” (Losers and Self-proclaimed Leaders) on 12 January

1977, the actual “hard-hitting” campaign against the Charter was finally launched. Only now was the Czechoslovak public officially informed about Charter 77 and its better-known signatories, for example Pavel Kohout, Jiří Hájek, Ludvík Vaculík, Jan Patočka, and Václav Černý. In the coming days and weeks a series of negative biographical sketches titled “Kdo je ...” (Who Is ...) followed on from the personal attacks. They were presented in newspaper commentaries, radio programmes, and sometimes also television clips several minutes in length.

The campaign against Charter 77 took not only a condemnatory, negative form, but also sought to be self-assuring to the regime and its supporters. The day after the publication of “Ztroskotanci a samozvanci,” 13 January 1977, articles appeared in most of the Czechoslovak dailies, usually with the title “Republiku si rozvracet nedáme” (We Won’t Let Our Republic Be Subverted), together with resolutions of employees of factories and other enterprises. The newspapers, radio, and television were full of a many variations on this theme throughout the rest of January 1977.

The resolutions passed by employees of various enterprises were gradually supplemented with declarations by important individuals – functionaries of institutions of higher learning, scholars and scientists, men and women of sport, and eventually also artists. At first these resolutions were only sporadic amongst the mass of resolutions from workers, but gradually they began to be predominant. At the National Theatre, Prague, 28 January 1977, a meeting was convened by the Czech and Slovak artists’ unions, where those summoned signed a statement called “Za nové tvůrčí činy ve jménu socialismu a míru” (For New Creative Acts in the Name of Socialism and Peace). In a short period thousands of people in the arts signed the declaration condemning the Charter signatories and expressing unequivocal support for the leadership of the Party and State.

The obligatory declaration of these people in support of the regime coincided with the small change in the attitude of the Party leadership towards the arts community as a whole. Compelling people to sign the “Anti-Charter” was one of the ways the regime sought to divide artists who were politically involved or at least politically neutral from those who remained in opposition to the regime.

One of the instruments the regime used to confront foreign responses to the Charter was propaganda abroad. Understandably, reporting to

“friendly countries abroad,” those in the Soviet bloc, was different from that in Western Europe. The campaign in the Communist countries was largely the same as the campaign in Czechoslovakia itself. As early as 13 January 1977, Polish, East German, Hungarian, Bulgarian, and Soviet dailies ran long excerpts of the article “Ztroskotanci a samozvanci,” and in the coming days carried tendentious reports on the Charter and its signatories. Most of the articles were printed at the direct request of the Czechoslovak Communists. They sought to “internationalize” the Charter problem somewhat, by trying to present it as a common enemy of the whole East bloc.

In the non-Communist countries the Anti-Charter campaign was aimed at the local Communist parties, who were meant to be important instruments in that campaign. On 13 January 1977 representatives of these parties were sent translations of “Ztroskotanci a samozvanci” and other campaign material. The result of the request for support of the Czechoslovak campaign was, however, that the newspapers of these Communist parties took a position either in favour of the Charter or against. Whereas the papers of the Communist parties of West Germany, Austria, Finland, Denmark, Portugal, Luxembourg, Greece, the USA, and Canada wrote against the Charter and published articles and information provided by the Czechoslovakia regime, the papers of the Communist parties of Italy, France, the United Kingdom, Spain, Sweden, and Belgium turned down the request, and instead supported the Charter in their commentaries.

The approach of Czechoslovak propaganda towards the non-Communist Western mass media and public opinion was two-track. On the one hand, it vociferously protested against Western government and mass-media support of the Charter. On the other hand, in the statements that could have reasonably been understood as the official standpoint, Czechoslovak propaganda was attenuated by fear of ending official contacts with the West. In the materials aimed at West European public opinion the intention of the Czechoslovak authorities to prosecute Charter signatories was denied, flying in the face of the facts, and, similarly, the repressive measures against the Charter were also denied. The Czechoslovak mass media that broadcast or published abroad – particularly the western services of Czechoslovak Radio, tried to make light of the main question raised by the “Charter 77 Declaration,” human rights, by pointing out alleged human-rights abuses in Western Europe

and the USA. Czechoslovak propaganda thus spent a long time presenting examples of the oppression of African Americans in the USA and the alleged abuse of the human rights of the unemployed.

The “Anti-Charter” was one of the most striking campaigns against enemies of the regime in the nearly 40 years of Communist rule. In view of the methods used and the extent to which the mass media and public opinion were mobilized, the “Anti-Charter” stands comparison with the Stalinist campaigns of the 1950s. Its aim was to create the appearance of the Charter’s being an irrelevant, isolated phenomenon. In fact, however, it was an admission of the great importance that the regime attached to Charter 77 and the fears it had of the activity of the Chartists and other dissidents.

SOVIET UNION AND EAST EUROPEAN DISSIDENTS

**Svetlana Savranskya (National Security Archive, George
Washington University, Washington D.C.)**

Havel: I am convinced that what is called “dissent” in the Soviet bloc is a specific modern experience, the experience of life at the very ramparts of dehumanized power. As such, that “dissent” has the opportunity and even the duty to reflect on this experience, to testify to it and to pass it on to those fortunate enough not to have to undergo it.

(Politics and Conscience)

The missing links

Anybody interested in the history of human rights movements throughout the Soviet bloc would assume that given the similarity of goals and methods, dissidents of the Soviet Union and Eastern Europe would find ways to cooperate in their struggle against the regimes. In fact, available evidence does not bear out this expectation. I was not able to find any documentary trace of such cooperation – a finding, which was confirmed in two interviews with prominent dissidents – Larisa Silnitsky and Lyudmila Alexeeva.¹ While limited cooperation occurred between dissidents of East European countries, such as Poland and Czechoslovakia, no such ties existed between Soviet dissidents and their counterparts from other socialist countries. In this respect, like in many others, the Soviet Union was at the same time the leader and an outlier – producing the strongest and most active dissident movement, and thus showing that it was possible to challenge the regime successfully to other socialist

¹ Interview with Larisa Silnitsky, March 15, 2007, Interview with Lyudmila Alexeeva, March 23, 2007.

countries, and yet falling significantly behind as far as contacts with other movements were concerned.

However, there were discernible reasons that explain the absence of such cooperation. The Soviet system was a very closed one, with tight political control and the prospects of very harsh punishments. Personal contact between Soviet and East European dissidents was practically impossible. Even information about dissident activities abroad was very limited – Soviet dissidents learned about what was happening in Eastern Europe from “Western voices,” mainly the Voice of America and Radio Liberty, and from reading *samizdat*. Soviet citizens did travel to the countries of Eastern Europe, but mainly those, who traveled were state representatives and official tourists. Dissidents could not get exit visas to travel even to the socialist bloc.

Another reason why it was difficult for Soviet dissidents to reach out to their colleagues was the difference in status – in Eastern Europe some of the free thinkers served in the party organs, like Zdenek Mlynar. Soviet dissidents were successfully marginalized by the regime, and the stigma of psychiatric confinement did not help their integration in the society. The nature of the discourse was also different – while East European dissidents tried to ponder philosophical questions and write about political reform, in the Soviet Union, the discourse concentrated on human rights and individual cases. Ironically, according to deputy head of the CC CPSU International Department Anatoly Chernyaev, who later became Mikhail Gorbachev foreign policy adviser, Soviet liberal apparatchiks had more contacts with East European dissidents on their trips to socialist countries and especially in Prague at the headquarters of the journal *Problems of Peace and Socialism*.

However, even in the absence of cooperation or direct contacts, there existed some indirect but important interaction, and most importantly cross-fertilization between Soviet and East European human rights groups. This cross-fertilization of movements culminated during the period of Gorbachev’s reforms in the late 1980s, and in indirect but important way influenced those reforms. Generally speaking, while the Soviet dissidents provided the model of resistance and the inspiration, East Europeans were often the generators of ideas. It is possible to identify three distinct periods in the history of this interaction, where the vector of influence changed its direction.

1968 – the Czechs are our vanguard

In the late 1960s, the winds of change were blowing from Eastern Europe. The first period of interaction between the Soviet and East European dissidents began with the Prague Spring and lasted into the early 1970s.

Even before the Prague Spring and the Soviet invasion, Prague was an important center of free thinking in the Soviet bloc. Before the Czechoslovak reformers had a chance to have any influence on the Soviet dissidents, with whom they had no contacts whatsoever, they had a profound influence on the within-the-system dissenters, with whom they were in very close contact. An important center of independent thought within the international communist movement emerged at the headquarters of the journal *Problems of Peace and Socialism* based in Prague. This was the place where Soviet officials learned from their East European counterparts – the latter were much better prepared for discussion and asked theoretical and philosophical questions about political systems. An amazing list of reformers, who “graduated” from the Prague journal went on to become influential new thinkers in the 1980s: Alexander Bovin, Brezhnev’s speechwriter and later the first Soviet ambassador to Israel, Vadim Zagladin a member of the International Department, Georgy Arbatov, head of US and Canada Institute of the Academy of Sciences, Georgy Shakhnazarov – the head of the Socialist Countries Department [Otdel] of the Central Committee, and a key Gorbachev adviser, and Karen Brutents – International Department (Prague). These individuals were not dissidents but they shared the same hope – to reform the Soviet system to make it more humane.

The Soviet dissidents usually date their movement back to December 5, 1965 (celebrated in the Soviet Union as the Constitution Day) – the demonstration near the Pushkin monument in Moscow, which was held under the slogan “Obey your Constitution.” Since then, the rally became a tradition. The KGB monitored it, but never actually dispersed it by force until December 1976. However, 1968 became the year of explosive activity of Soviet dissidents and human rights advocates. On April 30, a new, soon to become most influential dissident journal – the *Chronicle of Current Events*, published by Natalya Gorbanevskaya – appeared in Moscow with the cover page titled “Human Rights Year in the Soviet Union,” and quoting Article 19 of the *Universal Declaration of Human Rights*.

In May 1968, famous Soviet nuclear physicist, and father of the Soviet thermonuclear bomb Andrei Sakharov, wrote his first political essay titled

“Progress, Coexistence and Intellectual Freedom,” in which he promoted the idea of convergence between the capitalist and socialist systems of government on the basis of “democratization, demilitarization, and social and technological progress.”

But the key event that shook the country was the Warsaw Pact invasion of Czechoslovakia. On August 25, just days after the Soviet tanks appeared in the streets and squares of Czechoslovakia, seven Soviet dissidents gathered in the Red Square with a poster “For your Freedom and Ours.” protesting the invasion. To demonstrate publicly against a foreign policy action of the Soviet government was both unthinkable and heroic (nothing like this happened after the invasion of Afghanistan), and showed that there was real solidarity between the Soviet and Czechoslovak people, who were questioning their regimes.

The Prague Spring reforms were both inspirational and instrumental in the development of the Soviet human rights movement. What was exceptional about the reforms was that Soviet citizens could read *Rude Pravo* and learn about socialism with a human face. Many dissidents and people working in progressive academic institutions reported starting to learn the Czech language in order to be able to read these materials. Both dissidents and liberal apparatchiks were watching the Czechoslovak reforms with hope – especially after the censorship was lifted, and they mentally connected the success of the Prague spring with prospects of reform at home. For many people it was a test of whether the system was reformable at all. Following the developments of the Prague Spring, the Soviet samizdat publishers began translating and publishing a lot of materials from Eastern Europe. The response mobilized not only the dissidents but also the intelligentsia. One entire issue of the *Chronicle of Current Events* was devoted to the Czechoslovak developments. For the first time opposition to the regime was understood as not isolated to one country but a course of actions that should be common to all dissenters in the socialist bloc.

Another interesting link between the Soviet society and the Czechoslovak reforms was the personal friendship between one of the leaders of the Prague Spring Zdenek Mlynar and the future Soviet president and reformer Mikhail Gorbachev. Zdenek Mlynar was Gorbachev’s friend and classmate at Moscow State University (MGU) in the early 1950s. His reactions to the Soviet realities were very influential during Gorbachev’s formative years at MGU. In 1967, Mlynar visited

Gorbachev in Stavropol, and the two friends had long conversations about their societies. This visit took place when Mlynar was actively engaged in rethinking the socialist experience, which undoubtedly made an effect on Gorbachev's thinking at the time. Even though Gorbachev took the invasion of 1968 as a necessary evil, in 1969, according to his recollections, when he visited Prague, he was shocked by the attitude of the people, by how they hated the Soviets.

The Soviet invasion served as a watershed. The entire Soviet society felt the shockwaves in some fashion – people were discussing it in the kitchens and wrote in their diaries. News that seven people demonstrated in the Red Square spread throughout the country. Lyudmila Alexeeva expressed the general feeling among the Soviet progressive thinkers – “our hopes were crushed by the tanks in Prague.” Famous and influential Soviet poet Yevgeny Yevtushenko sent a telegram to General Secretary Leonid Brezhnev on the day after the invasion: “Dear Leonid Ilych! I cannot sleep. I do not know how to live my life after this. I understand only one thing that it is my moral duty to express my opinion to you. I am profoundly convinced that our action in Czechoslovakia is a tragic mistake.” Several days later a poem written by Yevtushenko appeared in samizdat and went around Moscow in hand-written copy, which expressed the profound feeling of shame and guilt Soviet intellectuals felt watching “their own” tanks rolling through Prague. The poem ended with a request to put the following lines on the poet's gravestone “Russian writer. Crushed to death by the Russian tanks in Prague.”

The people who responded to the invasion most forcefully were the so-called *shestidesyatniki* (the people of the sixties), who sometimes called themselves the children of the XX congress, for whom the formative event was the XX party congress in 1956. These people were not necessarily dissidents – they combined many groups in the Soviet society, such as counterculture movements like the beatniks, the artistic intelligentsia, the liberal reformist thinkers within the system, and the dissidents as such.

Most of them shared similar values, but they did not agree on the methods. However, all of them read samizdat, and listened to voices. The Prague Spring and the Soviet invasion united all these disparate groups for one brief moment in their revulsion to the Soviet use of force against a peaceful effort to achieve a better socialism.

Chernyaev remembers telling his daughter on the day of the invasion: “Remember: we committed a terrible crime. We will not be forgiven

for this even in one hundred years. It will descend as a shame on the Russians, on our country, and on our history. And whatever we do, the leprosy of this crime will eat away at everything.”

The Prague Spring awakened and mobilized the dissident movement in the Soviet Union and created first indirect links of solidarity between the dissenters. However, the first wave of human rights movement in the USSR was weakened as a result of new Chairman of the KGB Yuri Andropov’s strategy of prophylactics, arrests, and confinement to psychiatric institutions. The late 1960s and early 1970s were also silent years for Eastern Europe, with the Gustav Husak normalization in Czechoslovakia, Hungary under Janos Kadar’s reforms, and Erich Honecker’s regime in Germany.

Second period. The Helsinki Effect

In the mid to late 1970s, the Soviet dissidents provided inspiration and example to East Europeans by their determination in pursuing their goals and by the severity of punishments they were willing to endure in defense of their cause. Andropov’s KGB was successful in suppressing the first wave of dissidents only to face the second more powerful wave, which formed around the Helsinki Final Act. While the United States and the Soviet Union focused on the First Basket or the issues of security and the inviolability of borders, the dissidents realized that by pressing the government to abide by the principles of the Third Basket – provisions on human rights and human contacts – they could call the international attention to the Soviet domestic persecution of human rights activists. The Moscow Helsinki Group (MHG), which was established in May 1976 by Yuri Orlov, was the first such group, which attempted to reinterpret the meaning of the Helsinki agreements from being a superpower security deal to an agreement protecting human rights.

Very soon following the example of the MHG, similar groups were being organized throughout the Soviet Union, mentioning the words “on the platform of MHG” in their programs. Information about them was transmitted to Eastern Europe mainly from the West, via the radio and through the émigré community. The news about the Moscow Helsinki activists resonated in East European intellectual circles – dissidents there saw the creation of MHG as an inspirational event – “if they could organize even in such a repressive system, where it could mean years of camps and psychiatric institutions, we can do it too.” The Polish KOR,

the Czechoslovak Charter 77 and the Hungarian Helsinki group were all part of the same wave basing their demands on the Helsinki Final Act. Even though the communication was still mainly through reading about each other's activities and publishing statements of support, the understanding of common cause strengthened the resolve of human rights activists.

According to Lyudmila Alexeeva, the Soviet dissidents were eagerly listening to the "voices" for any information on their counterparts and issued proclamations in support of each other, like the Moscow Helsinki Group's statement of support for Charter 77 in January 1977. However, no actual contacts were attempted. The dissidents were aware that if contacts were established, the KGB would try to monitor and infiltrate any such activity, which would have led to the destruction of the organizations.

Third period. The Unintended Consequences

The Soviet government realized very soon that its hopes to avoid implementing the Third Basket and to keep the narrow security interpretation of the Helsinki Final Act were an illusion. The Carter administration was unwilling to honor the deal Brezhnev reached with Nixon and Kissinger about non-interference in the Soviet internal affairs – to the contrary, Carter made human rights the central pillar of his foreign policy. The U.S. Congress Helsinki Commission tried to actively engage Soviet and East European dissident groups. The international Helsinki Federation was founded and was helping the dissidents in publishing the results of monitoring their own governments' implementation of the Final Act. After the Belgrade CSCE conference of 1978, it became painfully clear to the Soviet government that they would not be able to keep the dissident activity under control. The only alternative was harsh suppression of all Final Act-related activity, especially so because Brezhnev saw that he had nothing to lose with the Carter administration.

The Soviet human rights movement was harshly suppressed in the late 1970s and the MHG was dissolved in 1982. The initiative shifted to East Europeans again with the active work of Charta 77 and KOR in Poland, and with the growing strength of the Solidarity movement. A lot of Soviet dissidents emigrated to the United States and Europe and founded groups of support for their colleagues remaining behind the Iron Curtain. The new human rights based interpretation of the Helsinki

Accords was accepted now by the Carter Administration and by the international community, and several international groups emerged to help maintain the network of activists focused on the implementation of the agreements.

In the United States two prominent dissidents of East European origin – Larisa and Frantisek Silnitsky began publishing a journal *Problems of Eastern Europe* in Russian for illegal distribution in Russia. The conscious goal of this publication was to connect East European and Soviet dissidents, to create and maintain links between human rights groups. It translated essays by East European dissidents, as well as prominent American authors on the issues of democracy and nationalism. This magazine played a very important role in maintaining the network of dissent even at the darkest time for Soviet human rights activists.

Gorbachev and the dissidents

When Gorbachev was elected General Secretary in 1985, Eastern Europe was far ahead of the USSR in its readiness for change thanks in large part to the activity of dissidents. Gorbachev's open-mindedness and acceptance of liberal ideas allowed the Soviet dissidents to act as a force in pushing for more openness in domestic politics and to use the Helsinki Final Act as their instrument once again. The enlightened party apparatchiks, who in their formative years experienced the Soviet suppression of the Prague Spring, and who themselves were influenced by their contacts with East European liberals, had a great influence on Gorbachev's foreign and domestic politics and especially his policy toward Eastern Europe. Gorbachev's permissiveness and refusal to use force provided an opening through which East Europeans rushed to reject socialism and build pluralist regimes.

Although the Soviet dissidents could not have a direct influence on perestroika, according to member of the Moscow Helsinki group and later Russian Ombudsman Sergei Kovalev, "the role of the dissidents ... was in that Gorbachev experienced pressure from the outside, and that pressure was created because of the dissidents." The enlightened apparatchiks, who actually carried out the reforms, did not like the dissidents, because they believed that much more could be achieved by working within the system, gradually. They shared the ideas, but not the methods. However, the Helsinki process and the CSCE were extremely important for Gorbachev in the framework of his vision of the Common European

Home. And this is precisely where the Soviet dissidents captured the initiative once again.

Gorbachev's new liberal Foreign Minister Eduard Shevardnadze made his first official visit abroad in July 1985 to Helsinki to participate in the CSCE meeting to commemorate the 10th anniversary of the Helsinki Final Act. The Soviet representative emphasized the importance of the Final Act and pledged full and continuous implementation of it in the Soviet Union. The new Soviet leadership was very concerned with the aggressive image of the Soviet Union in Europe. Correcting this image was seen as a necessary condition for being accepted as one of civilized European nations. During the Politburo discussion of the new military doctrine of the Warsaw Pact, on May 8, 1987, Gorbachev brought up his conversation with Margaret Thatcher, which left a lasting impression on him, where "she said that they were afraid of us. That we invaded Czechoslovakia, Hungary and Afghanistan. This perception is widespread among the public there."²

In the fall of 1986, at the opening of the Vienna CSCE review conference, the head of the Soviet delegation Ambassador Yuri Kashlev made an unprecedented proposal to host a CSCE conference on the humanitarian dimension in Moscow. At first, the proposal was received as a joke. It was the Soviet dissidents, who took it seriously and helped the West to use this Soviet idea as a lever to pressure Gorbachev to make significant changes in its human rights practices, including releasing political prisoners and putting an end to persecution of prominent dissidents.³

Now in the emigration in the United States, Yuri Orlov and Lyudmila Alexeeva went to the U.S. Helsinki Commission and asked that the U.S. government put three conditions on the acceptance of the Soviet proposal to hold the humanitarian conference in Moscow: full release of political prisoners, end to jamming of the Western radio stations, freedom of travel with release of restrictions on emigration. Responding to the pressure from the West, and following the internal logic of perestroika, the Soviet government eventually fulfilled all of those conditions. Already in 1986 the first 26 political prisoners were released, and 500 in the following year. In June 1987 an amnesty on the occasion of the 70th anniversary of the October Socialist Revolution

² Politburo session, May 8, 1987, Archive of the Gorbachev Foundation, Fond 2, Opis 1.

³ Yuri Kashlev, *Helsinskii Protsess 1975–2005: Svet I Teni Glazami Uchastnika*, (Moscow: Izvestiya, 2005), pp. 154–157, 172–175.

helped the release or shortening of sentences of many remaining prisoners.

In January 1988 in a significant test case of the Soviet government seriousness, a delegation of the International Helsinki Federation was allowed to visit Moscow and meet with prominent dissidents, including MHG members Larisa Bogoraz and Sergei Kovalev, who was just recently released from prison. After this trip the delegation of the International Helsinki Federation went on to visit other East European countries and meet with dissidents there. This time, connections between the Soviet and East European dissidents became a reality, and the years of 1988–1991 became the years of rich contacts and real cooperation. When Eastern Europe was engulfed in the wave of peaceful revolutions in 1989, Gorbachev was aware that to use force domestically or internationally would be a death blow to his hopes for European integration.

Ambassador Yuri Kashlev, who was head of the Soviet delegation in Vienna, explicitly tied Gorbachev's proposal to hold a summit of leaders of states who signed the original Helsinki Final Act in 1975 in Paris in 1990 to the "stormy" events in Eastern Europe in 1989.⁴ The summit, with its Charter on Europe from Vancouver to Vladivostok, was also the culmination of Gorbachev's hope for European integration on the model of the common European home.

Do we need human rights cooperation now?

One can say that today the issue of human rights is not as pressing in Eastern Europe as it was in the 1970s and 1980s, however, human rights activists in Russia are being put under increasing pressure by the government. Today the issue of cooperation between Russian and East European human rights groups should not be seen as just part of history. It is time for East Europeans once again to show their support for the common cause.

⁴ Kashlev, op. cit. p. 182.

SOVĚTSKÝ SVAZ A VÝCHODOEVROPŠTÍ DISIDENTI. ABSTRAKT

Svetlana Savranskaya

Jsem přesvědčen, že to, co se nazývá „disentem“ v sovětském bloku, podstupuje určitou specifickou moderní zkušenost, totiž zkušenost života na samé krajní výspě moderní odlidštěné moci. Jako takový má tento „disent“ šanci a přímo povinnost tuto zkušenost reflektovat, svědčit o ní a předávat ji těm, kteří mají to štěstí, že ji nemusí podstupovat.

(Václav Havel, *Politika a svědomí*, 1984)

Každý, kdo se zabývá historií hnutí za lidská práva v sovětském bloku, by myslel, že díky podobnosti cílů a metod museli disidenti ze Sovětského svazu a východní Evropy nalézt způsoby, jak spolupracovat proti vládnoucím režimům. Ve skutečnosti jsem ale nenarazila na doklady o takové spolupráci – a potvrdilo se mi to v rozhovorech s prominentními disidenty – s Larisou Silnickou a Ludmilou Alexejevou. Existovala sice omezená spolupráce mezi disidenty z východoevropských zemí, například polskými a československými, nicméně mezi sovětskými disidenty a jejich partnery z dalších zemí bloku žádné kontakty nebyly. I v tomto ohledu byl Sovětský svaz zároveň hegemonem i outsiderem – vzniklo tam nejsilnější a nejaktivnější disidentské hnutí, jež bylo příkladem ostatním socialistickým zemím – a přece bylo výrazně pozadu, pokud šlo o navazování vzájemných kontaktů.

I při neexistenci spolupráce a přímých kontaktů však existovala jistá nepřímá, ale významná interakce a vzájemné obohacování mezi skupinami na ochranu lidských práv v SSSR a východní Evropě, které kulminovaly během Gorbačovových reforem na konci osmdesátých let. Obecně řečeno, sovětští disidenti poskytli inspiraci a model rezistence, ve východní

Evropě se rodily ideje. V historii této interakce můžeme identifikovat tři rozdílná období; vektory ovlivňování v nich měnily směr.

1. období: pozdní šedesátá léta a Pražské jaro

Pražské jaro inspirovalo a podnítilo počátky hnutí za lidská práva v Sovětském svazu a bylo v tomto ohledu výjimkou: sovětsští občané mohli číst Rudé právo a byli informováni o socialismu s lidskou tváří. Disidenti i liberální aparátčící sledovali československé reformy s nadějemi a spojovali úspěch Pražského jara s perspektivami domácích reforem. Pro mnohé šlo o test, zda systém je vůbec reformovatelný. V důsledku Pražského jara začali vydavatelé samizdatu v SSSR překládat a publikovat mnoho materiálů z východní Evropy. Nejen disidenti, ale celá společnost a také „aparátčická“ inteligence byli mobilizováni. Jedno celé vydání Kroniky současných událostí bylo věnováno vývoji v Československu. Poprvé byla opozice vůči komunistickému režimu chápána ne jako izolovaná záležitost jedné země, ale jako souběh akcí, jež mohou být společné disidentům v celém bloku.

2. období: polovina sedmdesátých let

Sovětské disidenti byli pro východní Evropu inspirací i příkladem rozhodnosti, s jakou byli ochotni při obraně lidských práv snášet tvrdé represe. Andropovova KGB uspěla při potlačení první disidentské vlny, ovšem jen proto, aby hned poté čelila druhé, ještě mocnější vlně, jež se formovala v souvislosti s Helsinským závěrečným aktem. Moskevská Helsinská skupina, která vznikla v květnu 1976, byla první iniciativou tohoto druhu. Posunula interpretaci Helsinek od bezpečnostní smlouvy mezi supervelmocemi k dohodě o ochraně lidských práv. Tento příklad vedl ke vzniku mnoha podobných iniciativ ve východní Evropě. Ačkoli vzájemná komunikace spočívala především v četbě o aktivitách těch druhých a v publikování prohlášení na jejich podporu, vnímání faktu, že jde o společnou záležitost, posilovalo rozhodnost aktivistů na obranu lidských práv.

3. období: pozdní sedmdesátá a raná osmdesátá léta

Hnutí na obranu lidských práv v Sovětském svazu bylo na konci sedmdesátých let nemilosrdně potlačováno, Moskevská helsinská skupina byla v roce 1982 rozpuštěna. Spolu se založením KOR, Charty 77 a s rostoucí silou Solidarity se iniciativa opět přesunula do východní Evropy.

Mnoho sovětských disidentů emigrovalo do USA či západní Evropy a zakládali skupiny na podporu kolegů, kteří zůstali za železnou oponou. Carterova administrativa přijala novou interpretaci helsinských dohod založenou na obraně lidských práv. Vznikala řada mezinárodních iniciativ, jež podporovaly síť aktivistů požadující plnění helsinských dohod.

Dva prominentní disidenti z východní Evropy začali v USA publikovat v ruštině časopis *Problémy východní Evropy* za účelem jeho ilegálního šíření v Rusku. Cílem této publikace bylo spojovat východoevropské a sovětské disidenty, vytvářet a udržovat spojení mezi skupinami na obranu lidských práv. Překládány byly eseje disidentů z východní Evropy i texty prominentních amerických autorů o demokracii a nacionalismu. Časopis sehrál mimořádně důležitou roli a pomáhal udržet síť disentu i v dobách, jež byly pro sovětské aktivisty ve věci lidských práv velmi temné.

Když se k moci dostal Gorbáčov, byla východní Evropa připravena pro nadcházející změny mnohem více než Sovětský svaz právě díky aktivitám disentu. Gorbáčovova otevřenost a přijímání liberálních idejí umožnily sovětským disidentům vytvářet tlak na ještě větší otevřenost v záležitostech domácí politiky a Helsinský závěrečný akt znovu sloužil jako nástroj a prostředek takového tlaku. Osvěcení aparátčící, jež kdysi formoval zážitek Pražského jara a kteří byli velmi ovlivněni kontakty s liberály ve východní Evropě, měli na Gorbáčovovu domácí i zahraniční politiku velký vliv. Zvláště pak na politiku vůči východní Evropě. Gorbáčovova liberálnost a odpor k použití síly otevřely prostor, v němž Východoevropané mohli odmítnout socialismus a začít budovat pluralitní režimy.

Dnes je možné vidět, že zatímco téma obrany lidských práv není ve východní Evropě ničím naléhavým, v Rusku je situace jiná: tlak Putinovy vlády na obránce lidských práv roste. Téma spolupráce mezi iniciativami na obranu lidských práv v Rusku a ve východní Evropě je dnes opět živé a důležité. Opět nadešel čas, aby východní Evropa projevila Rusům podporu ve společné kauze.

CHARTA 77 – NÄHE UND EINFLUSS

Wolfgang Templin

Auf den Podien und den Diskussionsrunden unserer Jubiläumsveranstaltung in Prag, findet die Vielzahl individueller Kontakte zwischen den Dissidenten verschiedener Ostblockstaaten Würdigung. Ihre Beziehung zu Vertretern der Charta 77, die Wege der Kontakte, das Abenteuerliche der Treffen, Phasen der Isolation und des verstärkten Austausches kommen zur Sprache. Ich möchte diesen Schilderungen nicht eine weitere Facette hinzufügen, sondern aus meiner Erfahrung zwei Schwerpunkte beschreiben, welche für viele von uns nachwachsenden DDR-Oppositionellen die Beziehung zur tschechischen Seite so besonders sein ließen.

Dies ist zum einen die *spezifische Nähe* zum tschechischen und slowakischen Oppositionsmilieu in den siebziger Jahren und zum anderen der intellektuelle und politische Einfluss, den die Initiativen der Charta 77 auf die oppositionellen Menschenrechtsansätze in der späten DDR ausübten.

Spätestens seit Mitte der sechziger Jahre, gehörten ein Besuch oder Zwischenstopp in Prag, zum festen Bestandteil von Ferien- oder Urlaubsreisen der jüngeren Generation in der DDR. Wer die Schwarzmeerküste oder das rumänische oder bulgarische Gebirge als Fernziel wählte, machte in Prag vielleicht nur kurz halt, um dann erneut in Budapest zu verweilen oder unterwegs in Bratislava halt zu machen. Man konnte den Plattensee erkunden oder die Hohe Tatra entdecken. Die Faszination ostmitteleuropäischer Metropolen und aufregender Landschaften verband sich mit der vielleicht noch größeren Faszination eines Aufbruchs, der im tschechischen Nachbarland vor sich ging. Nachrichten von der Kafka-Konferenz drangen in die DDR, tschechische und slowakische Filme, die zwar nicht in das offizielle Kino-Programm gelangten aber über zahlreiche Filmklubs und das Haus der

tschechischen Kultur in Ostberlin ihr Publikum fanden, waren bei jungen DDRlern sehr beliebt.

Viele von uns teilten die Hoffnung und den Traum eines „Sozialismus mit menschlichem Antlitz“, einer Reformbewegung aus dem Inneren der kommunistischen Partei heraus. Wir teilten diesen Traum, obwohl die DDR des späten Walter Ulbricht, nicht allzu viel Grund zur Hoffnung bot. Die besten Bücher und Filme dieser Jahre, drücken Momente einer solchen Hoffnung aus, ihre Spuren sind nicht nur in den Liedern des jungen Wolf Biermann zu finden. So, wie wir die Hoffnung teilten, erreichte uns auch den Schock des Scheiterns. Ein Schock, der spätestens mit dem Einmarsch der Truppen des Warschauer Paktes einsetzte und lange anhielt. Es kam zu keinen Massenprotesten in der DDR, sehr wohl aber zu einer Vielzahl individueller Protestaktionen. Flugblätter und Plakate, die den Einmarsch verurteilten und zur Solidarität mit den Prager Reformern aufriefen, die Verweigerung von eingeforderter Zustimmung zur „Bruderhilfe“ sind nur Beispiele von Reaktionen.

Mein eigenes Beispiel zeigt, wie zeitverschoben die Wirkung der Prager Lektion sein konnte. Ich stand emotional auf Seiten der Reformer, verabscheute die Panzer und glaubte dennoch den Phrasen vom höheren historischen Sinn des Kampfes gegen die Konterrevolution. Erst Jahre später begriff ich, wer sich hier wirklich gegenüberstand und wie es um die Chancen eines Sozialismus mit menschlichem Antlitz bestellt sein musste.

Als über die CSSR endgültig die Nacht der Unterdrückung und Gleichschaltung hereinbrach, als die „sieben bleiernen Jahre“ von Prag begannen, rissen die Kontakte nicht ab, wurde das Gefühl dafür, im gleichen Bleisarg eingesperrt zu sein, eher stärker. Die Pseudoöffnung, nach der Ablösung des altersstarrten Walter Ulbricht durch Erich Honecker, konnte niemand wirklich überzeugen oder gar mitreißen. Eine proklamierte Einheit von „Wirtschafts- und Sozialpolitik“ war der relativ wirksame Versuch, größere Teile der Bevölkerung ruhig zu stellen, Nischen der Privatisierung zu schaffen. Öffnung und Liberalisierung des Regimes bedeuteten sie nicht, ebenso wenig wie die Reiseerleichterungen innerhalb des Ostblocks. Polen als nächstes östliches Nachbarland übte auf viele von uns große Faszination aus, schien aber für den oberflächlichen Blick unter Edward Gierek gleichfalls zur Ruhe gekommen. Jeder genauere Blick zeigte ein anderes Bild. Wie stark das Potential von Widerstand und offenem Aufruhr dort war, konnte man bei den Werftstreiks von 1970 und

ihrer blutigen Niederschlagung erahnen und Jahre später mit den Streiks von Radom und Ursus, den folgenden Repressionen und der Gründung des KOR, bestätigt finden. Wer, wie ich aus der DDR kommend, damals Polen kennen lernte, fand bei aller Nähe der Systeme, gewaltige mentale Unterschiede und Traditionsbezüge vor. Politische Opposition in Polen, selbst wenn sie lange Zeit auf eine kleine Minderheit beschränkt war, zeigte einen Zustand an, der unserer Lähmung und Selbstausslieferung um Lichtjahre voraus war.

Lähmung, erzwungene Unterwerfung und Selbstausslieferung mit all ihren Folgen, hier fanden wir größere Ähnlichkeiten auf der tschechischen und slowakischen Seite. Die unheroische, schlitzohrige Art mit der ein Schwejk sich dem Anspruch der Machthaber zu entziehen suchte, musste dem beweglicheren DDR-Bürger näher sein als die Symbole eines heroischeren Befreiungskampfes auf der polnischen Seite. Nahezu jeder konnte seinen Partner auf der anderen Seite finden. Der DDR-Spießbürger wetteiferte mit seinem tschechischen Pendant um die komfortablere Datsche, die Parteisekretäre beider Seiten teilten die Erfahrungen frasierter Bilanzen und verlogener Erfolgsberichte. Die künftigen Oppositionellen beider Länder schließlich fieberten dem Ende der bleiernen Zeit entgegen. Im Jahre 1976 riss in Polen die Erfolgssträhne Edward Giereks ab. Was folgte, waren die unruhigen Inkubationsjahre des Jahrhundertereignisses der "Solidarnosc". Wir hatten unser eigenes 1976, mit dem Opfertod des Pastors Oskar Brüsewitz, der die Erinnerung an Jan Palach weckte und der Ausbürgerung Wolf Biermanns. Unruhen und Proteste, die der Biermann Ausbürgerung folgten, bedeuteten noch lange keinen gesellschaftlichen Aufbruch oder auch nur das Signal für eine handlungsfähige Opposition.

In dieser Situation wirkte die Nachricht von der Initiative der Charta 77, wie ein ferner und zugleich sehr naher Hoffnungsklang. Konfrontiert mit einer Gesellschaft, die sich in ihr Schicksal zu fügen schien, machten sich eine Handvoll Frauen und Männer daran, den Bann des Schweigens zu brechen. Sie warfen der Staatsmacht nicht den oppositionellen Fehdehandschuh zu, wussten kein soziales Protestpotential hinter sich, kamen aus verschiedenen Traditionen und Zusammenhängen. Was sie vereinte, war das Gefühl staatsbürgerlicher Verantwortung, die Hoffnung auf die Tragfähigkeit gemeinsamer Werte und das Bewusstsein eines langen Weges, der ihnen gemeinsam bevorstand. Es war eine Initiative, die sich nicht als Organisation verstand,

weder Statuten noch ständige Organe hatte, keine organisierten Mitglieder kannte. Wer der Idee der Charta zustimmte, an ihrer Arbeit teilnahm und sie unterstützte, gehörte dazu. Selbstredend waren die Existenz der Charta und ihre Gründungsideen mit dem KSZE-Prozess verbunden und schlossen die Forderung ein, dem tschechischen Regime der Ergebnisse dieses Prozesses abzuverlangen.

Der Anlass, welcher die Proklamation zur Gründung der Charta 77 auslöste, Repressionen gegen die Rockgruppe Plastic Peoples of the Universe, klang für DDR Ohren sehr vertraut. Die in Tschechien ungeheuer populäre Musikgruppe verstand sich als Teil einer alternativen, staatsunabhängigen Musikszene, wie sie sich auch die DDR seit den sechziger Jahren entwickelte. Unterhalb der Schwelle einer politischen Opposition, gab es dort eine rebellische Rock- und Blueszene, die später durch die Punkbewegung ergänzt wurde.

Ein internationale Unterstützerguppe, die sich kurz nach der Proklamation der Charta 77 bildete – ihr gehörten unter anderem Heinrich Böll, Friedrich Dürrenmatt, Graham Greene, Artur Miller an – trug dazu bei, dass die Bürgerrechtsinitiative sehr schnell bekannt wurde und das restaurative Husak-Regime sehr genau überlegen musste, welche Mittel sie gegen die Verbote einer unabhängigen Gesellschaft einsetzen konnten.

Knapp zehn Jahre später, Mitte der achtziger Jahre, hatte sich die Situation im gesamten Ostblock dramatisch verändert. In Polen hatte sich die millionenfache Solidarnosc-Bewegung, weit über den Rahmen einer unabhängigen Gewerkschaft hinaus, zur Herausforderung für das parteikommunistische Machtmonopol entwickelt. Die eindämmende Wirkung des Kriegsrechts, hielt nicht lange an und konnte den Widerstand der Gesellschaft nicht auf Dauer brechen.

In Ungarn regtes sich unter den Bedingungen des „Gulaschkommunismus“ eine zunehmend vitalere demokratische Opposition. In der Sowjetunion waren nach dem Tod Leonid Breschnews die Verbote der Perestroika zu spüren.

Die DDR und die CSSR erschienen dem gegenüber als Hort realsozialistischer Stabilität. Zwar hatte es das Husak-Regime nicht geschafft, die Arbeit der Charta lahm zu legen, sie blieb aber eine kleine und relativ isolierte Initiative, die mit ihren Dokumenten, Appellen und Analysen Zeichen setzte, jedoch die lähmende Erstarrung der breiten Gesellschaft noch nicht aufheben konnte.

In der DDR bildeten sich in Reaktion auf die fortschreitende Militarisierung des proklamierten Friedensstaates, seit Ende der siebziger Jahre zunehmend mehr unabhängige Friedensgruppen und –Kreise, die sich dem Symbol „Schwerter zu Pflugscharen“ verbunden wussten. Der allergrößte Teil dieser Initiativen bewegte sich unter dem Dach der protestantischen Kirche, die eine Schutzfunktion ausübte, von staatlicher Seite aber zugleich als Möglichkeit für die Entpolitisierung und Kontrolle der Gruppenszene betrachtet wurde. Die Beziehung auf den internationalen Entspannungs- und KSZE-Prozess, die Anlehnung an Traditionen und Aktionsformen der westlichen Friedensbewegung und die enge Gemeindebindung vieler Akteure, waren typisch für die frühe Phase unabhängigen Friedensengagements in der DDR. Den Friedensgruppen, folgten sehr schnell einzelne Umwelt- und soziale Selbsthilfegruppen, die in der Regel gleichfalls im Kirchenraum agierten.

Das Jahr 1983 markierte den Höhepunkt und zugleich, die entscheidende Krisenphase der unabhängigen Friedensbewegung der DDR. Für die mittlerweile vielgestaltige Gruppenszene wurde das Kirchendach zu eng. Die Frage, wie mit verstärktem Druck der Staatsseite und den Einhebungsbestrebungen der Kirche umzugehen sei, löste heftige interne Debatten aus. An diesem Punkt setzten die Beispielwirkung und das Vorbild der Charta 77 ein.

Weder die millionenfache soziale und politische Massenbewegung der Solidarnosc, noch die intellektuell und konzeptionell anders entwickelte ungarische demokratische Opposition, konnte bei den nächsten Entwicklungsschritten der unabhängigen DDR-Bewegung Pate stehen. Ihre Bedeutung und ihr Einfluss wurden im Horizont von 1989 sichtbar. Das viel nähere Beispiel und die Erfahrung einer vergleichbaren Situation verkörperte für uns die Charta 77.

Die Auseinandersetzungen um die Vorbereitung und Gestaltung eines Menschenrechtsseminars unter dem Dach einer Berliner Kirchengemeinde, waren der Auslöser für die Gründung der Initiative Frieden und Menschenrechte. Initiatoren und Gründungsmitglieder erklärten sich von Beginn ihrer Arbeit an als kirchenunabhängig, verzichteten auf den Schutz der Kirche, hielten aber den engen Kontakt zu den Gruppen im Kirchenraum. Der Verzicht auf eine formale Mitgliedschaft, die offene Struktur der Initiative und ein dreiköpfiges Sprechergremium, drückten bewusst die Nähe zur Charta 77 aus. In den Gründungsdokumenten und späteren Erklärungen, wurden diese Nähe

und Vorbildwirkung unterstrichen, zugleich jedoch betont, dass die spezifischen Bedingungen der DDR, keine Kopie zuließen.

Neben positiven Reaktionen und Unterstützung aus den unabhängigen Kreisen, neben wütenden Abwehrreaktionen der offiziellen Staatsseite, welche hier zu Recht die Schwelle zur politischen Opposition überschritten sah, kam es zu Kritik und Vorbehalten von Seiten der Amtskirche und einem anderen Teil Gruppenspektrums. Zwei entscheidende Punkte der Kritik – Öffentlichkeit und Pluralismus – machen deutlich, welche inhaltlichen Nerv die Gründung der Initiative traf und wie nahe sie tatsächlich dem Ansatz der Charta 77 stand.

Das Prinzip der unbedingten *Offenheit und Öffentlichkeit* als Grundlage unabhängiger Menschenrechtsarbeit der IFM, wurde von ihren Vertretern in einem Brief zum zehnjährigen Bestehen der Charta 77 unterstrichen:

„Menschenrechte können nicht erhandelt oder zum Gegenstand diplomatischen Schacherns in Geheimverhandlungen gemacht werden. Die Entwicklung der Selbsthilfe und die Solidarität der Betroffenen wird die alte Stellvertreterpolitik überwinden. Der nationalen und internationalen Öffentlichkeit, darunter auch den Medien, kommt eine große Bedeutung dabei zu.“

Internationale Öffentlichkeit und Medien waren die Reizworte, auf welche vor allem Vertreter der Kirche aber auch Mitglieder bestimmter Friedensgruppen allergisch reagierten. Sie wollten die Staatsseite nicht „überfordern“, setzten auf stille Diplomatie, sahen in den Vertretern freier westlicher Medien nicht Verbündete und zusätzlichen Schutz, sondern Provokation und Gefährdung.

Da die IFM hier nicht nur Erklärungen verfasste, sondern handelte; nach dem Vorbild der Charta, Ansätze eines eigene Samisdat aufbaute, den Kontakt zu verlässlichen Korrespondenten und Vertretern der internationalen Öffentlichkeit forcierte, waren die Grundlagen eines Dauerkonfliktes gelegt.

Vertretern einer „stillen Diplomatie“ und einer paternalistischen Haltung gegenüber einer möglichst unpolitischen Gruppenszene, blieben die unter anderem am Vorbild der Charta orientierten Arbeitsprinzipien und Aktionsformen der IFM, dauerhaft Stein des Anstoßes.

Am bewussten weltanschaulichen *Pluralismus* der IFM, entzündete sich Kritik von linken Gruppen, die sich durchaus politisch verstanden und von einem in ihrem Sinne „bürgerlichen“ Verständnis der Menschenrechte nichts wissen wollten. Auch hier setzten Vertreter der IFM das Beispiel der Charta entgegen, in der Marxisten wie Peter Uhl, Christen und konservativ geprägte Oppositionelle zusammenarbeiteten, ohne ihre Differenzen und Kontroversen auszublenden.

Verteidigung und Durchsetzung der Menschenrechte, deren normative Geltung vorausgesetzt wurde, schuf einen Rahmenkonsens, der die Teilung in bürgerliche und sozialistische Menschenrechte überflüssig machte.

Der Streit um die Bedeutung der Öffentlichkeit, die Öffnung gegenüber westlichen Medien, den Oppositionscharakter der Gruppen hielt an, beförderte aber letztlich einen Differenzierungsprozess, der weit über die Berliner Gruppenszene hinausreichte. Die IFM blieb nicht die einzige Gruppierung der späteren DDR-Opposition, welche den Schritt in die Öffentlichkeit und eine Vielfalt von Aktionsformen wagten, welche den Übergang zu den Massenprotesten des Sommers und Herbstes 1989 vorbereiteten.

CHARTA 77 – BLÍZKOST A VLIV.

ABSTRAKT

Wolfgang Templin

U řečnických pultů i v diskusních kroužcích našeho výročního setkání v Praze se dostává vysokého hodnocení velkému množství individuálních kontaktů mezi disidenty různých států východního bloku. Připomíná se vztah k představitelům Charty 77, různé cesty uskutečňování kontaktů, dobrodružné aspekty setkání, fáze izolace i zesílené vzájemné výměny. Nechci tato líčení obohacovat dalším střípkem, jen bych rád z vlastní zkušenosti popsal dva významné aspekty, které pro nás, dorůstající východoněmecké příslušníky opozice, činily ze vztahu k české straně cosi mimořádného.

Je to jednak *specifická blízkost* k českému a slovenskému opozičnímu prostředí v sedmdesátých letech a jednak *intelektuální a politický vliv*, který iniciativy Charty 77 vyvíjely na počátky opozičního hnutí za lidská práva v pozdní NDR.

Nejpozději od šedesátých let tvořila návštěva Prahy nebo aspoň zastávka v ní pevnou součást prázdninových nebo rekreačních cest mladší generace z NDR. Ten, kdo si za svůj konečný cíl zvolil černo-mořské pobřeží nebo rumunské či bulharské hory, se v Praze zřejmě zastavil jen krátce, aby pak mohl pobýt ještě v Budapešti nebo udělat pauzu v Bratislavě. Bylo možno seznamovat se s Balatonem nebo objevovat krásy Vysokých Tater. Fascinace východoevropskými metropolemi a vzrušujícími krajinami šla ruku v ruce s možná ještě větší fascinací atmosférou průlomu, ke kterému docházelo u českých sousedů. Do NDR pronikaly zprávy o kafkovské konferenci, mezi mladými východními Němci byly velmi oblíbené české a slovenské filmy, které se sice nedostávaly do programů oficiálních kin, ale své publikum si nalézaly prostřednictvím četných filmových klubů a Domu československé kultury ve východním Berlíně.

Mnoho z nás sdílelo naději a sen o „socialismu s lidskou tváří“, o reformním hnutí vycházejícím z nitra komunistické strany. Sdíleli jsme tento sen, ačkoli NDR stárnoucího Waltera Ulbrichta k nadějím příliš mnoho důvodů neskýtala. Momenty takové naděje odrážejí nejlepší knihy a filmy těchto let, její stopy jsou patrné nejen v písniích mladého Wolfa Biermanna. Tak, jako jsme sdíleli naději, stihl nás i šok z jejího krachu – šok, který se dostavil nejpozději s vpádem vojsk Varšavské smlouvy a který měl dlouhou výdrž. V NDR nenastaly žádné masové protesty, velmi pravděpodobně však došlo k množství individuálních protestních akcí. Letáky a plakáty, které vpád odsuzovaly a které vyzývaly k solidaritě s pražskými reformátory, odmítání vyžadovaného souhlasu s „bratrskou pomocí“, jsou jen příklady takových reakcí.

Můj vlastní příklad ukazuje, jak mohla být pražská lekce časově posunutá. Pocitově jsem stál na straně reformátorů, opovrhoval jsem tanky, a přece jsem věřil frázím o vyšším historickém smyslu boje proti kontrarevoluci. Teprve o řadu let později jsem pochopil, kdo ve skutečnosti stál proti komu a jak to muselo vypadat s šancemi na socialismus s lidskou tváří.

Když se nad ČSSR definitivně rozprostřela noc útlaku a glajchšaltace, když v Praze propuklo „sedm olověných let“, kontakty se nepřerušily, spíš zesílil pocit, že všichni jsme zavřeni do téže ocelové rakve. Pseudootevření po výměně senilně strnulého Waltera Ulbrichta za Ericha Honeckera nemohlo nikoho skutečně přesvědčit nebo dokonce strhnout. Proklamovaná jednota „hospodářské a sociální politiky“ byla relativně účinným pokusem uklidnit větší část obyvatelstva, vytvořit skuliny privátních existencí. Otevření a liberalizaci režimu neznamenal, stejně jako je nepřinesly úlevy v cestování v rámci východního bloku. Mnoho z nás bylo fascinováno Polskem, nejbližším východním sousedem, to se však při povrchním pohledu za Edwarda Gierka rovněž zklidnilo. Z jakéhokoli důkladnějšího pozorování však vycházel jiný obrázek. Potvrzení toho, jak silný tam byl potenciál odporu a otevřeně vzpoury, bylo možno vidět na stávkách v loděnicích roku 1970 a o mnoho let později na krvavém potlačení stávek v Radomi a Ursusu, na následujících represích a na založení KOR.

Ten, kdo tak jako já přicházel z NDR a chtěl tehdy poznat Polsko, shledával při vši blízkosti ohromné mentální rozdíly a vazby na odlišnou tradici. Politická opozice v Polsku, i když dlouhý čas byla omezena na malou menšinu, vykazovala stav, který byl proti našemu ochromení a letargii o celé světelné roky napřed.

Co se ochromení, vynuceného podrobení a letargie se všemi důsledky týče, nalézali jsme víc podobností na české a slovenské straně. Nehrdinský, vychytralý způsob, jímž se choutkám mocipánů snažil uniknout takový Švejek, musel být flexibilnějšímu občanu NDR bližší než symboly hrdinného osvobozovacího boje na polské straně. Téměř každý mohl na druhé straně nalézt svůj protějšek. Měšťák z NDR se svým českým pandánem předháněl v úsilí o komfortní chatu, straničtí tajemníci z obou stran spolu sdíleli zkušenosti přičesaných bilancí a vylhaných hlášení o úspěších. A konečně budoucí příslušníci opozice z obou zemí toužebně vyhlíželi konec „ocelového věku“. V roce 1976 se v Polsku přetrhla nit úspěšnosti Edwarda Gierka. To, co následovalo, byly neklidné inkubační roky „Solidarity“, oné události století. My jsme měli vlastní rok 1976, s dobrovolnou smrtí pastora Oskara Brüsewitzte, která vyvolala vzpomínku na Jana Palacha, a s vyhoštěním Wolfa Biermanna. Nepokoje a protesty, které byly vyvolány Biermannovým vyhoštěním, ještě ani zdaleka neznamenaly společenský průlom a nebyly ani signálem pro akceschopnou opozici.

V této situaci působila zpráva o iniciativě Charty 77 jako vzdálený a zároveň velmi blízký hlas naděje. V konfrontaci se společností, která se jako by podřídila svému osudu, se hrstka žen a mužů odhodlala zlomit kletbu mlčení. Nehodili státní moci opoziční rukavici, však také za sebou necítili žádný potenciál sociálního protestu a jejich původ tkvěl v různých tradicích a souvislostech. To, co je spojovalo, byl pocit občanské odpovědnosti, naděje v nosnost společných hodnot a vědomí dlouhé cesty, kterou měli společně před sebou. Byla to iniciativa, která se nechápala jako organizace, která neměla ani statuty či stálé orgány, neměla ani žádné organizované členy. Patřil k ní každý, kdo souhlasil s myšlenkou Charty, podílel se na její práci a podporoval ji. Samozřejmě že existence Charty a ideje, na kterých byla založena, byly propojeny s helsinským procesem a zahrnovaly požadavek, aby na českém režimu byly vyžadovány výsledky tohoto procesu.

Impuls k proklamaci Charty 77, represe proti rockové skupině Plastic Peoples of the Universe, zněl východoněmeckému sluchu velmi důvěrně. Hudební skupina v Čechách nesmírně populární se považovala za součást alternativní hudební scény nezávislé na státu, jak se od šedesátých let formovala i v NDR. Pod prahem politické opozice tam existovala rebelující rocková a bluesová scéna, kterou později doplnilo punkové hnutí.

Mezinárodní skupina podpůrců, která se utvořila krátce po proklamaci Charty 77 – patřili k ní mimo jiné Heinrich Böll, Friedrich Dürrenmatt, Graham Greene, Artur Miller –, přispěla k tomu, že iniciativa na obranu lidských práv vešla velmi rychle ve známost a restaurativní Husákovův režim musel pečlivě zvažovat, jaké prostředky může proti poslům nezávislé společnosti nasadit.

O necelých deset let později, v polovině osmdesátých let, se situace v celém východním bloku začala dramaticky měnit. Z hnutí Solidarity v Polsku, čítajícího miliony přívrženců a daleko přesahující rámec nezávislých odborů, se vyvinula výzva komunistickému mocenskému monopolu. Brzdící působení stanného práva dlouho nevydrželo, nemohlo natrvalo zlomit odpor společnosti.

V Maďarsku se v podmínkách „gulášového socialismu“ začala mít k světu stále vitálnější demokratická opozice. V Sovětském svazu se po smrti Leonida Brežněva objevovali poslové perestrojky.

NDR a ČSSR se naproti tomu zdály být baštou reálsocialistické stability. Husákovu režimu se práci Charty sice nepodařilo ochromit, ale zůstala malou a relativně izolovanou iniciativou, která svými dokumenty, výzvami a analýzami vysílala určité signály, stav ochromujícího ustrnutí společnosti však ještě nemohla zvrátit.

V NDR se v reakci na postupující militarizaci proklamovaného „státu míru“ utvářely od konce sedmdesátých let stále nezávislejší mírové skupiny a kroužky, které si intenzivně uvědomovaly svou svázanost se symbolem „přetavit meče v pluhu“. Zdaleka největší část těchto iniciativ se pohybovala pod záštitou protestantské církve, která působila jako ochrana, na straně státu ji však zároveň považovali za způsob, jak celou tu plejádu různých skupin odpolitizovat a kontrolovat. Typická pro ranou fázi nezávislých mírových aktivit byla vazba na mezinárodní uvolnění a na helsinský proces, využití tradic a akčních forem západního mírového hnutí a těsná svázanost mnoha aktérů s církevní obcí. Po mírových skupinách rychle následovaly jednotlivé skupiny na ochranu životního prostředí a skupiny sociální svépomoci, které zpravidla rovněž působily v církevním prostředí.

Rok 1983 znamenal vrchol a zároveň rozhodující krizovou fázi nezávislého mírového hnutí v NDR. Pro různorodou scénu všemožných skupin začalo být pod církevní střechou už příliš těsně. Otázka, jak se postavit k zesílenému tlaku ze strany státu a k církevním tendencím usilujícím o jednotu, vyvolala prudké interní debaty. V tomto bodě začal působit příklad a vzor Charty 77.

Další kroky nezávislého hnutí v NDR nemohlo zásadně nasměrovat ani milionové sociální a politické hnutí Solidarity, ani intelektuálně a koncepčně jinak utvářená maďarská demokratická opozice. Jejich význam a vliv byl patrný na horizontu roku 1989. Mnohem bližší příklad a zkušenost se srovnatelnou situací nám ztělesňovala Charta 77.

Impulsem k založení Iniciativy Mír a lidská práva (*Initiative Frieden und Menschenrechte*, IFM) byly spory kolem příprav a koncepce jednoho semináře pod záštitou berlínského církevního společenství. Iničiátoři a zakládající členové proklamovali od samého počátku své práce nezávislost na církvi, vzdali se církevní ochrany, ale udržovali úzké kontakty se skupinami v církevním prostředí. Upuštění od formálního členství, otevřená struktura iniciativy a trojčlenné grémium mluvčích byly záměrným výrazem blízkosti k Chartě 77. V zakládacích dokumentech a pozdějších prohlášeních byly tato blízkost i působení chartistického příkladu vyzvedávány, zároveň se však zdůrazňovalo, že specifické podmínky NDR nepřipouštějí žádnou kopii.

Kromě pozitivních reakcí a podpory z nezávislých kruhů, kromě zuřivých obranných oficiálních reakcí ze strany státu, který si uvědomoval, a právem, že zde byl překročen práh směrem k politické opozici, se objevila kritika a výhrady ze strany oficiálních církevních grémií a další části nezávislých skupin. Ze dvou rozhodujících bodů kritiky – princip veřejnosti a pluralismus – je patrné, jak významný obsahový nerv tato iniciativa svým založením zasáhla a jak blízko stojí východiskům Charty 77.

V dopise k desátému výročí existence Charty 77 vyzdvihli zástupci IFM jako základ nezávislé činnosti Iniciativy na poli lidských práv princip bezpodmínečné *otevřenosti a princip veřejnosti*: „Lidská práva nemohou být vyhandlována ani je nelze učinit předmětem diplomatického čachrování a tajného vyjednávání. Vývoj svépomoci a solidarita postižených překoná starou zastupitelskou politiku. Významná role v tom připadá domácí i mezinárodní veřejnosti, mimo jiné i médiím.“

Mezinárodní veřejnost a média, to byla verbální dráždidla, na která alergicky reagovali především představitelé církve, ale i příslušníci určitých mírových skupin. Nechtěli stát „přetěžovat“, sázeli na tichou diplomacii, v zástupcích svobodných západních médií nespatovali spojení a určitou dodatečnou ochranu, nýbrž provokaci a ohrožení.

Avšak skutečnost, že IFM nejenom sepišovala prohlášení, ale i jednala – podle vzoru Charty rozjížděla vlastní samizdat, usilovala o zintenzivňování kontaktů se spolehlivými dopisovateli a zástupci mezinárodní veřej-

nosti –, byla základem trvalého konfliktu. Principy činnosti a formy akcí IFM, řídicí se mj. vzorem Charty, byly pro zastánce „tiché diplomacie“ a paternalistického postoje vůči co nejvíce apolitickým skupinám trvalým zdrojem pohoršení.

Záměrný světonázorový *pluralismus* iniciativy IFM vyvolal kritiku levicových skupin, které samy sebe vnímaly veskrze politicky a které nechtěly nic vědět o lidských právech v pojetí z jejich pohledu „buržoazním“. Zde však představitelé IFM poukázali na příklad Charty, ve které spolupracovali marxisté jako Petr Uhl, křesťané i konzervativně profilovaní příslušníci opozice, aniž své diference a kontroverze eliminovali. Obrana a prosazování lidských práv, jejichž normativní platnost byla předpokladem, vytvářely rámcový konsenzus, který dělení na lidská práva měšťanská („buržoazní“) a socialistická odsouval na zcela vedlejší kolej.

Spor o význam principu veřejnosti, o otevřenost vůči západním médiím, o opoziční charakter skupin přetrvával, nakonec však napomáhal procesu diferenciaci, který daleko přesahoval rámec berlínských skupin. IFM zůstala jediným uskupením východoněmecké opozice z pozdější fáze, která učinila krok směrem k veřejnosti a odvážila se projevovat aktivitu celou škálou forem, jež připravovaly přechod k masovým protestům léta a podzimu 1989.

POLSKÁ OPOZICE A CHARTA 77

Łukasz Kamiński (Uniwersytet Wrocławski)

Kontakty mezi polskou a československou opozicí sedmdesátých a osmdesátých let představují jednu z nejneobvyklejších epizod v dějinách anti-komunistického odporu. V tomto příspěvku je však možné představit pouze stručný nástin této fascinující historie. Je nutné zdůraznit, že kontakty polských a československých opozičních skupin nebyly jedinými neformálními společenskými kontakty obou zemí. Od poloviny padesátých let existovala rovněž spolupráce mezi tajnými strukturami české a slovenské církve a polskými duchovními, kontakty mezi sebou udržovali také Svědci Jehovovi, existovaly rovněž neformální vazby mezi umělci a vědci. Největší význam však měly bezesporu kontakty mezi členy opozičních hnutí, jimž je věnován právě tento příspěvek.

Zastavíme-li se u geneze vzájemných kontaktů polské, české a slovenské opozice, je nutné zmínit význam událostí roku 1968. Na jednu stranu se tehdy v Polsku zformovala nová generace odpůrců komunistického režimu, která sehrála významnou roli v opozičním hnutí sedmdesátých a osmdesátých let. Na druhou stranu události spojené s intervencí polské armády v Československu přispěly k tomu, že se Poláci stali mnohem vnímavější k událostem u jejich jižního souseda.

V první polovině sedmdesátých let bylo polské opoziční hnutí ještě velmi slabé. Omezovalo se na nemnohé protesty proti spojení studentských organizací v roce 1973, několik dopisů na obranu zatčených a pár seminářů, konaných v soukromých bytech. Situace se změnila na podzim roku 1975, kdy vláda představila projekt týkající se změn v ústavě Polské lidové republiky, v níž se mimo jiné objevil i návrh na zavedení formule o „vedoucí roli“ komunistické strany a věčném přátelství se Sovětským svazem. Hromadných protestních akcí, které tento akt vyvolal, se účastnili lidé z různých prostředí – církevního, válečného i poválečného ilegálního hnutí, politických vězňů stalinského období, studentů, intelektuálů až po

disidenty z komunistické strany. Na jaře 1976 pokračovaly protestní akce na obranu studentů Jacka Smykała a Stanisława Kruszyńskiego, v květnu téhož roku vznikla první opoziční organizace, konspirační Hnutí za polskou nezávislost (Polskie Porozumienie Niepodległościowe).¹ V červnu 1976 došlo v Polsku k masovým dělnickým protestům, které skončily brutálními represemi.² Nutnost zkoordinovat spontánní akce usilující pomáhat tisícům pronásledovaných účastníků se v září stala impulsem ke vzniku Výboru na obranu dělníků (Komitet Obrony Robotników, KOR). V průběhu dalších měsíců a let vznikaly další opoziční organizace³.

První reakce Výboru na obranu dělníků na vznik Charty 77 byla spíše diplomatická. Její členové podepsali krátké prohlášení následujícího obsahu: „My, níže podepsaní, jsme solidární s občany Československa a Německé demokratické republiky, kteří bojují za lidská a občanská práva. V tomto ohledu se připojujeme k hlasu velkého Rusa, Andreje Sacharova, a maďarských intelektuálů.“ O několik týdnů později byl odeslán kondolenční telegram ke smrti Jana Patočky.⁴ Tato poměrně zdrženlivá reakce byla bezpochyby výsledkem strategické činnosti, ke které se Výbor na obranu dělníků přihlásil. Objevila se totiž tendence omezovat činnost Výboru pouze na záležitosti, související s pomocí zatčeným dělníkům, a pečlivě se vyhýbat veškerým akcím, které by mohly nést prvky politického aktu.⁵ Situace se změnila poté, co se Výbor na obranu dělníků přeměnil koncem září 1977 na Výbor společenské sebeobrany „KOR“ (Komitet Samoobrony Społecznej „KOR“). Tento Výbor podstatněji rozšířil své pole působnosti. Během prvních měsíců se vzájemné vztahy s českou opozicí omezovaly na vystavování prohlášení, ačkoli, jak se zdá podle dokumentů bezpečnostních služeb, se již v roce 1977 objevily snahy o navázání přímých kontaktů prostřednictvím kurýrů.

Dne 17. října 1977 KSS KOR zaslal prohlášení v záležitosti plánovaného procesu Václava Havla, Jiřího Lederera, Františka Pavlíčka

¹ Friszke, A.: *Opozycja polityczna w PRL 1945–1980*. London 1994, s. 324–334.

² Sasanka, P.: *Czerwiec 1976. Geneza – przebieg – konsekwencje*. Warszawa 2006.

³ Lipski, J.J.: *KOR. Komitet Obrony Robotników, Komitet Obrony Społecznej*. Warszawa 2006.

⁴ Jastrzębski, A. (ed.): *Dokumenty Komitetu Obrony Robotników i Komitetu Samoobrony Społecznej „KOR”*. Warszawa – London 1994, s. 79, 95.

⁵ Na tomto místě je třeba zmínit, že vznik Charty 77 byl do jisté míry využit ve vnitřních sporech polského opozičního hnutí. Přestavitelé KOR obvinili totiž Hnutí na obranu lidských a občanských práv, jež vzniklo v březnu 1977, z „plagiátu“ myšlenek Charty k formulaci své činnosti. Zdá se, že tyto výtky byly celkem neopodstatněné.

a Oty Ornesta a současně s ním vyjádřil i solidaritu se všemi signatáři Charty 77. Prohlášení bylo adresováno účastníkům bělehradského zasedání Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě, kteří byli požádáni o zaujmutí stanoviska k této záležitosti.⁶

Přelomovým mezníkem, alespoň v symbolické rovině, byl bezpochyby Dopis přátelům Čechům a Slovákům z 31. října 1977. Byla v něm vyjádřena solidarita se všemi pronásledovanými a také obdiv k zachování nezlomného postoje činitelů Charty. Navazovalo se v něm na události z roku 1968 s výzvou, aby Češi a Slováci nevyčítali Polákům jejich účast na vojenské intervenci, neboť „k ní došlo pod cizím nátlakem a nikoli z naší vůle“. Dopis byl zakončen optimistickými slovy: „Výsledky naší společné činnosti je možné vidět již dnes a naše úspěchy jsou neodvolatelné. Velmi si přejeme věřit tomu, že budoucnost, ne již tak vzdálená, bude patřit Vám, nám, všem lidem dobré vůle, to znamená: vůle pravdy, spravedlnosti, demokracie“.⁷

Není pochyb, že potenciál polské opozice byl na přelomu let 1977-78 mnohem větší než potenciál Charty. Avšak bylo to právě na československé straně, kde se objevila myšlenka, která měla vliv na další osudy vzájemných kontaktů. V únoru 1978 přišla Anna Šabatová s nápadem, že by bylo možné zorganizovat setkání představitelů Charty 77 a KOR v Krkonoších na Cestě polsko-československého přátelství, snadno přístupné příslušníkům obou zemí. Nápad představil ve Varšavě pozdější hlavní organizátor setkání na hranicích Tomáš Petřivý. Poláci, přestože s návrhem souhlasili, se na první setkání nedostavili, neboť se domnívali, že se z druhé strany rovněž nikdo neobjeví. Nové setkání se podařilo zrealizovat teprve kolem 10. srpna 1978. K dalšímu došlo na začátku září. Následující setkání byla znemožněna komunistickými bezpečnostními složkami obou zemí.⁸

Význam těchto setkání není možné podceňovat. Po jejich uskutečnění byly vydány zprávy, které připomínaly desáté výročí vojenské invaze vojsk Varšavské smlouvy v Československu a vyjadřovaly solidaritu s opozicí

⁶ Jastrzębski, A. (ed.): *Dokumenty Komitetu Obrony Robotników i Komitetu Samoobrony Społecznej „KOR”*, s. 186.

⁷ Tamtéž, s. 186–187.

⁸ Blažek, P.: Setkání představitelů československé a polské opozice na státních hranicích 1978–1989. In: Hrodek, D. (ed.): *Česká a polská historická tradice a její vztah k současnosti*. Pardubická konference (18.–20. duben 2002). Praha 2003, s. 182–185.

v jiných státech sovětského bloku.⁹ Zprávy získaly široký ohlas ve světě. Nejdůležitější však byla samotná setkání a navázání osobních kontaktů. Byl to kapitál, který přinesl ovoce v následujících letech. Polský nezávislý tisk pravidelně publikoval dokumenty Charty, rozhovory, články jejich signatářů, se zájmem popisoval události u jižních sousedů. Václav Havel se stal formálním členem redakce jednoho z nejdůležitějších časopisů – „Kritiky”.

Zkouškou této solidarity se staly události roku 1979, kdy v Československu došlo k dalšímu stupňování represí. Prohlášení a výzvy na obranu pronásledovaných signatářů Charty byly mnohokrát publikovány KSS KOR, Studentskými výbory solidarity (Studencki Komitet Solidarności), Hnutím na obranu lidských a občanských práv (Ruch Obrony Praw Człowieka i Obywatela) a jinými opozičními skupinami. Několik set osob podepsalo výzvu za propuštění zatčených, která byla adresována sboru biskupů Čech a Moravy.¹⁰ 20. srpna 1979 měla začít v obci Podkowa Leśna společná hladovka polských a československých disidentů. Ti byli bohužel po příjezdu do Polska zadrženi. Nakonec byla hladovka zahájena teprve 3. října ve varšavském kostele svatého Kříže. Účastnilo se jí 15 osob z různých opozičních uskupení, o dva dny později se k hladovějícím připojili další dva zemědělství činitelé v obci Zbrosza Duża. Protest trval osm dní. V jeho průběhu byl po celé zemi masově šířen leták „Na obranu bratrů Čechů”. Další plánované akce, mezi jinými demonstrace ve Varšavě, byly znemožněny bezpečnostními službami.¹¹

Vznik Solidarity neměl ze začátku radikální vliv na posilování kontaktů mezi představiteli polské a československé opozice. Tyto kontakty se omezovaly na sporadické pokusy přenášení materiálů Solidarity do Československa. Výplývalo to z několika skutečností. V prvé řadě československá vláda odstoupila rychle od smlouvy o pohraničním styku, čímž značně ztížila možnosti cestování mezi oběma zeměmi. Kromě toho trvaly represe proti Chartě a VONS, což omezovalo možnosti působení jejich

⁹ Jastrzębski, A. (ed.): *Dokumenty Komitetu Obrony Robotników i Komitetu Samoobrony Społecznej „KOR”*, s. 279–280.

¹⁰ Jastrzębski, A. (ed.): *Dokumenty Komitetu Obrony Robotników i Komitetu Samoobrony Społecznej „KOR”*, s. 411–413; Waligóra, G.: *Ruch Obrony Praw Człowieka i Obywatela 1977–1981*. Warszawa 2006, s. 225–226; Roliński, A.: *Opozycja małopolska w dokumentach 1976–1980*. Kraków 2003, s. 353–357; Raina, P.: *Independent social movements in Poland*. London 1981, s. 390.

¹¹ Kamiński, Ł.–Waligóra, G. (eds.): *Kryptonim „Wasale”. Służba Bezpieczeństwa wobec Studenckich Komitetów Solidarności*, Wybór. Warszawa 2007, s. 414, 432, 434, 437; Waligóra, G. (ed.): *Dokumenty Uczestników Ruchu Obrony Praw Człowieka i Obywatela 1977–1981*. Kraków 2005, s. 298.

představitelů. Navíc události v Polsku se rozvíjely tak dynamicky, že pohlcovaly veškerý čas a pozornost všech opozičních skupin. Velkou roli hráli rovněž vědomě přijatý princip „sebeomezující se revoluce“ – byla snaha nevyhrocovat situaci, nedráždit státy sovětského bloku. Neznamená to však, že by zájem o Československo opadl. V tisku Solidarity je možné najít velké množství textů věnovaných zvláště intervenci vojsk Varšavské smlouvy, byly organizovány výstavy fotografií z roku 1968. Tento zájem vycházel samozřejmě především z obav před vojenskou intervencí v Polsku. Uvažovalo se však například o možnosti nechat v Polsku tisknout publikace Charty. Konkrétní aktivity rozvíjely spíše jednotlivé osoby než struktury polské opozice. Jako příklad je možné zmínit jednoho z předních organizátorů stávky v srpnu 1980, Andrzeje Kołodzieje, který propašoval do Československa materiály vydané v českém jazyce, za což byl v říjnu 1981 zatčen.¹²

Přelomový význam mělo Poselství pracujícím lidu východní Evropy, schválené na prvním sjezdu Solidarity, které vyzývalo k organizování nezávislých odborových svazů v jiných státech sovětského bloku.¹³ Krátce nato vydali představitelé místní pobočky Solidarity v Krakově brožuru v českém jazyce, kde byly popsány cíle a metody činnosti svazu, která byla poskytována československým turistům. Největší význam však měla činnost představitelů z vratislavského prostředí, kteří se již od podzimu 1980 snažili znovu oživit kontakty se signatáři Charty. Koncem září 1981 pobýval v Praze vratislavský disident Aleksander Gleichgewicht, který hovořil mimo jiné s Annou Šabatovou, Jaroslavem Šabatou a Václavem Malým. Tato setkání je možné považovat za začátek „Polsko-československé Solidarity“, ačkoliv se tento název objevil v dokumentech StB již dříve.¹⁴

Zavedení vojenského stavu přerušilo vzájemné kontakty jen na krátkou dobu. Jejich organizováním se začala zabývat další osoba z Vratislavi,

¹² Znamierowski, A.: *Zaciskanie pięści, czyli rzecz o Solidaności Walczącej*. Rzeszów 1989.

¹³ Stojí za to zmínit, že se setkala s ostrým protestem ambasády ČSSR: „Ambasáda Československé socialistické republiky ve Varšavě vyjadřuje úctu váženému Ministerstvu zahraničních věcí Polské lidové republiky a současně ostře protestuje proti protičeskoslovenským akcím, ke kterým došlo během I. Celostátního sjezdu NSZZ Solidarity v Gdaňsku. Tzv. Poselství pracujícím lidu východní Evropy, distribuce lživých materiálů na téma událostí z roku 1968 a jiných pomlouvačných materiálů o Československu představují vážnou potupu našeho státu, která nepřispívá vzájemným vztahům mezi našimi zeměmi.“

¹⁴ Blažek, P.: Akcja „Čerovotč“ (Kołatek). Tajny współpracownik StB Stanislaw Dwořák jako kurier „Solidarności Polsko-Czechosłowackiej“. In: *Pamięć i Sprawiedliwość*, 1/2006, s. 127–129.

Miroslaw Jasiński. Ze začátku bylo to pašování ilegální literatury a informování o nových technologiích tisku. V důsledku těchto kontaktů byla v únoru 1984 vydána první společná deklarace, podepsaná 45 signatáři Charty a činiteli polské opozice, bývalého KOR a Solidarity.

Je potřeba zmínit, že kontakty s představiteli československé opozice se snažili navázat i činitelé jiných seskupení. Například radikální vratslavská organizace Bojující Solidarita (Solidarność Walcząca) vydávala od přelomu let 1983-84 časopis „Opinie/Názory”, ve kterém byly publikovány překlady textů z polského ilegálního tisku, bohužel ze začátku psané velmi špatnou češtinou. Časopis byl tištěn ve Vratslavi, následně byl pašován do Československa.¹⁵ Je nutné zdůraznit, že v průběhu osmdesátých let dominovala mezi překlady literatury z jiných států sovětského bloku, vydávaných ilegálními tiskárnami, jednoznačně česká a slovenská literatura.¹⁶

V roce 1985 prostřednictvím Rudolfa Vévody navázal Petr Pospíchal bezprostřední kontakt s varšavským prostředím, zastupovaným Zbigniewem Janasem. Od roku 1986 se přistoupilo opět k organizování pohraničních setkání. Konaly se už nejen v Krkonoších, ale i v jiných horských pásmech. Tentokrát však sloužily především k dodávání publikací a tiskárenských prostředků přes hranice a k výměně informací. Mezi těmito materiály se objevily rovněž poštovní známky, vytištěné v Polsku při příležitosti desátého výročí vzniku Charty.

Na začátku roku 1987 byl zatčen Petr Pospíchal. Na jeho obranu byla v Polsku zorganizována celá řada solidárních akcí. Petici, která žádala jeho propuštění, podepsalo mnoho tisíce lidí. Tyto události stály na začátku akce Patronát, v rámci níž se polská politická opoziční uskupení zavazovala k péči o československé politické vězně. V této době bylo rovněž rozhodnuto založit veřejnou strukturu, která by reprezentovala Polsko-československou Solidaritu. Byl to Kruh přátel, jehož členy bylo osmnáct signatářů Charty a šestnáct polských disidentů.¹⁷ V srpnu téhož roku došlo na vrchu Borówkowa Góra po letech k prvnímu setkání představitelů

¹⁵ Ł. Kamiński, G. Waligóra, Solidarność Walcząca 1982–1992, [w:] O wyzwolenie z komunizmu ludzi i narodów przysięgam walczyci!, pod red. M. Łątkowskiej, Warszawa 2007, s.

¹⁶ Bibliografia podziemnych druków zwartych z lat 1976–1989, opracowanie G. Fedorowicz, K. Gromadzińska, M. Kaczyńska, Warszawa 1995.

¹⁷ Bohužel i tentokrát byla tato záležitost využita k vyzívování vnitřních útů v rámci polské opozice. V důsledku postoje Władysława Frasyniuka byl z prostředí signatářů vyloučen vůdce „Bojující Solidarity” Kornel Morawiecki. Vznik Kruhu Přátel se pokoušel zastavit rovněž Adam Michnik.

opozice z obou zemí. Účastnilo se ho mnoho osob, které byly rovněž na historických setkáních v roce 1978. Během setkání byla zformulována společná deklarace, v níž se objevily početné postuláty určené vládám obou států. Koncem roku začal vycházet „Bulletin Polsko-československé Solidarity“. V následujících měsících docházelo lavinově k dalším akcím. Kontakty mezi sebou navázaly rovněž polské a československé mírové a ekologické skupiny. Není možné v tomto krátkém příspěvku představit všechny společné akce. V červenci 1988 došlo k dalšímu početnějšímu setkání na hranicích. Během něho byla přijata „Deklarace Polsko-československé Solidarity“, v níž bylo mj. požadováno, aby byla zajištěna občánům obou komunistických zemí základní práva.¹⁸

Od konce roku 1988 byly v Polsku stále častěji organizovány různé solidární akce na pomoc pronásledovaným – hladovky, protestní dopisy, pikety, letáky a podobně. Stále častěji docházelo k přenášeni materiálů přes hranice. Během setkání byly připravovány stále odvážnější plány na rozšíření spolupráce. V červnu 1989 byla část účastníků společné činnosti zvolena za poslance do polského parlamentu. Díky tomu mohli navštívit v červenci Prahu a Bratislavu, neboť měli k dispozici diplomatické pasy. Došlo k početným setkáním, během nichž se snažili vyvolat u českých a slovenských přátel naději, že rovněž u nich brzy dojde ke změnám.

Na začátku listopadu byla ve Vratislavi zorganizovaná Přehlídka československé nezávislé kultury. Byla to realizace myšlenky polských a československých disidentů, která se zrodila krátce po červnových volbách v Polsku. Bohužel, většině pozvaných signatářů Charty se nepodařilo do Vratislavi dostavit. Festival však měl velký význam pro tisíce mladých Čechů a Slováků, kteří se za několik dnů stali aktivními účastníky sametové revoluce. Jejimi bezprostředními pozorovateli a částečně i účastníky bylo rovněž mnoho představitelů polské opozice¹⁹.

Posledním stupínkem spolupráce polské opozice s Chartou 77 bylo setkání prezidenta Československa Václava Havla s vůdcem „Solidarity“ Lechem Wałęsą. Došlo k němu v březnu roku 1990 v Krkonoších, což mělo samozřejmě obrovský symbolický význam. Ve společné deklaraci bylo přímo navázáno na tradice spolupráce československé a polské

¹⁸ P. Blažek, Setkání, s. 189–197; P. Blažek, G. Majewski, Granica przyjaźni, „Karta“ 2005, nr 45, s.

¹⁹ P. Blažek, Sejdeme se – zatím – v Polsku. Vratislavský festival 3.–5. listopadu 1989, w: Wrocław w Czechach – Czesi we Wrocławiu. Literatura – język – kultura, pod red. Z. Tarajło-Lipowskiej i J. Malickiego, Wrocław 2003, s. 371–389.

opozice. Po třinácti letech vzájemných kontaktů polské a československé opozice tak zůstalo na začátku devadesátých let jedinečné dědictví. Bylo to dědictví vzájemné solidarity, společného odporu proti totalitě, překračování bariér mezi národy, překonávání historických rozdílů. Otevřenou otázkou zůstává, nakolik bylo v průběhu posledních sedmácti let využito.

THE OPPOSITION, POLAND, AND CHARTER 77.

ABSTRACT

Łukasz Kamiński

Contacts between the Polish and Czechoslovak opposition in the 1970s and 1980s represent one of the most unusual episodes in the history of the anti-Communist resistance. It must be emphasized, however, that contacts between Polish and Czechoslovak opposition groups were not the only informal social contacts between the two countries. Since the mid-1950s, for example, cooperation likewise existed between secret structures of the Czech and Slovak Roman Catholic and Protestant churches and the Roman Catholic Church in Poland; informal ties also existed among artists and academics. The most important, however, were undoubtedly the contacts between members of opposition groups, and they are the subject of this report.

In June 1976 a mass workers' protest took place in Poland, which was brutally put down. The necessity of coordinating a spontaneous event in support of thousands of persecuted participants resulted in September with the establishment of the Workers' Defence Committee (Komitet Obrony Robotników, KOR). The first reaction of KOR to the emergence of Charter 77 was rather diplomatic. Its members signed a short declaration: "We, the undersigned, express our solidarity with the citizens of Czechoslovakia and the German Democratic Republic, who are fighting for human and civil rights. In this sense we add our voices to that of the great Russian Andrei Sakharov and the Hungarian intellectuals. Some weeks later a telegram of condolence was sent on the death of Jan Patočka. This relatively restrained reaction was related to the KOR strategy of limiting its activities to aid for workers who had been arrested, carefully avoiding all actions that would bear the elements of a political act. The situation changed after KOR changed became the Committee for Social Self-Defence (Komitet Samoobrony Społecznej,

still KOR). KOR significantly expanded its field of operations. An undoubted milestone, at least symbolically, was the "Letter to Our Czech and Slovak Friends" of 31 October 1977. It expressed solidarity with all persecuted people, and also admiration for the unwavering stance of Charter 77 representatives. It recalled the events of 1968, with an appeal to Czechs and Slovaks not to hold it against the Poles for their participation in the military intervention, because "it took place under foreign pressure, and was not what we wanted."

In February 1978 Anna Šabatová came up with the idea to plan a meeting of Charter 77 and KOR representatives in the Krkonoše Mountains on the Czechoslovakia-Poland Friendship Trail, easily accessible by citizens of both countries. After the meeting, statements were issued commemorating the tenth anniversary of the Warsaw Pact military intervention in Czechoslovakia and expressing solidarity with the opposition of other countries of the Soviet bloc. The statements drew broad international attention. Most important, however, was that the meeting had actually taken place and personal contacts had been made. This was a seed that bore fruit in subsequent years. The Polish independent press published the documents of Charter 77, interviews, and articles by its signatories, and reported with interest on events in the neighbouring country. Václav Havel became a formal member of the editorial board of *Kritiky*, one of the most important Polish magazines.

The appearance of Solidarity did not at first greatly help to strengthen contacts between the Polish and Czechoslovak oppositions. These contacts were limited to sporadic attempts to bring Solidarity articles into Czechoslovakia. There were a number of reasons for this. First, the Czechoslovak government quickly withdrew from the treaty on cross-border relations, which significantly impeded the possibilities of travel between the two countries. Second, continuing repression against the Charter and VONS limited the activities of their representatives. Also, events in Poland were evolving so dynamically that they took up all of the time and attention of the opposition groups. A large role was played by the consciously adopted principle of "self-limiting revolution." Of key importance was "The Message to the Working People of Eastern Europe," adopted at the first Solidarity congress, which called for the organization of independent labour unions in other countries of the Soviet bloc.

Most important, however, were the activities of representatives from the Wrocław area, who had been trying since autumn 1980 to revive contacts with Charter 77 signatories. These meetings can reasonably be considered the beginning of "Polish-Czechoslovak Solidarity." The imposition of martial law interrupted mutual contacts for a short time only. In February 1984 the first joint declaration was issued, signed by 45 Charter 77 signatories and members of the Polish opposition, the former KOR and Solidarity. In 1987 the Circle of Friends was founded, comprising 18 Charter signatories and 16 Polish dissidents. That August the first meeting in years between opposition leaders of the two countries was held on the mountaintop Borówkowa Góra. Participants included many who had been at the historic meetings in 1978. During the meeting a joint declaration was drawn up, which included numerous messages for the governments of the two countries. In the following months there was a wave of other activities. Contacts were also established between Polish and Czechoslovak peace and environmental groups. In June 1988 there was another, larger meeting on the border. At this meeting "The Declaration of Polish-Czechoslovak Solidarity" was adopted, demanding that the basic rights of the citizens of both Communist countries be observed.

An event celebrating Czechoslovak independent culture was organized in Wrocław in early November 1989. It was the idea of Polish and Czechoslovak dissidents, born just after the June elections in Poland. Unfortunately, most of the invited Charter signatories did not make it. But the festival was of great importance for thousands of young Czechs and Slovaks, who within a few days would become active participants in the Velvet Revolution.

The final step towards cooperation between the Polish opposition and Charter 77 was Czechoslovak President Václav Havel's meeting with Solidarity leader Lech Wałęsa. This took place in March 1990 in the Krkonoše Mountains, which of course was of enormous symbolic significance. Their joint declaration made direct reference to the tradition of cooperation between the Czechoslovak and Polish oppositions. After 13 years of contacts, the Polish and Czechoslovak oppositions were left with a unique heritage of mutual solidarity, shared resistance to totalitarianism, overcoming barriers between nations, and overcoming historical differences. It remains an open question what use has been made of it over the last 17 years.

THE EFFECT OF CHARTER 77 ON THE HUNGARIAN POLITICAL OPPOSITION MOVEMENT

János M. Rainer (Institute for the History of the 1956 Hungarian
Revolution, Budapest)

If we turn the title into a question it has a simple answer. News of the foundation of Charter 77 gave rise to the political movement known later as the Hungarian democratic opposition. On January 9, 1977, 34 intellectuals met in Budapest to sign a declaration of solidarity with the leaders of the Czechoslovak human and political rights movement. This gesture marked a turning point in the history of Hungarian dissidence in two ways: in the form of the petition and in its content. The first was a collective, legalistic, civil, cards-on-the-table move against the authorities, the second a sign that ideological dissidence in Hungary was yielding to the subject of human and civil rights. If it is accurate to refer up to then to dissidence, it makes sense thereafter to talk of the beginnings of a political movement.

Some scholarly research has been done into the history of dissidence and opposition in Hungary since 1989,¹ but far from enough that would take into account the importance that today's political forces attach to

¹ The main Hungarian samizdat periodicals were re-printed after 1989, and so were some other publications, like opposition symposia in the 1980s. Documents on the transition process have also been published. The most valuable scholarly attempt at historical analysis is Ervin Csizmadia, *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988)* (The Hungarian Democratic Opposition), vols. 1–3, Budapest: T-TWINS, 1995. See also Máté Szabó, "Hungary," in Detlef Pollack and Jan Wielgohs (eds.), *Dissent and Opposition in Communist Eastern Europe. Origins of Civil Society and Democratic Transition*. Aldershot–Burlington: Ashgate, 2004. 51–72. p. On opposition in the transition, see András Bozóki (ed.), *The Roundtable Talks of 1989. The Genesis of Hungarian Democracy*. Budapest: CEU Press, 2002. No archive dedicated to the written documents of Hungarian dissidence has, however, been established. The institution that has come nearest to doing so is the Open Society Archive of the Central European University, which has vast holdings from Central and Eastern Europe, not just Hungary. See www.ceu.hu/osa. Two years ago, the 1956 Institute began first of all to make interviews with Hungarian dissidents for a research project entitled "The Other Hungary." There are several hundred research projects being pursued

the historical features of their identities. Public discourse on the *history* of the opposition takes place along the lines of present-day political divisions, as a component of a teleological history (that of the system change accompanying the collapse of Communism) or as silence on the matter, or even as a denial that it ever existed. According to the last view, Hungarian dissidence was simply manipulated by the Communist state authorities and/or the secret police. It was a kind of fig leaf to disguise the totalitarian brutality and look good in the eyes of the West.²

Obviously none of those paths are open for historical research. Under present conditions all that can be done is to formulate proposals and hypotheses. I see the turning point produced by Charter 77 as a highly suitable opportunity for doing so, in relation to the character and subject-matter of Hungarian dissidence and to the persons involved in it.

The subject of human rights as an analytical and/or critical point of view of the Soviet system was almost wholly new to Hungary in 1977. Knowledge of the Soviet Union and critical analysis of Soviet Communism had not been plentiful or high-quality between the wars in Hungary, when the official course had opposed socialism in any form. The most original form of Hungarian dissidence at the time – the third-road movement of Populist writers – was somewhat receptive in the socialist direction. There could be no freedom of political thought after 1945, especially not in relation to the Soviet system. The hitherto official, so-called Christian national ideology went underground. Some liberals and social democrats were merged or subsumed into the Communist Party, and others disappeared. Only the Populist movement kept some informal cohesion, but the Populists became the Communists' most important fellow travellers.

Criticism of the classic Soviet-type system provided some of the preparation for the 1956 Revolution, through critical discourse conducted largely within the Communist Party and Communist ideology. It remained strongly empirical and hardly reached any major summary evaluations. Those involved were cautious reformers, very prudent only three years after the death of Stalin. Those who joined in the criticism were people who had assisted in building up the system: the Populists. This

in the archives of the former state security organs, but only a few are concerned with the history of dissidents and the political opposition.

² Gáspár Miklós Tamás, "The Legacy of Dissent," in Vladimir Tismaneanu (ed.), *The Revolutions of 1989*. London and New York: Routledge, 1999, pp. 181–97.

was a strongly literary movement and their critique was more impressionistic than that of the Communist reformers. Furthermore, it tied in with a general critique of Hungarian modernization. The most discerning representatives of this outlook – such as Imre Kovács or István Bibó – were in external or internal exile, which prevented them from taking part in the pre-1956 movements.

Another blow to political thinking came with the defeat of the Hungarian Revolution. There was no scope left for it at all till the mid-1960s, when the Kádár elite began weighing cautious reforms. (Or rather, attempts to outline alternatives emanated from small underground, sub-cultural spheres, most of them individual strategies conceived in a Roman Catholic intellectual milieu, though not embraced even by the Church hierarchy.) The mid-1960s official discourse on reform provided opportunities for expressing certain alternatives. It is not by chance that a new chapter in Hungarian dissidence began to be written by a new generation of Marxist reformers, for the other intellectual traditions had become police matters after '56. The main writers in the Populist movement concluded that they had to return, at least in part, to discussion with the authorities. (Kádár had listed the Populist movement among those responsible for '56.) The third-road critique of modernization was relegated to the background during the informal exchanges of opinion, but without vanishing entirely. A nationalist theme appeared as well, raising the question of Hungarian minorities abroad, though within the prevalent intellectual and linguistic framework.

The Hungarian Marxists of the 1960s, on the other hand, began their discourse elsewhere. They saw post-Stalinist Communism as an open, dynamic system with prospects. This new generation held value for some in the Hungarian leadership as well, while it retained the optimism of György (Georg) Lukács, the world renowned, most wide celebrated representative of Hungarian Marxist thought. Kádár was a pragmatic politician, but sensed instinctively the concern of some of the intelligentsia about ideological questions, and thought it best for that interest to be fed by Lukács and his disciples.³ The death of Lukács in 1971 almost coincided with the standstill in Hungarian reform. Naturally, the urge for criticism increased among the new generation

³ The groups that sought to develop the specifically Maoist version of Marxism criticism into a political movement in Hungary did not stop at ideology. A "Maoist conspiracy" by a group mainly of university students was broken up in 1968.

of Marxists, but it was not yet accompanied by political demands or formulation of responses. An attempt at reconstituting the Marxist vision of socialism was made in 1971–72 by György Bence, János Kis, and György Márkus, who, in their great work, *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan* (How is critical economics possible?), drew on the lessons of 1968 in Western and Eastern Europe. The representative works of the mid-1970s – Miklós Haraszti's *Darabbér* (Piece work), György Konrád and Iván Szelényi's *The Intellectuals on the Road to Class Power*, György Bence and János Kis's (in English under the pseudonym Marc Rakovski) *Towards an East European Marxism* – took a step nearer the truth, by examining what the Soviet-type system was *really like*, although they still tried to think more or less within the normative framework of Marxism.

The first to draw political conclusions and responses were the state authorities themselves, which began trying in the early 1970s to control the neo-Marxist generation by authoritarian means (ranging from secret-police methods to new limits to academic freedom) and squeeze it out of intellectual life. This gave rise to the first marginal group of intellectuals to be produced by the Kádár system. (Previously *Kádárization* tended to mean integration, that is, effort had gone into reintegrating individually those who had been marginalized in 1945–56, as curious quasi-peripheries to intellectual society.)

Those marginalized still existed as a kind of subculture till the mid-1970s, centred on exchanges of Marxist views critical of the system. Increasing numbers of salons of this kind had contacts with other subcultures in the social sciences and the arts. The ideological content of the discourse slowly declined or became more varied. The cohesive force was increasingly a commitment to the *right* of freedom of expression. Making the gesture of free, critical communication became more important in the subcultures and between them than was the increasingly divergent content of the communication. At this point, discourse critical of the system turned into real dissidence. As Detlef Pollack and Jan Wielgohs have written

We (...) understand as 'dissidence' all discourses and activities critical of the regime that constituted, or wished to constitute, an autonomous sphere of public, political and cultural communication outside of the official institutions of the party state and which in doing so openly denied the claim of the regime to full control of public life. (...) The

activities of dissidents were not aimed primarily at the removal of the regime, but rather foremost at expanding the sphere of autonomous action under the existing conditions.⁴

Dissidence in Hungary was influenced by a variety of outside factors. The technique employed for free expression was the Russian *samizdat*. Then there was Adam Michnik of the Polish opposition of the 1970s, committed not just to radical reforms, but also to a programme of building up civil society known as the new evolutionism. The community, the movement, and the people were created by the act of solidarity with Charter 77, and grew quite quickly. Only 34 people signed the 1977 protest, but the autumn 1979 protest against the new VONS trial gained almost 250 signatures.

Most signatories to the first petition – 25 of 34 – had been neo-Marxists in the 1960s. There were a few artists, musicians and writers to represent the avant-garde subculture.⁵ Only two people stood out as different: the economist and former Communist politician Ferenc Donáth, who had been sentenced to 12 years imprisonment in the Imre Nagy trial, and the poet Sándor Csoóri, a leading figure in the Populist writers' movement. The signatures of Donáth and Csoóri had symbolic value, showing that the Hungarian dissidents were aware by that time of the directions in which they had to open up. On the one hand, they needed to be receptive to the '56 tradition, to which several had seemed to be ambivalent. Fifty-six was difficult to slot into the tradition of Marxist thinking; its historical position on that basis was hard to define. On the other, they had to open up to the specific Hungarian national problems, or rather to the Hungarian third-road intellectual and political tradition which had been expressing them in a specific way. The signatures of Donáth and Csoóri signified that the Fifty-sixers and the Populists included people who were quick to recognize the political and moral significance of dissidence.

⁴ Pollack, Detlef, and Wielgohs, Jan, eds., *Dissent and Opposition in Communist Eastern Europe. Origins of Civil Society and Democratic Transition*. Aldershot/Burlington: Ashgate, 2004, p. xiii.

⁵ The leading organizers of the first Charter-solidarity petition were János Kis, György Bence and János Kenedi. Kis and Bence were neo-Marxist, Lukácsist philosophers in the 1960s, whereas Kenedi came from the totally different background of the hippy avant-garde.

Back in the 1960s, the Marxist critics were seen by the '56 participants as veiled Stalinists and by the Populists as elements alien to the nation, who were giving dubious advice to the authorities. The first suspicion seemingly vanished when the opposition reappraised and accepted '56 in the late 1970s. The relation with the Populists took a strange course. These literary figures, seeing the Hungarian community principally as a national minority, might really have seen the whole problem in terms of legal protection. The neo-Marxists might really have become "enlightened" advisers to the Communist authorities, committed to reforms. Then the opposite occurred in the late 1970s. The Populists were in intimate dialogue with the exponents of the authorities (whom they liked to see as "enlightened"), while the former Marxists were pointing out that there could be no freedoms for the nation without human and civil rights. None the less, opportunities for the two groups to cooperate appeared, and the "opposition people's front" appeared for some time to be viable. But a turning point came in the late 1980s. It turned out during and after the democratic transition that the suspicion of the dissidents' origins had not been dispelled. These were eagerly voiced after 1989 by the groups who had kept silent or cooperated with the Communist authorities.

Solidarity with Charter 77 opened a new chapter in the prehistory of the Hungarian opposition. It provided a new framework for political thinking and offered a chance to prepare future political programmes. Protection of human rights did not presage the overthrow of the system, but it constituted reformism of the most radical kind. "Disobedience on principle" to the system of institutions of power, as a mode of action, generated little republics that thought freely about public affairs, and later even about real political programmes.⁶ The way this happened is beyond the scope of this paper. Back in the 1980s, liberals, socialists, third-roaders, and conservatives were able to exchange views peaceably in these little *republics*. The opposition tradition is an important and specific political tradition in the new democracies of East-Central Europe. It deserves study. And as a specific moral tradition as well, it deserves respect.

⁶ János Kis, *A demokratikus ellenzék hagyatéka* (The legacy of the democratic opposition), *Beszélő*, 2000:3, pp. 26–36.

VÝZNAM CHARTY 77 PRO FORMOVÁNÍ OPOZIČNÍHO Hnutí V MAĎARSKU ABSTRAKT

János M. Rainer

Informace o vzniku Charty 77 inspirovaly a motivovaly vznik politického hnutí, později označovaného jako maďarská demokratická opozice. 9. ledna 1977 se v Budapešti sešlo 34 intelektuálů, aby podepsali prohlášení solidarity s vůdci hnutí za lidská a politická práva v Československu. Toto gesto představuje v dějinách maďarského disentu přelom ve dvojnásobném smyslu: pokud jde o formu i o předmět petice. Šlo jednak o kolektivní legalistický, občanský, otevřený tah proti režimu, jednak bylo zřejmé, že maďarský disent se obrací k tématu lidských a občanských práv.

Téma lidských práv se jako analytická nebo kritická perspektiva pohledu na sovětský systém objevilo v Maďarsku v roce 1977 zcela nově. Znalosti, natož kritická analýza sovětského komunismu nedosahovaly v meziválečném Maďarsku vysokých kvalit a lepší to nebylo ani po roce 1945. Kritika sovětského systému, i když prováděná převážně z reformistických pozic, hrála jistou roli před revolucí roku 1956. Porážka revoluce znamenala ovšem nadlouho konec jakémukoli politickému myšlení. Teprve v polovině šedesátých let se objevila nová generace marxistických reformistů, kteří vnímali poststalinický komunismus jako otevřený, dynamický systém s perspektivou dalšího vývoje (György Lukács). Myšlení neomarxistů v sedmdesátých letech (György Bence, János Kis, Miklós Haraszti, György Konrád a jiní) bylo vůči systému sovětského typu kritičtější, pohybovalo se ale stále v rámci marxismu a nekladlo politické požadavky.

Politický přístup ovšem zaujal – pomocí policejních metod – vůči neomarxistům režim. Intelektuální subkultura vzešlá z tohoto prostředí byla v polovině sedmdesátých let zárodkem maďarského disentu. Jeho hlavním tématem byla svoboda slova. Maďarský disent byl pod vlivem

různých vnějších faktorů: ruského samizdatu či programu budování občanské společnosti, jak jej formuloval Adam Michnik. Hnutí vytvořené projevem solidarity vůči Chartě 77 pak rostlo poměrně rychle – 34 osoby podepsaly první petici; protest proti procesu s VONS v roce 1979 měl už skoro 250 signatářů. Mezi signatáři z roku 1977 převažovali neomarxisté. Důležité ovšem bylo, že se tu vyskytla i dvě jména (Ferenc Donáth a Sándor Csoóri), která odkazovala k tradici roku 1956, účastni byli i jednotlivci z prostředí avantgardní umělecké subkultury (János Kenedi).

Solidarita s Chartou 77 otevřela v prehistorii maďarské opozice novou kapitolu: teprve od tohoto okamžiku můžeme mluvit už nikoli o disentu, ale o počátcích politického hnutí. Otevřel se nový rámec politického myšlení, jenž umožnil přípravu příštích politických programů. Obrana lidských práv ještě nebyla předzvěstí pádu režimu, ale konstituovala reformismus nejradičalnějšího druhu. „Neposlušnost z principu“ vůči systému institucionalizované moci vytvořila malá společenství, jež svoobodně uvažovala o politických záležitostech a později dokonce o politických programech. V osmdesátých letech byli liberálové, socialisti, zastánci třetích cest i konzervativci schopni vyměňovat si uvnitř těchto malých společenství pokojně názory. V nových demokraciích středo-východní Evropy představuje tato opoziční tradice důležitou a specifickou politickou tradici. Zaslouhuje důkladný výzkum. A – jakožto zároveň specifická morální tradice – zaslouhuje i respekt.

VNÍMÁNÍ CHARTY 77 V NDR

Tomáš Vilímek (Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i.)

Jak vyplývá z názvu mého příspěvku, chtěl bych se během následujících minut věnovat problematice vnímání Charty 77 ve východním Německu. Již zde přítomný W. Templin, jeden z prvních tří mluvčích Iniciativy za mír a lidská práva (Initiative Frieden und Menschenrechte – IFM), která vznikla na přelomu let 1985/86, upozornil na zájem části východoněmecké společnosti o dění v Československu. „Pancéřový srpen“ (P. Kohout) roku 1968 vyvolal v NDR řadu protestů, a 21. srpen představuje pro mnohé představitele východoněmecké opozice jeden z důležitých životních mezníků. Zavedení bezvízového styku mezi ČSSR a NDR v roce 1972 vytvořilo z Prahy, Karlových Varů a řady dalších měst jedno z mála míst, kde se bylo možné sejit se západoněmeckými příbuznými a známými.

V druhé polovině 70. let tak ještě mohli Prahu navštívit někteří z kritiků režimu, kteří byli v letech 80. již vyloučeni z bezvízového styku, vysazováni z vlaků a posíláni zpět do NDR. Tzv. Ausreisepere pocítili na vlastním kůži i mnozí z německých hostů dnešního setkání. V červnu 1980 (30. 6. 1980) byl tak kupříkladu vrácen z hraničního přechodu Varnsdorf Gerd Poppe, neboť mu prý nemohla být zajištěna bezpečnost během jeho plánovaného pobytu v Československu.¹ Zde je nutno dodat, že se Gerd Poppe nakonec do ČSSR dostal. Pohraniční orgány mu totiž zapoměly zneplatnit razítko, které jej opravňovalo ke vstupu do Československa, a tak se Poppe rozhodl o překročení zelené hranice. Ve Varnsdorfu se setkal se svými známými a posléze se vrátil zpět do NDR.²

Na spolupráci bezpečnostních orgánů NDR a ČSSR se výrazným způsobem odrážel nejen vnitropolitický vývoj, ale svoji roli hrál i zahraničně

¹ Matthias-Domaschk-Archiv Berlin (MDA-Berlin), OV „Zirkel“ Gerd und Ulrike Poppe, karton 2, svazek 13, s. 52.

² Rozhovor autora s G. Popem 22. 3. 2007.

politický faktor. Vznik Charty 77 tak vyvolal značný zájem ze strany východoněmecké státní policie a to i přesto, že se až do poloviny 80. let nemusela vzniku obdobného seskupení lidí příliš obávat. Charta 77 tak byla bezesporu recipována východoněmeckou Stasi, která dostávala poměrně podrobné informace od československých bratrských orgánů. Již v únoru 1977 došlo k několika schůzkám pracovníků XX. Hlavního oddělení (Hauptabteilung), v jehož kompetenci bylo tzv. potírání vnitřního nepřítele, s kolegy z X. správy Praze a Bratislavě.³ Kromě obvyklého ideologického zdůvodnění potřeby vzájemné intenzivní spolupráce informoval generálmajor Stárek svůj protějšek, generálmajora Kienberga,⁴ o plánovaných represivních opatřeních vůči signatářům Charty 77, které spočívaly v jejich znejistění a existencionálním postihu, jdoucím od rozvázání pracovního poměru, přes odebrání invalidního důchodu, státních vyznamenání až k otevření možnosti vysídlení z ČSSR. Jak ukazují materiály státně bezpečnostní provenience, posílala StB v pravidelných intervalech informace o Chartě 77, jejím složení a údajných cílech. Odpovědi na četné dotazy ze strany Stasi však byly často velmi povrchní a navíc zatíženy terminologií, která poznání vlastního směřování Charty 77 spíše ztěžovala. Stasi se tak nespolehala pouze na tyto informace a její jednotlivé operativní skupiny na území ČSSR doplňovaly údaje československé strany svými vlastními.

Není jisté náhodné, že klíčová smlouva o spolupráci a součinnosti obou represivních orgánů, která nahrazovala smlouvu z roku 1956, byla podepsána právě před 30 lety, tedy 9.3. 1977.⁵ Během každoročních setkání ministrů vnitra a resp. státní bezpečnosti se tak právě od roku 1977 objevují informace o novém potencionálním nebezpečí, spočívajícím v tzv. internacionalizačních snahách vnitřního nepřítele. Ve skutečnosti se však jednalo o sílící přesvědčení o potřebě překonání blokového myšlení a navázání hranice překračující spolupráce a solidarity,

³ Der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik (BStU), MfS, HA XX/4 142, 19 Blätter; Bericht über die Beratung mit den Sicherheitsorganen der CSSR in der Zeit vom 23. 2. bis 25. 2. 1977.

⁴ Paul Kienberg informoval československou stranu o opatřeních, která byla zavedena v souvislosti s vyhoštěním písničkáře Wolfa Biermanna v listopadu 1976. Srv. AMV ČR, A2/5 293-Kolegium ministra vnitra ČSSR, Praha 23. 3. 1977, Informace o služebním jednání náčelníka X. správy FMV s náčelníkem XX. Hlavní správy MStB NDR (23.–25. 2. 1977).

⁵ AMV ČR, Kolegium ministra vnitra ČSSR, Fond A 2/5, Inv. Jedn 312, č.j. SM/Z-001282/77; Informace o pobytu člena politbyra SED a ministra státní bezpečnosti NDR soudruha genplk. Ericha Mielkeho v Československu ve dnech 8.–9. 3. 1977, Praha 8. 4. 1977.

neboť jak uvedli signatáři společného prohlášení nezávislých obránců míru v NDR a v ČSSR v listopadu 1984: „Ten, kdo uvažuje v pojmech ‚bloků‘ a ‚nepřátel‘, znemožňuje poctivý dialog.“⁶

Plně lze souhlasit se slovy německého historika Stefana Wolleho,⁷ podle kterého byl vznik Charty 77 sice čistě československou záležitostí, nicméně text jejího základního prohlášení se ve všem dotýkal i východoněmeckých poměrů. Sebeupálení faráře Oskara Brüsewitz v srpnu 1976 připomínalo v mnohém Palachovu oběť. Reakce na vyhoštění písničkáře Wolfa Biermanna v listopadu 1976 se zase podobala reakci na represi vůči členům skupiny Plastic People of Universe. Důvody, proč v NDR nevznikla podobná iniciativa jako Charta 77, je nutné hledat jak v odlišném historickém vývoji NDR, tak v celé řadě specifík, které zde nemohou být probírány podrobněji. Z celé řady bych si dovolil jmenovat alespoň některé: omezenost budování kontinuity opozičních aktivit v souvislosti s praktikovanou strategií odsunu či prodeje kritiků režimu do Spolkové republiky Německo, výrazně větší militarizační tlak ze strany SED, který stál v příkrém rozporu se svědomím řady Němců, chybějící zkušenost porážky ojedinělého reformního pokusu roku 1968, a v neposlední řadě i role evangelické církve, která i přes řadu výhrad vztahujících se k některým představitelům církevního vedení představovala jistý ochranný rámec, který naopak téměř chyběl v československých poměrech.

Samotné vnímání Charty 77 v NDR je možné rozdělit do dvou časových úseků, tedy na období bezprostředně po jejím vzniku a období od poloviny 80. let. V letech 1978–1979 docházelo spíše k individuálním pokusům o navázání spolupráce s jednotlivými signatáři Charty 77, kteří se vyznačovali jistou ideovou příbuzností. V této souvislosti bych si dovolil zmínit jeden dosud nepřilíš známý případ východoněmeckého občana, který byl odsouzen za rozšiřování materiálů Charty 77.

Jednalo se o pirnského rodáka, který již od poloviny 70. let udržoval kontakt s Petrem Uhlem, kterého rovněž pravidelně navštěvoval. Dotyčný měl sice kritický postoj k řadě aspektů východoněmeckého režimu, který dle jeho slov „nebyl diktaturou proletariátu, nýbrž diktaturou vládnoucí

⁶ Společné prohlášení nezávislých obránců míru v NDR a v ČSSR, 22. 11. 1984 – v Praze a Berlíně. In: *Infoch*, roč. 7, č. 11 (listopad 1984), s. 17.

⁷ Wolle, Stefan: *Die heile Welt der Diktatur: Alltag und Herrschaft in der DDR 1971–1989*, Bonn, Bundeszentrale für politische Bildung 1999, s. 51.

byrokracie nad proletariátem“⁸ přesto ale až do vyhoštění Biermanna stále ještě uvažoval o možnosti stát se kandidátem na členství v SED. „Když došlo ke konstituování Charty 77, byl to pro mne politický zážitek, který podstatným způsobem ovlivnil můj další myšlenkový proces“⁹ vypovídal během svého výslechu v Drážďanech počátkem prosince 1979. O týden později hovořil podrobněji o tom, co pro něho Charta 77 znamenala. Chápal ji jako možnost, jak něco skutečně změnit, jak navázat případně i dialog s mocí. „Ačkoliv jsem si plně uvědomil, že není možné Chartu 77 přenést na poměry v NDR, neboť u nás chybí jak reformistický vývoj roku 1968, tak je příliš nízké emancipační sebevědomí východoněmeckého obyvatelstva, nebylo možné přehlédnout, že mnohé věci, na které Charta narážela, jsou stejné i v NDR“¹⁰ Zajímavá na tomto případě je i skutečnost, že československá strana výrazným způsobem přispěla k odsouzení L. Hesseho k 6 a půl, resp. 4 letům a tří měsícům nepodmíněně,¹¹ neboť poslala do NDR jak podrobně zachycené výsledky sledování z jeho pražského pobytu v květnu 1979, ale provedla i výslechy s celkem 10 signatáři Charty 77 na jaře roku 1980. V rozsudku lze nalézt následující zdůvodnění: „Dotyčný se identifikuje s projevy Roberta Havemanna, Rudolfa Bahra a Wolfa Biermanna a tvrdí, že v NDR dochází k porušování lidských práv a vnitrostátních zákonů.“¹²

Dalším příkladem osobní percepcce Charty 77 je i případ Stefana Fechnera, který byl v červenci 1977 zadržen na hranicním přechodu Bad Schandau s řadou tiskovin, mezi kterými bylo i květnové číslo Listů z roku 1977.¹³ Zadržený během výslechu uvedl, že se Chartou 77 zaobírá již od jejího vzniku a rozhodl se kontaktovat některé ze signatářů, neboť jednak nevěří informacím o kontrarevolučním charakteru Charty 77, o kterém informují východoněmecká média, ale za zkreslující považuje rovněž informace přicházející z NSR. Dle jeho názoru je Charta jistým druhem dokumentace, která je spojená s výzvou k založení legálního

⁸ BStU, AU 1004/81 Dresden Band II; Vernehmungsprotokoll, Hesse Lutz, Dresden 2. 7. 1980, list 291.

⁹ BStU, AU 1004/81 Dresden Band II; Vernehmungsprotokoll, Hesse Lutz, Dresden 5. 12. 1979, list 46

¹⁰ BStU, AU 1004/81 Dresden Band II; Vernehmungsprotokoll, Hesse Lutz, Karl Marx Stadt 12. 12. 1979, list 52–53.

¹¹ BStU, AU 1004/81 (Lutz Hesse)- Handakte; list 80.

¹² BStU, MFS HA IX Nr. 18701, Staatsfeindliche Hetze, Hesse Lutz, list 30.

¹³ MDA-Berlin, karton Stefan Fechner, Uebergabe/ Uebernahmeprotokoll, Bad Schandau 16. 7. 1977, list 12.

hnutí v ČSSR, jenž si klade za cíl prosadit dodržování základních a lidských práva.

Dříve než přikročíme k druhému časovému úseku, je nutno alespoň ve zkratce upozornit na aktivity vikáře Güthera Schaua, který usiloval o navázání kontaktů k hnutím za lidská práva v jednotlivých zemích východního bloku. V březnu 1977 podnikl cestu do Prahy s cílem navštívit vdovu po Janu Patočkovi. Týden po své cestě byl zatčen a bez soudu následně odsunut v září 1977 do západního Berlína. Skupina naumburských studentů teologie – Lothar Tautz, Christian Radeke a Bernard Klose – dokumentovala nejen celý tento případ, ale stála i u vzniku Querfurtského apelu z června 1977,¹⁴ který svými požadavky na dodržování závazků plynoucích ze Závěrečného aktu v Helsinkách vykazoval zřetelnou analogii s Chartou 77. V měsíční přehledové zprávě XX hlavního oddělení z července 1977 byl tento dokument dokonce označen za „Chartu NDR“.¹⁵ V jiné měsíční zprávě je možné najít zajímavou poznámku o činnosti katolického faráře ze Zwickau, rozpracovaného v rámci akce „Finger“,¹⁶ který během své práce s mladými četl úryvky z Charty 77 a nabízel ji k opsání.

Reflexe Charty 77 v NDR tak začala krátce po jejím vzniku a byla umocněna i masivní represí ze strany státní moci. Důležitou úlohu sehráli rovněž představitelé exilu, kteří referovali o událostech v ČSSR a překládali řadu klíčových textů do němčiny. Profesor Wilke již zde hovořil o obrazu Charty v časopise Spiegel,¹⁷ který byl pro řadu východoněmeckých opozičníků cenným zdrojem informací. Přestože docházelo k pokusům o propašování textů Charty přímo z ČSSR do NDR, jednalo se spíše o výjimečné případy, neboť to představovalo příliš velké riziko.

Omezoval-li se zájem o Chartu 77 v NDR koncem 70. let na ojedinelé případy, docházelo nejpozději od poloviny 80. let nejen k jejich početnímu nárůstu, ale objevovaly se i snahy o navázání užší spolupráce s ostatními občanskými iniciativami z Polska, Maďarska či Sovětského

¹⁴ Více k tomuto tématu: Neubert, Ehrhart: *Geschichte der Opposition in der DDR 1949–1989*. Bonn, Bundeszentrale für politische Bildung 2000 (1997), s. 315.

¹⁵ BStU, HA XX/AKG 116, list 147; Schwerpunkte der monatlichen Berichterstattungen für Juni/ Juli 1977, Berlin 24. 8. 1977.

¹⁶ BStU, HA XX/AKG 116, list 215; Schwerpunkte der monatlichen Berichterstattungen für Oktober 1977, Berlin 30. 11. 1977.

¹⁷ Sr. Wilke, Manfred: *Das erste Jahr der Charta 77 in der SPIEGEL-Berichterstattung*, s. 105–109 v tomto sborníku.

svazu, v nichž kupříkladu G. Poppe¹⁸ spatřoval možnost, jak dohnat jisté zpoždění ve formování demokratické opozice v NDR. Značný zájem vyvolala Jaroslavem Šabatou iniciovaná debata o potřebě nového uspořádání Evropy, ve které by nebylo upíráno nikomu právo na sebeurčení.

Úvahy o možnostech evropského sblížení, jež by nedávalo prostor k nacionalistickým recidivám, současně by ale otevřeně „přiznalo právo Němcům svobodně se rozhodnout, zda a v jakých formách chtějí spojení svých dvou států v jejich dnešních hranicích“,¹⁹ tvořilo jednu z velmi podstatných částí známé Pražské výzvy z března 1985. Ačkoliv lze plně souhlasit se závěrem Ludwiga Mehlhorna,²⁰ podle kterého byl obecně ve východoněmeckých opozičních kruzích připisován větší význam svobodě a demokracii, než případnému státnímu znovusjednocení, a německá otázka se tak měla řešit jen v rámci otázky evropské, představovala Pražská výzva spolu s východoněmeckou odpovědí z června 1985 a pozdějším polským přirovnání berlínské zdi ke zdi varšavského ghetta zásadní průlom v debatě o poválečném uspořádání Evropy. Podle výšetřovacích orgánů Stasi naplňovala zmíněná odpověď na Pražskou výzvu skutkovou podstatu hned dvou trestných činů (§ 219 a § 220) a představovala i možný základ pro vypracování společných východoevropských pozic vnitřního nepřítele.

Na podzim 1985 zaznamenala Stasi vznik „kontaktní skupiny k Chartě 77“ (Kontaktgruppe zur Charta 77),²¹ ke které mimo jiné patřili: Gerd Poppe, Ralf Hirsch, Werner Fischer, Martin Böttger, Wolfgang Templin, Bärbel Bohley či Stephan Bickhardta. Rok 1985 byl obzvláště bohatý na rozličné akce, které byly se zájmem sledovány, a za daných

¹⁸ Srv.: „Das freie Wort war die schärfste Waffe der Opposition“ Rundtischgespräch am 3. April 2001 in den Räumen des Matthias-Domaschk-Archivs in Berlin. In: Kowalczyk, Ilko-Sascha (ed.): Freiheit und Öffentlichkeit: *Politischer Samisdat in der DDR 1985–1989; eine Dokumentation*. Berlin, Robert-Havemann-Ges. 2002, s. 105–136, zde s. 131. Dále pak rozhovor autora s Gerdem Popem, Berlin 23.1.2006.

¹⁹ Pražská výzva. Dokument Charty 77 č. 8/1985 z 11. 3. 1985. In: *Infoch*, roč. 8, č. 4 (březen 1985), s. 2.

²⁰ Ammer, Thomas (ed.): Materialien der Enquete-Kommission „Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur in Deutschland“. Band 1–2. *Möglichkeiten und Formen abweichenden und widerständigen Verhaltens und oppositionellen Handelns, die friedliche Revolution im Herbst 1989, die Wiedervereinigung Deutschlands und Fortwirken von Strukturen und Mechanismen der Diktatur*. Frankfurt/M. 1995, 2040 s., zde s. 1425.

²¹ MDA-Berlin, OV „Zirkel“ Gerd und Ulrike Poppe, Ordner 4, Band 21, S. 133–134. Skupina je rovněž zmíněna v Kowalczyk, Ilko-Sascha – Sello, Tom (eds.): Für ein freies Land mit freien Menschen: *Opposition und Widerstand in Biographien und Fotos*. Berlin, Robert-Havemann-Gesellschaft 2006, 404 s., zde s. 230.

možností i podporovány opozicí v obou zemích. Zmínil bych snad alespoň konferenci v západním Berlíně u příležitosti 40. výročí jaltské konference – „40 let v rozdělené Evropě“ –, otevřený dopis žen z Východu a Západu či iniciativu za Evropu bez bloků. Nutno dodat, že tento trend pokračoval i v následujícím období, a vyvrcholil v řadě vzájemných projevů solidarity v letech 1987–1989.

Na přelomu let 1985/86 vznikla již zmíněná skupina IFM, která dala zřetelně najevo svoji inspiraci v činnosti Charty 77, nebyla však v žádném případě prostým kopírováním Charty samé. Na stránkách samizdatového časopisu *Grenzfall* bylo v následujících letech možné číst články týkající se Pražského jara, ale i řadu prohlášení solidarity se zatčenými představiteli československé opozice a odsouzení postupu československých orgánů proti Jazzové sekci²² či účastníkům připomenutí si Palachovy památky v lednu 1989. „Existence Charty 77 a jiných skupin lidských práv ve východní Evropě je pro nás povzbuzením a zdrojem inspirace“²³ najdeme v dopise z ledna 1987, který byl adresovaný u příležitosti desátého výročí vzniku Charty 77 jejím signatářům právě touto iniciativou.

Východoněmecká státní bezpečnost s nelibostí dokumentovala přípravy na společné cesty představitelů východoněmecké opozice do Prahy, které, jak již bylo zmíněno, končily často na státních hranicích či v letištní hale. V časopise *Grenzfall* bylo v této souvislosti dokumentováno pro období 1985–1988 přes 200 případů,²⁴ kdy bylo východoněmeckým občanům zabráněno vycestovat do sousedících socialistických států. Navzdory masivním opatřením bezpečnostních aparátů obou zemí se přesto tu a tam rozezvučel zvonek v Anglické ulici č. 8, kde Martin Böttger (červen 1985), Ralf Hirsch (prosinec 1985) či Wolfgang Templin (srpen 1988) informovali nejen o situaci v NDR, ale živě diskutovali o možných formách vzájemné spolupráce. Přitom právě vytváření vazeb mezi jednotlivými představiteli opozice, vzájemné projevy solidarity a podpory – jisté „détente zdola“ – se ukázaly být velmi silným a účinným nátlakovým prostředkem na mocenský establishment, který, jak ukazují dochované materiály, si toho byl velmi dobře vědom.

²² Prozess gegen Jazz-Sektion. In: *Grenzfall*, č. 4 (1987), s. 7.

²³ MDA-Berlin, Initiative Frieden und Menschenrechte 1.1.01; 3 listy, zde list 1; 10 Jahre Charta 77 vom 10. Januar 1987.

²⁴ Reiseverweigerungen in das sozialistische Ausland (1988). In: *Grenzfall*, č. 1–12 (1988), s. 31.

EAST GERMAN PERCEPTIONS OF CHARTER 77.

ABSTRACT

Tomáš Vilímek

This article is concerned with the reception of Charter 77 in the German Democratic Republic from January 1977 to late 1989. It is based both on the files of the secret police of the two states (the StB and the Stasi), and on documents from opponents to the regime. The emergence of Charter 77 led to a striking intensification in collaboration between the StB and the Stasi, whose top members met within a month of the emergence of the Charter to discuss the possibility of collaboration in the struggle against what they called the “internationalization of the internal enemy’s efforts.” The key agreement on cooperation was signed 9 March 1977.

The emergence of Charter 77, however, was not of interest only to members of the East German secret police. A number of ordinary East German citizens were also interested in the ideas of Charter 77 and did not hesitate to get in touch personally with some signatories (for instance, Petr Uhl and Anna Šabatová). The perception of Charter 77 in East Germany is divided here into two periods, the one immediately after its emergence, when the attempts at establishing contact tended to be individual, for example, those by Lutz Hesse or Stefan Fechner. In particular, Hesse’s statements on the importance of Charter 77, which he repeatedly made while under investigation, constitute fascinating evidence of East German perceptions of Charter 77.

From the mid-1980s attempts by members of the opposition in Czechoslovakia and East Germany to work together became more intense, as is demonstrated, for example, by the activities of the Initiative for Freedom and Human Rights (Initiative für Frieden und Menschenrechte – IFM) or the issuing of statements (for instance, the Prague Appeal of 11 March 1985 and the East German response to the Prague Appeal

of June 1985), which are concerned with the German Question and the need to overcome bloc thinking and the blocs themselves.

Despite the massive operations of the StB and the Stasi, the Martin Böttger (in June 1985), Ralf Hirsch (in December 1985), and Wolfgang Templin (in August 1988) were able, at house no. 8 in Anglická ulice, to report not only on the situation in East Germany, but also to debate possible forms of working together with Czech dissidents. The establishment of contacts among the individual representatives of the opposition movements, a mutual expression of solidarity and support – a kind of “*détente from below*” – turned out to be a strong, effective means of applying pressure on the establishment. And, as is clear from the documents, the establishment was well aware of that.

NOVÉ PRAMENY A BUDOUCÍ PROJEKTY

Vilém Prečan (Československé dokumentační středisko, o.p.s.)

Téma „Charta 77 jako osobní prožitek“, jemuž jsem chtěl věnovat svůj příspěvek, bylo tu z několika úhlů pohledu probráno natolik, že se mohu o věci jen krátce zmínit úvodem a věnovat vyhrazený čas pojednání o tom, o čem tu ještě řeč nebyla.

Už včera tu zazněla slova, že kdokoli co řekne o Chartě 77, vypovídá tím v jistém smyslu také o sobě. Sám jsem už několikrát při různých příležitostech vysvětlil, že každý má svou vlastní Chartu. Týká se to těch, kteří ji podepsali a stala se nadlouho jejich údělem, i těch, které oslovila skrze železnou oponu či přes hranice některého z „bratrských států“ sovětského bloku. Ale také těch, jimž Charta promluvila do svědomí (aniž to její iniciátoři zamýšleli), nenašli však odvahu se k ní veřejně přihlásit a pak začasť hledali všechny důvody, jimiž mohla být Charta označena za chybný krok. Poznamenala i ty, kteří proti svému lepšímu přesvědčení podleli tlaku moci a v režimem organizované kampani hodili kamenem po ní, nebo dokonce po někom ze svých přátel-signatářů.

Každý historik ví, jak je obtížné pochopit dobu, kterou neprožil, a jak velkou přípravnou práci musí vykonat, aby se s tímto handicapem – nedostatkem osobního prožitku vyrovnal. Ale snad stejně obtížné je pro historika dostat požadavkům kritické historiografie, když zkoumá dobu, kterou zažil. Ostatně ze zkušenosti z práce s pamětníky – očitými svědky událostí ví, jak je obtížné jim vysvětlit, že jejich paměť o minulosti je jen dílčím, individuálním výsekem minulé skutečnosti. A nyní je sám oním pamětníkem, který zarytě trvá na své osobní pravdě o minulosti, a musí si znovu a znovu připomínat, že jeho vlastní prožitek a historická paměť jsou dvousečnou zbraní: velkou výhodou i handicapem, protože ho mohou svést na scetí.

Když jsem včera poslouchal referát Jaroslava Cuhry a po něm dnes další, o víc než o generaci mladší kolegy, uvědomil jsem si, jak je důležité,

abychom pořádali diskuse a vytvářeli týmy nejen mezioborové, ale také mezigenerační. Paradoxně mi však připomněl referát polského kolegy, že odstup, který má mladší generace od událostí, nemusí být ještě předností a že politická nebo ideologická předpojatost je pro hledání pravdy o minulosti zhoubná vřdycky. Nepochopím, jak mohl polský kolega včera mluvit o spolupráci československých a polských disidentů a ani jednou nevyпустить z úst jméno Adama Michnika. Bezpochyby tomu tak bylo z důvodů, jež se netýkají minulosti, o níž je řeč, ale současného společenského diskurzu v Polsku, kde je hlas tohoto polského intelektuála v určitých kruzích nerad slyšen.

Západní diplomacie a počátky Charty 77

Tolik o Chartě jako osobním prožitku a o dilematech, jimiž je vystaven historik-pamětník. Nyní bych se rád poněkud šíře dotkl tematické oblasti, k jejímuž zkoumání jsme měli zatím takřka výhradně jen tištěné prameny (dobový zahraniční tisk, bulletiny ministerstev zahraničních věcí, parlamentní tisky apod.) a kde se právě nyní – po překročení závazné lhůty 30 let (v USA a Velké Británii může být podle tamějších zákonů tato lhůta dokonce zkrácena) – historikovi otevírá dosud neprozkoumané bohatství archivů západní diplomacie ke studiu Charty 77 a disentu. Budeme se tak moci stále obsáhleji seznamovat s poznatky, které získali o disentu západní diplomaté působící v tehdejší Československu, a hlouběji studovat „učební proces“, jímž procházela západní diplomacie tváří v tvář novému faktoru nejen vnitřní politiky komunistických zemí, ale evropské politiky vůbec.

V tomto ohledu se s Vámi mohu podělit o první vlastní poznatky na tomto poli. Díky laskavé intervenci německého a francouzského velvyslance v Praze, kterou na francouzské straně zprostředkoval tehdejší ředitel CEFRES profesor Christian Lequesne, jsem měl možnost prostudovat na jaře 2006 v archivech německého a francouzského ministerstva zahraničí – ještě před uplynutím třicetileté lhůty – spisy západoněmeckého a francouzského velvyslanectví v Praze i zahraničních ministerstev obou států k tématu Charta 77 od ledna 1977 do jara 1978.

Čas, který mám k dispozici, umožňuje uvést jen základní údaje a dílčí postřehy. Jsou nicméně velmi zajímavé a přínosné. Zejména německý materiál, velmi rozsáhlý a různorodý, ukazuje, že se nám tu dostává do rukou významný pomocný pramen k analýze vývoje Charty 77 samotné. Dosud měl historik k dispozici vedle vlastních textů Charty a dobové

samizdatové publicistiky už jen údaje ze zlomku dochované osobní korespondence a z dobových či memoárových svědectví současníků, ne vždy spolehlivých; k tomu přibývají postupně zpřístupňované prameny o Chartě 77 pocházející z činnosti komunistických tajných služeb, Státní bezpečnosti a tzv. rozvědek. Nyní bude historik dostávat do rukou rok za rokem (jak se budou zpřístupňovat 30 let staré fondy) diplomatickou korespondenci zastupitelských úřadů a písemnosti zahraničních ministerstev s analytickými postřehy o Chartě 77, o disentu a opozici z pera lidí, kteří ji posuzovali takřka den ode dne – se sympatií, nicméně kriticky, co nejvěcněji a s potřebným odstupem, jak to odpovídalo jejich profesní povinnosti. Dostane do rukou informace získané v rozhovorech s partnery diplomatů z řad disidentů, z analýzy tisku hostitelské země, od kolegů z dalších velvyslanectví či z mezinárodních institucí. A také konkrétní údaje o rozsahu styků západních diplomatů v Praze se signatáři Charty 77 a dalšími disidenty i o dilematech těchto styků.

V dokumentaci západních velvyslanectví akreditovaných v Praze se lze dovědět také o existenci dvou fór pro výměnu informací a sjednocování stanovisek, která si vytvořili západní diplomaté v Praze. Byla to takzvaná devítka velvyslanců států Evropského společenství a takzvaný Pražský klub, v němž se scházeli – obvykle k společnému obědu – velvyslanceři radové těchto jedenácti velvyslanectví: USA, Velké Británie, Francie, Rakouska, Belgie, Spolkové republiky Německo, Itálie, Nizozemsko, Norska, Švédsko, Švýcarsko (v klubu nebylo zastoupeno Dánsko, Finsko, Portugalsko, Španělsko). Spolupráce devítky byla intenzivnější, také vzhledem k vazbám v Evropském společenství. Prošla vývojem až například ke společnému postupu při sledování procesu s šesti členy VONS v říjnu 1979, když se dohodla, že každé z těchto velvyslanectví vyšle k procesu svého pozorovatele.

Historik tu najde i takové neocenitelné dokumenty, jako je například osmistránkové memorandum z dubna 1979 o tříhodinovém rozhovoru pětičlenné skupiny poslanců Spolkového sněmu se zástupci Charty 77 v bytě Františka Kriegla, jíž se kromě hostitele zúčastnili dva z mluvčích – Václav Benda a Zdena Tominová – a Jiří Hájek a Gertruda Sekaninová-Čákrťová.

Prvořadé jsou ovšem telegramy či dálnopisy zastupitelských úřadů příslušným centrálám v hlavních městech. První zpráva západoněmeckého velvyslanectví o přípravách „k nové spektakulární akci, jíž chtějí kritikové režim upozornit na porušování lidských práv v zemi“, byla do Bonnu –

s určením také pro zastupitelství v Moskvě, Varšavě a Stálé zastoupení u NDR – odeslána 30. prosince 1976 v 17 hodin. Autor zprávy měl bezpochyby k dispozici text Prohlášení Charty 77, poněvadž je čtyřstránkový text věrně interpretoval včetně údajů o mluvčích, charakteru Charty atd.; také počet signatářů byl přesný – 241, stejně jako informace, že prohlášení je už v zahraničí a bude uveřejněno ve velkých západoevropských a amerických denících pravděpodobně 7. ledna. Jakož i to, že text bude ještě před uveřejněním v zahraničí zpřístupněn československým médiím. Ve zprávě není uveden pramen informací; ze svědectví Pavla Kohouta však víme, že to byl on, kdo informoval tiskového referenta západoněmeckého velvyslanectví Wolfganga Rungeho, s nímž byl v těsném kontaktu a který byl autorem zprávy.

Dálnopis končil prvním hodnocením. Právilo se tu, že dosah této nové iniciativy nelze ještě posoudit, za pozoruhodné se však označovalo, že kritici režimu po prvé překonali fázi izolovaných protestů nesených jednotlivci nebo okruhem přátel a že našli cestu ke společné platformě, která sahá až k církvím, i když jejich oficiální představitelé ji schvalují leda tak potají. Podle autora zprávy se tu rodilo krystalizační jádro vnitrostátní opozice.

V polovině února 1977 se pražské zpravodajství z Lobkovického paláce věnovalo zkoumání tří otázek: 1. O jaké kruhy se opírá Charta 77 a jaké je sociální složení signatářů. 2. Jaké byly důvody tak ostré reakce československého vedení. 3. Jaký ohlas vyvolalo střetnutí Charty 77 a režimu v řadách obyvatelstva. Pozoruhodné je, s jakým důrazem analýza poukázala na to, že personální kontinuita ještě neznamená, že Charta 77 je pokračováním reformního úsilí z roku 1968 pod jiným znaménkem. Bylo rovněž rozeznáno, že Chartu 77 odlišuje od iniciativ předcházejících let vědomá rezignace na ospravedlňování reformního experimentu 1968 a na polemiku o politických a morálních důsledcích konsolidační politiky. „Autorům ‚Charty‘ nejde o reformu socialistického systému zevnitř něho samotného, přinejmenším v jejich argumentaci, nýbrž o to, vzít současné vedení za slovo, aby dodržovalo dokumenty a konvence, které samo podepsalo.“ Zpráva odhadovala počet sympatizantů s Chartou 77 dost vysoko, avšak upozorňovala, že čím exponovanější je postavení lidí v zaměstnání, o to větší je jejich rezerva vůči novému hnutí. „Od partnerů v rozhovorech, kteří v roce 1968 bezvýhradně obhajovali Dubčekův kurz a mezitím se přizpůsobili jak se dalo, jsou slyšet hlasy, že morální gesta nemají smysl a že občanská iniciativa nemůže vést k zlepšení poměrů,

ale spíš k silnějšímu podvázání soukromého a veřejného života. Snaží se vyhnout prohlášením loajality ke straně co možná nejdéle. Avšak je-li tlak příliš silný, podvolí se a podepíše.“ Analýza končí opatrně formulovaným závěrem, že přes veškeré tajné sympatie nemohou obhájci občanských práv počítat s tím, že by získali širší podporu ze strany obyvatelstva.

Půlroční zpráva z 8. března 1977 pro zasedání expertů NATO pro východní Evropu, vypracovaná v bonnském ministerstvu věnovala Chartě 77 hodně místa s tím, že ji režim považuje za největší výzvu své normalizační politiky od let 1969/70, a uvedla, že v důsledku režimní propagandy dostalo hnutí za občanská práva v mocenské sféře režimu i na Západě charakter mezinárodního problému. Navzdory všem protiakcím si obhájci lidských práv díky relativně dobrým kontaktům se západními médii udrželi iniciativu, což vedlo k reakcím režimu, které poškodily pověst Československa v zahraničí; také s ohledem na připravovanou schůzku v Bělehradě. Pokud obhájci občanských práv budou nadále iniciativní a budou moci počítat se silným ohlasem na Západě, zůstane téma na stole a normalizační proces zůstane přerušovaný, i když se to neprojeví navenek.

V závěru zprávy byla Charta 77 oceněna jako nejvýznamnější faktor vnitropolitické i zahraničněpolitické změny. Konstatovalo se tu, že na pozadí stagnace a imobility oficiální ČSSR se vnitropolitická a zahraničněpolitická scéna změnila. S hnutím za lidská práva označeným Charta 77 se vynořil faktor, který vyvolal z různých důvodů doma i v zahraničí velký ohlas. Konflikt mezi režimem a tímto hnutím se stal převládajícím tématem druhé části posuzovaného pololetí. I když vnitropolitické důsledky nemohou být zatím přeceňovány, změnil se i poměr mezi vedením a obyvatelstvem. Pokud zůstanou obránci lidských práv iniciativní, a všechno tomu nasvědčuje, budou trvalou výzvou režimu. Co se týče Západu, jde v této fázi o to, jednat s mírou, mimořádně citlivě a u vědomí, „realit“ tak, aby prosadil vlastní hledisko, zachoval solidaritu s obránci občanských práv a přesto nevyvolal vzdorovitou reakci československého vedení.

Zpravodajství západoněmeckého velvyslanectví v Praze zrcadlilo všechny výkyvy v aktivitě Charty 77, okamžiky krize po smrti mluvčího Jana Patočky, otazníky vyvolané odmlčením při vydávání dokumentů nebo při odstoupení Jiřího Hájka z funkce mluvčího v dubnu 1978. V této dokumentaci a v písemnostech příslušného oddělení Zahraničního úřadu je také mnoho dokladů o solidaritě se zatčenými a uvězněnými chartisty z německé strany, o intervencích při rozhovorech s československým

ministrem zahraničí, při státní návštěvě prezidenta Husáka v Bonnu i při jiných příležitostech. Je tu také uložen dopis předsedy Socialistické internacionály Willyho Brandta ministru zahraničí Hansu-Dietrichu Genscherovi o návštěvě Ruth Brandtové v Československu v květnu 1977, za níž se sešla s Pavlem Kohoutem; a také text Brandtova osobního dopisu, který předal Jiřímu Hájkovi Brandtův sekretář. Vedle toho řada dokumentů o akcích solidarity ze strany osobností, nevládních institucí a organizací Spolkové republiky, které se obracely na ministerstvo zahraničí v záležitosti československých politických vězňů.

Francouzské velvyslanectví v Praze mělo nejpozději od začátku února 1977 k dispozici všechny postupně vydávané dokumenty Charty 77, texty Jana Patočky a další, jak o tom svědčí francouzské překlady pořizované velvyslanectvím a zasílané pařížské centrále, která je dále distribuovala francouzským zastupitelským úřadům. Nelze však zjistit, zda pražské velvyslanectví dostávalo texty přímo z prostředí disentu – ať už v osobním styku či jako anonymně doručované zásilky –, nebo je získávalo v rámci dobrých služeb diplomatických kolegů z „devítky“ či z „Pražského klubu“. Ať tomu bylo jakkoli, záhy již velvyslanectví mělo k dispozici všechny relevantní texty, zatímco v prvních dvou týdnech existence Charty bylo většinou odkázáno na agenturní zprávy. Únorem 1977 počínaje dostávala Paříž od svého velvyslance v Praze kromě telegramů také pravidelné písemné bilanční referáty o Chartě 77.

Podobně jako dokumentace německá obsahuje materiál pražského velvyslanectví a pařížského ministerstva mnoho dokladů o zahraničních ohlasech na Chartu 77, zejména telegramy nebo zprávy z francouzských zastupitelství v mnoha státech. Jsou mezi nimi, podobně jako v dokumentaci německé, také zprávy o někdy až kuriózních protichartistických aktivitách československých velvyslanců, např. v Nikósii. Cenný je mimořádný bulletin informačního oddělení úřadu francouzského premiéra z 9. února 1977 věnovaný Chartě 77. Byl nadepsán Zápas v Československu: Charta 77 (*La contestation en Tchécoslovaquie: La Charta 77*) a velkou pozornost věnoval mezinárodní dimenzi i mezinárodnímu ohlasu Charty 77.

O úředním či kvaziúředním styku pracovníků velvyslanectví s chartisty jsem v předložených písemnostech francouzského velvyslanectví v Praze z roku 1977 nenašel žádnou stopu. Teprve v důvěrné zprávě z 11. dubna 1978 referoval velvyslanec Emmanuel d'Haricourt o rozhovorech, které vedl on a jeho dva spolupracovníci se třemi mluvčími Charty 77.

Z kontextu vyplývá, že nešlo o rozhovor skupinový. Velvyslanec sám se sešel s Jiřím Hájkem i s Václavem Havlem, s Martou Kubišovou hovořili zřejmě – odděleně – oni dva nejmenovaní spolupracovníci.

V únoru 2007 zpřístupnilo americké ministerstvo zahraničí washingtonskému National Security Archive (NSA) 85 došlých a odeslaných depeší velvyslanectví USA v Praze z ledna a února 1977, které se tak či onak vztahovaly k Chartě 77. Nevládní organizace NSA poskytla Československému dokumentačnímu středisku v Praze kopie celého souboru. Čas k jejich prostudování byl příliš krátký, abych mohl poskytnout obsáhlejší referát. I pouhá letmá prohlídka však potvrzuje poznatek ze studia obdobného materiálu německého a francouzského, že jde o pramen mimořádné ceny s výpovědní hodnotou k širokému spektru témat.

Potřeba internetové dokumentace o Chartě 77

Stojíme bezprostředně před vydáním třísvazkové edice pramenů Charta 77: Dokumenty 1977–1989, která obsahuje v plném znění soubor takřka 600 textů, které byly identifikovány jako takzvané dokumenty Charty 77. Edice je vybavena rozsáhlým vědeckým aparátem a ve třetím svazku přináší takřka stovku dokumentů o Chartě 77 pocházejících jak z prostředí Charty, tak ze státních a politických aparátů komunistického Československa.

Lze očekávat, že se časem objeví soubory osobní korespondence s novými autentickými svědectvími; dnešní mladí historikové se zajisté ještě dožijí zpřístupnění příslušných pramenů sovětské provenience. Než budou napsány „velké“ dějiny Charty, musí však být především prostudováno prostředí, v němž Charta působila, musí být zmapovány sociální dějiny Československa sedmdesátých a osmdesátých let. Teprve ty nám dají fundovanou odpověď i na otázky proč – mimo jiné – Charta 77 nezakotvila na Slovensku nebo proč v Polsku po Výboru na obranu dělníků (KOR) následovala Solidarność, zatímco v Československu celých deset let držela prapor jen Charta 77 s Výborem na obranu nespravedlivě stíhaných.

Pokud jde o Chartu samu, dočkáme se jistě tematických edicí pramenů – třeba právě dokumentů diplomatické povahy, které jsem předtím zmínil –, řady časopiseckých studií i monografií. Není však od věci připravit souběžně s tradiční prezentací výsledků bádání i dokumentační a publikační internetový projekt o Chartě 77, o jehož potřebě jsem hovořil na tiskové besedě před zahájením konference. Jeho předností by bylo (a snad

opravdu bude) to, že na dobře uspořádanou a systematicky spravovanou stránku lze umístit nejen všechno, co už bylo o Chartě a chartistech publikováno (také výňatky z memoárů, studie a časopisecké články), ale i další, již dnes shromážděnou a pak nově zpřístupňovanou či objevidovanou dokumentaci o Chartě. Zde mám na mysli mimo jiné všechno, co bylo o Chartě a v souvislosti s Chartou publikováno samizdatem a pak v dobovém domácím i zahraničním tisku, rozhlase, v televizi.

K takovému velkému projektu je třeba spojit síly domácích institucí – na prvním místě Ústavu pro soudobé dějiny, Československého dokumentačního střediska, o.p.s., knihovny Libri prohibiti a nově vznikajícího Ústavu pro studium totalitních režimů – a získat ke spolupráci zahraniční partnery. Snad nebude tak obtížné získat na podporu takového projektu prostředky ze zdrojů Evropské unie.

Historie Charty si takovou pozornost zaslouží. Vždyť dissent sedmdesátých a osmdesátých let, jehož byla Charta 77 nejviditelnější a snad i nejdůležitější součástí, byl významným konstitutivním prvkem dnešních svobodných poměrů. Nejen to. Jak o tom hovořili vzácní hosté v úvodním panelu a jak to včera přesvědčivě vyložil kolega Jacques Rupnik, Charta 77 byla spolutvůrcem a součástí evropského veřejného prostoru. Charta 77 bezpochyby přispěla k tomu, že bylo překonáno rozdělení Evropy, její ideové a politické dědictví patří do současné duchovní a politické výbavy evropského společenství.

**CHARTER 77: NEW SOURCES AND FUTURE PROJECTS.
ABSTRACT**

Vilém Prečan

It has been remarked that when one says something about Charter 77 one is actually also saying something about oneself. I have argued on various occasions that everyone has his or her own Charter. That is true both of those who signed it, making the Charter their fate for many years to come, as well as of those who it felt the Charter had something to say to them through the Iron Curtain or over the frontier of one of the “fraternal countries” of the Soviet bloc. But, unintended by those who initiated it, it also touched the conscience of some others, who did not find the courage to come out publicly in support of it and then often sought all kinds of reasons to call the Charter a step in the wrong direction. This affected even those who, against their better judgement, caved in to pressure from the authorities, and in the campaign organized by the regime cast aspersions on the Charter or even on friends who had signed it.

Most historians know how difficult it is to understand periods they have not actually lived through, and how much preparatory work has to be done to compensate for this lack of personal experience. But it is perhaps equally difficult for historians to meet the requirements of critical historiography when researching periods they have lived through. Historians working with eye-witnesses know how difficult it is to explain to them that their recollections of the past are incomplete, merely individual slices of some larger real past. And now historians themselves are eyewitnesses, stubbornly insisting on their own truths about the past, and having to remind themselves again and again that their own experience and historical memory are a double-edged sword: not only a great advantage but also, misleading, a handicap. Consequently it is important to discuss the topic extensively and intensively and to put together teams of researchers from different fields and generations.

Western Foreign Policy and the Beginning of Charter 77

Now, after having waited out the thirty-year limit (though in the USA and Great Britain this limit can be legally shortened), the hitherto unexplored wealth of the archives of Western foreign offices are opening up to historians of Charter 77 and the dissident movement. It is now possible to become better acquainted with primary sources containing information that diplomats working in Czechoslovakia at the time obtained about dissidents and dissent, and to research more intensely the “learning process” that Western diplomats underwent when faced with a new factor not only in the politics of the Communist countries themselves, but also in European politics in general.

In spring 2006 I had an opportunity to do research in the archives of the German and French ministries of foreign affairs – even before the thirty-year limit had passed – and to see documents from the West German and French embassies in Prague and the foreign ministries of both countries on the topic of Charter 77 from January 1977 to spring 1978. Particularly the German material, extensive and diverse, demonstrates that we now have an important additional source for the analysis of the development of Charter 77. Hitherto, historians had information from documents issued by Charter 77 and from *samizdat* journalism of the time, from the fragment of preserved personal correspondence and period memoir-like testimony of eyewitnesses, which is not always reliable. They are gradually also going to have available to them declassified sources related to Charter 77 from the Communist secret services, the StB (Státní bezpečnost or State Security forces), and counter-espionage. Now historians shall be able to obtain year after year (as the thirty-year-old records are made accessible) diplomatic correspondence from embassies and consulates and documents from the ministries of foreign affairs with analytical observations about the Charter, the dissidents, and the opposition, written by people who assessed them day after day. These assessments have been made with sympathy, though critically, as fair as possible and with the necessary distance, in keeping with the professional duties of their authors. Historians will thus get information obtained in diplomats’ discussions with dissidents, analyses of the press of the country in which they were posted, views from colleagues at other embassies and international institutions. And historians will also have at their disposal specific information about the extent of contacts between Western diplomats in Prague and Charter

signatories and other dissidents, as well as the problems of those relations.

Probably the most important are the telegrams and telexes of the embassies, which were sent to the ministries in the capitals back home. The first report from the West German Embassy, on the preparations for a “new, spectacular act, with which critics of the regime wish to bring attention to human-rights violation in the country,” was sent to Bonn at 5 pm, 30 December 1976. The author of the report undoubtedly had the “Charter 77 Declaration” at his disposal, because the four-page declaration has been faithfully interpreted, including information about the spokesmen, the character of the Charter, the number of signatories (241), and the information that the Declaration was already abroad and would be published in major West European and North American dailies, probably 7 January. There is also the information that the text would be made available to the Czechoslovak mass media even before being published abroad.

The regular, comprehensive, and systematic reporting by the West German Embassy in Prague reflects all the ups and downs of Charter activity: moments of crisis after the death of Charter spokesman Jan Patočka (1907–1977), questions raised by the silent periods between the issuing of documents, and the resignation of Jiří Hájek (1913–1993) as spokesman in April 1978. These documents and those of the relevant department of the Foreign Ministry also contain much information about German solidarity with the arrested and imprisoned Chartists, about interventions made in talks with the Czechoslovak foreign minister, during President Gustáv Husák’s state visit to Bonn, and on other occasions. It includes a letter from Willy Brandt, President of the Socialist International, to Hans-Dietrich Genscher, West German Foreign Minister, about the visit of Ruth Brandt to Czechoslovakia in May 1977, and also the text of Brandt’s personal letter, which his secretary gave to Hájek. In addition, the archives contain a number of documents about acts of solidarity from individuals, non-governmental institutions, and West German organizations that turned to the Foreign Ministry on matters concerning Czechoslovak political prisoners.

The French Embassy in Prague had, at the latest from the beginning of February 1977 onwards, all of the gradually published Charter documents and articles by Jan Patočka and others, as is evident from the French translations made by the embassy and sent to Paris, which then further

distributed them to other French embassies and consulates. Beginning in February 1977 Paris was getting telegrams and regular written reports about Charter 77 from its ambassador in Prague. Similarly to the German documents the material of the French Embassy in Prague and the Quai d'Orsay contains much evidence of responses to Charter 77 abroad, especially in telegrams or reports from French diplomats in many countries.

In February 2007 the US Department of State made available to the National Security Archive (NSA) 85 dispatches to and from the US Embassy in Prague sent in January and February 1977, which in one way or another related to Charter 77. The NSA, a non-governmental organization in Washington D.C., provided the Czechoslovak Documentation Centre, Prague, with copies of the whole set. Even a cursory look at them confirms information obtained from research into similar material of German and French origin and that this is an exceptionally valuable source relevant to the full range of topics.

The need to get documents by and about Charter 77 onto the Web

We are just about to publish the three volume edition *Charta 77: Dokumenty 1977–1989*, which contains almost 600 complete texts, which were identified as “Charter 77 Documents.” The volumes are extensive annotated. Volume 3 includes nearly a hundred documents about the Charter, which come both from Charter circles and from the State *aparát* and Party *aparát* of Communist Czechoslovakia.

It is fair to expect that with time sets of personal correspondence containing new authentic testimony will appear. Today's young historians will one day surely see the declassification of the relevant Soviet documents. Before the “great” history of Charter 77 is written, however, the milieu in which the Charter was operating has to be studied and the history of Czechoslovak society in the 1970s and 1980s has to be charted out. Only that will provide credible answers to questions such as why Charter 77 did not take root in Slovakia or why in Poland, after the Workers' Defence Committee (Komitet Obrony Robotników – KOR) came *Solidarność*, whereas in Czechoslovakia for a full ten years it was only Charter 77 and the Committee for the Defence of the Unjustly Prosecuted (Výbor na obranu nespravedlivě stíhaných – VONS) that were taking a clear stand.

Concerning the Charter itself, we shall one day certainly see thematically arranged collections of documents, for instance, the diplomatic documents I have just mentioned, journal articles, and books devoted to the subject. It would also be good, however, to compile in parallel with the traditional presentation of research a Website of documents and commentary about Charter 77. Its advantage would be (and perhaps really will be) that on a well-organized, systematically laid out Web-page one can put not only everything that has already been published about the Charter and Chartists (including articles and excerpts from memoirs), but also other, now compiled and recently declassified or discovered documents about the Charter. Here, I have in mind, for instance, everything that was published on the Charter and in connection with the Charter, first in *samizdat* and then in the press of those days, both in Czechoslovakia and in other countries, on the radio and on television.

Such a large project requires the skills and energies of institutions at home and partners abroad. Perhaps it will not be so difficult to win support and funding for it from the European Union.

The Charter deserves such attention, not only because the dissident movement of the 1970s and 1980s, of which Charter 77 was the most visible and perhaps also the most important part, is an important source of today's free society, but also owing to its international dimension and importance, as discussed in the introductory remarks and by Jacques Rupnik as well.

CHARTA 77 JAKO NEZÁVISLÁ VEŘEJNOST

Jan Pauer (Forschungsstelle Osteuropa, Universität Bremen)

Náš mezinárodní badatelský projekt „Jiná východní Evropa – disent v politice a společnosti, alternativy v kultuře“ se snaží o srovnání veřejných diskursů v disentu pěti zemí v šedesátých až osmdesátých letech. Jde o Sovětský svaz, Polsko, Maďarsko, Československo a východní Německo. Srovnáváme několik tematických celků, které byly relevantní i charakteristické pro veřejné diskursy v disentu – například kritiku komunistických režimů, debaty o strategii disentu a opozice, diskuse o konstituování nezávislé paměti, o sebereflexi disentu, o národní otázce a o Evropě a konečně o koncepcích nezávislé veřejnosti. Nerekonstruujeme dějiny disentu a opozice, jak to detailně probíhá v národních výzkumech, nýbrž srovnáváme veřejné diskursy, které volně cirkulovaly jak v národním tak mezinárodním rámci.

Disent a veřejnost

V příspěvku se omezím na několik koncepčních poznámek na téma veřejnost v bývalém komunistickém Československu a na roli „Charty 77“ jako nezávislé veřejnosti. Každé politické společenství si vytváří vlastní veřejnost a její analýza nám pomáhá pochopit povahu systému. Nejkratší a výstižná dobová charakteristika veřejnosti z počátku 18. století jí přiřkla základní význam: Omezuje absolutismus. V dlouhém procesu občanské emancipace se vyvinula veřejnost, která tvoří nedílnou součást pluralitně-demokratických společností. Ponechme stranou teoretické spory o tom, zda veřejnost v politických společenstvích slouží k dorozumění na základě autority lepších argumentů – jak veřejnost chápe Jürgen Habermas –, nebo zda v ní dochází ke střetu ideologických schémat podle Niklase Luhmanna. Oba vycházejí z předpokladu, že se

moderní demokratické společnosti konstituují komunikací a jsou proto odkázány na reflexivní medium zvané veřejnost.¹

Subjektem veřejnosti je občan. Intelektuál je pouze jeho prominentní variantou a expert, pokud vstoupí na veřejnost, musí překládat odborné problémy do obecných poloh. Zde se projevuje jeden z konstitutivních znaků veřejnosti, její laický charakter. Veřejnost v demokratických společnostech je obecně přístupná pro každého, což samozřejmě neznamená, že všichni účastníci mají stejný vliv na veřejné mínění. Ačkoliv veřejnost nerozhoduje, je hlavní instancí posuzování politiky. Základním znakem demokratické veřejnosti je existence kritického publika, které kontroluje moc. Současně se v prostoru veřejnosti vytváří společenský konsensus. Veřejnost má nejen kontrolní, ale i integrativní funkci. Je místem, kde se formulují obecné zájmy politického společenství.

Je zřejmé, že tento liberálně-demokratický model „veřejnosti“ nelze aplikovat na charakteristiku veřejnosti v bývalých komunistických režimech. V komunistickém Československu nebyl po roce 1948 sovětizován jen hospodářský a politický systém, ale i veřejnost. Charakter veřejnosti v komunismu se v průběhu dějin měnil, i když si ponechal řadu základních znaků. Již v počáteční fázi násilného etablování si komunistické režimy vynucovaly pro svůj postup pomocí kampaní a mobilizací svých zastánců veřejný souhlas. Vizualizace nadvlády komunistické strany byla ve stalinské fázi doprovázena širokou škálou jejích manifestací – od vojenských přehlídek až po vynucená veřejná doznání obětí politického teroru. Přesto nerezignoval komunistický režim na zpětné vazby ke společnosti. Demonstrace jednoty komunistické strany a lidu patřila ke klasickému repertoáru inscenací angažované veřejnosti.

V rámci holistické utopie jednoty společnosti a jednotlivce, který měl být formován do podoby „nového člověka“, byla politizována i soukromá sféra občanů, která se stala objektem zájmu politiky. Vedle této totalitní inscenované veřejnosti existovaly oblasti přísně utajených procesů – ať již rozhodovací procesy v politbyru nebo utajované lokality trestních táborů. Totalitní veřejnost a politika utajení tvořily kulisu systematického utiskování jakýchkoliv projevů nezávislého veřejného mínění. Logickým důsledkem symbiózy utajování a inscenace byl fenomén „překvapené veřejnosti“. Ze dne na den se například občané Československa

¹ Habermas, Jürgen: *Strukturwandel der Öffentlichkeit*. Darmstadt 1987; Luhmann, Niklas: *Die Realität der Massenmedien*. Opladen 1996, s. 183–189; Týž: *Die Politik der Gesellschaft*. Frankfurt a.M. 2000, s. 274–318.

počátkem 60. let dozvěděli, že byl završen socialismus a oni se octli na prahu komunistické společnosti.

Po roce 1956 začíná i přes kontinuitu propagandy, agitace a mobilizace centrálně kontrolované veřejnosti vznikat typus fragmentovaných a segmentovaných veřejností. Neformální skupiny vědecké a kulturní inteligence, které operovaly v oficiálních strukturách, rozšiřovaly prostor pro autonomní myšlení a cirkulaci informací. Tento proces vzniku částečně autonomních, ještě většinou neinstitutionalizovaných veřejností kulminoval v řadě konfliktů a přispěl k demokratickému průlomu v roce 1968. Odstranění cenzury zákonem schváleným komunistickým parlamentem v průběhu Pražského jara 1968 zůstává i přes „glasnost“ druhé poloviny 80. let unikátním jevem v dějinách komunismu. Od cenzury osvobozená veřejnost roku 1968 nereformovala komunistický režim, nýbrž ho transformovala. V srpnovém okupačním týdnu zažila nezávislá veřejnost svoji hvězdnou hodinu, když se jí podařilo delegitimizovat zdůvodnění vojenské agrese.

Čerstvá zkušenost subverzivního charakteru nezávislé veřejnosti v roce 1968 traumatizovala komunistický funkcionářský aparát a spoluurčovala kurs normalizačního „obnovování pořádku“. Normalizace byla pokusem o druhou sovětizaci veřejnosti v Československu. Rozsáhlé čistky měly kromě obnovení strachu účel zamezit vzniku dílčích veřejností v oficiálních strukturách jako v 60. letech. Rozpuštěním svazů žurnalistů, spisovatelů, vědeckých ústavů byly likvidovány instituční předpoklady nezávislé veřejnosti. Čistky v knihovnách měly izolovat nezávislé myšlení od širší veřejnosti. Znovuobnovení restrikcí při výjezdech na Západ mělo omezit volný průchod myšlenek a informací.

Vedle strachu z existenčního postihu tvořily cenzura a trestní řád hlavní nástroje eliminace nezávislé veřejnosti v normalizovaném Československu. Počátkem sedmdesátých let definoval tehdy platný trestný řád hranice nezávislé veřejnosti. Slovenský spisovatel a publicista Laco Kalina byl v roce 1972 odsouzen za to, že v přítomnosti dvou osob ve svém vlastním bytě rozšiřoval tiskoviny „nepřátelského charakteru“. Po porážce politické opozice, která operovala v duchu a politické kontinuitě Pražského jara, byly politické procesy v letech 1971-72 jasným signálem komunistického režimu, že nestrpí žádnou nezávislou politickou aktivitu a veřejnost. I přes obnovu neostaliniistické rétoriky nebyl normalizační režim schopen ovládnout jako v padesátých letech celou společnost, ale soustředil se na zajišťování svého mocenského monopolu. Rezignoval

na převychovávání občanů a spokojil se s jejich vynucenou loajalitou. Kombinace politické diktatury a skromného konzumismu obohatila inscenovanou veřejnost o nový prvek: do husího pochodu komunistických frází se zařadila reklama.

Během celé normalizační éry nevznikly jako v 60. letech neformální veřejnosti v oficiálních strukturách. Rušivé vlivy přicházely od poloviny 80. let zvnějšku. Symptomatickým jevem v oficiální veřejnosti byla změněná funkce sovětského „Týdeníku aktualit“. Z následníka okupačních „Zpráv“ se stal perestrojkový orgán, který působil proti duchu „Poučení z krizového vývoje“.

Počátkem 70. let byla redukována nezávislá veřejnost na otevřené protestní dopisy, prohlášení a na literární samizdat. Toto křehké médium z doby před Gutenbergem, jak samizdat v roce 1960 nazvala Anna Achmatová, býval často podceňován. Omezený náklad, daný způsobem výroby limitoval bezprostřední vliv na širší veřejnost, ale opisování a distribuce samizdatů byly nekontrolovatelnými procesy. Podnik samizdatu neměl, jak napsal Václav Havel, ředitele.² Podobně jako politický vtíp se rozšiřováním samizdatu vytvářely i náhodné veřejnosti malých formátů. Relevance těchto tzv. Encounter-veřejností se projevila během mobilizace a vzniku velkých veřejností v roce 1989.³

O mezinárodní recepci nezávislé veřejnosti se tu již mluvilo. Izraelský satirik Ephraim Kishon charakterizoval svého času světovou veřejnost jako tu „ohromnou sílu, která zabránila okupaci Československa“.⁴ Navzdory tomuto ironickému bonmotu nutno konstatovat, že z průklepu psacího stroje obletělo slovo „gulag“ svět a stalo se navzdory cenzuře a izolaci autora vedle koncentračních táborů signaturou nelidskosti minulého století. Stejným způsobem se „Charta 77“ stala světoznámým symbolem boje za občanská práva. Různorodé formy nezávislé veřejnosti zajišťovaly kulturní a politický transfer přes hranice rozdělené Evropy.

Pojem veřejnosti implikuje publikum. Nemusíme konstruovat. Bývalý komunistický režim vytvořil až ideálně-typický protiklad dvou forem

² Havel, Václav: *Eseje a jiné texty z let 1970–1989*. Dálkový výslech. Spisy/4, Praha 1999, s. 484; K významu samizdatu srov. SAMIZDAT. *Alternative Kultur in Zentral- und Osteuropa: Die 60er bis 80er Jahre*. Bremen, Forschungsstelle Osteuropa (Hg.) 2000.

³ Neidhardt, Friedhelm – Gerhards, Jürgen: *Strukturen und Funktionen moderner Öffentlichkeit. Fragestellung und Ansätze*. Berlin, Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung (WZB) 1990, s. 20f.

⁴ Kishon, Ephraim: *Kishon für Kenner der Heiterkeit*. Frankfurt a.M. – Berlin – Wien 1980, s. 258.

publika. Na jedné straně kritické publikum signatářů Charty 77, kteří v občanském duchu zveřejnili a interpretovali Helsinské dohody o lidských a občanských právech, upozornili na jejich nedodržování a praktické popírání v tehdejší Československu a vyzvali jak režim tak občany k zodpovědnosti za stav věcí obecných, a na druhé straně daleko početnější tleskající publikum v Národním divadle, které se podílelo v rámci „Anticharty“ na zmírňování zoufalého nedostatku legitimacy komunistického režimu. Zajímavým momentem této kolaborační frašky byla skutečnost, že se režim při inscenaci veřejného souhlasu kulturně-zábavného aktivu spokojil se simulovaným souhlasem umělců.

V Československu 70. a 80.let existovaly různé formy nezávislých veřejností. Vedle významné náboženské reprezentovaly hudební underground, nezávislá kulturní fóra, bytové semináře, ekologické skupiny různé formy nezávislých veřejností dílčího charakteru. Znamé záběry Ivana Kyncla ze setkání Františka Kriegla s Jiřím Hájkem sledovaných rojem estébáků nebyla jen protipólem retušovaných fotografií komunistické propagandy, ale předně symbolickým výrazem modelu veřejnosti, který ztělesňoval Výbor na obranu nespravedlivě stíhaných. Systematické monitorování utajované represe bylo nejen účinným rozšířením ochranné funkce veřejnosti i do odlehlých míst republiky, ale obrácením principu observace. Není náhoda, že aktivisty VONSU po té, co „odtajnili tajné“, postihla nejtvrďší represe. Velmi důležitá byla snaha o vytvoření nezávislé veřejnosti při politických procesech.

Nezávislá veřejnost Charty reprezentovala jinou koncepci soukromí. Formulovala ethos občana a jeho hodnotových orientací. Důstojnost, pravda, solidarita, odmítnutí násilí a tolerance nebyly pouhé fráze. Rozhodnutí jednat v souladu s vlastním svědomím, nedívat se jinam, když se přímo před očima odehrává bezpráví, nebylo jen zajištěním integrity vlastní osoby, ale i veřejnou výzvou, že soukromá bezmoc může být překonána jen obnovením politické veřejnosti.

Charta 77 byla instituční páteří nezávislé politické veřejnosti v době normalizace. Konstituovala kulturu veřejného nesouhlasu a reprezentovala současně kulturu dialogu a světonázorové tolerance. Tím, že nebyla spojena s konkrétním politicko-ideologickým programem, položila otázku nezbytnosti nezávislé veřejnosti jako zdroje demokratické legitimacy ještě radikálněji, než osvobozený tisk roku 1968.

Rychlá mobilizace celonárodní nezávislé veřejnosti v roce 1989 by nebyla bez dlouholeté práce Charty možná. Symbolický kapitál

důvěry, kterou Charta disponovala, byl přenesen na širší veřejná fóra. I v mezinárodním měřítku měla Charta vliv. Nejen že úspěšně upozorňovala na nedělitelnost otázek míru, svobody a demokracie v Evropě, ale ovlivnila zásadní mírou obraz komunistického Československa ve světě. Otázky typu kolik divizí měla Charta nebo kritika její nepřipravenosti převzít moc ignorují původní smysl Charty. Nechtěla být vojevůdcem lidového povstání, ale veřejným příkladem pro chování občanů.

CHARTER 77 AS THE INDEPENDENT PUBLIC.

ABSTRACT

Jan Pauer

Our international research project “Another Eastern Europe – Dissent in Politics and Society, Alternatives in Culture” attempts to compare the public discourses over dissent during the 1960s to 1980s in five countries: the Soviet Union, Poland, Hungary, Czechoslovakia, and East Germany. We separately compare several themes which were relevant and characteristic of the public discourse about dissidents – for example criticism of the Communist regime, debates over the strategy of dissidents and the opposition, discussion of the constitution of independent memory, how dissent saw itself, the issue of nationalism in Europe, and finally the concept of an independent public. We are not reconstructing the history of the dissidents and the opposition as it is being researched in detail at the national level, but instead we are comparing the public discourses that were freely circulating on both the national and international level.

Dissent and the Public

In this paper I shall limit myself to a few conceptual remarks on the topic of the public in the former Communist Czechoslovakia and on the role of Charter 77 as an independent public. All political societies form their own public, and analyzing them can help us to understand the nature of the system. Modern democratic societies are constituted through communication, and are therefore dependent on a reflecting medium called the public.

The basic element of the public is the citizen. An intellectual is only a prominent variant of citizen, and an expert, if he or she presents himself or herself to the public, must translate academic problems into general terms. The public in democratic societies is generally open to all, which does not mean of course that all participants will have the

same influence on public opinion. Although the public does not make decisions directly, it is the main court of opinion on politics. The basic sign of a democratic public is the existence of a critical audience that acts as a check on power. At the same time in the public arena social consensus is formed. The role of the public, then, is both of control and integration. It is the place where the public interests of political society take shape.

It is clear that the liberal-democratic model of the “public” cannot be applied to the public in the former Communist regimes. In Communist Czechoslovakia it was not only the political and economic system that was Sovietized, but the public as well. The character of the public under the Communist regime changed during the course of history, even though it maintained a number of its basic traits. Even in the initial phase of its forced establishment, the Communist regimes coerced the public into granting approval for its actions, with the help of campaigns and the mobilization of its supporters. Imposition of rule by the Communist Party was, during the Stalinist phase, accompanied by a broad range of its manifestations – from military parades to forced public confessions by the victims of political terror. Even so, the Communist regime did discount public reaction. Demonstrations of unity between the Communist Party and the people were part of the classic repertoire of staged public enthusiasm.

Under the holistic utopia of a union of society and the individual, which was to be shaped into “the New Man,” the private sphere of citizens was politicized, and became the object of politicians’ interest. Besides this totalitarian staged public, there also existed an area of strictly secret processes – from the decision-making processes within the politburo to the prison camps. Totalitarian society and the politics of secrecy created the backdrop of a systematic repression of any sign of independent public opinion. The logical result of the symbiosis of secrecy and staging was the phenomenon of the “surprised public.” Overnight the citizens of Czechoslovakia in the early 1960s learned that Socialism had been achieved, and that they were on the verge of becoming a truly Communist society.

Despite the continuity of propaganda, agitation, and mobilization of a centrally-controlled public, a type of fragmented and segmented public began to emerge after 1956. Informal groups of the academics and people in the arts, who operated within the official structures, expanded the area available for autonomous thought and circulation of information. This

process of the appearance of a partly autonomous, non-institutionalized public that was still in the majority culminated in a number of conflicts, contributed to the democratic breakthrough in 1968. The lifting of censorship by a law approved by the Communist parliament during the course of the Prague Spring of 1968 remains, despite the period of "glasnost" in the late 1980s, a unique event in the history of Communism. The public freed of censorship in 1968 did not reform the Communist regime, but they did manage to change it. In the week at the end of August when the country was occupied the independent public saw its hour of glory as it succeeded in de-legitimizing the rationalization for the military aggression.

The fresh experience of the subversive character of an independent public in 1968 traumatized the Communist apparatus and co-determined the course of the "restoration of order" under the "normalization" regime. Normalization was the second attempt to Sovietize the Czechoslovak public. Extensive purges were intended to make the public afraid again and to limit the rise of smaller groups in the official structures as had happened in the 1960s. The institutional foundations of an independent public were destroyed by dissolving the unions of journalists, writers, and academics. Purges in the libraries were meant to isolate independent thought from society at large. The reintroduction of restrictions on travel to the West was meant to limit the free flow of ideas and information. Apart from fear of loss of employment, the chief mechanisms for the elimination of independent society in a normalized Czechoslovakia were censorship and the courts. Despite its renewed neo-Stalinist rhetoric, the normalization regime was unable to control the entire society as it had done in the 1950s; instead it concentrated on maintaining its monopoly on power. It gave up trying to re-educate society, and contented itself with gaining the obedience of the public. A combination of political dictatorship and modest consumerism brought a new element to the stage-managed society; the language of advertising was included in the goose-stepping parade of Communist phrases.

In the early 1970s the independent public was reduced to open protest notes, declarations, and literary samizdat. Small printings due to production limitations also limited their immediate effect on the broader public, but manual copying and distribution of samizdat was an uncontrollable process. The samizdat business, as Václav Havel wrote, had no boss. Like political jokes, the spread of samizdat created a mobile public on a small

scale. The relevance of this “encounter-public” became evident during the mobilization and emergence of the greater public in 1989.

Ivan Kyncl’s famous picture of František Kriegel and Jiří Hájek followed by a swarm of secret policemen was not just the antithesis of the retouched photographs of Communist propaganda. More important, it was the symbol of a model of the public embodied by the Committee for the Defence of the Unjustly Prosecuted (VONS). Systematic monitoring of secret-police repression was not only an effective expansion of the protective function of the public reaching even into remote areas of Czechoslovakia, but a reversal of the principle of observation. It is no accident that VONS activists, after they “unmasked the secret police,” were hit by severe repression. The effort to form an independent public at the show trials was similarly important.

The independent public of the Charter represented a different conception of privacy. It formulated the ethos of a citizen and his value orientation. The decision to act in accordance with one’s conscience, not to look away when injustice takes place before one’s very eyes, was not just a reaffirmation of one’s own integrity, but a public demonstration that private helplessness could only be overcome by the restoration of a political public.

Charter 77 was the institutional backbone of the independent political public during the normalization years. It constituted a culture of public resistance, while also representing a culture of dialogue and tolerance of other ideas. It was not linked to any concrete ideological programme, and therefore posed the question of the necessity of an independent public as the source of democratic legitimacy even more radically than the newly unmuzzled press of 1968.

The Charter left its mark on an international level as well. Not only did it successfully call attention to the indivisibility of peace, freedom, and democracy in Europe, it also fundamentally influenced the picture of Communist Czechoslovakia in the world. Questions such as how many divisions the Charter had, or criticism that it was unprepared to take power, ignore the original mission of the Charter. It did not aspire to lead a popular uprising, but to represent an example of public behaviour on the part of citizens.

ORÁLNÍ HISTORIE A VÝZKUM OPOZICE V LETECH 1969–1989

Miroslav Vaněk (Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i.)

Rád bych na tomto místě připomenul a přiblížil historický postup a pramen, který – vedle písemných dokumentů, vzešlých z činnosti Charty 77 i orgánů komunistické moci, které její činnost sledovaly a pronásledovaly – přinesl rovněž řadu informací a poznatků nejen o Chartě 77, jejích signatářích, příznivcích a různých i různorodých skupinách a iniciativách, jež lze souhrnně označit jako český / československý disent nebo opozici, stejně jako o odpůrcích a pronásledovatelích všech těchto iniciativ, a konečně o té části naší společnosti, jejíž postoje k někdejší komunistické moci i opozici jsou předmětem našeho současného bádání. Tento specifický pramen přináší a formuje výzkumná metoda orální historie, jejíž teorií, výukou i praktickou aplikací se na půdě Ústavu pro soudobé dějiny zabýváme již přes deset let¹.

Orální historie, dnes už celosvětově uznávaná a svými výsledky opodstatněná badatelská metoda v řadě humanitních a společenskovědních oborů umožňuje historikovi soudobých dějin nahlédnout tak říkajíc „pod povrch“ (písemně dokumentovaných) událostí a procesů, a v rozhovorech s jejich aktéry přiblížit jejich prožitky, zkušenost, názory a někdejší i současné postoje.

Ještě předtím než jsme (v r. 2000) ustavili v rámci ÚSD AV ČR Centrum orální historie, předložili jsme s dr. Otáhallem odborné i širší veřejnosti výsledky našeho prvního rozsáhlého projektu, zpracovávaného

¹ K teorii i metodě orální historie a její následné aplikaci vyšla v Centru orální historie ÚSD AV ČR řada publikací a odborných článků, viz např. Vaněk, Miroslav: *Orální historie ve výzkumu soudobých dějin*. Praha, ÚSD AV ČR 2004, 175 s.; Vaněk, Miroslav a kol.: *Orální historie: Metodické a „technické“ postupy*. Olomouc, FF UP 2003, 78 s.; Vaněk, Miroslav. Globalizace a digitální revoluce aneb Čtvrtá vývojová fáze orální historie. Ohlédnutí za 14. mezinárodní konferencí orální historie v Sydney. In: *Soudobé dějiny*, roč. XIII, č. 1–2, Praha, ÚSD 2006, s. 267–279.

touto metodou, ve formě publikace „Sto studentských revolucí. Životopisná vyprávění“². Pro téma této konference je významné, že v rozhovorech se stovkou vysokoškolských studentů, kteří se v listopadu 1989 aktivně zúčastnili studentské stávkou, se prakticky všichni oslovení, tedy naši „narátoři“, spontánně nebo na podnět tazatele vyjádřili i o svém tehdejší vztahu k Chartě 77, dalším občanským iniciativám a fenoménu opozice obecně. Od promyšlených postojů a vlastních zkušeností s činností disentu (zejména u dětí disidentů a jich přátel), přes nevyhraněné, zájmem, zvědavostí, rodinným i školním prostředím podněcované názory, až k téměř naprosté neinformovanosti o samotné existenci jakékoli opozice jsme získali široce rozrůzněnou škálu výpovědí o tom, jak tehdejší vysokoškoláci z Prahy, Brna i regionálních univerzitních center vnímali Chartu 77. Jak si sami pro sebe, pokud vůbec, interpretovali její strukturu, ideje, reálné možnosti a cíle, jaký kredit jí přiznávali, a jaké místo zaujímal v hierarchii jejich zájmů, formování etických principů a hodnot, i v každodenním životě.

Následující projekt „Politické elity a disent v období tzv. normalizace. Životopisná interview“³ se Chartě 77 přibližoval ještě úžeji, a zároveň ze dvou opačných pólů. V něm jsme získali a posléze analyzovali, interpretovali a publikovali 120 rozhovorů s představiteli politických elit předlistopadového Československa a tzv. antielit, tedy aktivistů disentu (450 hodin záznamů, 6.500 stran přepisů). Výsledkem projektu byla rovněž dvousvazková publikace „Vítězové? Porážení?“⁴ obsahující padesát nejzdařilejších rozhovorů.

Životopisná vyprávění komunistických funkcionářů od někdejšího generálního tajemníka ÚV KSČ po činitele okresních výborů komunistické strany dokazovala jejich rozporuplné stanovisko: Zatímco na jedné straně byla činnost Charty 77 a dalších iniciativ v jejich sděleních bagatelizována, znevažována a podceňována, nebyla opatření represivních složek režimu, postihující tyto iniciativy a perzekuuující jejich aktivisty, téměř žádným z funkcionářů zpochybněna a kritizována. Teprve k poslednímu období před listopadem 1989 naznačovali někteří, zejména mladší a v centru působící funkcionáři vágní plány a pokusy začít

² Otáhal, Milan – Vaněk, Miroslav: *Sto studentských revolucí: Studenti v období pádu komunismu – životopisná vyprávění*. Praha, Lidové noviny 1999. 860 s.

³ Projekt byl podpořen Grantovou agenturou České republiky a probíhal v letech 2002–2004.

⁴ Vaněk, Miroslav – Urbášek, Pavel: *Vítězové? Porážení? Politické elity a disent v období tzv. normalizace. Životopisná interview*. Praha, Prostor 2005, 1970 s.

navazovat s vybranými představiteli opozice „dialog“, případně je z režimem vnucené ilegality vymanit a připustit jejich včlenění nebo (v případě některých vyloučených členů KSČ), znovuzачlenění do legálních, ne-li oficiálních struktur politického a společenského života. Většina komunistických funkcionářů přitom hlavní ohrožení své již bezkoncepční, odideologizované a rozkládající se moci nespatořovala v domácí opozici, ale v trendu Gorbačovovy perestrojky. Pouze menší část mladších, podle svých vlastních slov „progresivních“ a de facto pragmaticky uvažujících a jednajících funkcionářů vyjádřila „ochotu“ k určitým „ústupkům“ vůči opozici, přičemž motivem této ochoty nebyl vztah k opozici samé, ale jednalo se o důsledek změny politického klimatu v mezinárodním měřítku. Ani konzervativní funkcionáři (zejména starší generace a působící v okresních a krajských výborech) nesdíleli přitom jednoznačně Jakešovo přesvědčení „Měli jsme bojovat“, a rezignovali na ztrátu svého postavení a moci s převládající zatrpklou pasivitou.

Opozice, již byla věnována druhá polovina uvedeného projektu, rovněž reprezentovala celou škálu různých se individuálních postojů a vztahů k myšlenkám a činnosti Charty 77. Dokonce ani mezi jejími signatáři, kteří nám poskytli rozhovor, nepanovala, alespoň v období těsně před listopadem 1989, jednotnost názorů jak např. na koncepci „antipolitické politiky“, tak na konkrétní kroky a postupy, jež část Charty navrhovala, např. ve vztahu k demonstraci v srpnu 1988.

Zde bych chtěl zdůraznit, že kriteriem pro výběr narátorů z prostředí opozice byla „trvalá či opakovaná, veřejně projevovaná aktivita proti tehdejšímu režimu a zároveň perzekuce a postih, jimž byl aktivista za svoji činnost postihován“. Někteří naši narátoři se přitom sami označení za disidenty vyhýbali či bránili, buď ze skromnosti, nebo proto, že toto označení považovali pro svoji aktivitu za nevýstižné. Samotný podpis Charty 77 rozhodně nebyl kriteriem našeho vyhledávání a výběru narátorů, třebaže na druhé straně nás kolikrát přivedl k narátorovi, žijícímu na malém městě, vystupujícímu proti komunistickému režimu v lokálně nebo regionálně omezeném okruhu důsledně a principiálně (a často místními orgány StB šikanovanému a postihovanému se stejnou tvrdostí, která byla aplikována vůči známým disidentům, působícím v samém centru dění), tedy k narátorovi, jehož účast v opozičních aktivitách byla motivovaná jeho morálními zásadami a realizovaná se skromností, jež neočekává žádné „zviditelnění“, a vede spíše k rozpakům a ostychu, má-li svůj životní příběh vyprávět „na mikrofon“.

V prostředí opozice jsme také získali rozhovory s narátory, kteří se vůči Chartě 77 vyjadřovali otevřeně velmi kriticky (např. Emanuel Mandler, jeden ze zakladatelů Demokratické iniciativy), nebo se sami, jako např. syn signatáře a mluvčího Charty 77 Bedřicha Placáka, Petr Placák, označovali za „opozici vůči opozici“, neboť, řečeno jeho vlastními slovy, už nestačilo „psaní petic, textů, prostě taková ta klasická opozice, jak se to dělalo do té doby, ale bylo potřeba vyjít do ulic“. (České děti, skupina, jejíž činnost právě Petr Placák inicioval, také rozhodujícím způsobem vedla demonstraci v srpnu 1989.)

Interpretace postojů aktivistů různých občanských iniciativ a hnutí, vznikajících v posledních dvou letech před listopadem 1989 zachycuje sborník *Mocní? A bezmocní?*⁵, který byl kromě publikovaných rozhovorů dalším výstupem uvedeného projektu, a který zároveň ukazuje rozvrstvení nezávislých aktivit z hlediska zájmového (ekologické a mírové iniciativy), regionálního, náboženského, generačního i názorového, od Obrody až ke zmíněným Českým dětem.

Na tomto místě bych rád připomenul, že metodou orální historie postupovali i další domácí i zahraniční badatelé, kteří své projekty zaměřili buď přímo na studium Charty 77. Květa Jechová, autorka publikace „*Lidé Charty 77*“⁶, se zaměřila na sběr a následnou analýzu 36 biografických interviews se signatáři Charty 77. Nebo na některé protagonisty opozice v klíčovém listopadovém období, jak činí publikace Milana Otáhal a Zdeňka Sládka „*Deset pražských dnů*“⁷, která obsahuje krátké tematicky zaměřené rozhovory, uskutečněné bezprostředně po listopadových událostech. Svědectví klíčových protagonistů listopadových událostí jakož i záznamů přímých jednání mezi zástupci Občanského fóra a tehdejší politické moci využívá ve své zaslouženě oceňované monografii rovněž Jiří Suk⁸. Publikace Lukáše Valeše „*Listopad 1989*

⁵ Vaněk, Miroslav (ed.): *Mocní bezmocní a Bezmocní mocní. Politické elity a disent v období tzv. normalizace. Interpretální studie životopisných interview*. Praha, Prostor 2006, 411 s.

⁶ Jechová, Květa: *Lidé Charty 77. Zpráva o biografickém výzkumu*. Praha, COH ÚSD 2003, 170 s.

⁷ Otáhal, Milan – Sládek, Zdeněk: *Deset pražských dnů. Dokumentace*. Praha, Academia 1990, 672 s.

⁸ Suk, Jiří: *Labyrintem revoluce. Aktéři, zápletky a křižovatky jedné politické krize*. Praha, Prostor 2003, 507 s.

v Klatovech“⁹ a „Rok 1989 v Plzni a západních Čechách“¹⁰ přinášejí důležité analýzy realizovaných rozhovorů v dané lokalitě.

Ze zahraničních badatelů se pokusili problematiku východoevropského disentu osvětlit pomocí narativních rozhovorů Susane a Ronald Shapiro, „The Curtain Rises. Oral Histories of the Fall of Communism in Eastern Europe“¹¹. Výsledky jejich dobře míněné snahy relativizuje skutečnost, že se jim alespoň v českém prostředí nepodařilo zcela překonat jazykovou bariéru a tím i detailněji pochopit sdělení narátorů. Časté jsou i faktografické nepřesnosti. Oceňovaná publikace Padraica Kenneyho „A Carnival of Revolution“¹² pracuje jak s rozhovory (tematicky vedenými) tak i dalšími primárními prameny. Rád bych ještě zmínil práci amerického badatele Michaela Longa „Making History: Czech Voices of Dissent and the Time Revolution“¹³. Michael Long, profesor Slavic and Eastern European Studies at Baylor University, vedl v roce 2004 rozhovory s 11 prominentními českými disidenty. Za zmínku stojí možná úsměvná poznámka autora, který ve svém úvodu píše, že v českém prostředí není dosud metoda orální historie téměř známa (sic!), zcela jistě pak málo chápána a málo využívána.

Ať se již cíle zmíněných projektů limitovaly na vedení, audio záznam, přepis, archivování a publikování rozhovorů, nebo se rozšířily i na jejich analýzu a interpretaci, dokládají všechny tyto výzkumné počiny přínosnost orální historie, již bude nepochybně využito i v dalším výzkumu Charty 77, už proto, že nové generace historiků si budou klást i nové otázky.

Význam a přínos orální historie zde spatřujeme zejména v tom, že představuje účinný nástroj proti tzv. mýtizaci dějin, k níž snadno dochází, je-li poznání určitého historického děje nebo procesu redukováno na jeho „objektivní“ kostru nezohledňující právě různorodost individuálního „prožitku dějin.“ Orální historie jako výzkumná metoda

⁹ Valeš, Lukáš: *Listopad 1989 v Klatovech aneb Klatovy v přelomových letech 1989–1990*. Klatovy, AgAkcent 2005, 111 s.

¹⁰ Valeš, Lukáš (ed): *Rok 1989 v Plzni a západních Čechách*. Sborník studentských prací. Plzeň, FHS ZČU 2003, 261 s.

¹¹ Shapiro, Susan – Shapiro, Ronald: *The Curtain Rises: Oral Histories of the Fall of Communism in Eastern Europe*. Washington D.C., McFarland & Company 2004.

¹² Kenney, Padraic: *A Carnival of Revolution. Central Europe 1989*. Princeton and Oxford, Princeton University Press 2002, 341 s.

¹³ Long, Michael: *Making History: Czech Voices of Dissent and the Revolution of 1989*. Lanham, Rowman & Littlefield Publishers 2005, 189 s.

umožňuje zároveň pohled takříkajíc „zdola“, protože alespoň v našem pojetí se orientuje na narátory, kteří, ať již mezi studenty či disidenty, nepatřili k „vrcholům“ pomyslné společenské pyramidy, ale často svou doslova mravenčí prací tvořili a upevňovali její základ.

„Mikrohistorii“, kterou odkrývá drobnohledem mikrofonu orální historie, lze interpretovat ještě z dalšího zorného úhlu: Ať stranický funkcionář nebo disident, osobnost mezinárodního, celostátního či pouze regionálního nebo místního významu není nikdy v našich rozhovorech „pouze“ státníkem, filozofem, funkcionářem nebo disidentem, ale dává nahlédnout i do svého každodenního života, odkrývá své lidské slabiny i přednosti, osobní vztahy, aspirace, záliby a zájmy. Z čítankových „hrdinů“ i „strašáků“ tak orální historie umožňuje odměst nános fám, předsudků a povrchních hodnocení a soudů, a zároveň vystoupit z anonymity i osobám, jejichž životy jsou při generalizovaném pohledu „neviditelné“, a přitom právě ony dodávají historii její vlastní, lidský a individuální rozměr.

Na závěr bych se ještě v krátkosti zmínil o současném projektu Centra orální historie, (od r. 2007 zakládajícího člena České asociace orální historie), jenž sice prvoplánově s Chartou 77 nesouvisí, avšak nepochybně i k ní, respektive k jejímu reflektování širokou veřejností v období tzv. normalizace přinese řadu nových detailních poznatků a pohledů. Jestliže jsme doposud vedli rozhovory s představiteli „opačných pólů“ české společnosti v období normalizace, obracíme nyní pozornost do jejího středu, do tzv. „šedé zóny“ nebo k „mlčící většině“, což jsou samy o sobě pojmy, jež se pomocí orální historie pokusíme odkázat na stejně zprofanované „smetiště dějin“. V projektu „Průzkum české společnosti v období tzv. normalizace. Biografická vyprávění příslušníků dělnických profesí a inteligence“¹⁴ vedeme a v následujících dvou letech povedeme a budeme analyzovat rozhovory a životní příběhy lidí, kteří prožili produktivní období svého života v období tzv. normalizace jako vysokoškoláci, věnující se odpovídajícím profesím nebo jako vyučení či nevyučení dělníci ve velkých i menších továrnách a závodech našich měst. Budeme vyčkávat, zda se narátoři sami o politickém a společenském uspořádání sledované doby vyjádří, popřípadě jim v dalším již více strukturovaném rozhovoru téma opozice, mocenských struktur a jejich vlastního vztahu k nim nabídneme, aniž bychom jim je vnucovali. Očekáváme, že

¹⁴ Projekt byl podpořen Grantovou agenturou České republiky pro období 2006–2008.

ani v těchto rozhovorech nezůstane politická, společenská a názorová rovina jen tématem okrajovým, a já doufám, že při nějaké podobné příležitosti budu moci předložit první výsledky, k nimž tato naše snaha povede, a jež budou i z hlediska reflektování Charty 77 a dalších iniciativ, směřujících k obnově občanské společnosti, zajímavé, mnoho vysvětlující a přínosné.

**ORAL HISTORY AND RESEARCH ON THE OPPOSITION
DURING 1969–89.**

ABSTRACT

Miroslav Vaněk

In this text I would like to describe a historical approach and source, in addition to the written documents coming from Charter 77 and the Communist officials that monitored and persecuted their activities. The field of oral history has likewise brought much information and insight not only in regard to Charter 77, its signatories, supporters, and various groups and initiatives that can be generally described as the Czech/Czechoslovak dissent or opposition, as well as the opponents and persecutors of all these initiatives, but also in regard to those parts of our society whose attitudes toward the Communist regime and its opposition are the subject of our current research. We have been dealing with the research method of oral history, the theory, teaching, and practice of which we have been dealing with at the Institute for Contemporary History for more than ten years. Oral history, recognized throughout the world today as a legitimate research method justified by the results it has produced in a number of humanities and social-science disciplines, allows contemporary history scholars to peek under the surface of events and processes documented on paper, and through conversations with participants to better understand their experience, feelings, opinions, and past and present convictions.

In 1999 together with Dr. Otáhal, we submitted to the academic and general public the results of our first large-scale project, presented through the publication „Sto studentských revolucí. Životopisná vyprávění” [One Hundred Student Revolutions: Autobiographical recollections]. For the topic of this conference it is significant that in interviews with a hundred university students who took part in the student strikes of November 1989, almost all of those addressed, that is, our “narrators”, spoke

spontaneously or at the request of the interviewer about their attitudes at that time toward Charter 77, the other civic initiatives, and the phenomenon of the opposition in general. From well-thought-out positions and personal experience with dissident activities (especially with the children of dissidents and their friends), to amorphous interest, curiosity, or opinions gained from the family or at school, to nearly complete ignorance of the existence of any opposition at all, we found a broad range of accounts of how university students of the time perceived Charter 77. How they for themselves, if at all, perceived its structure, ideas, realistic possibilities, and goals; what kind of credibility they saw in it, what place Charter 77 held in the students' hierarchy of interests, formation of ethical principles and values, and everyday lives.

The following project, "Political Elites and Dissent During the Era of So-called Normalization: Biographical interviews", examined Charter 77 even more closely, and from two opposing poles at the same time. In it we obtained and then analyzed, interpreted, and published 120 interviews with representatives of the political elites of pre-November Czechoslovakia, and the so-called anti-elite; that is, active dissidents (450 hours of recordings, 6 500 pages of transcript). The findings of the project were also contained in a two-volume publication called "Vítězové? Porážení?" [The Victorious? The Defeated?] containing fifty of the best interviews.

Biographical accounts by Communist functionaries, from a one-time General Secretary of the CC CPCz to members of Communist Party district committees, revealed their ambiguous attitudes: On one hand, in their interviews the activities of Charter 77 and other initiatives were trivialized, belittled, and minimized. Almost none of these officials questioned or criticized the repressive measures taken by the regime against these initiatives and the persecution of their activists. Only during the final period prior to November 1989 did some, especially the younger ones, and officials working near the center, begin to hint at vague plans and attempt to form a "dialogue" with selected representatives of the opposition, or bring them out of the illegality forced upon them by the regime and allow them to join or (in the case of some expelled CPCz members) rejoin the legal, if not official structures of political and social life. Most of the Communist functionaries did not see the main threat to their visionless, ideologically-neutered, and disintegrating power in the domestic opposition, but in the trend of Gorbachev's perestroika. Only

a smaller part of the younger, self-described “progressive” and de-facto pragmatically thinking and acting officials expressed a “willingness” to make certain “concessions” to the opposition, with the motive being not so much friendliness or understanding for the opposition itself, but the consequences of a change in climate on the international scale. Nor did conservative functionaries (especially the older generation on the district and regional committees) share Jakeš’s conviction that “we should have fought”; instead they resigned themselves to the loss of their position and power, for the most part with a bitter passivity.

The opposition, to which the second part of the project is devoted, also represented an entire spectrum of various individual stances and attitudes towards the ideas and activities of Charter 77. For example, not even among the signatories who agreed to be interviewed was there, at least during the period just before November 1989, a unified opinion on the concept of an “anti-political politics”, or on the concrete steps and strategies advocated by part of the Charter, for example in relation to the demonstration in August 1988. From within the opposition we also held interviews with narrators who were openly very critical of Charter 77 (for example Emanuel Mandler, one of the founders of the Democratic Initiative), or who considered themselves, like Petr Placák, an “opposition to the opposition”: as he put it, it was no longer enough to “write petitions, texts, like the classical opposition as it was done before; now it was time to get out in the streets”.

Interpretations of the attitudes of the activists in various civic initiatives and movements during the two years before November 1989 are captured in the volume “Mocní A bezmocní?” [Powerful or Powerless?], which also showed the varying nature of the independent activities in terms of interests (ecological and peace initiatives), region, religion, generation, and ideology, from Obroda to the Children of Bohemia.

Here I would like to point out that the method of oral history has been taken up by other researchers who have focused their projects directly on Charter 77. Květa Jechová, author of the publication “People of Charter 77” concentrated on the collection and subsequent analysis of 36 biographic interviews with Charter 77 signatories. Or on some of the opposition protagonists during the key November period as found in the publication by Milan Otáhal and Zdeněk Sládek “Deset pražských dnů” [Ten Days in Prague], which contains short, thematically focused interviews done right after the November events.

The testimony of key protagonists in the November events, as well as records of the direct talks between representatives of the Civic Forum and the political authorities, were used by Jiří Suk in his book "Labyrintem revoluce" [Labyrinth of Revolution]. Lukáš Valeš's publication "Listopad 1989 v Klatovech" [November 1989 in Klatovy] and "Rok 1989 v Plzni a západních Čechách" [The Year 1989 in Pilsen and Western Bohemia] also brought important analyses of interviews done in the given localities.

The significance and contribution of oral history is seen especially in the fact that it represents an effective tool against the so-called mythification of history, which can easily occur when interpretation of a certain event or process is reduced to its "objective" framework without regard to the variability of individual "experienced history". Oral history as a research method also makes possible a view more or less "from below", because at least in our concept it is focused on narrators who, whether among the students or the dissidents, did not belong to what is considered the "peak" of the social pyramid, but who built and solidified dissent's foundation often with their almost literally ant-like industriousness. "Microhistory", which is revealed through the microphone of oral history, can be interpreted from yet another angle: Whether party official or dissident, personality of international, national, or merely regional or local importance, is never in our interviews "only" a statesman, academic, functionary, or dissident, but also opens up a window to his everyday life, revealing human weaknesses and strengths, personal relationships, aspirations, hobbies, and interests. Of the textbook examples of "heroes" or "villains", oral history also allows us to remove the layers of rumor, prejudice, and superficial opinions and judgments, while also bringing out of anonymity the people whose lives are in the general scheme of things "invisible"; meanwhile it is precisely these people who give history its specific, human, and individual dimension.

VĚDECKÉ ZPRACOVÁNÍ CHARTY 77 S VYUŽITÍM PRAMENŮ ÚŘEDNÍ POVAHY

Prokop Tomek (Odbor archiv bezpečnostních složek MV ČR)

Sedmnáct let od ukončení činnosti Státní bezpečnosti jsou její písemnosti související s Chartou 77 stále v podstatě neznámé. Zdá se, že právě v současnosti nadchází doba jejich využití a také že časový odstup byl nezbytný. Vlastně přirozeně s tím souvisí i legislativní změny, které až v posledních letech prakticky umožnily širší využívání těchto dokumentů.¹

Státní bezpečnost a její dědictví nemá příliš dobrý zvuk. Existují ale dobré důvody proč se o ně zajímat. Předně – represe Státní bezpečnosti ovlivnila výrazně životy signatářů Charty 77. Paní Kamila Bendová včera zmínila, že v lednu 1977 byla proti Chartě 77 vržena všechna síla StB. Zájem a represe StB byla první a nejběžnější odezvou moci na signaci Charty 77. A také – Státní bezpečnost byla dlouhá léta jediným projevem postojů státu vůči Chartě 77.²

Co lze očekávat od archivů státní moci? Mohou poskytnout poznatky především o postupu moci proti občanům. Tedy informace o skrytém postupu Státní bezpečnosti, o jejich snahách o pronikání mezi signatáře, o snahách mapovat aktivity a plány disentu. Státní moc byla k občanským iniciativám krajně podezřívavá a nedůvěřivá k povaze jejich motivů a ideálů. Vyhledávala a využívala konflikty a rozpory uvnitř hnutí ke svému hlavnímu cíli: umlčet Chartu 77 a rozptýlit signatáře a stoupence a izolovat jejich vliv. V archivech můžeme nalézt doklady o záměrech moci, o jejich úspěších či neúspěších.

¹ Zákon o zpřístupnění svazků vzniklých činnostmi bývalé Státní bezpečnosti č. 140/1996 Sb. ve znění zákona č. 107/2002 Sb. a zákon o archivnictví a spisové službě č. 499/2004 Sb.

² První písemná úřední odpověď od československého státního orgánu na podání Charty 77 přišla v srpnu 1987 z kanceláře České národní rady. Byla to odpověď od právníka ČNR na dokument Charty 77 ve věci vraždy v Praze-Dejvicích, kterou spáchal příslušník StB. Viz Informace o Chartě 77 12/1987.

Nesporně důležité jsou informace o pozadí perzekuce jednotlivců. Tedy o skrytých aktivitách moci, jako byla např. známá akce ASANACE, o různých rozkladných opatřeních ale i o pozadí otevřených represivních opatření, jako byla zatýkání, vyšetřování, věznění. Tedy o vztahu státní moci k disentu, k Chartě 77. Případně se lze dozvědět něco i o rádobyvědeckých bezpečnostních teoriích a metodách zpracovaných ve školském systému MV. Jedná se například o diplomové práce vzniklé na Vysoké škole SNB – katedře Státní bezpečnosti.

Rozhodně se ale jen s pomocí materiálů StB nedají napsat dějiny Charty 77. Je to jistě zdroj vyhraněný, jednostranný. Ale není to pramen vytvořený jako záměrně klamný a matoucí. S jakými druhy dokumentů se můžeme setkat? Z oblasti StB operativní svazky na osoby a témata, buď na oběti – tzv. rozpracovávané osoby, nebo nástroje – tajné spolupracovníky. Není ojedinělé, že se tyto dvě skupiny prolínají (kdo byl zprvu rozpracováván, mohl být časem získán ke spolupráci a někdy i naopak). Pozoruhodná je agenda správy sledování StB, která jedinečně ukazuje konkrétní podobu přítomnosti politické policie v životě disidentů, podobně jako dokumentace instalace odposlechů. To je ryze interní agenda.

Dále vyšetřovací spisy StB, které byly určeny pro prokuraturu a soudy a nemusely proto obsahovat všechno, co věděla StB. Ovšem není dobré se omezovat jen na svazky. Velmi zajímavým pramenem jsou zpracované informace selektivně určené pro nadřízené v rámci StB a MV, případně i pro politická či vládní místa. Tedy souhrnné informace o vlastních postupech i o získaných poznacích, výkazy preventivně výchovných opatření. Ty jsou významné i třeba proto, že celá řada lidí byla postihována bez dlouhodobějšího předcházejícího zájmu StB a neexistují k nim známé svazky, nebo případně existovaly, ale byly zničeny. Do interního světa represivního aparátu patří i personální spisy příslušníků politické policie a řídicí směrnice, rozkazy, nařízení.

O věznění aktivistů občanských iniciativ podávají svědectví dokumenty Správy Sboru nápravné výchovy ministerstva spravedlnosti. I ve vězení pokračovalo skryté sledování se snahou umlčet disidenty. Správou sboru nápravné výchovy byla zřízena tzv. vnitřní ochrana, která fungovala velmi podobně jako venku StB. Většina operativních svazků obětí z řad politických vězňů byla zničena, dochovala se většina svazků spolupracovníků vnitřní ochrany. Existuje ale informační produkce vnitřní ochrany obsahující poznatky o chování, fyzickém a psychickém stavu vězňů, zájmu

okolí apod. Dochovány jsou i osobní spisy vězňů, které dokládají celý průběh věznění.

Písemnosti StB jsou historickým pramenem jako prameny jiné. Vzhledem k tomu, že jsou pramenem soudobých dějin, je třeba s nimi ale pracovat velmi kriticky a zodpovědně, s respektem k dobovým souvislostem a společenským podmínkám. Občasná nepravda či tendenčnost v materiálech StB nebyla většinou záměrná. I když i to se mohlo stát; buď na podobu informace mělo vliv přání autora, nebo ji pokrývalo jeho intelektuální či ideologické omezení. Ne všechno doputovalo k příslušníkům StB jako „objektivní skutečnost“. Ne vše i tehdy unesl papír. Svazky ale nebyly určeny k informaci mimo MV nebo dokonce ke zveřejnění. Není logické, aby byl jejich obsah nějak z tohoto hlediska upravován. Přetrvává rozšířená představa, že do svazku zapisoval operativní pracovník především to, co bylo pro něj výhodné a že upravoval věznění spolupráce, aby dokládalo jeho pracovní úspěchy. V průběhu let byly řízení, kontrola a úroveň činnosti příslušníků StB celkově na stále propracovanější úrovni. Je pravda, že písemná dokumentace neodpovídá někdy názoru tajného spolupracovníka na spolupráci či „objektivní skutečnosti“. Řídící orgán i tajný spolupracovník měli pochopitelně své osobní zájmy a jejich subjektivní pohled na průběh spolupráce, její význam a výsledky nemusel být totožný. Tajný spolupracovník (pokud neměl ve spolupráci vysloveně zálibu) se v řadě případů snažil sdělit co nejméně, nebo si i vyhrazoval právo o některých tématech (spolupracovníci, rodina) nic nesdělovat. Jeho řídicí orgán ale kombinoval řadu zpravodajských nástrojů (další tajné spolupracovníky, odposlechy, cenzuru korespondence.). Předaná informace mohla znamenat důležitý kamínek do mozaiky, takže i zdánlivá maličkost mohla mít svůj význam. Řídící orgán byl ve výhodném postavení, protože znal celý obraz, ale tajný spolupracovník jen jeho malou část.

V průběhu konference jsme mohli zaznamenat příklady nesrovnalostí dokumentace StB se skutečností. Například Martin Machovec poukázal na obtížně objasnitelný rozpor z roku 1987. StB prezentovala kritickou iniciativu „mladých v Chartě 77“ jako výsledek svého rozkladného opatření, přitom iniciativa byla nejspíš zcela přirozená a jen shodou okolností souzněla s úmysly Státní bezpečnosti. Podobně zazněly poukazy na nepřesnosti při hodnocení signatářů ze strany vyšetřovatelů StB v referátu Petra Blažka.

Dnes známe již příklady využití těchto materiálů pro poznání minulosti, ovšem jen v malé části pro vlastní téma Charty 77. V biografii

Pavla Kohouta od Pavla Kosatíka³ byly svazky StB využity k doplnění Kohoutova životního příběhu. V roce 2006 připravil Radek Schovánek edici dokumentů StB s komentářem, vztahujících se opět k osobě P. Kohouta.⁴ Nebývalý zájem o tohoto signatáře Charty 77 je způsoben tím, že právě Kohoutovy materiály se dochovaly v kompletním stavu a že zájem StB o osobnost P. Kohouta byl nadměru intenzivní. Zpracování obdobných dokumentů znemožňuje skutečnost, že operativní svazky StB vedené na řadu dalších významných signatářů Charty 77 byly na konci režimu ještě otevřené a byly skartovány StB koncem roku 1989.

Asi nejvíce edicí dokumentů StB i studií k tématu zveřejnil ve svých sbornících Securitas Imperii Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu. Zpravidla se opět nezabývají výhradně Chartou 77, ale celkově „vnitřním protivníkem“ zejména v období druhé poloviny 80. let, kdy ovšem signatáři Charty 77 hráli významnou roli. Jejich přínosem je zejména kritické publikování významných dokumentů k různým potlačovacím opatřením státní moci proti opozici. Z těchto publikací bych chtěl například uvést studie Pavla Žáčka o akci KLÍN⁵, Jiřího Gruntoráda o akci IZOLACE a Martina Fiedlera o akci PREVENCE.⁶ Obsahem opatření Státní bezpečnosti bylo v podstatě rozkládání aktivit opozice a šikanování nepohodlných občanů. Edice dokumentů ÚDV byly zaměřeny na činnost hlavní správy kontrarozvědky v letech 1988–89 proti tzv. vnitřnímu nepříteli,⁷ opatření StB proti veřejným vystoupením občanům⁸ či edicí tzv. denních situačních zpráv Státní bezpečnosti z období konce režimu⁹. Význam mají nejen dokumenty samé, v letech zveřejnění zpravidla veřejnosti těžko dostupné, ale i bohatý poznámkový aparát edicí, který upozorňoval na svazky StB a další dokumenty, věnované jednotlivým osobám, samozřejmě mj. i signatářům Charty 77.

³ Kosatík, Pavel: *Fenomén Kohout*. Praha – Litomyšl, Paseka 2001.

⁴ Schovánek, Radek: *Svazek DIALOG. StB versus Pavel Kohout*. Praha – Litomyšl, Paseka 2006.

⁵ Žáček, Pavel: Celostátní projekt „KLÍN“. In: *Securitas Imperii* č. 1, Praha, ÚDV 1994.

⁶ Gruntorád, Jiří: Státní bezpečnost proti Chartě 77 – Akce Izolace. In: *Securitas Imperii* č. 5, Praha, ÚDV 1999; Fiedler, Martin: Akce Prevence. In: tamtéž.

⁷ Žáček, Pavel: Hlavní správa kontrarozvědky v dokumentech. In: *Securitas Imperii* č. 2, Praha, ÚDV 1994.

⁸ Žáček, Pavel – Benda, Patrik: Operační štáby generála Lorence v letech 1988–1989: Krizový management FMV v Akci. In: *Securitas Imperii* č. 4, Praha, ÚDV 1998.

⁹ Žáček, Pavel: Denní situační zprávy StB z listopadu a prosince 1989. In: *Securitas Imperii* č. 6, Praha, ÚDV 2000.

Pozůstalost po StB je díky složitému utajovanému vzniku, díky rozsáhlému ničení koncem roku 1989, různě manipulaci i archivní neuspořádanosti často značně nepřehledná. Proto je stále možno najít různá překvapení, zejména u tajných spolupracovníků, nasazovaných proti signatářům Charty 77. Dovoluji si zmínit svoji připravovanou práci o Arnoldu Keilberthovi. Tento spolupracovník zahraničních médií měl jako československý občan velmi zvláštní postavení. Mj. udržoval i mnoho kontaktů mezi signatáři Charty 77 a vykonal pro Státní bezpečnost v osmdesátých letech nepochybně cenné služby. Například v předstihu vyzrazoval okolnosti přípravy řady dokumentů Charty 77 a jejich obsah, se kterým byl seznamován jako jeden z prostředníků pro publikaci v zahraničí. Jedná se o informace dosud neznámé.

Státní bezpečnost byla bezpochyby významným faktorem ovlivňujícím aktivně i již samotnou svojí existenci pasivně společnost. Závěrem chci znovu zdůraznit – podle mého názoru nejvýznamnější – důvod zájmu o dokumenty StB. Při neexistenci oficiálního dialogu moci s opozicí (jediným projevem moci byly diskreditační kampaně) byla Státní bezpečnost pro oponenty režimu často jediným partnerem. Jeho chování bylo s napětím analyzováno jako odraz oficiálního politického postoje. Například takto bylo posuzováno chování StB při pohřbu Jaroslava Seiferta. A státní moc takové momenty bezpochyby stejně vážně vnímala.

Vědecké zpracování Charty 77 s využitím pramenů druhé strany – Státní bezpečnosti – je tedy zatím stále omezeno na publikace pramenů a dílčí studie. Doufám, že se v blízké budoucnosti dočkáme odborných prací s komplexnějším záběrem. Prameny nepochybně mohou významně přispět k poznání mechanismů moci a jeho vlivu na společenský vývoj a mimo jiné i na Chartu 77.¹⁰

¹⁰ K tématu využití pozůstalosti; StB pro historickou práci srov. dále: Tomek, Prokop: Svazek StB jako historický pramen. In: *Soudobé dějiny*, 1/ 2005, s. 208–214.

**SCHOLARLY RESEARCH INTO CHARTER 77 USING
DOCUMENTS OF OFFICIAL PROVENANCE.**

ABSTRACT

Prokop Tomek

This paper considers the use of written sources originating from the Communist authorities, particularly the State Security Forces (StB) in historical research on opposition to the Czechoslovak Communist regime. This material is often distrusted; the documents have the reputation of being unreliable, full of untruths formulated to achieve a certain purpose. Why, then, consider them? How can they help us to understand the past? What are their limitations? What information value do they have?

Seventeen years after the StB was disbanded, the time has clearly come to use the records inherited from the StB to research independent activities by members of the public. The interest of the StB was for many years the only visible reaction of the regime to activity by members of the public opposed to it. Even the known propaganda campaigns were organized with the direct collaboration of the StB. In a certain sense the StB was the usual partner of opponents to the regime. Another reason is that repression had a serious impact on both opposition activity and the private lives of the people involved.

The archives contain information mainly about the measures taken by the regime against unruly members of the public. In other words, it is information about the covert work of the StB, its attempts to infiltrate the signatories, and to determine the activities and plans of the dissidents. The regime was highly suspicious of civil action groups and their motives and ideals. It looked for conflicts within the movement, and, when it found them, used them to try and silence the Charter, to disperse its signatories and supporters, and to limit their influence. The archives contain records revealing the intention of the authorities, their successes and failures.

Also of importance is the information there about the planning and carrying out of persecution of individuals, in other words, the clandestine activity of the authorities, for example the now well-known Operation “Asanace” (Slum Clearance), various disruptive measures, and also the background of openly repressive measures like arrests, interrogations, and imprisonment. One can also learn something about the would-be “scientific” theories about inland security and methods developed at Interior Ministry schools, for example dissertations written in the State Security Department of the Police Academy (Vysoká škola SNB).

It is clearly impossible, however, to write a history of Charter 77 using only StB files. They constitute a special, one-sided source, but were not intended to be deceptive or confusing. StB records are an historical source like other sources, and since they are a source of contemporary history, they should be considered, but critically and responsibly, taking into account the context of those days and the conditions prevailing in society back then.

Today, we have examples of how these records have been used to learn about the past, though few works have considered Charter 77. In Pavel Kosatík’s *Fenomén Kohout* (Prague, 2001) StB files were used to provide additional information about Pavel Kohout’s life. In 2006 Radek Schovánek compiled and edited a volume of StB documents with commentary, which again relate to Kohout.

Probably the Office for the Documentation and the Investigation of the Crimes of Communism (Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu) in its *Securitas Imperii* volumes has published the most editions of StB documents and articles on the topic. Usually they are concerned not only with Charter 77, but with the “enemy within,” particularly in the second half of the 1980s, when Charter 77 signatories were playing an important role. Amongst the chief contributions of these volumes are annotated documents related to the various measures of repression used against people in opposition to the regime.

Scholarly works about Charter 77 using sources from the other side, the StB, therefore remains limited to publications of documents and articles.

CHARTER 77 AFTER 30 YEARS: WHAT STILL MATTERS, AND WHY

Thomas Blanton (National Security Archive, George Washington University, Washington D.C.)¹

The international academic conference in Prague marking the 30th anniversary of Charter 77 opened with a welcoming speech from a distinguished Czech politician – himself a leading protagonist of the Velvet Revolution of 1989 – who consigned the discussion in advance to the status of a museum exhibit.² This was not necessarily what the host meant by his comments, because after remarking how appropriate it was for the event to take place in a museum, in this case the National Museum, he did follow that thought with one about the advantages of objectivity, that after 30 years scholars and eyewitnesses could discuss those events with greater distance and perspective, which was much to be desired. Taking the hint, the conference moved its discussions on the following days to the academic precincts of Charles University, with quite a number of students listening in – today’s classroom instead of yesterday’s museum.

But the implicit debate was joined at the very beginning of the conference. Is Charter 77 a museum piece or does Charter 77 matter today? What was the real impact of Charter 77 and what still remains of that impact, if anything? Why should the Czech or international audience care about Charter 77? Why should we study or discuss publicly the

¹ The author would like to thank Vilem Precan, Svetlana Savranskaya, and our several colleagues who assisted in creating the on-line publication “Charter 77 After 30 Years: Documenting the Landmark Human Rights Declaration,” posted January 6, 2007 on the National Security Archive Web site, <http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB213/index.htm>, as well as William Burr who obtained the declassification of the Henry Kissinger memoranda of meeting and telephone conversations.

² Deputy Prime Minister of the Czech Republic for European Affairs, Alexandr Vondra, Opening speech of the conference, “Charter 77: From the Assertion of Human Rights to a Democratic Revolution, 1977–1989,” March 21, 2007, National Museum, Prague.

history of Charter 77? What do we know today that we did not know then as Charter 77 was happening? Does 30 years give us the vantage point to assess these questions more accurately, or has the passage of time removed the emotions, the contexts, and too many Chartists themselves for us to grasp the historical and political realities?

This conference provides multiple answers, in my view, to the question of whether Charter 77 really matters. The first answer comes from the one area of human cultural exploration to which Communism genuinely (though unintentionally) contributed – humor, comedy, the laugh track. Long gone and much lamented, the jokes that mocked, subverted, or just made the System somewhat more bearable contained fundamental truths that can illuminate history today, and take us closer to how it was then. In particular, we now know that Charter 77 turned upside down a famous Cold War joke that compared Poland and Czechoslovakia: The Polish dog and the Czechoslovak dog met each other at the border, each crossing into the other's country. They were both shocked! "Why on earth do you want to come to Czechoslovakia?" asked the Czech dog. "To get something to eat," said the Polish dog. "And why on earth would you want to come to Poland?" "To bark," replied the Czechoslovak dog.³ Yet the Czechoslovaks of Charter 77 provided the loudest bark in the Soviet bloc in the 1970s; while Poland's barking reached its crescendo in the 1980s with the Solidarity movement.

Even at the time, independent observers saw Charter 77 as something very special, even though this group of signators was hardly the first to question the System from the inside. Long before 1977, there had already been, in almost every country of the Soviet bloc, political trials and dissidents ranging from Communists who took Marx too literally, to religious believers who rejected Communism's claims of universalism, to contrarians of all stripes. Among the organized dissidents, the Committee for Defense of Workers (KOR) in Poland preceded the Charter by almost a year, as did the first Helsinki watchdog group, formed in Moscow in May 1976 by the physicist Yuri Orlov and the writer Lyudmila Alexeyeva. Yet the Yugoslav dissident Milovan Djilas spoke for the ages when he commented on Charter 77 in interviews with the Western press that spring, calling it "the best text ever done in the East. It is not ideological, not just

³ Courtesy of Konstanty Gebert, then of *Gazeta Wyborcza* in Warsaw, who told the joke at a 1992 conference in Tirana, Albania on the subject of opening the secret police files. Author's notes.

asking for communism with a human face. The Charter is very solidly founded under laws, even under the Czech Constitution." A month later, Djilas described the Charter as "the most mature and accomplished program produced by Eastern Europe from the war up to today."⁴

Djilas' summary of the Charter's virtues provides a bridge toward the serious answers to the question of whether Charter 77 really matters. From the copious scholarly literature, from the previously secret documents, and from the intense discussions at this conference, one can see at least three major challenges that Charter 77 posed then and poses today: First, the Charter not only challenged the Communist System, but also the individual, on matters of public responsibility and morality. Second, the Charter rebuked the existing great power politics of the Cold War and the practices of realpolitik, with enormous impact completely unforeseen by the practitioners of détente. Third, the Charter presents a continuing critique of state behavior today, not merely here in Prague, but also in Washington and Baghdad, to name only two controversial locales.

Charter 77's Challenge to the System and to the Individual

The eyewitnesses from the opening roundtable at the conference described the first challenge posed by Charter 77 more eloquently than any paper could do, in large part because they themselves lived that challenge. Jan Lytiński, who served his first prison term in 1968 for his leadership of the Polish student "Commandos" who protested Communist censorship in Warsaw, credited Charter 77 for "re-defining the idea of dissent," not as resistance against Marxism but as a way of life, a moral standard of behavior. Lytiński remarked on the consistency of the texts written by Václav Havel and the other Chartists with the Polish texts of Jacek Kuroń and Adam Michnik, who argued for organizing not against the Communist state but alongside the state. The differences were minor, Lytiński concluded, merely that the Poles were more focused on politics, and the defense of workers, while the Czechoslovaks more on culture, and the defense of rock musicians (referring to the trial of the Plastic People

⁴ For the Djilas comments, see Michael Getler, "Risks in Dissidents' Quest: Death of Philosopher [Jan Patočka] in Czechoslovakia Dramatizes Stakes Involved in the Struggle," *The Washington Post*, March 15, 1977, p. A12, and "Djilas Says Eastern Bloc Cannot Crush Dissenters," *The New York Times*, April 14, 1977, p. 11 (reprinting an Associated Press story about an article Djilas wrote for the Socialist newspaper in Rome, *La Repubblica*).

of the Universe in the fall of 1976, which catalyzed Havel and others to begin the Charter 77 organizing effort).⁵

The Hungarian writer Miklós Haraszti, now serving as a human rights official for the Helsinki process itself (the Organization for Security and Cooperation in Europe), said the news of the Charter in January 1977 “somehow crystallized the dissident movement in Hungary.” Before the Charter, Haraszti remarked, Hungary had been competing – successfully! – with Poland for the title of “happiest barrack in the socialist camp.” But the Charter had a “fantastic effect on us” – because of the “absolutely ingenious way” in which Charter 77 used the Helsinki Final Act and its legalism as the basis of a new alternative, constitutional, rule-of-law approach to the organization of society.⁶

Noting that East Germany never vied for the “merriest barrack” title, the Rostock activist Gerd Poppe testified that Charter 77’s biggest impact had been on the dissidents themselves. A leader of the 1989 revolution, a participant in the round tables that negotiated East Germany’s demise, and a member of the unified German Bundestag in the 1990s, Poppe said the Charter essentially saved the dissidents from utopianism. Until the Charter, the debates among East German oppositionists revolved around socialist models and the reform of the System; but from Charter 77 “we learned to stop the discussion of utopian socialist models, and take pragmatic steps. We learned to organize outside official structures. We learned to get out of conspiracy and into the public.”⁷

The founder of the Slovak Helsinki Committee and one of the few Slovak signers of the Charter, Miroslav Kusý, compared Charter 77 to the catalyst of a chemical reaction. Before the Charter, Kusý said, there were “islands of positive deviation” in the Czech lands and in Slovakia, but missing was the critical mass that would lead to real chemical reaction, that still took another 12 years to overflow Communism’s containers. Similarly, the Russian co-founder of the Moscow Helsinki Group, Lyudmilla Alexeyeva, called Charter 77 “the first witness for us that the Helsinki rights were becoming international.” Alexeyeva told the roundtable about the Group’s letter to Radio Free Europe describing the Charter as a “brilliantly argued document, Soviet dissidents claim the same aims.”

⁵ Author’s notes of the panel discussion, “The movement for human and civil rights in the countries of the Soviet bloc and the fall of Communism,” March 21, 2007, National Museum, Prague.

⁶ Ibid.

⁷ Ibid.

Alexeyeva went on to make the connection between Charter 77 then and now, when she remarked that “Of course, today Czechs are in the vanguard and we Russians are only halfway.”⁸

That connection, of Charter 77’s legacy today, came through vividly in Vilém Prečan’s presentation. Prečan pointed to the “resurgence of Charter 77 as part of Czech political discourse and the Czech spiritual landscape,” because Charter 77 provided an answer to the crisis of Western civilization, an instrument of exploration as to the possibilities and limits of civic initiative. Prečan described the history of the Charter as the sum of many stories: the vitality of the heritage of a moral philosopher (Jan Patočka) who argued for ethics over politics, the rebellion of young people who did not want to accept the consumer way of life (such as the rock bands DG307 and the Plastic People), the effectiveness of international cooperation and ties between home and exiles (such organizations as Prečan’s own Czechoslovak Documentation Centre), and the formation of a political elite that grew capable of making a self-liberating movement in only 13 years. Charter 77 did not set out to overthrow the regime, but the moral and legal basis of the Charter argument made it the regime’s most radical challenge.⁹

František Janouch, who played his own vital role in that international network of support for Charter 77, attributed the resurgence of Charter 77 in the Czech discourse to a kind of “moral nostalgia.” For Janouch, Czech politics today are so lacking in moral content, and have essentially become a trading floor, a barter space for deal making, that people are looking to Charter 77 for its moral content and lessons, perhaps a way out of the political and moral crisis.¹⁰

For his part, Václav Havel modestly declined the moral high ground. It was always one of the objections to the Charter that somehow “we pretended to be the conscience of the nation or the society,” Havel said, yet “we never pretended to be better than others” nor criticized people for not signing. The other objection was that of taking the regime seriously, a regime that was criminal and based on violence, but the Charter just took them at their word, not just as a tactical matter (as opposed to armed resistance) but as an effort to rehabilitate “the word,” language,

⁸ Ibid.

⁹ Author’s notes of “Introductory Word” by Vilém Prečan, Conference Opening, March 22, 2007.

¹⁰ Janouch comments to the author during the conference, March 22, 2007.

law. To the extent that Charter 77 has a legacy today, Havel remarked, perhaps it is the model of diversity and equality within the movement, the combination of reform Communists and ex-Communists and non-Communists and anti-Communists, the tolerance for that diversity, and the opposition to nationalism and chauvinism. The latter, Havel warned, are tones that are heard more and more often in East and Central Europe, and this is very dangerous indeed.¹¹

Charter 77's Challenge to Great Power Politics

At the opening roundtable, Václav Havel remarked that many Western politicians thought Charter 77 really amounted to “disturbing the peace,” and in particular the peaceful co-existence of the two Cold War blocs. We now know that the challenge posed by Charter 77 went even deeper than its signators believed at the time, because the Charter’s seriousness about the provisions of the Helsinki Final Act – together with the wide array of actions taken by Helsinki groups throughout the Soviet bloc – fundamentally broke an actual condominium that had been reached by the superpowers. The evidence shows that the United States and the Soviet Union had actually agreed that they would ignore the “Basket III” human rights language. This is a story left out of most of the memoir literature, and only now surfacing from the declassified American (and Soviet) records.

Consider Henry Kissinger’s treatment of the Helsinki Final Act in the third volume of his memoirs: “Proposed by the Soviets in 1954 and intended as a maneuver to undermine the Atlantic Alliance, it was hesitantly accepted by the democracies and concluded amidst bitter controversy. Yet, with the passage of time, it came to be appreciated as a political and moral landmark that contributed to the progressive decline and eventual collapse of the Soviet system over the next decade and a half. Rarely has a diplomatic process so illuminated the limitations of human foresight.”¹² Kissinger’s own foresight was among those so limited. He saw the Helsinki process almost purely as a concession to the Soviets, a trade-off for deals he really wanted like the Quadripartite Agreement on Berlin or the beginning of Mutual Balanced Force Reduction negotiations in Vienna. His own staff aide for Europe, William Hyland, characterized

¹¹ Author’s notes of panel discussion, “The movement for human and civil rights in the countries of the Soviet bloc and the fall of Communism,” March 21, 2007, National Museum, Prague.

¹² Henry Kissinger, *Years of Renewal* (New York: Simon and Schuster, 1999), p. 635.

Kissinger's attitude to Helsinki as one of "disdain."¹³ In his December 9, 1974 senior staff meeting, Kissinger said "I couldn't care less what they do in the European Security Conference. They can write it in Swahili for all I care."¹⁴ Kissinger dismissed the significance of the "Basket III" human rights provisions in an October 29, 1973 staff meeting, "Because I don't believe that a bunch of revolutionaries who manage to cling to power for fifty years are going to be euchred out of it by the sort of people we have got negotiating at the European Security Conference through an oversight."¹⁵

In his disdain, Kissinger had lots of company. *The New York Times* editorialized against the agreements (July 21, 1975) as "symbolically ratifying the territorial status quo, including the division of Germany and Europe and the Soviet Union's huge annexations of East European territory, including all three independent Baltic states plus large chunks of Poland, Czechoslovakia and Rumania." Russian dissident Aleksandr Solzhenitsyn told the AFL-CIO in a well-publicized speech on June 30, 1975, "The proposed agreement is the funeral of Eastern Europe. It means that Western Europe will finally, once and for all, sign away from Eastern Europe, stating that it perfectly willing to see Eastern Europe oppressed, only please don't bother us." Ronald Reagan, already running for president against Gerald Ford, said, "I am against it and I think all Americans should be against it."¹⁶

The skeptics should have attended the Soviet Politburo session that discussed the final language of the Helsinki Final Act. Longtime Soviet ambassador to the U.S. Anatoly Dobrynin recounts in his memoirs that the Politburo was "stunned" when it finally saw the Basket III provisions. "Many in the Politburo (Podgorny, Suslov, Kosygin, and Andropov) had grave doubts about assuming international commitments that could open the way to foreign interference in our political life. Many Soviet

¹³ William Hyland, *Mortal Rivals: Superpower Relations from Nixon to Reagan* (New York: Random House, 1987), p. 114.

¹⁴ "Secretary's Staff Meeting, Monday, December 9, 1974," (Declassified June 4, 2001 under the Freedom of Information Act, available at the National Security Archive in The Kissinger Transcripts collection), p. 6.

¹⁵ "Secretary's Staff Meeting, Monday, October 29, 1973 – 3:15 p.m.," (Declassified May 31, 2001 under the Freedom of Information Act, available at the National Security Archive in The Kissinger Transcripts collection), p. 28.

¹⁶ For the President's own careful noting of all these criticisms, see Gerald R. Ford, *A Time to Heal: The Autobiography of Gerald R. Ford* (New York: Harper & Row, 1979), pp. 300–302.

ambassadors [obviously including himself] expressed doubts because they correctly anticipated difficult international disputes later on." In Dobrynin's account, Soviet foreign minister Andrei Gromyko won the argument by proclaiming "we are masters in our own house," thus implying Soviet noncompliance from the very start.¹⁷

But the mystery remains. Why did Gromyko push so hard for acceptance of the Final Act? The conventional (and accurate, as far as it goes) narrative concludes that the Soviets so wanted the "inviolability of borders" language they had sought for decades that they drove the Helsinki process forward, believing the ratification of Stalin's conquests would begin a European security system that could replace NATO. Leonid Brezhnev's personal prestige was also on the line. But the diplomats of the West and the neutrals exacted their price as well, the human rights and freedom of movement provisions in Basket III. The Soviets found it hard to object in principle (many of these rights were formally accorded in the USSR Constitution) and in the specific context of their support for détente. And the press of time (the deadline posed by the 25th Party Congress scheduled for early 1976) ultimately pushed the Soviets toward greater concessions than they had intended.¹⁸

All this is necessary but not sufficient to explain Soviet behavior on Basket III. What the declassified U.S. documentation shows is the clinching motivation for the Soviets – direct assurances from the highest levels of the American government that the U.S. would not take seriously the human rights provisions of Basket III. The new documentation shows that Henry Kissinger and Richard Nixon and Gerald Ford did not only disparage the human rights language in the confines of their own staff, but directly to the Soviet ambassador Dobrynin, the foreign minister Gromyko, and even general secretary Brezhnev. Here is how the conversation went at the White House in February 1974:

Gromyko: ... Our two countries are together in their approach at Geneva; the problem lies with some of the allies.

¹⁷ Anatoly Dobrynin, *In Confidence: Moscow's Ambassador to America's Six Cold War Presidents (1962–1986)*, (New York: Times Books, 1995), p. 346.

¹⁸ The most detailed and authoritative account is in John J. Maresca, *To Helsinki: The Conference on Security and Cooperation in Europe, 1973–1975* (Durham: Duke University Press, 1985), especially pp. 3–7, 23–27, and 55–56.

Kissinger: Exactly. As I explained, some of the allies want to use the Conference to reform the domestic system of the Soviet Union, which is unrealistic since they failed to do so in several wars...

Nixon: When I think of the language worked out by Stalin, Churchill, and Roosevelt on world problems, it should be possible for us to get together on this matter. Of course, we have our own ideas about your system and you have your ideas about ours, but we are not trying to change yours.¹⁹

The language worked out by Stalin, Churchill, and Roosevelt! Kissinger reiterated the point in front of Brezhnev when they met at the Kremlin in March 1974:

Gromyko: On Basket III, I don't know whether you have seen the pile of documents they have piled on. If you take this pile here you can multiply it by 10, most of it wastepaper.

Kissinger: I've never examined those papers. Because I don't think the Soviet system will be changed by the opening of a Dutch cabaret in Moscow (laughter).

Gromyko: Cabaret! I made myself go through the whole basket... I think it would be a good thing if you could look into this, because you will see a lot of those matters don't relate at all to the problem of security.

Kissinger: I understand your point about Basket III... Some of the Europeans think that for domestic reasons they have to give some content to Basket III... I think that with goodwill on both sides, this is a soluble problem. The United States will use its influence not to embarrass the Soviet Union or raise provocative issues.²⁰

¹⁹ "Memorandum of Conversation, Monday, February 4, 1974; 4:30 p.m., The Oval Office, The White House," (Declassified August 27, 2000 under the Freedom of Information Act, available at the National Security Archive in the Kissinger Transcripts collection), p. 9.

²⁰ "Memorandum of Conversation, Tuesday, March 26, 1974 – 5:09 – 9:43 p.m., Brezhnev's Office, Council of Ministers Building, Kremlin," (Declassified May 19, 1994 under the Freedom of Information Act, available at the National Security Archive in the Kissinger Transcripts collection), p. 10–11.

Then, with President Ford and Brezhnev meeting at the Vladivostok summit in November 1974, Kissinger and Gromyko engaged in this colloquy:

Gromyko: As regards Basket III, the United States has demonstrated some sober judgment. But why do certain countries insist on imposing on others foreign institutions, even organizations managed by foreigners? Why should someone come as a guest if he is not invited. We will have a cabaret if we want it...

Kissinger: ... We do not believe that it can have any effect on the real situation, because no one will change the borders merely because the word 'only' appears at the end of a CSCE document...

Kissinger: ... To be perfectly frank, there is not one United States objective for which we would want to prolong the conference but on the other hand, we don't want to antagonize our allies...²¹

At practically every meeting, the Americans reassured the Soviets, as in this conversation in Vienna in May 1975:

Kissinger: I understand your point on this one. There are two aspects to this. So that we get to the key issues. I have innumerable times expressed my view on Basket III. I don't think you'll change your system as a result of Basket III.

Gromyko: I think there are grounds for doubt.²²

There certainly were grounds for doubt. Both the superpowers agreed that the Basket III provisions were meaningless – thus Gromyko's phrase "we are masters in our own house." But this comfortable condominium was rudely interrupted by the rise of the Helsinki groups within the Soviet bloc, and

²¹ "Memorandum of Conversation, Monday, November 24, 1974, 10:10 a.m. – Okeanskaya Sanatorium, near Vladivostok," (Declassified June 21, 2001 under the Freedom of Information Act, available at the National Security Archive in the Kissinger Transcripts collection), pp. 17–19.

²² "Memorandum of Conversation, Monday, May 19, 1975, 6:15–8:35 p.m., Gobelin Saal, Hotel Imperial, Vienna, Austria," (Declassified April 6, 2000 under the Freedom of Information Act, available at the National Security Archive in the Kissinger Transcripts collection), p. 15.

by the challenge presented by the logic of Charter 77. The Charter and its wider network of like-thinkers broke through the superpower consensus and even the diplomatic follow-ons to the Final Act that envisioned at best a kind of accretion of pressure towards greater human rights. The Charter rebuked the practitioners of *realpolitik* by creating what Vilém Prečan has called “a Helsinki process from below.” This reality was most memorably captured in the *Le Monde* cartoon showing Brezhnev holding up his banner labeled “HELSINKI,” within which a small citizen is holding up his own banner in between the L and the S.²³

Charter 77’s Challenge to State Behavior Today

But Charter 77 poses a challenge not only to the practice of *realpolitik*, but also to the behavior of states today. At the opening roundtable of the conference, Miklós Haraszti commented that the Charter was much needed today to the east, meaning places like Belarus and the growing authoritarianism in Moscow. But I would argue that a large – all too large – number of Western officials need to take the Charter with them for educational reading during their flights abroad, especially their rendition flights. These are, of course, the kidnapping missions now undertaken by the United States – no longer to bring fugitives to justice, but to arrest suspected terrorists and keep them in suspended animation, outside the reach of courts, and often in the clutches of torturers. Such current practices in the so-called “war on terror” arise from mentalities that center around concepts of national security rather than rule of law, that focus on ends rather than means, and the consequences may be summed up in the phrase Abu Ghraib.²⁴

Contrast, for example, the rule-of-law language in the Charter with the quotation that has become perhaps the most well-known (other than “axis of evil”) phrase produced by the Bush administration in Washington. The journalist Ron Suskind was attempting to describe how the Bush White House really worked after the terrorist attacks of 9/11 and onward into the Iraq War, and wrote in the *New York Times Magazine* what he discovered:

²³ *Le Monde*, January 7, 1977, reproduced in “Charter 77 After 30 Years: Documenting the Landmark Human Rights Declaration,” posted January 6, 2007 on the National Security Archive Web site, <http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB213/index.htm>.

²⁴ For one of the earliest and most thorough accounts, see Seymour M. Hersh, *Chain of Command: The Road from 9/11 to Abu Ghraib* (New York: HarperCollins, 2004).

In the summer of 2002, after I had written an article in *Esquire* that the White House didn't like about Bush's former communications director, Karen Hughes, I had a meeting with a senior adviser to Bush. He expressed the White House's displeasure, and then he told me something that at the time I didn't fully comprehend – but which I now believe gets to the very heart of the Bush presidency. The aide said that guys like me were “in what we call the reality-based community;” which he defined as people who “believe that solutions emerge from your judicious study of discernible reality.” I nodded and murmured something about enlightenment principles and empiricism. He cut me off. “That's not the way the world really works anymore,” he continued. “We're an empire now, and when we act, we create our own reality. And while you're studying that reality – judiciously, as you will – we'll act again, creating other new realities, which you can study too, and that's how things will sort out. We're history's actors . and you, all of you, will be left to just study what we do.”²⁵

The debate about state behavior in the United States is not new, but most disconcerting is the inability of Washington to learn either from history or from the foremost statements of political behavior like Charter 77. Back in the 1950s the debate was joined in the form of two high-level official commissions studying the CIA and the future of U.S. covert action. The 1955 group led by retired General Jimmy Doolittle advised President Eisenhower that the U.S. should not be outdone in the dark arts of espionage and covert operations, because the enemy – the worldwide Communist conspiracy led by the Soviet Union – was ruthless and without morals, uncaring about human life, and could only be thwarted by employing its own methods against it. In contrast, a 1956 commission led by “wise men” David Bruce and Robert Lovett denounced “the significant, almost unilateral, influences that CIA activities have on the actual formulation of our foreign policies” and lamented “our virtual abandonment of the international ‘golden rule.’” Tellingly, the Bruce-Lovett report remains classified even today; we only know its partial contents from later testimony by Lovett during the investigation of the 1961 Bay of

²⁵ Ron Suskind, “Faith, Certainty, and the Presidency of George W. Bush,” *The New York Times Magazine*, October 17, 2004.

Pigs disaster (obtained by the National Security Archive through the Freedom of Information Act).²⁶

The Doolittle arguments are with us today in the Bush administration's construction of the "global war on terror." Rationalizations about facing an immoral enemy merged right after September 11, 2001 with pre-existing agendas on the part especially of Vice-President Dick Cheney for expanding presidential power and reducing multilateral restraints, in policies that rolled back the Geneva Conventions and international norms of war-fighting. Fulfilling the law of unintended consequences, defining Al-Qaeda as 'warriors' gave the terrorists exactly the status they sought, instead of the rule-of-law approach that would have denounced them as mass murderers of civilians, criminals not warriors. The results of the White House approach stayed largely undercover until career military lawyers leaked the White House memos that called the Geneva Conventions "quaint" and set "major organ failure" as the only real limit on interrogations. Military investigators leaked photographs of the Abu Ghraib abuses that descended directly from the President's "gloves are off" and "with us or against us" orders. Confronted with the evidence from the previously secret files, public outrage emboldened the military to reject the White House rules (the Pentagon ostentatiously published a new Army Field Manual in 2006 that distanced the military from the White House excesses) and the Supreme Court to limit White House discretion on detainees.²⁷

The land that produced Charter 77 could have recognized these warning signs when it came to make decisions about joining the White House project of invading Iraq, but the *realpolitik* of national friendship softened up the Czechs, and the American rhetoric about human rights completed the seduction. Playing no small role were considerations like saying thank you for the expansion of NATO, the successful NATO cooperation in Afghanistan, the popularity of America among Czechs, and the contest for domestic political authority in the Czech lands.

But now the U.S. is running a small gulag in the name of freedom. The word "gulag" is not quite the right metaphor. The scale is so different

²⁶ The best account of the Doolittle-Lovett debate is in Peter Grose, *Gentleman Spy: The Life of Allen Dulles* (Boston: Houghton Mifflin, 1994), pp. 419–456.

²⁷ For a fascinating insider account from one of the lawyers who at first ratified the White House over-reaching, then repented, see Jack L. Goldsmith, *The Terror Presidency: Law and Judgment Inside the Bush Administration* (New York: W.W. Norton & Company, 2007).

(now fewer than 100 prisoners), the systematic quality is missing, and in the U.S. case this is an excrescence, while in the Soviet case the prison camps were arguably integral to the system. Yet at another level this is just another version of George Bernard Shaw's riposte to the society lady at dinner, who giggled at his offer of a million pounds to sleep with him, but when he changed the offer to a fiver, she bristled, "What do you think I am?" Shaw said, we've already established that, now we are haggling about the price. This is an insight that Charter 77 applied to state behavior.

So the legacy of Charter 77 is no longer in dispute, at least among eyewitnesses and scholars. As Winston Churchill opined, "History will be kind to me, for I intend to write it." We will write it, because we can see the alternative right here in Prague, just a few blocks up the street. It was Milan Kundera who described the scene in 1948, on a snowy day in the Staroměstské náměstí, when the Communists announced their takeover to an approving crowd, and Clementis took his fur hat to put on Gottwald's cold head. Only a few years later, Clement was purged, hung, air-brushed from the historic photographs. All that was left was his hat on Gottwald's head.²⁸

²⁸ Milan Kundera, *The Book of Laughter and Forgetting* (New York: Harper Perennial, 1999), p. 3.

**ZÁZNAM PANELOVÉ DISKUSE NA TÉMA HNUTÍ
ZA LIDSKÁ A OBČANSKÁ PRÁVA V ZEMÍCH
SOVĚTSKÉHO BLOKU A PÁD KOMUNISMU**

Národní muzeum, 21. března 2007

Moderátor Vilém Prečan,

Účastníci: Václav Havel, Max van der Stoel, Jan Lityński, Miklós Haraszti, Miroslav Kusý, Ludmila Alexejeva a Gerd Poppe

Vilém Prečan: Vážené dámy, vážení pánové, přátelé. Naštěstí nemusím dlouze představovat skvělé osazenstvo, které se shromáždilo za tímto stolem k besedě. Všechno o nich si můžete podrobně přečíst na informačním panelu, jak o Janu Lityńském, tak o Miklósi Haraszti, o paní Ludmile Alexejevě, velké dámě sovětského a ruského disentu, spoluzakladatelce Helsinského výboru v Moskvě v květnu 1976 a dodnes předsedkyni tohoto nejvlivnějšího lidsko-právního komitétu v Rusku, o panu prezidentu Havlovi, panu ministru van der Stoelovi, Miroslavu Kusém a o našem německém příteli Gerdu Poppem. My jsme se dohodli na třech okruzích otázek, o nichž bychom rádi debatovali. Každý z účastníků našeho panelu přednese úvodem krátké expozé o tom, jak oni v té které zemi viděli sebe a ty druhé. Jak viděli západní diplomacii v helsinském procesu, a pan van der Stoel nám zase řekne, kdy západní diplomacie zaregistrovala východoevropský disent jako svého spojence. To bude první okruh otázek. Druhým komplexem otázek je úloha disentu a opozice při zhroutilí komunistického systému ve střední a východní Evropě. A byli bychom rádi, kdyby zbyl čas ještě na třetí otázku: zda a proč je disent v podobě helsinského procesu zdola a renesance občanské společnosti v zemích východu součástí celoevropských dějin. Tedy zda je konstitutivní částí duchovního a politického života současné Evropy, a jestliže ano, proč. Tak tedy k té první otázce: co kdo věděl o těch druzích? Víte, jak skvělé je toto osazenstvo, jaké ho zdobí tituly, publikace,

vyznamenání a tak dále, ale pro stručnost se tady budeme oslovovat příjmením. Takže pan van der Stoel. Smím prosit?

Max van der Stoel: Můj dnešní příspěvek spočívá v tom, že historie Charty 77 je provázána s historií Evropy a s rokem 1975. Abych to trochu vysvětlil. Toto hnutí se datuje od počátku 70. let, kdy studená válka byla v plném proudu, ale současně docházelo ke změnám na obou stranách, protože obě strany měly zájem o dialog. Moskva měla jasný cíl – zájem na organizování bezpečnostní konference; vlastně obě části Evropy, komunistická i západní, měly na ní zájem. Tato konference potvrdila trvalé rozdělení Německa. Západ se nikterak nehrnul do toho, aby potvrdil sovětské nároky a sovětská přání, ale měl zájem na zajištění bezpečnosti západního Berlína a chtěl vést jednání o kontrole zbrojení a také o tom, jak obnovit občanské svobody. Toto je otázka, která zcela otevřeně dělila Západ a Východ v 70. letech. Tenkrát říkali: soustředíme se nyní na to, co je možné; možná bychom mohli zajistit bezpečnost Berlína; možná bychom mohli dospět k dohodě, která by trošku zmírnila úděl těch, které zejména postihlo rozdělení Evropy. Ale nepůjdeme ve svých požadavcích příliš daleko, přijmeme nějaká opatření na kontrolu zbrojení, ale nebudme příliš ambiciózní a nenastolíme otázku lidských práv.

Tehdy jsem byl ministrem zahraničí Holandska a tomuto trendu jsem silně oponoval ze dvou důvodů. Protože jsem si pamatoval z cest a ze zkušeností s řeckými plukovníky, jak důležité je pro utlačované, když dostanou signál podpory ze zahraničí. Nedokázal jsem si představit situaci, že na konferenci by takový signál od Západu nezazněl. Jenom ticho. To by bylo značné zklamání. Ale existoval i další argument, jak můžeme mluvit o svobodě, pokud polovina Evropy je v otroctví. Nakonec v západní Evropě převládl rezolutní postoj. Nebylo však jednoduché přimět Rusko, aby dialog o lidských právech přijalo. A bylo ještě obtížnější přimět je k tomu, aby se objevila lidská práva v Závěrečném aktu helsinské konference. Přesto po těchto diskusích jsme byli připraveni podporovat tuto myšlenku a bojovat za ni. Rusové v podstatě povolili a přijali, že o lidských právech bude zmínka jako o závazku v Závěrečném aktu. Říkám s plným přesvědčením, že si na jejich straně mysleli, že tyto fráze budou rychle zapomenuty. V západním tisku převládala myšlenka, že zmínka o lidských právech příliš nepřispěje ke zmírnění nebo ukončení utrpení těch, kteří žili v komunistických diktaturách.

Myslím však, že velkou zásluhou Charty 77 je, že jsme si uvědomili význam těchto takzvaných frází v závěrečném dokumentu. Chartisté měli odvahu vyjít na světlo s těmito věcmi a říci vládě: slíbili jste určitý rozsah lidských práv a my nyní trváme na tom, abyste realizovali to, co jste slíbili. Pamatuji si na jeden večer v Haagu, kdy jsem z holandského velvyslanectví v Praze dostal zprávu o Chartě 77. Měl jsem pocit, že se jedná skutečně o historický okamžik, protože to byl vlastně poměrně těžký úder zasazený režimu. Skutečná podstata režimu byla odhalena: morálně zkorumpovaní lidé něco slíbili, neplní to a odmítají to plnit. Byla to významná událost v československé historii, ale nejenom to. Jsem přesvědčen, že to, co dělala Charta 77, ukázalo, že co bylo považováno za nejobtížnější a nejspornější část Závěrečného aktu, bylo jeho nejdůležitější částí. Významná byla i odezva činů Charty 77 v komunistické Evropě. Charta měla dalekosáhlé následky. Způsob, jakým využila ke svému cíli ta prostá slova v závěrečném dokumentu, vlastně znamenal, že toto úsilí vedlo k pozdějšímu rozpadu komunistického systému. Zpočátku se to ani příliš viditelně neprojevovalo, ale jablko už bylo nahnilé a eroze pokračovala, disent se rozšiřoval a stále více lidí bylo ochotno připojit se k boji za svobodu. Sedmáct let poté si myslím, že je vhodné z pozice člověka hledícího na věci zvenčí říci, že svobodný svět by měl Chartě 77 a jejím vůdcům poděkovat.

Vilém Prečan: Děkuji panu van der Stoelovi za jeho ocenění a hodnocení jako očitého svědka. Teď dávám slovo spoluzakladatelce prvního Helsinského komitétu v Moskvě. Prosím.

Ludmila Alexejeva: Ráda bych vysvětlila, jak byla Charta 77 přijata v bývalém Sovětském svazu. Upřímně řečeno, ani moje děti si nepamatují na tehdejší události. Bojovníci za lidská práva neznali úvodní prohlášení Charty 77, dozvěděli se o něm díky zahraničním rádiím, která vysílala také na území Sovětského svazu – Hlasu Ameriky, BBC a dalším. Sovětské auditorium se muselo spokojit s informacemi, které poskytovala oficiální sovětská média. Ta alternativní chyběla. Alternativně informované posluchačstvo naší země tvořilo asi 10 milionů lidí a z celkového počtu 246 milionů občanů Sovětského svazu to představovalo velice malou menšinu. Avšak v rámci našeho disidentského společenství byla přijata Charta 77 opravdu s velkým nadšením. Obránci lidských a občanských práv byli totiž tou nejaktivnější skupinou v rámci ruské společnosti. Naše

hnutí za lidská práva se v naší zemi rodilo bez jakéhokoliv vlivu zvenčí. Žili jsme v uzavřeném světě bez spojení se zahraničím a o tom, co se děje venku, jsme měli jen velmi omezené informace – i v rámci celého sovětského bloku. Měli jsme opravdu velice málo informací o zlomových událostech v socialistických státech, například o revoluci v Maďarsku v roce 1956, o jugoslávských reformách nebo o polských generálních stávkách.

Teprve Pražské jaro 1968 opravdu přineslo do našeho života velkou změnu. Informace o něm nepřicházely pouze ze zahraničních rádií. *Rudé právo* a další československé noviny a časopisy jsme v Moskvě měli k dispozici a byli mezi námi lidé, kteří hovořili a četli česky. Další se dokonce česky naučili, aby mohli sledovat nadějně dění v Československu. My osobně jsme si přáli, aby v Československu „socialismus s lidskou tváří“ uspěl, protože toto hnutí jsme v určitém smyslu považovali za své. Reformní úsilí přicházelo od vedoucích představitelů Komunistické strany Československa, zatímco u nás bylo naopak budováno zdola. My jsme neměli *Rudé právo* a *Literární listy*. Naše informace o lidských právech a hnutích za lidská práva v Sovětském svazu představovala takzvaná *Kronika událostí* a samozřejmě také oficiální tištěné zpravodajství. Doufali jsme, že pokud „socialismus s lidskou tváří“ v Československu uspěje, bude mít šanci i v Sovětském svazu. Lidskou tvář socialismu jsme velmi vítali, protože v sovětského režimu jsme nepoznali nic jiného než sovětský socialismus, který se vyznačoval důslednou eliminací svobody projevu a dalšími výraznými zásahy státu do práv občanů i do jejich soukromého života. Právě proto jsme nadšeně podporovali a vítali Pražské jaro – chtěli jsme žít v mnohem humánnější společnosti, ve svobodnější zemi. Tanky na pražských ulicích v srpnu 1968 zničily nejenom vaše naděje, ale také naše naděje. Sedm odvážných demonstrantů na Rudém náměstí v Moskvě vystoupilo s transparenty Ruce pryč od Československa! Za vaši i naši svobodu! Po říjnu 1956 mnoho našich občanů ztratilo naději, byli vrženi zpět do sovětské reality a prakticky se vzdali. Většina disidentů byla ve vězení nebo byli internováni v psychiatrických léčebnách. Hnutí bylo potlačeno.

Pozdější hnutí za lidská a občanská práva vznikalo v Sovětském svazu a Československu prakticky paralelně. Závěrečný akt helsinské konference se uskutečnil v roce 1976 a my jsme velice hrdí, že jsme jako první v rámci sovětského bloku veřejně reagovali na helsinskou dohodu. Na začátku února roku 1977 jsme obdrželi informaci o Chartě 77, opět ze zahraničního rozhlasu. Prohlášení Charty 77 bylo dokumentem na

ochranu lidských a občanských práv. My jsme Chartě 77 poslali dopis, který podporoval její zásadní význam. Náš dopis rozšířily alternativní rozhlasové stanice, které vysílaly jak na území Sovětského svazu, tak v Československu. Charakterizovali jsme v něm Chartu 77 jako argumentačně skvělý dokument. Sovětský disent usiloval o tytéž cíle, které deklarovala Charta. Požadoval nezávislé soudnictví, svobodu pohybu, projevu a další práva a svobody. Charta 77 ukázala, že hnutí za lidská a občanská práva může být v zemích sovětského bloku významným společenským a politickým faktorem. Charta se stala mluvčím občanské opozice akceptovaným a oceňovaným za hranicemi. Tlak, který pak byl vyvíjen na Sovětský svaz ze strany mezinárodního společenství, hrál velice zásadní roli při otevírání nových komunikačních kanálů. A hrálo to významnou roli pro osvobození východoevropských zemí z komunistického diktátu na sklonku 80. let. V zemích bývalého sovětského bloku jsme všichni bojovali za svobodu a lidská práva naše úsilí spojovala. V Rusku jsme z mnoha důvodů úplné svobody ještě nedosáhli. Naše cíle, které byly totožné s cíli Charty 77, jsou stále aktuální. Jsme v půli cesty. Češi jsou vlastně avantgardou a my je následujeme. Děkujeme vám za váš významný příspěvek do tohoto boje o svobodu. Čas nám ubíhá a my doufáme, že dosáhneme svobody jako vy.

Vilém Prečan: Děkuji vám moc, Ludmilo Alexejevo. Jan Lityňski teď dostane slovo. Chtěl jsem spočítat, kdo strávil více let ve vězení, jestli Jan Lityňski nebo Václav Havel. Nutno říci, že Jan Lityňski stanul před soudem už v roce 1968 jako student a účastník studentských událostí ve Varšavě. Ale nemáme teď čas to porovnat. Potom to spočítáme. Máte teď slovo.

Jan Lityňski: Moje kontakty a moje spolupráce s Československem začínají v roce 1967. My jsme tenkrát s velikým zájmem sledovali československou „novou vlnu“ ve filmu a s velkým zájmem jsme četli českou a slovenskou literaturu. A měli jsme takový dojem, že v Československu zrovna začíná proces podobný tomu, který v říjnu 1956 skončil v Polsku. Jako bychom se tak trochu s Československem minuli. Začínala vlna komunistického nacionalismu. Československé ideje roku 1968 souvisely s idejemi polského října 1956 a samozřejmě také s idejemi maďarského října 1956. V tom okamžiku, kdy v Československu vrcholilo Pražské jaro, my v Polsku jsme šli do vězení. Bylo to 22. srpna 1968 a musím

přiznat, že jsme já i mí přáteli měli ve vězení strach, protože (abych parafrázoval Osipa Mandelštama) jsem poprvé velmi intenzivně pocítil, co znamená dostat se do spárů „internacionálního humanismu“.

Na začátku 70. let jsme se zase rozcházel. Polsko začínalo být – tenkrát se tomu tak říkalo – nejveselejším barákem v sovětském lágru. V Československu po vystoupení Petra Uhla a jeho Hnutí revoluční mládeže začal teror. O tom, co se tu děje (o Uhlově procesu a aktivitách Václava Havla), jsme dostávali dosti dobré informace díky našim zdrojům z emigrace a také díky našim ilegálním vydavatelstvím. Nakladatelství Aneks vydalo velice zajímavý a kvalitní výběr československých textů. Byly to texty Vaculíkovy, Liehmovy, ale především nás velice zaujal dopis Václava Havla generálnímu tajemníkovi ÚV KSČ Gustávu Husákovi z dubna 1975. Počínaje přibližně rokem 1975 jsme navázali zatím velice sporadické bezprostřední kontakty, díky tomu, že někteří lidé z Československa mohli přijet do Polska. Po vzniku Charty77 začalo být toto spojení intenzivnější. První nabídka nebo první návrh, že bychom se mohli spolu setkat – pokud se ovšem dobře pamatuji – přišel od Jiřího Hájka. Vím jen, že impulz k setkání vyšel z československé strany.

My jsme se tenkrát cítili být relativně svobodní a rozhodli jsme se, že nebudeme vystavovat lidi za naši jižní hranici příliš velkému a zbytečnému nebezpečí, a proto jsme se v roce 1978 setkali na hranicích v Sudelech. A já mám dodnes takový pocit a mnozí moji přátelé také, že toto první setkání bylo jednou z nejdůležitějších událostí v našich životech. Mám dojem, že to pro nás znamenalo hlavně to, že jsme ze sebe setřáslí trauma a strach z roku 1968. A také že jsme do určité míry splatili to, že v roce 1968 polská vojska vtrhla do Československa. Naše setkání bylo důležité i proto, že obě strany hovořily stejným jazykem. V dalších diskusích pak Adam Michnik navrhl Václavu Havlovi, aby to, o čem jsme v horách mluvili, napsal. Aby to zformuloval. A už v roce 1978 se objevil výsledek, tehdy jsme dostali text Václava Havla a vedle toho ještě asi deset nebo jedenáct dalších textů. V červnu 1979 byli zatčeni členové Výboru na obranu nespravedlivě stíhaných. Z těch textů, které jsme od vás obdrželi, jsme potom v polském tisku uveřejnili čtyři. Já se domnívám, domníval jsem se už tenkrát a domnívám se dodnes, že síla těch textů, hlavně síla textů Václava Havla, byla tenkrát v Polsku ohromná. V *Moci bezmocných* se Havlovi podařilo nově definovat ideu opozice, disentu. Havel se nevyrovnával s marxismem, nýbrž narýsoval jiný způsob života. Čtyři texty – od Petra Uhla, Václava Havla, Václava Bendy i Jiřího

Němce – tvořily kompaktní celek. Ačkoliv se obsahově lišily, ideově byly velice příbuzné a shodovaly se s myšlenkami, které v Polsku reprezentovali Adam Michnik a Jacek Kuroń. Čili tenkrát to znamenalo organizovat se ani ne tak *proti* komunistickému státu, jako spíše *vedle* komunistického státu. Mohu dokonce říci, že tyto ideje v polském Výboru na obranu dělníků (KOR) a potom v Solidaritě byly lépe a intenzivněji realizovány než v ostatních takzvaně lidově demokratických zemích.

Objevuje se otázka, jaké jsou rozdíly mezi opozicí československou a polskou. Polská opozice byla hned od svého začátku značně více zpolitizovaná. Naproti tomu česká opozice vyrůstala z jiného myšlení – z alternativní kultury. Lze to vyjádřit také tak, že v Polsku Výbor na obranu dělníků měl za cíl obranu dělníků. V Československu to byla obrana pronásledovaných rockových hudebníků. Nás to tedy strhávalo na úroveň mnohem intenzivnějšího politického zaměření. Těžko si vůbec představit, že by moji přátelé, jako Adam Michnik, Jacek Kuroń a další, měli takovou zásobárnu nebo knihovnu plnou gramofonových desek a jiných nosičů, jakou měl Václav Havel (Velvet Underground, Frank Zappa atd). Chtěl bych říct ještě několik slov o Rusku. Disent, opozice, odboj v Rusku (četli jsme, co tam vycházelo v samizdatu), byl pro nás neobyčejně významný impuls k naší aktivitě. Stále více jsme si uvědomovali, že lidé, kteří tam vydávají nezávislé knihy či jiné texty, jsou odsuzováni k dlouholetým trestům vězení. Ti stateční, kteří na Rudém náměstí protestovali proti invazi do Československa v srpnu 1968, byli dokonce zavíráni do psychiatrických léčeben. V letech 1977 a 1978, kdy jsme u nás zahajovali ilegální vydavatelskou činnost, byla pro nás důležitá skutečnost, že v Rusku existuje samizdat. Děkuji vám.

Vilém Prečan: Potlesk svědčí o tom, jak jsme vděční za tato slova a za tyto informace. Také Miklós Haraszti stanul před soudem jako mladý muž. Bylo mu sedmadvacet. Před soudem byl vlastně rukopis jeho knihy *Úkolová mzda*, která vyšla v jedenácti světových jazycích, než mohla konečně tiskem vyjít v Maďarsku v roce 1990. Jako ostatně všechny vaše knihy, které jste napsal. Vyšly v Paříži a všude jinde, až potom v Maďarsku. Prosím.

Miklós Haraszti: Děkuji mnohokrát. Jsem velice poctěn, že zde mohu být s vámi a že se jako spolurevolucionář mohu podílet na této konferenci. Maďarsko bylo zemí, jak asi víte, která soutěžila s Polskem o titul

nejšťastnějšího baráku uvnitř sovětského lágru, a myslím, že Maďarsko v této soutěži vyhrálo. Přesto opozice v Maďarsku po revoluci v roce 1956 musela čekat skoro dvacet let, aby znovu získala pozici. Samozřejmě, učili jsme se od Polska a Ruska. Na druhé straně ta atmosféra nejšťastnějšího baráku měla nivelizující dopad na společnost. V celých 70. letech kráčela opozice proti většinové mentalitě tehdejší maďarské inteligence. Hlavním a všeobecně platným sloganem tehdejší doby bylo: „Budme zticha, nebo nebudeme moci mluvit vůbec.“ A v této atmosféře, v tomto prostředí nastal ten skvělý moment, kdy vznikla Charta 77. V 70. letech existoval disent, rodily se první samizdatové aktivity, vycházely kritické knihy, které ovšem byly vzápětí zakázány, ale v 70. letech nevzniklo žádné hnutí. Přepisovali a překládali jsme tehdy texty Petra Uhla, vydávali úvahy pánů Kuroně a Modzielewského, velmi jsme obdivovali nedocenitelný heroismus ruských obhájců lidských práv, ale v Maďarsku kvůli specifickému prostředí a atmosféře nevykrystalizovalo žádné hnutí, žádná akce.

A pak přišel leden 1977 – Charta 77. První zprávy z tohoto roku určitým způsobem napomohly ke krystalizaci podobného hnutí i v Maďarsku. Demokratické opoziční hnutí v Maďarsku zahájilo svou činnost celkem oficiálně tím, že deklarovalo svou solidaritu s Chartou 77. János Kis a János Kenedi, který před pár měsíci bohužel zesnul, zorganizovali podpisovou iniciativu na podporu Charty. Bylo to ve formě otevřeného dopisu Pavlu Kohoutovi, protože on byl světově hraný autor nejenom v Maďarsku a lidé ho tu znali lépe než nás. Způsob, jakým byly podpisy v tehdejší Maďarsku shromážděny, vystihuje styl maďarské opozice. Podepsalo 34 lidí. Asi si myslíte, že to není příliš vysoké číslo, ale berte v potaz rozdílné důvody pro podepsání či nepodepsání. Někteří říkali: za určitých podmínek podepíšu, ale nechci, aby mé jméno zaznělo v rozhlase; jiní zase třeba říkali, že nechtějí být spojováni s tou či onou osobou. Kromě těchto podmínek a výhrad hrál významnou roli strach, neboť maďarská opozice se vyvíjela v tom takzvaně šťastném baráku, v němž vládl velmi specifický – gulášový – komunismus.

Mezi těmi 34 lidmi najdeme velice významné představitele inteligence, nikoli pouze ty, kteří byli na začátku dekády známí z opozice. A charakter podepisování trochu odrážel určité specifické kouzlo, kterým Kádárův režim působil na tehdejší inteligenci. Důvod, proč i dobře situovaní intelektuálové v Maďarsku vyjádřili podporu Chartou 77, hledejme v invazi do Československa v roce 1968. Ta byla opravdu hodně tvrdá a jako hodně tvrdá byla také v Maďarsku vnímána. Právě proto

existoval tak silný pocit, že bychom měli nějakým způsobem napravit bezpráví, které napáchala invaze a maďarský podíl na ní. Tato sebereflexe slibovala znovunabytí vlastního svědomí a sebevědomí. Sanitární kordon Husákova režimu fungoval tak dokonale, že odvážní signatáři Charty 77 skončili ve vězení a nemohli se tudíž zapojit do samizdatové práce tak, jak to bylo čas od času možné v Maďarsku a Polsku. Uvnitř nejveselejšího baráku v sovětském lágru se znovu rozběhly samizdatové aktivity a někteří z jejich strůjců dokonce skončili ve vězení. Dá se říci, že díky vlivu polské opozice jsme nabyli pocit, že jsme žáci Poláků. Michnikův text Nová evoluce z roku 1976 představil přesně ten způsob, jak pokračovat v politice pod komunistickým deštníkem – angažovat se v hnutí, které odmítá násilí a usiluje o udržení práva na svobodné myšlení a vyjadřování. Kopírovali jsme vlastně polské organizační principy a hnutí pana Václava Havla bylo pro nás přirozeně velmi inspirativní. [...] V roce 1980 jsme začali vydávat věstník [o stavu lidských práv], který pak vycházel až do konce komunistického režimu.

Dnes, jak možná víte, pracuji ve Vídni jako oficiální úředník v rámci helsinského procesu, který – veden stejnými intencemi jako v minulosti – pokračuje směrem na východ. A musím říct, že nevidím příliš velký rozdíl mezi oficiálně existujícími samizdatovými koncepty tehdejšího času a naší současnou prací ve prospěch lidských a občanských práv. Charta 77 využila helsinský proces a způsob, jakým se toho zhostila, byl pro nás velice důležitý a inspirativní. Maďaři (a také Poláci) nevytvořili organizované hnutí na obranu lidských a občanských práv, protože nekladli takový důraz na znění protokolu z Helsinek. Češi ano. V Československu bylo velice důležité dbát na tu zákonnou formu, protože tady vládl tvrdší režim a v prostředí nesvobody a ponižování bylo nutné proti oficiálnímu státnímu pojetí legalismu postavit legalismus helsinský. A musím říct, že pro obhájce lidských práv na východ od Prahy, na východ od Ukrajiny je to velice názorná výuková pomůcka. Děkuji vám mnohokrát.

Vilém Prečan: Děkuji a teď se obrátíme na druhý konec, na severní konec tehdejšího Československa, do Německé demokratické republiky, kde měl disent tu zvláštnost, že existoval a vyvíjel se v podmínkách dvou německých států. Gerd Poppe má slovo.

Gerd Poppe: Také já bych rád nejdříve navázal na to, co bylo v příspěvcích, které jsme slyšeli, již řečeno o našich kontaktech. Na začátku byla

položena otázka, co kdo věděl o tom druhém, jak to reflektoval a co se z toho naučil. Pro nás bylo velice důležité sledovat vývoj v okolních zemích, ale i v samotném Sovětském svazu, protože NDR bohužel nikdy nebyla tím nejveselejším barákem uvnitř sovětského lágru. My jsme se soustředili na změny v sousedních zemích a s tím jsme spojovali naděje na rozšíření naší svobody. V Německu totiž panovala jiná situace. Existovaly kontakty s disidenty z jiných zemí zejména v 70. letech, kdy se zlepšila situace s cestováním a my jsme mohli bez víza jet do Prahy, na Slovensko, do Maďarska nebo do Polska, ovšem jen do té doby, než tam vzniklo hnutí Solidarita, pak bylo po všem. Měli jsme pak různá setkání, například s Petrem Uhlem. Ale v 80. letech to bylo o dost těžší, protože tehdy u nás bylo zakázáno cestování a mnoho opozičně naladěných lidí nemohlo do sousedních zemí vyjet. A tak jsme museli hledat způsoby, jak udržet kontakty, jak se vzájemně informovat, a během 80. let se nám to také dobře dařilo. Ještě se k tomu vrátím.

Při těchto setkáních se nás vždy znovu ptali: proč to u vás jde tak pomalu, proč v NDR neexistuje hnutí za lidská a občanská práva, když existuje v jiných socialistických zemích? Proč u vás neexistuje alespoň v podobě nějakých zárodků? Dnes si klademe otázku: proč a kvůli jakým zvláštnostem jsme tehdy reagovali tak pozdě? Na podzim 1989 jsme nakonec měli to štěstí, že jsme byli přece jenom první, ale předtím jsme zaostávali za různými disidentskými skupinami o takových šest sedm let. Mělo to samozřejmě své důvody. Jednak u nás existovalo velice široké spektrum toho, co se dá označit jako odpor nebo disidentství. Připomínám, že 17. června 1953 se ve východním Německu velmi živelně protestovalo proti sovětské hegemonii, ale něco takového jako hnutí za lidská a občanská práva vznikalo až v 80. letech, tedy daleko později než v ostatních východoevropských zemích a také později než v samotném Sovětském svazu, kde od počátku působily helsinské skupiny. Já nevím, jak široké bylo spektrum v jiných zemích. Myslím, že mezi polskou opozicí a českou opozicí – i v rámci těchto opozic samotných – existovaly velké rozdíly. V NDR oponovali lidé, kteří možná až do dneška ještě věří v demokratický socialismus. Mysleli spíše na reformy než na odstranění režimu. Existovaly také skupiny, které se vůbec nechtěly vymezovat politicky a odmítaly být označovány za opozici. V tvrdé diktatuře ovšem všechno nepřizpůsobivé chování vede v podstatě ke stejným – vždy nějak politickým – výsledkům a důsledkům. A pak ještě mělo velký význam to, co někdy označujeme za kulturní opozici. V 70. a 80. letech zvláštní role patřila spisovatelům.

Byli to především intelektuálové, kteří bojovali za právní stát, za lidská a občanská práva a v užším slova smyslu právě je můžeme považovat za hnutí. Když hovořím o opozici, mám na mysli spíše tuto skupinu, protože na základě zmíněných rozdílů je velmi těžké zahrnout všechny pod jeden klobouk.

Odlišnost německé situace byla způsobena také tím, že existoval ještě jeden německý stát a lidé, kteří mohli v NDR vytvořit určitý potenciál pro hnutí za občanská práva, do tohoto západního demokratického Německa odešli – někteří dostali povolení, jiní se tam dostali dokonce i z vězení. Takto jsme ztráceli četné přátele. Bylo tedy skutečně těžké něco organizovat, něco budovat, protože jakmile se to rozběhlo, část aktivistů byla buď odsunuta, nebo dostala povolení k odjezdu do západního Německa. V tom spočívá značný rozdíl oproti tehdejšímu Československu, Maďarsku nebo Polsku. Ale to je samozřejmě jenom jedna strana mince, šlo také o to, jak reagovala sama západní politika. A tady jsme zažili mnoho zklamání z politiky vlád spolkového Německa, protože se snažily o udržení statu quo a sblížení s východoněmeckou vládou a SED, namísto toho, aby se pokusily navázat kontakty s opozičními skupinami v NDR. To byla věc, která nám působila velké potíže, našlo se jen několik málo výjimek. V západoněmeckých politických strukturách byli politici a poslanci – ale vždy v menšině –, kteří se s námi spojili a podpořili nás. Většinou se nám snažili sugerovat, abychom měli pochopení a nepodnikali žádné opoziční akce, které oni považovali za nemoudré. Václav Havel to výborně vyjádřil v esejí *Anatomie jedné zdrženlivosti*. My jsme to cítili přesně tak.

V názvu této konference jsou léta 1977 až 1989. Naše hnutí bylo poznamenáno neustálým odchodem jeho členů na Západ. Když byla založena Charta 77, hned jsme se o ní dozvěděli (dokumenty se k nám dostávaly velmi brzy, byli jsme velice dobře informovaní, protože ve východním Berlíně bylo možné získat všechny knihy a materiály ze Západu). Koncem roku 1976 panovala u nás zvláštní situace: byl vypovězen Wolf Biermann a v důsledku toho celá řada dobrých lidí – umělců, režisérů a dalších aktivistů z našich kruhů – opustila NDR. Tento exodus vlastně celé generace spisovatelů, umělců i vědců vedl k tomu, že jsme si pak museli položit otázku, co vlastně je v této zemi ještě možné. A v této době, v letech 1977–1979, jsme vedli intenzivní diskusi o tom, zda vůbec lze tento systém nějakým způsobem reformovat. Odpovědi byly různé, existovala například kniha *Alternativa* od Rudolfa Bahra, který v takovou

reformu věřil. Já jsem to tak neviděl a moji přátelé většinou také ne. Ale diskutovalo se o tom živě.

Zavládl smutek a zklamání, že odešlo tolik lidí v jednom roce a v této chvíli se pro nás dokumenty Charty 77 staly obrovským impulzem. Zase jsme mohli doufat a pokoušeli jsme se také hned na tento impuls reagovat. V našich omezených možnostech jsme se snažili o nové navázání kontaktů a kromě toho jsme dokumenty Charty nechali cirkulovat a z jejich oběhu jsme se skutečně mnohému naučili. Zejména z postojů a metod, které používala Charta ve své rezistenci. Ale musím říct, že jsme se učili od všech disidentů ve střední a východní Evropě. V různých směrech. Naučili jsme se, že nekonečnou diskusi o utopických společenských modelech je třeba ukončit a přejít k pragmatickým činům v oblasti obhajoby lidských a občanských práv. Naučili jsme se, že nemá smysl věřit v reformy sovětského systému, nýbrž že se musíme sami organizovat, a to mimo oficiální instituce. To tady také už bylo řečeno v souvislosti s Havlovou *Mocí bezmocných* a polskou opozicí. A co bylo zvláště důležité, přestali jsme vyvíjet aktivity v malých konspiračních skupinkách. S tím jsme skoncovali, protože tím jsme nemohli na lidi zapůsobit. Snažili jsme se strhnout veřejnost na svoji stranu, opustili jsme anonymitu a začali vydávat vlastní texty, převzali jsme samizdatové metody. To všechno s velkým zpožděním, protože samizdatovou kulturu s řadou konkrétních, velmi angažovaných aktivit jsme v NDR měli až v roce 1985–1986.

A ještě jednu věc jsme se naučili. Při založení hnutí za lidská a občanská práva, kterého jsem se osobně účastnil, jsme se snažili postupovat jako Charta 77 (vydávat dokumenty, volit mluvčí atd.), ale bohužel jsme nesehnali šest set lidí, kteří by to byli podepsali. Připojilo se jich daleko méně. Přesto jsme tento pokus učinili a myslím, že za to máme co děkovat zejména Chartě 77. Musím jmenovat Václava Havla, protože právě jeho díla patřila k nejčtenějším textům tohoto druhu v tehdejší NDR. A přispěla k tomu, že jsme byli úspěšní, i když jsme začali o tolik let později než ostatní.

Vilém Prečan: Děkuji vám, pane Poppe. Takže naši zahraniční hosté dostali slovo a nyní přijde řada na domácí. Miro Kusý je teď sice formálně také cizinec, ale tehdy nebyl. Tehdy byl jeden z mála slovenských signatářů Charty 77. Prosím ho o slovo.

Miroslav Kusý: Děkuji, že jsem dostal pozvání na tuto konferenci a že se jí mohu zúčastnit. Vilém Prečan mi zadal určitá témata, na která mám

odpovídat, tak se budu držet jeho zadání. První téma jsou občanské iniciativy na Slovensku v době Charty 77. Jistě, na Slovensku existovalo mnoho „ostrůvků pozitivní deviace“, jak to nazvali sociologové. Tedy ostrůvků lidí, kteří mysleli po svém a prezentovali se v malých skupinách. Ale nikdy se tu neobjevilo ono kritické množství (to je zase pojem, který sociologové převzali z chemie), které by vedlo k nějaké bouřlivější reakci. Zůstalo to jen v podobě „ostrůvků pozitivní deviace“, to jest lidí, kteří se nebáli vystoupit a projevit svůj názor, ale zůstali osamocení až na dvě větší výjimky, které si na Slovensku zasloužily pozornost.

První výjimkou byla takzvaná tajná církev. Ano, tajná církev měla za sebou silné zázemí, mohutné zázemí věřících, ale přesto představitelé tajné církve odmítali označení občanská iniciativa. Říkali: my nejsme občanská iniciativa, my jsme seskupení věřících a usilujeme jednoznačně o prosazování našich náboženských práv a nechceme vstupovat do politických aktivit. To mi řekl například biskup Ján Chryzostom Korec – dnešní kardinál, tehdy tajný biskup. A František Mikloško, který byl jeho asistentem, mi tehdy řekl: nezlob se, Miro, ale naši věřící nám nedali mandát k tomu, abychom vstupovali do politických aktivit. Byli přesvědčeni, že se udrží v náboženské rovině a tím pádem nějak zvládnou tu těžkou situaci. Ovšem ukázalo se, že režim je zařadil do občanských aktivit a reagoval na ně stejně prudce jako na jakékoli jiné opoziční aktivity. Nepřijal to jejich vymezení jen na náboženské svobody, na boj o biskupské stolce a podobně. Zástupci tajné církve tedy říkali: tímto nás věřící pověřili, dál jít nemůžeme. Samozřejmě měli obrovské množství vlastních vnitřních aktivit, které vrcholily velkou svíčkovou demonstrací v Bratislavě na Hviezdoslavově náměstí v březnu 1988, jež byla brutálně rozehnaná policejními oddíly a střelkami.

Obdobná situace vládla i v druhé skupině, která také představovala jistou sílu a vzbudila pozornost veřejnosti doma a v zahraničí, a tu představovali bratislavští nebo slovenští Zelení. Měli několik skvělých aktivit, například obranu známého historického martinského hřbitova, anebo velkou akci „Bratislava nahlas“, která pojmenovala kritickou situaci v Bratislavě co do stavu životního prostředí. Tam vládly podobné názory; Ján Budaj, představitel této skupiny, říkal: my nechceme vstupovat do politických aktivit, my se chceme držet našeho environmentálního tématu; tam s námi režim nebude moci zacházet takovým způsobem jako s chartisty nebo jinými, protože my jednoduše zůstáváme apolitičtí. Samozřejmě bylo to čiré nepochopení věci, naivní představa,

že se jim podaří zůstat v apolitické rovině. Režim jejich ekologické aktivity pochopil jako výrazně a jednoznačně politickou záležitost, protože představitelé tohoto režimu říkali: u nás neexistují žádné problémy s životním prostředím, to je problematika západu, ne naše věc, u nás je vše v pořádku. A najednou vyjde kniha o Bratislavě, která tyhle řeči vyvrátí. Takže to byl podobný případ výrazné občanské aktivity, která nechtěla být občanskou aktivitou.

Druhá otázka, kterou mi položil Vilém Prečan, je Slovensko a Charta 77 nebo Charta 77 a Slovensko – prostě dva různé přístupy ke stejné problematice. Vždycky mi kladou nepříjemnou otázku, na kterou musím odpovídat, proč Slovensko přijalo iniciativu Charty tak vlažně, abych se vyjádřil diplomaticky a neřekl přímo, že ji odmítlo. My jsme tyto věci mnohokrát analyzovali z různých pohledů a já jsem se o to pokusil – vidím zde Jacquesa Rupnika – na jeho konferenci v Paříži v lednu tohoto roku. Samozřejmě že Charta přinášela i pro Slovensko velká a nová témata spjatá s lidskými a občanskými právy. Přinášela je v reakci na Závěrečný akt helsinské konference a ony dva známé pakty OSN, které byly především koncentrované na politická a občanská práva. Tak se vymezuje Prohlášení Charty 77 z ledna 1977. Bylo to silné téma, kterým Charta oslovila českou veřejnost a s nimi i ostatní země sovětského bloku – o tom se tu už mluvilo –, ale i světovou veřejnost v tom duchu, jak interpretovali strohý text Charty Jan Patočka a Václav Havel.

Byla to velká témata. Přesto na Slovensku nerezonovala. První slovenské reakce na Chartu byly, že je to pražská záležitost. A tak tento text, který jsme se pokusili po Slovensku šířit, neměl odezvu, tudíž ani signatáře. A druhý velký a velmi známý důvod spočíval v tom, že na Slovensku nebyly po roce 1968 takové represe, jaké se uskutečnily v českých zemích. Nebyly tam tak velké existenční postihy. Slovenská inteligence měla v čase zrodu Charty z takových postihů obavu, protože měla co ztratit na rozdíl od české. A řekněme si pravdu, především v této skupině postižených – mezi intelektuály – nacházela Charta 77 odezvu. Po prvních represích proti chartistům bylo jasné, že každý, kdo podepíše Chartu, bude mít velké existenční problémy. Ale byly tu ještě i další důvody, proč se to na Slovensku nestalo hitem (po pravdě řečeno, hit to nebyl ani v českých zemích ve své době). Podle mě měla Charta 77 jednu slabinu, byla to sice česko-slovenská občanská iniciativa, avšak otcové-zakladatelé byli výlučně Češi. Nebyl mezi ně přizván ani jeden Slovák. Ano, můžeme argumentovat tím, že Slováci nepodepsali

Chartu. Ale když se Charta iniciovala, tak jsme ještě nevěděli, jaký bude na Slovensku ohlas. Já se přiznám, že kdybych byl věděl, že to podepisují na Slovensku jako první, v té první skupině, tak bych býval měl pochybnosti, jestli bych to vůbec podepsal. To jsem se dozvěděl až později. Podepsali ji Dominik Tatarka a Ján Mlynárik, ale oba tehdy žili v Praze. V dalších podpisových vlnách se připojili další Slováci, ale dodnes přesně nevíme, kolik Slováků Chartu podepsalo. Tehdy se tato stránka věci vůbec neregistrovala, nebyla důležitá.

Zájem o podpis by se byl pravděpodobně zvýšil, kdyby mezi signatáři byl řekněme Alexander Dubček. Když tam mohl být například Zdeněk Mlynář, tak ve stejném kontextu by bylo asi přijatelné Dubčekovo postavení v této iniciativě. Dubček mi svého času řekl, když jsme o tomto tématu diskutovali (a on o něm diskutoval mnohokrát a rád): víš, já jsem nemohl být jedním ze signatářů Charty, já jsem mohl být jen jedním ze zakladatelů. Když to řekl, tak se mi to zdálo megalomanské. Ale později, čím víc jsem o tom přemýšlel, tak jsem uznával, že v tomto Dubčekově postoji je něco pravdy. Já si dobře pamatuji, že koncem listopadu nebo začátkem prosince 1976 byl v Bratislavě Zdeněk Mlynář, byl i u mě a snažil se navázat kontakt s Dubčkem. Jestli šel za Dubčkem v chartistické záležitosti – získat jeho podpis – to nevím, to by měli říci iniciátoři. Ale kontakt se mu navázat nepodařilo, nechal Dubčekovi vzkaz u jeho bývalého šoféra, a jak se věci vyvíjely dál, nevím. Čili to byl další slabý moment z hlediska Slovenska; a ještě jeden bych zmínil, totiž že ani posláze mezi mluvčími Charty nebyl po celou dobu žádný Slovák. Až v roce 1990 se jím stal Miroslav Lehký a v roce 1991 Hana Ponická, ale to bylo už v době, kdy se v Praze vynášely stoly na ulice a Charta už se dala podepsat bez rizika.

Přiznám se, že jsem odchovanec Prahy, kde jsem studoval, a proto mi bratislavští straničtí funkcionáři někdy nadávali, že jsem Pražák, a říkali to tím hanlivým tónem. Já jsem to tehdy považoval za přirozené, ale od té doby žiji na Slovensku a až ex post jsem mnohem lépe pochopil postoje slovenských lidí v tomto kontextu. To jsou věci, které můžeme dnes dodatečně zvažovat, proč ohlas Charty 77 na Slovensku byl tak slabý a proč se jistá aktivita zdvihla až na sklonku režimu. V roce 1989 se konal proces s "bratislavskou pětkou" a slovenská inteligence až tehdy zjistila, že represe mohou postihnout i její řady; že už to tedy není jen pražská záležitost, protože už i Slováci se dostávají do kriminálu za aktivity chartistické nebo Chartě příbuzné. I když v "bratislavské pětce" byl jen jeden

chartista, už se cítilo, že perzekuce spojené s Chartou se dostávají i na Slovensko. Ale to už bylo pozdě na to, aby se členská základna nějakým způsobem rozšířila. Děkuji.

Vilém Prečan: Děkuji Miroslavu Kusému. Já bych si dovilil jen zašep-
tat, že Alexander Dubček nebyl ochoten cokoli zakládat, a kdyby on byl
zakladatel Charty, tak by to bylo úplně něco jiného, ale rozhodně ne nová
duchovní orientace, která vstoupila do našeho života a kterou charakteri-
zoval Jan Patočka. A teď má slovo Václav Havel.

Václav Havel: Dámy a pánové, kdybych se měl držet témat, které mi
pan profesor Prečan dal, i všeho, co tady bylo řečeno, tak bych mlu-
vil osmdesát minut jen já. Pokusím se proto jenom bleskově říct pár
okrajových poznámek. Za prvé: Charta se setkávala a dodnes setkává
se dvěma permanentně se táhnoucími, avšak důležitými námitkami.
První námitka byla, že se odvoláváme na ústavu, na zákony, na mezi-
národní pakty, přestože víme, že režim je zločinný, je založen na násilí,
tisíce závazků, které podepíše, nebere vůbec vážně a my se s ním naopak
vážně bavíme a vedeme dialog. Rád bych zdůraznil, že princip „vzít ho
za slovo“ nebyla pouhá taktika, v danou chvíli jednodušší než ozbrojený
odpor. To bylo cosi hlubšího. To byla rehabilitace slova. To byla rehabi-
litace ducha. A to jsou věci, o nichž hodně psal Jan Patočka. Vzít režim
za slovo, znamená napříč všemi mocenskými nástroji operovat čímsi,
co je mocenskými nástroji neuchopitelné a nezničitelné: proniknout do
lidských duší, oslovit lidské duše. Mám dojem, že tento princip je stále
živý a tato námitka začasťe spíš vytáčkou těch, kteří cítí potřebu vyme-
zovat se.

S tím souvisí námitka druhá, totiž, že si hrajeme na svědomí národa,
na svědomí společnosti. Nikdy jsme to nedělali, nikdy jsme nikomu nevy-
čítali, že Chartu nepodepsal. Dokonce byly případy, že jsme někoho, kdo
ji chtěl podepsat, přemlouvali, aby to nedělal. Nikdy jsme se nevydávali za
někoho lepšího, než jsou ostatní. Naopak jsme měli hluboké porozumění
pro většinové chování. Vždyť většinové chování a manipulace společnosti
bylo tématem Charty. To byl předmět její reflexe. Nicméně učinil jsem
zajímavé pozorování: čím víc jsme toto zdůrazňovali, tím víc nám bylo
vyčítáno, že si hrajeme na svědomí národa a ještě ke všemu předstíráme
tolerantnost a zdůrazňujeme, že svědomím národa nejsme. To je zají-
mavý úkaz, který by stál za analýzu.

Jedna z otázek je, co bylo pro Chartu charakteristické. Já bych řekl otevřenost, neideologičnost. V Chartě bylo možno nalézt pravicového politika, levicového politika, mladé lidi, kteří se vůbec politicky nebo ideologicky nevymezovali a chtěli se jen svobodně chovat a svobodně žít. To byla, myslím, velmi důležitá věc, svým způsobem převratná. Například setkání reformních komunistů s nekomunisty, které se na půdě Charty odehrálo na principu absolutní rovnosti, kdy nomenklaturní ohled či okolnost, že někdo byl jakýmsi vyšším tajemníkem, nehrál vůbec žádnou roli. Muzikant od Plastiků si byl roven se Zdeňkem Mlynářem, že? To myslím bylo pro Chartu charakteristické.

Poznámka týkající se toho, jak nás bral či nebral, podporoval či nepodporoval demokratický svět, demokratický Západ. Podpora nebyla samozřejmá – a v tom je zvláštní význam Vašeho tehdejšího setkání s Janem Patočkou. [Max van der Stoel, někdejší nizozemský ministr zahraničí se při své návštěvě Československa setkal 2. března 1977 s Janem Patočkou, pozn. red.] Byl jste první politik, který se otevřeně a bez zábran setkal s představitelem disidentů, tedy opozice. To nebylo vůbec samozřejmé. Mnoho západních politiků podléhalo ideji, že narušujeme mírové soužití mezi dvěma bloky a přílišnými kontakty s opozicí by byly ohroženy mírové vztahy. Posléze se to postupně stávalo samozřejmější a samozřejmější, z čehož byl patrný jakýsi dějinný pohyb, který stojí za zmínku.

A ještě dvě poznámky. Sovětský systém a sovětský blok byl schopen se vyrovnat se strukturovanou opozicí v jedné zemi, ale čeho se nesmírně děsil, bylo propojení těchto hnutí napříč zeměmi. Proto kontakty, které jsme měli, byly tak ostře sledovány a brány jako něco přímo osudového. Režim jako by měl pocit, že můžeme být rozděleni, pak může panovat, ale jakmile se tak či onak propojíme, bude to jeho neštěstí. Všimněme si, že předchozí revolty či procesy uvolňování byly vždy pouze v jedné zemi, zatímco v jiné probíhalo zároveň utužování.

A poslední věc, kterou je třeba zmínit. Celá zkušenost, kterou jsme podstoupili, nás přímo vybízí, provokuje a zavazuje k větší citlivosti k těm, kteří dodnes žijí pod autoritativními či totalitními režimy. A těch režimů je ještě dost na zeměkouli. Máme nyní pestrou paletu možností, jak jim pomoci, jak podpořit ty, kteří se dnes ocitají v analogické situaci, v jaké jsme se my ocitali před třiceti lety. Teď to může být věc nejen občanské společnosti, nejrůznějších nevládních organizací, spolků, ale i věcí státu. Domnívám se, že Česká republika ve své zahraniční

politice dává najevo, že ví o tomto zvláštním poslání, zhodnotit a promítnout zkušenost solidarity ohrožených do svého počínání. Znovu bych se vrátil k té nesamozřejmosti, v níž jsme se setkávali. Pramenila mimo jiné z toho, že disidenty nikdo nezvolil. Jak se dalo poznat, kdo je opravdu důležitým veřejným fenoménem, nebo se jím svým osudem, svým životem, svým dílem, svým občanským postojem stane a kdo je jen návštěvníkem koktejlů, který se rád motá kolem ambasad a případně je i agentem? To vedlo začasť k opatrnosti a k nesamozřejmosti kontaktů. Měli bychom se z toho poučit a nebýt zdrženliví k lidem, které nikdo nezvolil, neboť v jejich podmínkách nemohou býti představitelé opozice, bojovníci za lidská práva, žádným způsobem zvoleni. To je, zdá se mi, aktuální výzva, která z naší zkušenosti vyplývá.

Směrem k nám, k bývalému sovětskému bloku, bych řekl, že to dědictví je třeba nyní proměnit v odpor a kritiku k nacionalismům, jejichž tóny ve střední a východní Evropě zaznívají stále víc a mohou přerůst ve skutečné nebezpečí. Zdá se mi, že kdo jiný by měl nastavovat zrcadlo, reflektovat to a varovat před tím než dědici předchozího odporu spojeného s ideou lidských práv. Neboť opět běží o lidská práva.

To je několik útržkovitých poznámek na okraj tématu.

Vilém Prečan: Vážení přátelé, to, co tady řekl Václav Havel, je skoro závěr naší debaty. Já mu moc děkuji za jeho slova. Nám zbývá už jenom pět minut. Musíme skončit, poněvadž v sedm hodin má začít koncert Plastic People of the Universe. Vidím, že zase jednou jsem sobě i ostatním zadal příliš mnoho úkolů na příliš krátkou dobu. Ale vyslechli jsme toho hodně, tolik podnětů; myslel jsem, že tu problematiku jakž takž znám, ale přesto budu dnes odcházet obohacen. Máme ještě dva dny konference a o jedné z otázek, o které jsme měli mluvit, totiž nakolik je dissent konstitutivní součástí duchovního a politického světa současné Evropy jako celku, bude pravděpodobně zítra mluvit Jacques Rupnik. Přátelé, mně to připadalo jako takový mnohohlasý chór a považuji si za velkou čest, že jsem směl tuto partu dát dohromady; velmi vám všem děkuji, že jste někteří přiletěli jenom na dnešek do Prahy a zítra odjíždíte za jinými povinnostmi, a přesto jste přišli. Moc vám za to děkuji a vám všem za pozorné sledování této debaty. Máme nadlouho o čem přemýšlet.

**ZÁZNAM VÝPOVĚDÍ OČITÝCH SVĚDKŮ V PANELOVÉ
DISKUSI NA TÉMA VZNIK A POČÁTKY CHARTY 77**

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze, 22. března 2007

Moderátor Vilém Prečan

Účastníci Pavel Kohout, Dana Němcová, Petr Uhl, Jaroslav Šabata, Kamila Bendová, Radím Palouš, Jiřina Šiklová, Ján Čarnogurský, Martin M. Šimečka, Václav Černík, Petr Pithart, Jan Šimsa, Alfréd Kocáb, Miroslav Kusý

Vilém Prečan: Domluvili jsme se, že každý z pěti panelistů má na svůj úvodní statement maximálně patnáct minut, kromě nich jsou připraveni další očití svědkové, kteří pak mají přednostní právo k přihlášení se ke slovu. Zatím jsme se mezi sebou dohodli, v jakém pořadí přednesou panelisté svůj úvodní výklad. Zahájí Pavel Kohout, po něm paní Němcová, pak Petr Uhl, Jaroslav Šabata a nakonec paní Bendová, aby to také trochu logicky do sebe zapadalo a mělo to nějakou gradaci. Mám výhodu, že všichni jsou osobnosti známé a víceméně veřejné, takže se nemusíme zdržovat dlouhým představováním; máme totiž k dispozici už jen necelé dvě hodiny. Nemusím tedy představovat pana a přítele Pavla Kohouta, řeknu jenom, že žijí už jen dva lidé, kteří se při vzniku Charty 77 účastnili úplně všech porad od 11. prosince 1976 do 3. ledna 1977, než potom 6. ledna začala státní moc ten cirkus. A protože Václav Havel se nemůže zúčastnit, první slovo má Pavel Kohout.

Pavel Kohout: Zdravím posluchárnu, do které jsem poprvé vstoupil přesně před padesáti lety, a protože nejsem na besedě se čtenáři, ale na vědeckém semináři, nabízím stručnou zprávu o strategii a taktice Charty 77 při jejím zrodu, trvajícím přesně dvacet sedm dnů. Třicet let

a tři měsíce poté je u nás ještě dost živých účastníků, aby mátlí historiky rozpory ve svědectvích. Svou verzi opírám o deníkové záznamy a chci zbavit emoci tím, že ji podávám ve třetí osobě.

Po úvodním úderu Husákova režimu proti jeho odpůrcům, na bázi pendrekového zákona z roku 1969, trvalo tři roky, než došlo k úvodní akci oponujících občanů. Byla to počátkem prosince 1972 petice za osvobození politických vězňů organizovaná spisovatelskou šesticí Havel, Klíma, Kliment, Kohout, Kosík a Vaculík, kterou podepsalo třicet šest kolegů, z nichž půltucet podpis po masáži shora odvolal. Tím skončila solidarita podepisovaná po vpádu vojsk a česká intelektuální scéna se rozštěpila pro příštích patnáct let.

Následovaly otevřené dopisy různým činitelům režimu; dva z nich, Kohoutův ministru kultury Klusákovi z června 1973 a Havlův Gustávu Husákovi z dubna 1975, zveřejnil v plném znění evropský tisk, když je pisatelé předali pražským korespondentům. Represe se pak soustředily na mladé nekonformní umělce a režim zřejmě nečekal, že se jich zastane takzvaně seriózní disent. To vyvrátil v dubnu 1976 protest proti zacházení s kapelou Plastic People of the Universe, který kromě iniciátora Havla podepsali Klíma, Kohout, Kosík, Vaculík a překvapivě i literární vědec Václav Černý, filozof Jan Patočka a básník Jaroslav Seifert. Soud nad Plasty se stal onou sněhovou koulí, z jaké se nabalují laviny.

11. prosince 1976 se měla v novoměstském bytě Jaroslava Kořána psát další stížnost na jejich pronásledování. Schůzky se spíš náhodně zúčastnili Havel s Kohoutem, Zdeněk Mlynář, Jiří Němec, Petr Uhl, student Vendelín Komeda a zástupce české Amnesty International Pavel Bergman. Kohout nebyl jediný, kdo cítil únavu z bludného kruhu protestů, které už neměly ohlas ani ve svobodném světě, natož u domácího vedení. Proto našel odezvu jeho mlhavý nápad sepsat jakousi „Petici všech petici“, která by útlak v zemi pojednala komplexně a tak, aby ji přijal za svou co nejširší okruh lidí.

Tématem, které slibovalo netříštit opozici, ale spojit reprezentanty odlišných postojů i vyznání, bylo shledáno prosazování paktů o dodržování občanských a lidských práv, tvořících obsah Třetího koše dohod z Helsinek. Oba pakty se staly československým zákonem, a z toho vyplynula myšlenka upozornit parlament, že jej vláda nedodržuje. Hned se potvrdilo, že to oslovilo mnohé, kdo si byli dosud cizí názorově i lidsky, i ty, kdo se vyhýbali politickému konfliktu s režimem a tento v zásadě legální způsob jim vyhovoval.

První obšírná verze vypracovaná přes noc Havlem shrnula celou problematiku a stala se po doplnění ostatními podkladem, který byl Kohoutem opět přes noc v druhé verzi zkrácen, uspořádán a opatřen názvem Charta 77, to z pocitu dramatika, že by rodící se myšlenka měla mít přílehlavý a působivý titul. V dalších dvou dnech oba autoři spolu zapracovali připomínky nově přizvaných, také Ludvíka Vaculíka a budoucích mluvčích Jana Patočky a Jiřího Hájka.

K němu poznámka: výtka, že role mluvčího neměla být svěřena kdysi krajně exponovanému komunistovi, nebere v úvahu klíčovou dohodu iniciátorů, že v každé trojici mluvčích, ručících za pravost dokumentů Charty, bude jeden zástupce silné skupiny někdejších komunistů, nositelů reformního procesu šedesátých let; Jiří Hájek byl vybrán pro světovou proslulost, kterou si získal jako ministr zahraničí ČSSR odsouzením sovětské invaze. Navíc nebylo programem Charty další kádrování, ale hledání společného jmenovatele pro návrat k svobodným poměrům.

Originály všech znění textu Prohlášení na tenkém papíře, to aby na průklepy, po každé schůzce ničené, mohli psát připomínky všichni účastníci, cestovaly pak s Kohoutovým archivem přes Švýcarsko a Rakousko zpět do vlasti; jejich kopie dal nedávno pořídit Vilém Prečan, který si všiml, že všechny verze byly datovány o deset dnů později, než vznikly.

Se strategií Charty se totiž rodila i její taktika sloužící k matení protivníka, který měl mocnou převahu početní i technickou. Neformální štáb rozhodl, že vše podstatné se musí odehrát, než zafungují policejní odposlechy, agenti StB nebo žvanilové. Prvním protiopatřením bylo, že text Prohlášení nedají sběrači podpisů z ruky, aby neunikl, kam neměl, a všem signatářům bude zaslán poštou až v den D, aby se mohli u očekávaných výslechů hájit přesným zněním. Dál bylo vštěpováno všem vyhnout se při komunikaci slovu Charta i údajům, které by odhalily záměr a jeho rozsah! Svazek Dialog, pořízený Radkem Schovánkem z deseti tisíc stran spisu na „objekta“ Kohouta, uvádí patnáct živých odposlechů z bytů Havla, Kohouta a Vaculíka v kritické době, které StB právě proto nepochopila. Až z posledního zjistila, že má být kamsi vezen jakýsi dlouho zmiňovaný text, a spustila 6. ledna onen hon na doručitele, kterým vlastně uvedla Chartu na světovou scénu, když předvedla, že stojí nad adresátem petice, československým parlamentem.

Druhým taktickým opatřením byl způsob schvalování textu, obrazně nazvaný „úpis krví“. Na papír formátu A6 musel jeden každý petičník opsat rukou celou větu „Souhlasím s prohlášením Charty 77 z 1. ledna

1977“ a k podpisu připojit rovněž vlastnoručně povolání i adresu. To vylučovalo tvrzení, že někdo text pořádně nečetl, anebo že byl něčí podpis připojen podvodně.

Třetí pojistkou se stal způsob sběru podpisů. Vytipovaní dobrovolníci, kterým Havel rozepsal kartičky s přesným návodem, v němž za vzor sloužilo fiktivní jméno Koranda, se vydali po přátelských spojnicích, kde se dala očekávat menší infiltrace donašeči StB. Pár jich tam bylo, ale neměli přímý důkaz v podobě textu, neznali způsob akce ani správné datum, a plně zafungoval další taktický tah: podpisy takzvané „první vlny“ byly sebrány ve dnech Vánoc, kdy to podle předpokladu usnadnila ztížená dosažitelnost řídicích důstojníků, snížená aktivita estébáků vůbec a s tím spojená zpoždění i lajdáctví při hodnocení odpovědí.

Pak už záleželo na tom, jak se Prohlášení s prvními podpisy dostane do svobodného světa, aby tam bylo včas pochopeno i podpořeno. Režim se mylně domníval, že vše vypravil ven švýcarský velvyslanec Walter Jaeggi, jeden z obyvatel českého domu na Hradčanském náměstí 1, kde žil i Kohout. Ale muž, který mimo jiné obstarával výměnu rukopisů a korektur mezi zakázanými autory a nakladatelstvími na Západě, neměl být jakožto zástupce země vyznávající neutralitu uveden do střetu zájmů. Text si potom vyžádal sám, fotografoval z okna gangsterský únos Jeleny Mašínové estébáky a nabídl se dokonce svědčit v jejím procesu.

Konečný text Charty 77 a seznam prvních 242 signatářů byl z Havlova bytu U Dejvického rybníčku vypraven do světa prostřednictvím rady pražského velvyslanectví NSR Wolfganga Rungeho, kterému pro jeho vzhled a vystupování dali sami disidenti krycí jméno Admirál. S Kohoutem ho pojil přátelský vztah, a žádostí, aby zařídil dopravu dokumentu, který chce v zemi upevnit dopad Helsinské dohody, se rozhodl vyhovět na vlastní zodpovědnost z obavy, že by dotaz u nadřízených mohl akci zpozdit nebo i zmařit. Tlustou obálku s kompletem mu dopravil Kohout v podvečer 29. prosince do bytu na Letné, když se kroužením po Praze ujistil, že není sledován. Pozdě večer musel Rungeho vyzvonit na ulici s důležitým škrtem: kontrola u Havlů odhalila, že vzorový Koranda se dostal i do soupisu a hrozil jej znehodnotit „mrtvou duší“. Po Kohoutově návratu domů se v seznamu nenašla jeho žena; při poslední redakci bylo totiž rozhodnuto „deponovat“ podpisy studentů a dalších osob, kterým mohl režim nejnázve ublížit, a vyřadit rodinné příslušníky, aby nepůsobil jako uměle nafouknutý. Jelena

Mašínová se vzepřela a její muž čekal ráno v Ovinecké ulici znovu, aby Admirálovi předal konečnou verzi k doručení tomu, kdo s ní měl svět seznámit.

Protože Kohout už v šedesátých letech jako divadelník často pracoval v Německu a poznal pravidla médií, zavázal se zajistit, co nazval „publicistická salva“. S vědomím, že velké západní deníky uznávají i dlouhých textů pouze právo prvního zveřejnění, jinak přinesou stručný výtah nebo jen zmínku, obrátil se na redaktora Deutschlandfunke v Bonnu Hanse-Petera Rieseho, který byl v půlce sedmdesátých let z Prahy vyhoštěn. Poslem předběžné informace, jež musela předstihnout text i seznam, měla-li být akce připravena včas, se stala Ilona Drumm, mladá Češka provdaná do Mnichova a často navštěvující Kohoutovy na Sázavě. Aby nehrozilo, že u ní bude Prohlášení nalezeno, naučila se jeho základní myšlenky nazpaměť. Dál měla vyřídit, že v telefonickém styku budou časové údaje postdatovány o deset dnů, aby měl režim, pokud něco vytuší, dojem, že je na zákrok čas. Z automatu v hradčanské restauraci U Labutí byl Riese anonymně upozorněn Kohoutovým hlasem, který znal, že se mu brzy přihlásí kráska hodná jeho pozornosti.

Nazítří se od ní jako první v zahraničí dozvěděl, oč má jít, že k němu vše dorazí na Nový rok, a že originály Prohlášení i prvních podpisů budou osobně doručeny do parlamentu ve čtvrtek 6. ledna 1977 dopoledne. On měl zajistit, že text vyjde celý nebo v podstatném výtahu v hlavních denících demokratického světa v pátek 7. ledna. 1977, tedy den poté, co zásilku obdrží adresát; taktika vyžadovala i korektnost, parlament ČSSR měl mít možnost první reakce.

Riese, který iniciátory Charty znal, dokázal přesvědčit šéfredaktory vedoucích periodik Německa, Anglie, Francie, Itálie a Spojených států, aby o ní informovali společně. Nevzpomněl jen, že pařížský *Le Monde* je večerník. První obšírná zpráva vyšla proto v něm už večer 6. ledna, ale to byly raniky našťestí v tisku a předčasná publikace pomohla zatčeným poslům. Informaci převzaly ihned západní rozhlasové včetně českých vysílání, a bezpečnostní aparát státu byl tak zaskočen, že zadržované raději propustil. V noci se jádro akce mohlo podle plánu setkat v kavárně Viola a vyměnit si zkušenosti.

K dalšímu kolu došlo v pondělí 10. ledna, kdy bylo na povel Husákova vedení dívoce odchytáno doma i na ulicích tolik signatářů, že k výsledkům museli být povoláni vyšetřovatelé z celé republiky. Četné výstřelky ponížených estébáků i uvalení vazby na Havla a další vyvolaly

v demokratickém světě, už podrobně informovaném, protesty významných osobností i státníků. Toho dne se Charta 77 proměnila z meteoru v stálici.

Zbývá zmínit okolnost, která strategii a taktiku vznikající Charty zásadně ovlivnila. Různorodý sbor lidí, kteří ji uvedli do života, vsadil na odhad, že represe domácího režimu, drženého na řetězu Sovětským svazem usilujícím o důležité dohody se Západem, nepřekročí mez, kterou by nemohl vydržet normální člověk posílený přesvědčením. Když totalitní moc nesmí použít šibenic a mučidel, má v odhodlané opozici nebezpečného soupeře. Chartisté tedy neriskovali život a zdraví, leda šikanu a v krajním případě pár let vězení nebo exilu. Ještě méně ovšem hrozilo normálním občanům. A když za tak příznivých podmínek, ve kterých si Poláci a Maďari vynutili na režimech významné ústupky, se valná většina rozhodla výzvu Charty nepodpořit, ignorovat nebo dokonce hon na ni vlastními podpisy schválit, nemůže se divit, že její neformální sdružení spontánně nazvané Anticharta bude zkoumáno jako protipól, který pomohl o léta prodloužit marasmus normalizace.

K bilanci patří zjištění, že společenství „samozvanců a ztroskotanců“ prokázalo stejnou sílu jako na začátku i na konci. Brzy po revoluci, která tehdy ještě žádnou nebyla, když éru režimu ukončila jeho vlastní imploze, odmítlo pokus militantní skupiny proměnit Chartu v jakýsi trvalý tribunál nad demokracií. Ústy všech bývalých mluvčích ukončila činnost s tím, že dlouholetou úspěšnou taktikou dosáhla svého strategického cíle. Od té doby patří Charta 77 výhradně historii a tím i historikům.

Vilém Prečan: Děkuji Pavlu Kohoutovi. On zde dnes dopoledne nebyl, takže neví, že jsme mluvili o tom, že Charta se překvapivě vrátila do duchovního i politického života společnosti, výrazně při letošním 30. výročí, a že zdaleka není jenom záležitostí pro historiky. Teď dovolte jednu minutu historika. Měl jsem možnost mluvit, respektive dostat písemná svědectví od Hanse-Petera Rieseho a Wolfganga Rungeho, to všechno sedí, a měl jsem také k dispozici všechny verze postupně vznikajícího prohlášení Charty, a považuji za důležité připomenout, že v první verzi se ještě mluvilo o výboru pro lidská práva. A došlo také tehdy – jak mi potvrdí Petr Uhl – k debatě nad prvním konceptem, jestli to bude výbor pro lidská práva jako pevně organizovaná instituce, anebo občanská iniciativa. Zvítězil ten druhý a potom název Charta 77. V prvním

a ještě i v druhém návrhu se počítalo pouze s jedním mluvčím, až potom (myslím, že prosazoval tento názor Petr Uhl, který připisuje autorství této myšlenky své paní Anně Šabatové) se rozhodlo, že by měli být mluvčí tři. Teď má slovo paní Dana Němcová, kterou jsem poprosil, aby připomněla tři lidi, kteří už nemohou vystoupit jako očití svědci, protože nejsou mezi námi, ale při začátku Charty byli.

Dana Němcová: Nevím, jak bych teď začala, protože stále ještě si promítám, co jsem slyšela a co bylo tak velmi detailně zachyceno a týkalo se začátků Charty. Patří k jednomu z velkých paradoxů Charty, že vlastně to naše legalistické úsilí začalo v docela slušné ilegalitě. Vzpomínám si na atmosféru Vánoc, kdy tak jako před dětmi jsme utajovali dárky, tak jsme před sebou navzájem utajovali text Charty, který jsme skutečně a odpovědně předkládali jenom tomu, od koho jsme požadovali vyjádření, zda se připojí nebo nepřipojí. V té době k nám jako Mikuláš s čerty nejčastěji docházel dr. Pavel Bergman s Vendelínem Komedou a Jiřím Němcem, a toho utajování bylo tolik, že si mnoho detailů nepamatuji. Jenom to nadšení, že se něco děje. Tomu všemu samozřejmě předcházela zmíněná kampaň na obranu undergroundových hudebníků, kdy jsme u nás získali podpis pana profesora Patočky a pak jsem navštívila a požádala o podpis Jaroslava Seiferta. Ale o tom nechci mluvit. O Chartě tu bylo mnoho kompetentního ze všech stran řečeno, před domem jsem si říkala, že se toho o ní dá říct tolik, že cokoliv pozitivního i negativního bude vysloveno, bude zčásti pravdivé. A nikdy se asi bez pomoci odborníků nedobereme celistvého pohledu a hodnocení, o které všichni usilujeme, protože pořád z toho něco svým způsobem vyčuhuje.

Je jasné, že Charta byla společensko-politický fenomén a představuje část naší historie, k jejíž reflexi nás nyní vybízí Vilém Prečan, ale na druhé straně to byla velice zásadní část naší osobní historie. Tu osobní historii, tedy to, jak se člověk stal chartistou a zůstal jím po celý zbytek života, bych chtěla ilustrovat na postavě Jiřího Němce, kterého jsem nejbliže a po léta znala. Kořeny jeho postojů bych mohla hledat už v 50. letech, kdy se zajímal v první řadě o potlačenou literaturu a to ho přivedlo ke kulturním představitelům náboženských proudů v té době perzekvovaným. Odtud pocházel jeho – mezi mladými lidmi tehdy známý – seznam doporučené literatury a kontakty na osobnosti, které byly zcela opomíjeny v naší kultuře. Kladl důraz na vzdělávání s tím,

že jak okruh pana profesora Patočky, tak potom domácí semináře pro mladé lidi, vytvářely další z kamínek pro budování svěbytné kulturní a duchovní integrity. Usiloval o vzdělání jako takové.

Dalším důležitým momentem bylo úsilí o dialog, které se projevilo v 60. letech v semináři V Jirchářích, který – krom dialogu mezi různými křesťanskými denominacemi – přerostl potom i v dialog s marxismem. V letech 1967–1968 usiloval Jiří napříč všemu oficiálnímu o implementaci změn, které se odehrávaly v rámci katolické církve a vyústily do *Díla koncilové obnovy*. Snažil se uvést v život vydavatelské projekty, přicházel s plány na vydání různých knih. Jeho další aktivity vycházely z nezávislého kulturního prostředí – a zejména pak v 70. letech, kdy už nic jiného nezbyvalo, ze svobodného undergroundu, v němž rezistence byla hlavním motivem toho, aby se člověk nerozpadl nebo neutopil v tom bahně.

Jeho podíl na vzniku Charty 77 by jistě byli schopni lépe zhodnotit ti, kteří se zúčastnili prvních schůzek, ale jsem přesvědčena, že tak jako v jeho předchozích aktivitách, tak i v tomto případě působil napříč různými okruhy jako iniciátor a zprostředkovatel. Myslím, že jeho iniciační role byla nezanedbatelná a je dodnes nedoceněná, protože on si vlastně na ničem z toho, co rozjel, příliš nezakládal, ponechával tomu vlastní život, který pak pokračoval po svém. A v 90. letech veškerý svůj fyzický fond spotřeboval pro svůj poslední iniciační čin, kterým bylo prosazení humanitního směru studií na lékařské fakultě. Chci vám ušetřit čas na hojnou diskusi, a proto končím. Osobně považuji Chartu 77 za jakousi maturitu, zkoušku dospělosti pro život ve svobodě, kterou dnes máme mít, včetně nezávislosti na tom, zda to, co se o Chartě říká, nám lichotí, křivdí nebo škodí.

Vilém Prečan: Děkuji paní Němcové. Poznamenal jsem si něco, co souzní s dopoledním referátem pana Jaroslava Cuhry. Cokoli se řekne pozitivního i negativního o Chartě, bude skutečně zčásti pravda. My jsme mluvili o tom, že historici či političtí vědci si mohou maximálně dovolit kritickou sympatii. Ale jinak musí zůstat nestranní a kritičtí. Protože jste tady všichni nebyli, připomínám, že se našli lidé, kteří byli osloveni, a přesto Chartu nepodepsali, protože nechtěli ohrozit jinou aktivitu, kterou považovali za mimořádně důležitou a cítili spoluodpovědnost za její existenci. A teď má slovo Petr Uhl, kterého znáte také jako novináře.

Petr Uhl: Paní a pánové, já tady mluvím podruhé v životě, poprvé to bylo za listopadové stávký v roce 1968, kdy jsem moderoval početnější shromáždění, než je zde dnes – lidé seděli na oknech, a byla to taková moje politická škola. Z přítomných vidím Jiřinu Šiklovou, která se tehdejší stávký také účastnila. Já jsem člověk zákona a také pokynů poslušný, čili vyhovím Vilému Prečanovi a potvrdím, že skutečně existovaly dvě koncepce při zakládání Charty a při redakční práci nad Prohlášením. Jedna koncepce se podobala stručně řečeno polskému KORu (Výboru na obranu dělníků) a druhá měla blízko k ROPCiO (Ruch Obrony Praw Człowieka i Obywatela). KOR jako výbor na obranu dělníků v té době už fungoval, a zde zmíněný Pavel Bergman, který se té schůzky účastnil (byla to schůzka druhá, odhaduji, že mohla být 14. prosince), navrhoval, abychom ten model uzpůsobili KORu. Šlo v podstatě o to nechat stranou celé dlouhé pasáže týkající se obou mezinárodních paktů, přijmout institucionální a instrumentální opatření a v podstatě založit výbor na ochranu lidských práv. Tehdy vznikla polemika mezi Pavlem Bergmanem a Pavlem Kohoutem – já se na ni velmi dobře pamatuji –, v níž Pavel Kohout se přimlouval za širší pojetí: aktivistou Charty se signatář stane, jen pokud bude chtít, to znamená, že podpis nebude nikoho zavazovat k nějaké činnosti; podepsání Charty může být jen výrazem sympatií; tři reprezentanti (mluvčí) hnutí budou stačit, aby nebylo bezprostředně ohroženo více lidí (ale tento bezpečnostní aspekt tam figuroval až na druhém místě). Strhla se velmi silná polemika a ostatní přítomní v ní dávali za pravdu Pavlu Kohoutovi, a proto Pavel Bergman Chartu nepodepsal (podepsal ji až někdy v roce 1988 nebo dokonce v roce 1989). V počátcích se domníval, že jsme zvolili špatnou cestu. Neuvádím to proto, abychom upřesňovali historické detaily, ale proto, abych opět – jak se to činilo včera večer v Národním muzeu a dnes dopoledne zde – zdůraznil mezinárodní dimenzi Charty 77, její mezinárodní vliv.

Ještě chci říct, že ROPCiO v té době ještě neexistovalo. Bylo založeno až o půl roku později, zatímco KOR už existoval. My jsme mluvili zcela konkrétně o činnosti KORu, v mnohém jsme se jím inspirovali, avšak v tomto případě jsme zvolili jinou cestu. Ale mezinárodní styky byly časté, zejména mezi Polskem a Československem a potom v 80. letech také s NDR a dalšími státy východního bloku včetně Sovětského svazu. Dana Němcová se dovolávala toho, aby účastníci prvních jednání řekli, jaký měl Jiří Němec vliv a význam. Řekl bych, že měl největší význam z nás všech – vidím to ze svého hlediska, promiňte mi optiku pamětníka.

On jediný všechny znal. Domnívám se, že to byl právě on, kdo na tuto schůzku pozval Zdeňka Mlynáře, nezjistil jsem zatím nic jiného. Jiřího Němce jsem znal dobře z té své redakční skupiny, setkal jsem se s ním snad desetkrát či dvacetkrát v našich bytech (chodovali jsme se ženou do Ječné ulice už před založením Charty). Udržoval spojení s katolickou církví, o tom se možná bude mluvit v souvislosti s paralelní církví (vím, že ti, kdo v ní působili, nemají rádi pojem *paralelní církev*, ale ona na rozdíl od Slovenska paralelní byla, protože na Slovensku byla církev nezávislá jako celek, zatímco v Čechách zůstala nezávislá jen její menšina).

A také měl Němec velký a nezastupitelný vliv v kulturním undergroundu, který se postupně stával masovou základnou signatářů Charty. Promluví o dvou jiných lidech, kteří také již nežijí – podobně jako Václav Vendelín Komeda, Pavel Bergman a Jiří Němec – a sice o Václavu Bendovi, který se přes různost našich názorů stal mým skutečným přítelem. Mé působení v disentu je spjato se spoluprací s Václavem Bendou, a to plodnou spoluprací. Lidé si představují, že jsme se asi pořád hádali; nehádali, pracovali jsme spolu na sděleních Výboru na obranu nespravedlivě stíhaných a na dalších organizačních věcech kolem VONSu. A když zbyl čas, tak jsme si povídali o politických věcech, ale ani tam nedocházelo k žádným prudkým názorovým střetům. Je to samozřejmě důkaz názorové plurality, která v Chartě vládla.

Pokud se týká Zdeňka Mlynáře a Jiřího Hájka. Zdeňka Mlynáře jsem viděl podruhé v životě. Asi rok před vznikem Charty jsme spolu hodinu mluvili v Krčském lese, kam mě přivedl takovým hodně konspirativním způsobem Rudolf Slánský, který pak hlídal, aby nás nikdo nerušil. Zdeněk Mlynář byl samozřejmě velká osobnost a bylo velmi důležité, že se Charty účastnil, protože za ním stáli mnozí z těch vyloučených, vyškrtnutých z KSČ pro roce 1968, kterých byly tenkrát statisíce. To byla nemalá síla v československé společnosti. On také přispěl k redakci prohlášení Charty 77. A když jsme si potom na třetí schůzce rozdělovali úkoly, tak on si z těch sedmi dopisů s instrukcemi, které jsme dostali osobně od Václava Havla, vyžádal tři a sdělil, že má lidi, kteří budou shánět podpisy. Tenkrát to byli, pokud se pamatuji, zde přítomná Libuše Šilhánová a pak Jiří Dienstbier, Rudolf Slánský, Anna Marvanová a několik dalších lidí.

29. prosince 1976 byla uzávěrka a Zdeněk Mlynář dlouho nešel. Přišel až hodinu poté, snad si spletl čas. My jsme v té chvíli měli nějakých 110 až 120 podpisů a on najednou přinesl dalších 117 a téměř

vylučně té komunistické nebo exkomunistické provenience. Několik podpisů bývalých členů KSČ se podařilo sehnat Jiřímu Němcovi, mně a Pavlu Kohoutovi, ale ty Mlynářovy podpisy znamenaly velké vítězství. Najednou bylo jasné, že Charta bude pluralitní. Já jsem mezi podepsanými velmi netrpělivě hledal Alexandra Dubčeka, a on tam nebyl! Říkal jsem: Zdeňku (my jsme si tenkrát vykali), jak to, že tam Dubček není, vždyť jste říkal, že pojedete na Slovensko, a my jsme se domnívali, že odtud přivezete podpis Alexandra Dubčeka. A on odpověděl: já jsem sice byl na Slovensku, ale v Tatrách. Dubčekův podpis jsme tedy neměli a to byl jeden z neúspěchů Charty 77.

Ještě musím říct, že v projevech předřečníků zazněl rozpor. Vilém Prečan řekl, že žijí už jen dva svědkové, kteří se účastnili všech jednání redakční skupiny. Ale Pavel Kohout mezi ně zařadil i mě. Pravdu má Vilém Prečan. Já jsem na té první schůzce opravdu nebyl. Ale na rozdíl od Pavla Kohouta a Viléma Prečana tvrdím, že se konala 10. prosince a ne až o den později. Teď jsem si to znovu ověřil. Toho dne pustili po pěti nebo šesti letech z vězení Jaroslava Šabatu (i komunistický režim respektoval symboly – 10. prosince byl Mezinárodní den lidských práv). Jaroslava Šabatu – který je, pokud to nevíte, můj tchán – jsem tehdy poprvé v životě viděl jako svobodného, a proto jsem považoval za nemožné jít na jinou schůzku a nestrávit dvě tři hodiny u nás v bytě s Jaroslavem Šabatou, než odjede do Brna. Čili té schůzky jsem se nezúčastnil, omluvil jsem se a byl jsem pak pozván na schůzku druhou, kde jsme se domluvili, jak bude vypadat naše prohlášení.

Ke studiu jsme dostali koncept napsaný Václavem Havlem. Podle mých vzpomínek zatím neobsahoval název Charta 77. Až na další schůzce takovým dramatickým způsobem, jak jen on to umí, představil Pavel Kohout tento svůj návrh na název hnutí. Nejprve jsme si mysleli, že hnutí bude reprezentovat jeden mluvčí a měl jím být – tak jsme se dohodli – Jiří Hájek. Na třetí schůzku, která se konala 19. prosince ve velmi podobném složení, jsme Jiřího Hájka pozvali. A když jsem navrhl (na doporučení mé ženy Anny Šabatové), že jeden mluvčí není nejvhodnější, že by bylo lepší mít tři a že jeden z nich by měl být někdo mladý, například Václav Havel, tak Jiří Hájek najednou povyskočil a řekl: to je ale výborná myšlenka, mně to bylo strašně trapné, já jsem slušný člověk, a proto jsem se přišel omluvit, že tu vaši nabídku nemohu přijmout; ale teď, když slyším, že mluvčí mají být tři, tak já bych jedním z těch tří, pokud si to budete přát, byl. Václav Havel nemohl dělat nic jiného než

přijmout druhé místo mluvčího a u třetího jsme se pak dlouho rozhodovali mezi profesory Václavem Černým a Janem Patočkou. Nakonec jsme se dohodli, že za oběma vypravíme posly, za Patočkou šel Jiří Němec a za Václavem Černým se šlo s určitými omluvami, protože s ním jsme už o tom mluvili.

Dozvolte mi ještě několik slov o Jiřím Hájkovi. Když zemřel profesor Patočka a uvěznili Václava Havla, on zůstal jako jediný mluvčí. Měl estébáckou ostrahu a málokdo se k němu přes tu ostrahu dostal, i když to šlo. Rudolf Slánský a já jsme byli nejčastějšími hosty a informovali jsme Hájka o názorech dalších signatářů na to, co dál dělat. Příslušníci Státní bezpečnosti mu tehdy vyhrožovali: pane Hájku, pokud podepíšete ještě jeden jediný dokument Charty, tak vás zavřeme. On ho podepsal. Nezavřeli ho. Byl to člověk statečný a mimořádně slušný. Z názorů, které slyšel ode mne, od Slánského a od dalších (s Vladimírem Kadlecem se mimo jiné stýkal), udělal určitou výslednici, která uspokojila radikálněji naladěné chartisty, mezi které jsem patřil já. Ale uspokojila také ty, kteří byli opatrnější, chtěli vyčkat a diskutovat o legálnějších způsobech odporu. Jiří Hájek nás ovšem v červnu 1977 upozornil, že mluvčího bude dělat jenom do konce roku (nebo snad jen do září či října) a pak že to v každém případě složí, i kdyby to mělo znamenat zánik Charty.

My jsme učinili určitá opatření a rozhodli se po diskusích s asi pěti sty nebo čtyřmi sty tehdejšími dostupnými signatáři, že počet mluvčích doplníme o dva další. Když nastoupil Láďa Hejdlánek a Marta Kubišová a mluvčí tedy byli opět tři (bylo to koncem září 1977), tak Jiří Hájek opět začal hájit názory konzervativního křídla (já se omlouvám tomu křídlu a Jaroslav Šabata bude moci protestovat), které radilo k opatrnosti, k větší legalitě, k neprovokování atd. Ale já jsem na Hájkovi viděl, že je velmi rád, když byl přehlasován Martou Kubišovou a Ladislavem Hejdlánkem. Dosvědčuji, že Jiří Hájek byl demokrat a statečný člověk. Já se domnívám, že další čas bude v diskusi, v níž můžete klást otázky. Můžete je klást i mimo toto setkání, jsem ochoten zejména historikům, kteří dělají studie o drobných konkrétních problémech nezávislého hnutí, podat osobní svědectví.

Vilém Prečan: Děkuji Petru Uhlovi, já ho potom vyvolám ještě kvůli jedné vzpomínce na to, co zažil, když byl ve vyšetřovací vazbě před odsouzením. Mám to tady na lístečku a nezapomenu. Teď má slovo Jaroslav Šabata.

Jaroslav Šabata: Vážení, vážené, já začnu zcela čerstvou vzpomínkou. Po 30 letech se mi svěřil můj velmi dobrý přítel, historik a profesor na brněnské univerzitě, že přijal Chartu s obrovskou nelibostí. Ač byl vyřazen z výuky a z celého provozu, protože patřil k osmašedesátníkům a byl odsouzen k velmi ponižující roli, tak zkrátka necítil, že Charta je dobrá věc. Zdálo se mu, že poměry už se do jisté míry usadily, že režim už není tak křečovitý jako na začátku 70. let. Jinými slovy: jako by skončil v jedné řadě s takzvanými antichartisty. Říkám to proto, že je třeba velmi důkladně zkoumat fenomén „Anticharty“. Můj přítel nebyl totiž zdaleka jediný a pointa jeho malé zpovědi spočívala v tom, že se jenom třásl, aby většina chartistů svůj podpis neodvolala. On byl naprosto přesvědčen – zvláště po té mohutné kampani –, že to prostě nikdo nemůže unést, že se to nějakým způsobem položí a rozloží, a že vše bude ještě daleko horší, než bylo předtím – pokud jde o morální stav společnosti. To je jedna fazeta té situace, která se pojí ke vzniku Charty. Podtrhuji slovo vznik, protože se němu vrátím.

Druhá tkví v tom, že režim se koneckonců soustředil především na signatáře, respektive mluvčí, kteří byli v komunistické straně, s chladným kalkulem, že to nejsou ti nejoblíbenější lidé. Pocit, že reformní komunisté v té nebo oné podobě kamsi lidi zavedli – bývali obrovskou nadějí, ale nakonec uhnuli, ačkoliv se zapřísahali, že neustoupí – byl mnohem hlubší, než si dnes dovedeme představit. Stud nad tím, že se lidé zbytečně nadchli (a oni se skutečně nadchli), byl neobyčejně hluboký, lidsky pochopitelný a málokdy přiznaný. A teď najednou se vynoří nějaká iniciativa, jejíž významnou komponentou – a v očích veřejnosti dokonce s ohledem na propagandu klíčovou komponentou – jsou tito bývalí komunisté. To, že to zrovna nebyli ti komunisté, kteří uhnuli, je jiná věc – prostě byli ze stejného hnízda. Velmi mnoho těch, kteří by jinak vzdorovali tomu, čemu se říká tlak, který vyprovokoval „Antichartu“, se pochopitelně pod tímto dojmem necítilo ve zvláště, řekl bych, amorální pozici. Ti lidé si nezaslouží naši důvěru – řekl mi jeden z takzvaných antichartistů, když jsem se tenkrát vrátil z jistého zařízení.

Smysl toho, co jsem teď řekl, je v odlišení vzniku Charty jako jistého základního, konstitutivního aktu od jejího zrodu jako solidárního tělesa. Když jsme seděli u Václava Havla (tuším 3. ledna 1977), bylo nás asi pět; a na takové malé lavičce seděli Václav Černý a Jan Patočka, a debatovalo se o tom, co se bude dít, jak se to asi bude odehrávat, jaké budou naše kroky. A najednou kdosi vystoupil a řekl: no, to budou naše kroky, ale

mysleme na to, co udělá režim, ten se s tím přece jen tak v klidu nesmíří, ten se s tím přece nevypořádá jako s normální, běžnou peticí. Petice je právní akt, ale toto je přece i významný politický akt, který vyvolá těžký konflikt.

A konflikt opravdu přišel a měli jsme z něj – netajím se – obrovskou radost, alespoň my, kteří jsme byli trénovaní. A bylo nás tenkrát už dost trénovaných, kteří věděli, co znamená vyvolat konflikt; jaký obrovský kapitál – sociální kapitál, abych použil odborný výraz – tento konflikt obsahuje. S příslušnými dopady na signatářskou obec. Prohlášení sice hovořilo o Chartě jako trvalé iniciativě, která není časově omezena – a dokonce se Charta nabízela jako moderátor dialogu s veřejností, což vypadalo zvláště a tak trochu nadneseně –, nicméně pocit, že Charta nebude dál moci pokračovat, byl velmi rozšířený. Slyšel jsem opakovaně argumenty různého typu, z nichž jeden mi utkvěl v paměti. Kdosi řekl: teď je čas na důstojné mlčení. Nikoliv tedy na akce, o kterých se hovořilo, ale na důstojné mlčení.

Nemám mnoho času, proto přeskočím celý vývoj a uzavřu to jednou velkou epizodou, která podle mého soudu rozhodla, že Charta se zrodila jako solidární těleso; respektive jako těleso, o kterém se hovoří v Patočkově známém eseji o 20. století jako válce a o společenství a solidaritě otrěsených – různým způsobem otrěsených. Pokud jde o exkomunisty, tak otrěseni byli všichni ti, kteří si ještě v osmašedesátém roce mysleli, že reforma se dá více nebo méně dělat jen se sovětským souhlasem, respektive ve shodě se sovětským vedením. Zvláště po srpnu měla tato mentalita, nebo chcete-li dokonce filozofie, velmi negativní účinek. Alexander Dubček byl velká postava – to bych mohl dokázat –, ale patřil k lidem, kteří se nevymanili z této představy. Podle mého soudu to, že nepodepsal Chartu, souviselo s touto pozicí a nikoliv s nějakou zvláštní, tak či onak technickou okolností. Čili Charta začala vznikat v odporu k tomu, co se tenkrát nazývalo poraženectví, a začala vznikat jako trvalý útvar, jako organismus, který se doslova a do písmene v té společnosti usadil a vrůstal do ní, byť na začátku velmi pomalu a velmi komplikovaně. A to vedlo až k tomu, čemu se říká „demokratická revoluce“. Byla vlastně generátor, z něhož se nakonec zrodila takzvaná revoluční elita.

Jedním z kroků, který toto umožnil, byla diskuse na téma „Co s Chartou“. Měl jsem tu čest, že jsem připravil podklad na základě debaty s řadou přátel ze všech možných stran. Diskuse pak vypukla a trvala několik týdnů. A musím říct, že absolutně nejvíc mne chytil text Paralelní polis, jehož autora jsem neznal a dlouho jsem pátral, kdo jím je, až mi nakonec

řekli, že Václav Benda. Tento muž – který byl jako konzervatívec v celé řadě věcí opravdu jinak myslící, než jsme byli my, kteří jsme vyšli z marxistického prostředí – měl způsob dějinného a politického myšlení, který mě doslova a do písmene uchvátil. Výsledkem této debaty nakonec byla schůzka někdy v září, kterou vedl Jiří Hájek a mimo jiné se na ní debatovalo o tom, o čem tu dnes hovořil Petr Uhl – o doplnění počtu mluvčích na tři. Chtěli jsme vytvořit jakousi ikonu trvalosti Charty, která vznikla právě s třemi mluvčími a s celou řadou dalších rozhodnutí, jejichž smyslem bylo, aby se Charta nestala jenom pražskou záležitostí (takříkajíc pražskou intelektuální kavárnou, jak se ještě dneska říkává) a vybudovala si profil společnosti, které je pevně zakotveno v české a slovenské společnosti. A tím, kdo tenkrát svými návrhy tuto debatu uzavřel, byl Václav Havel, který podle mého soudu poprvé sehrál roli velmi významného integrátora. Tenkrát s celou řadou návrhů vystoupili takzvaní radikálové, avšak jiní signatáři byli pochopitelně nad leccíms rozpačití a někdy – dejme tomu moudře – uvažovali přesněji než ti takzvaní radikálové. To, co jsem tenkrát napsal, bych dnes všechno nepodepsal. To jen tak na okraj, jak se věci rodí.

Zrod Charty jako trvalého fenoménu v československé společnosti trval podle mého soudu nejméně sedm osm měsíců. To je taková zvláštní psycho-historická jednotka. Chcete-li, tak bych na závěr uvedl jakousi analogii. Hovoří se o „sametové revoluci“, o „labyrintu revoluce“ – tak se jmenuje tlustá kniha Jiřího Suka, velmi zajímavá, i když s ní v leccěms nesouhlasím. A on si jako úsek svého zkoumání vybral období od listopadu 1989 do voleb v červnu 1990. Tedy určitou periodu tvořící celek, v němž historici hledají vnitřní specifickou logiku. Takové periody jsou psycho-historickou jednotkou *sui generis*. A podobnou, v jistém smyslu analogickou jednotkou pro vznik nové ideové orientace v Chartě 77 (to je slovo Patočkovy) bylo období, které začalo v lednu a skončilo v září 1977 celou řadou rozhodnutí, která potvrdila existenci Charty jako jisté struktury. Nebudu se přít o to, jestli politické nebo občanské, řekl bych občansko-politické, v každém případě struktury, která začala pracovat v rozporech, které pochopitelně taková struktura v sobě v takových podmínkách nutně obsahuje.

Vilém Prečan: Děkuji Jaroslavu Šabatovi. Chtěl bych jenom říct, že o té třetí poradě, která se skutečně konala 3. ledna, se zachoval písemný doklad. Václav Havel si totiž napsal na stroji na jednu stránku náměty

pro poradu, a tu u něho ukořistila Státní bezpečnost 6. nebo 7. ledna a díky tomu se to zachovalo. Mimochodem se tam ještě počítalo s eventuální tiskovou konferencí. „Navrhuji na žurnalistické útoky nereagovat, leda vyvrátit nějaké faktografické lži, začnou-li vyhazovat z míst, pak ovšem budeme reagovat. (Tisková konference).“ Zachoval se samozřejmě také dokument, o němž mluvil Jaroslav Šabata – Co s Chartou 77? – diskusní dokument, který bude společně s tím vším také brzy uveřejněn. A teď prosím o slovo paní Kamilu Bendovou, uvidíte, proč jsme ji zařadili až poslední.

Kamila Bendová: Asi všichni tušíte, že jsem manželka Václava Bendy, který tady už byl několikrát zmíněn. Panelisté mají vždycky trošku nevěhodu, že nevědí předem, co kdo řekne před nimi, tudíž něco budu opakovat. Ale přesto si myslím, že je důležité některé věci shrnout, aby bylo porozuměno věcem dalším. Pojala jsem to trošku jinak. Řekla jsem si: podívejme se, v jaké situaci Charta vznikala. Nedá se nic dělat, omlouvám se, budu mluvit o českých zemích. Slovensku se do toho nepletu, protože začínám protektorátem. Je třeba zopakovat, jak historie tady v českých zemích šla, abychom si uvědomili, proč se po roce 1977 některé věci udály tak, jak se udály. Máme Protektorát Čechy a Morava, pak poválečnou dobu, rok 1948, 50. léta, zavírání a procesy, 60. léta, rok 1968 a Pražské jaro, které je násilně přerušeno sovětskými tanky. A teď si uvědomte – to už tady bylo naznačeno –, že moskevské protokoly podepsali kromě Františka Kriegla všichni. Představitelé Pražského jara postupně odcházeli a nebylo komu zůstat věrný. V roce 1969 se odehrávala velká emigrace a v srpnu 1969 vyjely do ulic české tanky.

Proč jsem začala protektorátem? Protože od té doby se používá termín „nedozírné následky“. A jenom člověk, který zažil totalitní režimy, ví, co v jejich politické řeči znamenají „nedozírné následky“. Je jediná věc, která může vysvětlit, že tři roky po roce 1968 šlo 99,9 % národa k volbám. My si to už neuvědomujeme, ale je to pravda. Uvědomme si, co všechno znamenala „normalizace“ – zakázané časopisy a spolky, vyloučení víc než čtvrtiny členů komunistické strany – prostě normalizace. Ta postupuje začátkem 70. let, až v roce 1976 se objeví pocit, že konečně dojde k nějakému uvolnění. A to je okamžik, kdy státní moc zaútočí na Plastiky, na skupinu hudebníků, kteří jsou obviněni proto, že jsou prostě jiní, že zpívají písničky takové, jaké se jim líbí. Podívejme se na to ještě z druhé strany, to jest ze světa. Svět už zapomněl na ruskou okupaci 1968,

v roce 1975 se podepisují Helsinky, podepisuje se Salt 1, připravuje se Salt 2 a sílí pocit, že kapitalistická a socialistická cesta se jednou spojí a že v Československu panuje klid a pořádek „na věčné časy“.

V tomto světě naprosté ztráty naděje a snahy pouze přežít vzniká Charta 77. Reakce moci je samozřejmě hysterická: vznikne „Anticharta“ a kdekdo je přinucen ji podepsat. Chartisté jsou vyslýcháni, pokud je někdo ze signatářů zaměstnaný na vysoké škole nebo v Akademii, je vyhozen z práce. Václav Havel a tři další jsou zavřeni, pan profesor Patočka umírá, připravuje se emigrace mnohých, včetně Zdeňka Mlynáře. A v tuto chvíli, po masivní reakci médií (dlouhých pomlouvačných článcích o signatářích Charty), je najednou ticho. A to je okamžik, kdy se zdá, že je prostě konec. Této beznadějné situaci se Charta pokusila vzepřít a moc se na ni vrhla, aby ji umlčela. Tak to bylo před třiceti lety. Vyprávím to proto, že potom následuje deset let velice intenzivního boje a veškerá síla Státní bezpečnosti je vržena víceméně proti Chartě. Já uznávám, že tady byla spousta i jiných struktur v rámci paralelní polis, ale tu hlavní tíži nesla Charta.

Chci připomenout (našla jsem to v *Informacích o Chartě*, v tzv. *Infochu*), jak vypadal rok 1987. Deset let poté, poslouchejte. Jak to vypadalo na začátku, jsem právě vylíčila, deset let poté to vypadá takto: Tisková konference Charty k 10. výročí. Je pravda, že Státní bezpečnost se jí pokusila zabránit, objednaná hospoda byla obšancována, a tak se tiskovka odehrála v bytě u Martina Palouše a končila při svíčkách, protože vypnuli elektrinu. Přesto všechno se tiskovky zúčastnily AFP, BBC, ARD, Associated Press, Reuter, Guardian. V té době vychází text *Slovo ke spoluobčanům*. Charta se rozhodla, že se více otevře a přímo osloví Čechy a Slováky. Poslední věta tohoto delšího textu zní: „Vyzýváme občany, aby se vzpamatovali do své svobody a uvědomili si nadějeplný obsah hesla, které bylo dáno do vínku modernímu československému státu – Pravda vítězí!“

Zároveň vzniklo jakési slovo dovnitř, *Dopis signatářům*, kde je poprvé definován kolektiv mluvčích, kolektiv Charty 77, klub Charty a dokonce poprvé se objevuje termín fórum Charty. Jistě vás napadne, co z tohoto fóra za necelé tři roky vznikne. V rámci *paralelní polis* se dějí další věci. Když můj muž v roce 1978 napsal text *Paralelní polis* a vyjádřil v něm, že Charta bude mít vlastní zahraniční politiku, tak si mnozí klepali na čelo a říkali, že takový nesmysl nikoho nemůže napadnout. Ale v roce 1987 se uskutečnilo setkání s kongresmany Spojených států, s náměstkem ministra

zahraničních věcí Spojených států Whiteheadem, s norskými poslanci a s náměstkem ministra zahraničních věcí Velké Británie. Je pravda, že někteří disidenti, včetně mého manžela, se na tyto schůzky nedostali, protože je estébáci nikam nepustili, ale vždycky se nějací signatáři s těmi západními diplomaty setkali. Americká komise pro evropskou bezpečnost navrhuje Chartu 77 na Nobelovu cenu míru. Objevují se gratulace k 10. výročí – od amerického prezidenta Ronalda Reagana, od západoněmeckého kancléře Willyho Brandta, od Mezinárodního výboru britské Labour Party, od francouzských politiků a norského ministra zahraničních věcí. Dokonce se konalo shromáždění k 10. výročí. Další gratulace přicházely z Maďarska (z časopisu Hovorna) a ze Slovinska. Třicet lidí nás pozdravilo z východního Německa. Možná, že si někdo vzpomene na více událostí, já jsem jen opsala z *Infochu*, kdo všechno gratuloval Chartě 77 k 10. výročí.

Václav Havel už předtím dostal Cenu Erasma Rotterdamského, která mu byla 7. února 1977 předána. Zároveň dostala Charta Cenu svobody. Jak asi víte, konaly se filozofické semináře, které pokračovaly až do pádu režimu, a jejich hlavní představitel v té době Ladislav Hejdlánek obdržel čestný doktorát v Amsterdamu. Od roku 1978 pracuje Výbor na obranu nespravedlivě stíhaných, který ve zmiňované době už vydal více než 600 sdělení a stal se členem Mezinárodního výboru pro lidská práva. Vzniká Československé dokumentační středisko v Německu – to je také v roce 1987 oznámeno a Charta za to děkuje. Nechci zde uvádět všechny samizdatové časopisy, které tehdy vycházely – *Informace o Chartě*, *Informace o církvi*, *Kritický sborník* a tak dále – musela bych je vyjmenovávat čtvrt hodiny.

Chci ještě připomenout, co všechno se dělo v tehdejší společnosti. V té době byl uvězněn Petr Pospíchal a v Brně okamžitě vznikl výbor na jeho obranu, vedle toho se dva stejné výbory ustavily v Polsku, protože on spolupracoval hodně s Polskem. Stanislav Devátý se za něj postavil, Petr Uhl s Annou Šabatovou napsali něco na jeho obranu – to vše dokládá, že vnitřní solidarita neuvěřitelně vzrostla. Když byl obviněn Jan Dus, výbor na jeho obranu vznikl dokonce ve Švýcarsku. Britská premiérka Thatcherová odpověděla paní Evě Kantůrkové na dopis. Všichni jsme znali hlas Ivana Medka z Hlasu Ameriky, ale málokdo si pamatuje, že Hlas Ameriky měl povinnost ověřovat každou zprávu ze dvou zdrojů. A Ivan Medek, pokud tu zprávu dostal od VONSu, tak měl výjimku a nemusel ji už ověřovat – prostě kredit Výboru na obranu nespravedlivě

stíhaných byl takový, že se mu absolutně důvěřovalo. Vznikl dokument Charty o bytech pro mladé a bylo by dobré si ho přečíst, zvláště když se dnes dočítáme, že v tehdejší době do dvou let každý dostal byt. Zajímavé je, že na tento dokument reagovali běžní lidé a psali mluvčím Charty o svých potížích a zkušenostech. Charta poslala dopis na ÚV KSČ ve věci Jiřího Wolfa, samozřejmě odtamtud nepřišla pozitivní odpověď, ale zvláštní je, že vůbec odpověděli, to bylo také něco nového.

Poslední, co chci říct, se týká připravované návštěvy Michaila Gorbačova v Praze. Mluvčí Charty mu napsali dopis, v němž ho požádali, aby z Československa stáhl sovětská vojska. Zároveň poslali dopis vedoucím představitelům našeho tehdejšího státu, kde se objevila tato věta: „Kdo nechce využít dnes nabízených historických šancí, kdo chce už jen udržovat své mocenské postavení a z něho plynoucí privilegia, měl by uvolnit místo jiným.“ Myslím, že je možno říct, že Charta v roce 1987 byla významnou politickou silou a měla dost odvahy mluvit nejen s cizinou, ale i se zdejší mocí. Zapomněla jsem říct, že samozřejmě Státní bezpečnost se pořád snažila všemu možnému i nemožnému zabránit. Ale už se jí to nemohlo v plném rozsahu podařit.

Vilém Prečan: Děkuji paní Bendové i vám za potlesk, který si zasloužila připomínkou této velké proměny. Státní bezpečnost už toho tehdy měla strašně moc, poněvadž musela hlídat velké pouti na Velehrad a jina, a říkala si: my jsme se příliš koncentrovali na Chartu a teď nám utíkají katolíci. Vážení přátelé, my máme 40 minut na debatu. Hlásí se Radim Palouš, Petr Pithart a další. A pak tady máme, a to je strašně důležité, zástupce ze Slovenska, pro které musíme vyhradit v naší debatě aspoň 10, ne-li 15 minut. A to pro Jána Čarnogurského a také pro Martina Šimečku, který byl při tom, když se debatovalo u nich doma, u Milana Šimečky, kde se scházela parta, která k nim chodila hrát šachy a konspirovat. Včera jsme o tom začali řeč a Miro Kusý podal velmi důležité osvětlení a výklad o Chartě a Slovensku a Slovensku a Chartě.

Radim Palouš: Chci vzpomenout na to, že jsem sloužil s dvěma mluvčími, Aničkou Marvanovou a Láďou Lisem. Ačkoli byli mladší než já, jsou mrtví. To je první moje vzpomínka. Dále existují lidé, kteří zapadli do dost velkého zapomnění. Vzpomínám například na Františka Jiráňka, velkého přítele Jana Patočky. Ten po výsledku – protože v tom neuměl ještě chodit –

se doma zhroutil a v dubnu 1977 také zemřel. Patřil mezi ty, kteří byli okamžitě vyhozeni z Univerzity Karlovy. Jiný případ je zapomenutá doktorka Eva Stuchlíková, žákyně Patočková, která se věnovala psychologii a pracovala v Bohnicích, a ve chvíli podpisu byla vyhozena a dělala pak naprosto podružnou práci. Teď leží těžce nemocná v nemocnici, už se asi nevrátí. Takže zmiňuji jenom ty, na které – kromě spousty jiných – je třeba v této chvíli bez nějakého vstávání, ale přece jenom vzpomenout.

Vilém Prečan: Já velice děkuji za tu připomínku, Radime. Je škoda, že tady nemůže být kvůli nemoci Ivan Medek, v němž měla Charta svého zahraničního korespondenta, který sděloval do vlasti, co se ve vlasti děje. Kdosi mně říkal: Charta má přeci svoje vysílání. Každý den v Hlasu Ameriky mluví Ivan Medek! V začátcích samozřejmě ne. Ve Svobodné Evropě i v Hlasu Ameriky to pěkných pár let trvalo, než to bylo samozřejmostí. Chtěl jsem jenom Ivana Medka připomenout.

Jiřina Šiklová: Myslím, že by nebylo úplně vhodné, aby o exilu mluvili ti lidé, kteří v něm žili a pracovali. Připomenout bychom si proto měli význam exilu v tehdejší době pro nás. Bez zahraničních médií a bez exilu by zdejší hnutí za lidská a občanská práva vůbec nemělo ten dosah, který mělo. Naše diskuse je soustředěna více na historickou roli a ne tolik na odkaz, kterým může Charta 77 působit na dnešní lidi. Za prvé, exil vytvářel veřejné mínění, které mělo vliv na mnoho lidí, kteří nikdy nepodepsali Chartu. Nežila jsem v žádném chartistickém ghettu, pracovala jsem v nemocnici, kam chodila spousta lidí, a tak jsem věděla a viděla, jak to na ně působilo. Někteří lidé v okamžiku, kdy se Charta formovala, se rozhodli ji nepodepsat. Třeba byli členy KSČ, to bylo úplně jedno, ale v tuto dobu byli schopni a ochotni se s Chartou nějakým způsobem ztotožnit. Pro ně to bylo podnětné.

Dále chci připomenout, že v exilu vycházelo mnoho časopisů a edic, které sem byly konspirativně kolportovány a tady se četly. Takže homogenita lidí, kteří byli seznámeni s tím, co venku i doma vychází, byla velká. Dokonce někteří mladí spisovatelé, nezatížení politikou, mohli klidně publikovat v oficiálních nakladatelstvích, ale oni raději zvolili samizdat. Jen pro vaši představu připomínám: *Listy*, *Svědectví*, *Palach Press*, dokumentační středisko v Hannoveru a později v Scheinfeldu, kde působil Vilém Prečan, nakladatelství *68 Publishers* v Torontu, dále *150 000 slov* v Paříži, Nadaci Charty 77 ve Stockholmu, *Československé listy*, časopisy

Západ, Právo lidu, Proměny v Basileji, Studie v Římě, Amnesty International, Index on Censorship a tak dále.

Dále bych chtěla říct, že exilová média byla perfektní. Po většinu svého dospělého života jsem nežila v demokratické zemi, až teď na sklonku života, a kdyby se tehdejší exiloví novináři chovali jako ti dnešní, tak myslím, že by disent a Charta 77 dopadly velice špatně. Naši zahraniční novináři ze Svobodné Evropy, Deutsche Welle a dalších stanic o nás tehdy věděli skoro všechno (například Milan Schulz, který tu je přítomen) a mohli to klidně prodat jako exkluzivitu, ale oni to neudělali. Podobně jako exiloví historici, redaktoři a editoři v podstatě sloužili našemu hnutí. Myslím, že to bylo velice důležité.

A poslední věc – odkaz pro budoucnost. Myslím, že zmíněná služba exilu by měla být jakýmsi odkazem pro budoucí společnost, protože dnešní situace třeba v Bělorusku a v dalších zemích je podobná té naší někdejší. Těmto zemím přeji, aby měly takový exil a tak vynikající novináře, jaké jsme měli my. Jedině v této symbióze je možné něco udělat a dokázat.

Vilém Prečan: Tak kdo teď, přátelé? Pustíme se na Slovensko?

Ján Čarnogurský: Tak pustíme se na Slovensko. Z dnešního povídání je zřejmé, že pro vznik Charty bylo velmi důležité duchovní prostředí, které se tu už v předcházejících letech, minimálně od roku 1968, vytvářelo – a teď pozor – mezi několika stovkami intelektuálů. Několika stovkami intelektuálů! A kdybych chtěl být uštěpačný vůči Slovensku, tak řeknu, že na Slovensku nebylo několik stovek intelektuálů, kteří by si byli předtím vytvořili vlastní duchovní prostředí. A v tom spočívá jeden z důvodů, proč Charta na Slovensku neměla takovou odezvu. Další důvod vidím v tom, že by české a slovenské prostředí muselo být souzvučné. A my jsme nakonec po roce 1990 viděli, že až tak souzvučná ta prostředí nebyla. Čili bylo velmi málo pravděpodobné, že vznikne jedna česko-slovenská Charta.

Druhá věc je, že jakýkoliv odpor proti jakékoliv diktatuře a okupaci využívá takový společenský rámec, který je nejvíc po ruce a který oslovuje celou společnost a ne jen několik stovek intelektuálů – a to je prostě národní rámec, ať se to někomu líbí nebo ne. Národní rámec, dějiny, kultura, i trochu jazyk (který ovšem v česko-slovenském vztahu nehrál tak velkou úlohu). Slovenský problém vězel v tom, že jakýkoliv národní rámec, který se nějakým způsobem hlásil ke slovenským

tradicím, komunistický režim okamžitě vztahoval ke slovenskému státu z let 1939 až 1945. A to na Slovensku dělalo problémy při identifikaci širší skupiny, protože kdo věděl, jestli je disident Ivan Polanský klerofašista nebo není.

Proto nejbližší jiný rámec je náboženský. A to univerzálně, nejen na Slovensku. Shoda historických a jiných okolností vedla k tomu, že na Slovensku se jako základní referenční rámec pro odboj proti komunismu vyvinulo náboženství, zejména v římskokatolické církvi, ale samozřejmě i v církvi evangelické a řeckokatolické. Náboženství bylo v 50. letech potlačené, v roce 1968 obnovené, ale pak mělo zase problémy. A v tomto náboženském referenčním rámci byly způsoby myšlení a opoziční techniky jiné než v Chartě 77. To je zákonité a přirozené a dalo se to čekat. Přijměte to jako takový malý pokus o vysvětlení rozdílů mezi společenskými procesy v Čechách a na Slovensku.

Martin M. Šimečka: Myslím, že Miro Kúsy by ještě mohl něco říct, protože včera vyřkl velice důležitou poznámku o tom, jak Slovensko přistupovalo k Chartě. Řeknu jenom několik vět, zejména o mém otci [Milanu Šimečkovi – pozn. red.]. Vystupuji tu jakoby za Chartu a přitom jsem jediný ze všech dnes mluvících, který ji nepodepsal. A nepodepsal ji ani můj otec. A pokud si vzpomínám na leden 1977, tak jeho hlavním důvodem tehdy bylo mírné zklamání, že nebyl na počátku osloven. Nebyl osloven mezi prvními a myslím, že ho to v té chvíli natolik rozladilo (přestože to nikdy nikomu nevyčítal), že měl prostě pocit, že podepisovat Chartu později už pro něj není dostatečně důstojné. Tím netvrdím, že chtěl být u všeho při jejím zrodu, ale dozvěděl se o ní skutečně až v okamžiku, když už to všechno propuklo.

A to se týká celého Slovenska. Budu teď trochu polemizovat s Jánem Čarnogurským. Myslím, že kdyby slovenští intelektuálové – kterých jistě nebyly stovky, ale desítky – věděli o této iniciativě předem (nechci teď nikoho kritizovat, protože vím, za jakých okolností a konspiračních opatření se to vše rodilo), tak těch slovenských podpisů Charty by bylo určitě mnohem víc. Podepsaly by ji desítky lidí. A to by možná vyvolalo na Slovensku jiné dějiny, které za daných okolností neměly šanci se odehrát. V Čechách Chartu 77 velmi posílil sám režim svou okamžitou represí, zatímco na Slovensku právě tato represe zmrazila jakoukoli možnost připojit se k Chartě a proti tomuto režimu vystoupit. Represe přišly

záhy a na Slovensku potom už nikdo neměl odvahu se k Chartě připojit, kromě Mira Kusého a Jána Čarnogurského.

Slovensko nebylo připraveno na Chartu z důvodu, o kterém včera v Národním muzeu mluvil Miro Kusý a doufám, že se k tomu ještě vrátí. Nicméně myslím si, že jeho hypotéza není možná úplně pravdivá, neboť 90. léta ukázala, že Slovensko má dostatek vnitřních sil na protest proti režimu, který začíná potlačovat svobodu. Mluvím teď o mečiarismu, ve kterém Slovensko a jeho intelektuálové dokázali, že mají schopnosti vzepřít se diktatuře. Na tom je zajímavé ještě to, že pražští disidenti uvažovali pragocentricky (opakují, že to nechci kritizovat), zatímco komunistický režim uvažoval federálně. Protože „Anticharta“ se stala velkou federální akcí a podepsaly ji tisíce slovenských umělců. Na rozdíl od Slováků, kteří by Chartu třeba podepsali, kdyby dostali tu příležitost o něco dřív. Zdá se, že režim v tomto případě věděl mnohem víc o této zemi než chartisté.

Vilém Prečan: Chci se zeptat těch, co byli u toho na začátku. Jak jste mysleli na Slovensko? Jaké byly možnosti komunikace? V čem spočívaly potíže? Ještě existuje jeden problém, na který upozornil ve svém projevu na Rupnikově pařížském kolokviu Miro Kusý – totiž, že ani jednou se neobjevil mezi chartovními dokumenty nějaký rozbor česko-slovenských vztahů nebo slovenské otázky. Ano, Charta uspořádala velkou akci na podporu Ivana Polanského. Polanský vydal dva samizdaty, jeden o Tisovi a druhý o Hlinkovi, oba hagiografické, a ocitl se před soudem. Tehdy samizdatoví vydavatelé v celé zemi (to jest i v Česku) uspořádali protestní akci a dali všechna svá jména všanc, protože uvedli a podepsali, co kdo vydává. Solidární akce za Ivana Polanského byla pro mě tehdy v exilu, když jsem to četl, jakousi nadějí pro česko-slovenskou spolupráci v budoucnosti. Také jsem o tom mluvil na paralelním semináři v roce 1988 ve Vídni, když ten pražský StB zmařila. Takže otázka na ty, co byli při tom. Jak to bylo se Slovenskem?

Pavel Kohout: Slovensko byl náš vážný problém od první chvíle. Vycházeli jsme z toho, že režim od roku 1970 používal politiku „rozděl a panuj“ a vycházeli jsme také z toho, že na Slovensku byla naprosto jiná atmosféra. Cítili jsme, že až na několik věrných a pevných spojenců, z nichž někteří jsou tady přítomni, příliš skutečných spojenců na Slovensku nemáme. A báli jsme se riskovat tím, že prodloužíme tu sběrací osu v tak

krátkém čase až na Slovensko. Taková je pravda. Domnívali jsme se, že Slovensko se automaticky připojí v polohlasu, který bude buďto pozitivní nebo negativní. Byl to náš problém a nemohli jsme ho řešit v té rychlosti jinak, než jak jsme ho řešili. Byla to asi chyba.

Jaroslav Šabata: Jen pro propojení těch postřehů zopakuji, co už jsem říkal. Milan Šimečka si trpce stěžoval (jak před chvílí uvedl jeho syn) a tato okolnost se také váže na jeho rozhovor s Ludvíkem Vaculíkem, který přiznal, že prostě na to v tomto okamžiku nebyly síly. Pokud jste dobře poslouchali Pavla Kohouta a Petra Uhla, tak víte, že při zakládání Charty bylo nutno učinit tři velmi obezřetné kroky, a proto se to prostě nepodařilo dotáhnout až do té Bratislavy. Brno bylo po ruce především proto, že tu existoval vztah s Anglickou [v Anglické ulici v Praze bydleli Anna Šabatová a Petr Uhl – pozn. red.]. Možná, že kdyby tento úzký vztah neexistoval, tak by se také na Brno „zapomnělo“. Ale když Vaculík řekl, že se zapomnělo, tak to samozřejmě trochu vyhrotil. Organizační a technická okolnost nepochybně zabránila tomu, že pár desítek slovenských intelektuálů se hned v první vlně nedostalo do tohoto procesu. Ale jinak bych kladl velký důraz na rozdíly, o nichž tu hovořil Ján Čarnogurský. Největší rozdíly vyplynuly právě z povahy „normalizace“ v její první fázi. Normalizace vytvořila v obou zemích fakticky jiné klima a koneckonců potom vedla k tomu, že na Slovensku v roce 1989 nevzniklo Občanské fórum, ale vznikla Verejnosc' proti násiliu. A vznikla velmi brzy a s jistými postoji, které pak bránily tomu, aby dodatečně došlo ke konvergenci obou útvarů.

Petr Uhl: Mluvil jsem o Alexanderu Dubčekovi, ale byl to samozřejmě širší problém. Lidé, kteří se podíleli na organizačních záležitostech a připravovali, jak se bude Charta podepisovat, kdo za kým půjde a tak dále, se málo znali. Už jsem říkal, že jsem dobře znal jenom Jiřího Němce a neodvážil jsem se zeptat Zdeňka Mlynáře, koho bude na Slovensku oslovovat a jak to má zajištěné. Neúspěch Charty na Slovensku způsobil technický nedostatek. Jinak v těch dalších letech Charta věnovala stálou pozornost slovenským problémům – třeba havárii v jaderné elektrárně v Jaslovských Bohunicích, která se promítla do dokumentu o bezpečnosti jaderných elektráren. Dále to byl dokument o postavení Cikánů-Romů, který se samozřejmě týkal také Slovenska. Vyjadřovali jsme se k potlačování práv etnických Maďarů na Slovensku. Udržovali jsme neustálý

kontakt s Miklószem Durayem, který prostřednictvím Charty 77 tyto věci na Slovensku uplatňoval.

Pokud se týká Ivana Polanského, je to jeden z mnoha případů, kdy neintervenovala Charta, ale Výbor na obranu nespravedlivě stíhaných. Janko Čarnogurský byl stálým spolupracovníkem VONSu. Lidé v té době jezdili na Slovensko – pět let si z toho nepamatují, protože jsem byl ve vězení, ale vím to z vyprávění – na procesy s katolíky, kteří pašovali z Polska náboženskou literaturu. Represi na Slovensku jsme sledovali, informace jsme měli a bylo jich pořád víc, zejména v 80. letech jsme se snažili o rozšíření naší působnosti. Zdůrazňuji, že vědomí sounáležitosti a potřeby této sounáležitosti zde bylo velmi silné. Ale uznávám, že úplně na začátku to nebylo nejlépe organizované, v tom byla naše slabina – neoslovili jsme Dubčeka, Šimečku. Mohli jsme na Slovensku získat několik desítek signatářů a vše by možná vypadalo jinak i po listopadu 1989 a začátkem 90. let – s Verejností proti násilí, Občanským fórem a možná i s rozdělením státu.

Václav Černík: Dovolil bych si polemizovat s panem Šimečkou. Teď jsem to konzultoval s Jiřinou Šiklovou. Osobně jsem v lednu 1977 u Šimečku byl, dovezl jsem tam dokument Charty a bavili jsme se o možnosti rozšiřování. Bylo to někdy začátkem ledna.

Petr Pithart: Dobré odpoledne dámy a pánové, milí přátelé. Možná, že chybí svědectví řadového senátora... [Hlas z auditoria: „Signatáře!“; po němž propukl v sále smích.] ...Tak to je opravdu skok v čase, který mě ohromuje. Tedy nezasvěceného řadového signatáře. Předtím jsem se docela systematicky věnoval pašování knih, časopisů a rukopisů oběma směry a takovýmto setkáním jsem se vyhýbal a vůbec jsem o nich nevěděl. Řeknu, jak jsem to prožíval a proč jsem to podepsal. Kolikrát jsem se sám sebe ptal, jestli bych to podepsal koncem ledna 1977 nebo jestli bych to podepsal, kdybych bydlel v Táboře. A po pravdě musím říci, že jsem si na to vždycky odpověděl, že prostě nevím, protože „hněv pracujícího lidu“ byl opravdu velmi veliký a těch, kteří to podepisovali po nás a v malých městech, jsem si vždycky nesmírně vážil a ptal jsem se, jestli já bych měl takovou odvahu. Jak to teda bylo? Kolem Vánoc ... [výpadek záznamu] ... Ono to bylo dokonce tak, že v podstatě prominenti se zastávali prominentů a my jsme tušili, že to není ono.

A pak přišel proces s Plastic People a v něm se našel společný jmenovatel a solidarita, která byla tak upřímná a šířila se do všech stran, že nás

to zachvacovalo. A netušili jsme, že tady už se něco připravuje. Václav Havel napsal tenkrát úžasný text, který na mě zapůsobil a který se jmenoval Proces. Končí tím, jak Havel vychází na ulici, jde po Karmelitské, potká svého kolegu umělce, filmového režiséra, ten se ho ptá: jak se máte, a Havel mu samozřejmě vzrušeně vypráví průběh toho procesu a jeho kolega se odmlčí a říká: a co jinak? Kupudivu tahle věta na mě a nejenom na mě působila nesmírně povzbudivě. Člověk si v duchu říkal, už nikdy se nechci ocitnout v situaci, abych musel říkat: a co jinak. Takže jsem podepsal a přiznávám se, že já určitě a se mnou i řada lidí, kteří také podepsali, jsme byli takoví trochu až rozjaření a říkali jsme si: to je skvělé, nic se nám nemůže stát, protože je nás tolik! Tento pocit jsme měli jenom do určité chvíle.

A že jsme to potom i těch dlouhých třináct let vydrželi – a to vlastně je to hlavní, co chci říct – to souviselo s imprintem, který tomu všemu dal Jan Patočka. Patočka se v několika textech vyslovil způsobem, na který jsme u něho nebyli zvyklí. Myslím, že to byl Jiří Němec, který mluvil o temném období v Patočkově myšlení a psaní, a byla to právě ta doba před Chartou, kdy věci viděl hodně černě. A najednou se ozval tónem, který jsme u něj nečekali, a v podstatě šlo o několik vět, které byly v těch třech čtyřech textech, ty věty se nám vstíply, opakovali jsme si je a dodávaly nám sílu víc než cokoli jiného. Já nevím, jestli by Charta zůstala tak otevřená a přitom tolerantní tak dlouho, nebýt těchto vzkazů, se kterými nás vyslal do příštích let. Já jsem přesvědčen, že Charta byla tak dobře vymyšlena a s tímto Patočkovým předznamenáním tak dobře založena, že možná – nechci vás strašit – by vydržela ještě deset patnáct let.

Jan Šimsa: Ještě se vrátím ke Slovensku. Rád bych podepřel ten hlas volajícího na poušti, který mluví pravdu a nic než pravdu. Začátkem roku 1977 jsem se seznámil s Vlado Čechem, to byl geniální slovenský matematik žijící v Brně. A ten s rozhořčením vyprávěl, že se zúčastnil velmi široké porady lidí, kteří chtěli na Slovensku podepsat Chartu, ale že přišel Milan Šimečka a Chartu tam představil jako jednorázový akt a dodal, že už není potřeba dalších podpisů, že je to uzavřeno a teď je potřeba jen zjistit, jaké to bude mít následky, důsledky a ohlasy. Řekl, že s Chartou nesouhlasí a s ním i většina přítomných. Milanu Šimečkovi (já ho znal od roku 1974) nebylo snadné oponovat, poněvadž to měl promyšlené a skutečně přesvědčil všechny až na Vlada Čecha, který pak v Brně Chartu

podepsal. Čech neskrýval nechuť vůči Šimečkovi, ještě samozřejmě netušil, jakým zvláštním způsobem se s ním potom spřízní.

Ovšem, abych byl spravedlivý, Čech mi také vyložil, že Milan Šimečka tehdy říkal, že pověřen rozšířit Chartu na Slovensku byl spisovatel Dominik Tatarka. Ten měl text Charty na Slovensko přivézt a představit ho. On však měl nějaké společenské závazky v Praze, zdržel se, uklouzl a zranil se, zůstal v nemocnici a na Slovensko nedorazil. To je jisté, protože v nemocnici ho navštívili mí přátelé a jestli se nepletu, byl mezi nimi i můj syn. Na Slovensku se tak uskutečnila ona beseda pouze s Milanem Šimečkou a bez Tatarky. Myslím, že by bylo třeba prozkoumat, je-li to pravda, já to mám z orální historie, která je teď velmi populární, ale říkal mi to také Vlado Čech, jedna z nejvýraznějších osobností brněnské Charty.

A mluví-li se o tom, proč se Charta 77 neprosadila ve federální republice, tak musím dodat, že rozhodně se prosadila na Moravě a v Brně. Brno, jak jsem slyšel, prý bylo ospalé město a na Chartu příliš nereagovalo. To můžeme s Jaroslavem Šabatou a dalšími vyvrátit. Naopak, bylo to město plné dramatických zvratů.

Vilém Prečan: To je věc, kterou je třeba zjistit, pokud to vůbec ještě jde. Mluví se o Juraji Spitzerovi, který to dostal, měl s tím lidí seznámit a stopil to. Já se musím podívat do své korespondence s Milanem Šimečkou, oni byli tehdy na horách a dostali to od Ludvíka Vaculíka s velkým zpožděním. Ale vím například, že Milan Šimečka v lednu na narozeninách Edy Frische, kde se sešla společnost, text Charty vytáhl, vyvolal o něm debatu, což na něho potom práskl při výslechu jeden z přítomných, který byl, jak se později ukázalo, spolupracovníkem Státní bezpečnosti.

Alfréd Kocáb: Chtěl bych povědět několik slov k tomu počátku. Jak jsem se k podpisu Charty 77 dostal. Býval jsem evangelickým farářem v Mladé Boleslavi a v roce 1974 v důsledku událostí Pražského jara a jejich dozvuků jsem ztratil s mnohými kolegy – také s bratrem Šimsou – státní souhlas. Bylo to myslím v době vánoční, zazvonil někdo, to jsem ještě bydlel na faře, koukám z okna a stál tam Miloš Rejchrt, můj soused z České Lípy. Šel jsem dolů i s manželkou, a on říkal: Alfréde, já bych tady měl takový papír, jestli byste ho mohl podepsat. Tak já jsem si to přečetl, moje žena také, a řekl jsem: to je výborný text, klidně ho podepíšu. Zval jsem ho dále, ale on říkal, že nemá čas. Kromě tohoto oslovení nebylo žádné jiné rozhodování ani událost, protože já jsem podobných

papírů podepsal hodně a byl jsem už na to zvyklý. A radoval jsem se, že zase je tu nový papír. Takže to nebylo nijak dramatické.

Ovšem pak přišly represe a hrozba represí, že nás vyvezou do Rakouska a podobně. Toho jsem se také tolik nelekal, protože jsem už něco zažil za druhé světové války a protože jsem z místa farářského už byl vyhozen. Byl jsem už vytrénovaný a nějak zvlášť mě to nevzrušilo. Tím chci jenom říct, že jsem se tehdy nerozhodoval hrdinsky, ale že v tom hrála roli taková kontinuita, neříkám všedního dne, ale té doby, kdy jsme se pokoušeli v malém všelijak stavět tomu systému na odpor.

Za druhé chci říct, že Chartu podepsalo více evangelických farářů a evangelických laiků, protože už delší dobu, od konce 50. let, jsme vyvíjeli iniciativy podle hesla „Svobodná církev ve svobodném státě“. Takže víte, jak to mohlo dopadnout – nebyla ani svobodná církev, ani svobodný stát. Měli jsme potíže jak s církví, tak se státem, až to skončilo vyhazovem z farářského místa pro mě i pro mnohé jiné. A tak jsme byli připraveni na Chartu. Proud těchto lidí – duchovních, kteří z velké části už neměli státní souhlas a ztratili místo v církvi, v níž mohli mluvit hlasitě a být přijímáni – vplul do Charty 77. Dalo by se říct, že Charta byla širší řeka a evangelický proud byl jeden její přítok. Vážím si toho, že jsme mohli přítect, připojit se do té velké rodiny z pozice evangelia, evangelictví, té staré tradice. Pokud to nevíte, tak jsem vám to také chtěl povědět.

To třetí je, že přemýšlím o minulosti, a jelikož jsem leccos prožil, nejsem ten nejpřísnější kritik těch, kteří kolaborovali s komunisty. Ale býval jsem dost přísný. Avšak teď už končím svůj život, tak to všechno sečítám a čekám na Boží milosrdenství u posledního soudu a cítím, že musím být taky milosrdný vůči těm, kteří neměli sílu. Musím říct, že jsem se setkal s postojem, kterému je třeba rozumět. My jsme měli přátele v západním Německu, hodně přátel v církevních ústředích, a byli to lidé, kteří k nám měli vztah, protože nás znali z dřívější doby, než Charta byla podepsána, a důvěřovali nám, že nejsme kariéristé. Najednou ovšem, když přišla Charta a celé jedno prostředí v určité části naší vlasti se zradikalizovalo, tak někteří z těch přátel kvůli tomu, že byli někde vysoko v institucích (a instituce vždycky mají rády instituce), sem jezdili a s těmi zdejšími institucemi udržovali kontakt. Ale co s námi? Já jsem našel řadu lidí, kteří oficiálně jednali na instituční úrovni třeba s vedením církví nebo s pražskou mírovou konferencí, ale skrytě jednali s námi. Nevydrželi to a své přátele neopustili, protože věděli, že to myslíme upřímně. Chtěl bych je jaksi ne omluvit, ale vyzvednout to, že pro evangelické křesťany a intelektuály, kteří většinou byli levičáci,

nebylo lehké to pochopit – protože my jsme v jejich očích byli pravičáci. Ten morální nebo křesťanský postoj je vedl k jakési dvojnácnosti, ale přesto byli s námi solidární, i když hráli také tu hru s těmi institucemi. Ve svém přemýšlení vděčně na ně vzpomínám, protože svým způsobem řešili ty situace na úrovni, pro kterou dnes já mám pochopení.

Vilém Prečan: Přátelé, je mi líto, ale my bychom parazitovali na čase dalšího diskusního bloku. Už jenom dva hlasy. Miro Kusý a Pavel Kohout. Tím budeme muset skončit.

Miro Kusý: Já jen faktickou poznámku. To, co řekl pan Šimsa, mě velmi zarazilo, protože jsem byl intimní přítel Milana Šimečky a takové vyjádření jsem od něho nikdy neslyšel. Naopak, celá jeho životní aktivita po přijetí Charty 77 ukazuje, že byl jedním z nejučinnějších chartistů, bez ohledu na to, jestli ji v dané situaci podepsal nebo nepodepsal. Já jsem podepsal Chartu na Šimečkův podnět, to on mi zprostředkoval podpis. Podepsal jsem ji vlastně jemu.

Vilém Prečan: Děkuji a na závěr dramatik a režisér. Doufám, že to zrežíroval dobře.

Pavel Kohout: Intenzivně si představuji, jaké zděšení by se zmocnilo evropských historiků, kdyby na vídeňském kongresu v roce 1815 vystoupili Robespierre, Danton a Marat, aby vysvětlili, jak to kdo z nich myslel s Francouzskou revolucí. Tomu naštěstí zabránila dýka Charlotty Cordayové a vtipný vynález doktora Guillotina. Když jsme 10. prosince 1976 v bytě pana Jaroslava Kořána začali připravovat tento fenomén, tak jsme naše aktivity bohužel zapomněli systematicky dokumentovat a zanechali za sebou skutečně halabala materiály, kterými teď ohrožujeme českou historiografii. Za to se za nás všechny omlouvám.